Red. Anders Ahlbäck,
Matias Kaihovirta
& Ylva Perera

FINLANDSSVENSK ANTIFASCISM

POLITIK, DEBATT OCH LITTERATUR 1920–1950

SLS • APPELL

FINLANDSSVENSK ANTIFASCISM

Red. Anders Ahlbäck,
Matias Kaihovirta
& Ylva Perera

FINLANDSSVENSK ANTIFASCISM

POLITIK, DEBATT OCH LITTERATUR 1920–1950

SLS, HELSINGFORS • APPELL FÖRLAG, STOCKHOLM • 2025

DENNA BOK ÄR NR 884 I SERIEN SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
OCH UTGES GEMENSAMT AV SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND OCH APPELL FÖRLAG.

BOKEN UTGES MED STÖD AV INGRID, MARGIT OCH HENRIK HÖIJERS DONATIONSFOND II
INOM SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND.

SLS PUBLIKATIONSSAMLING INGÅR I UNESCOS NATIONELLA VÄRLDSMINNESREGISTER.

© FÖRFATTARNA OCH SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND 2025.
DETTA VERK ÄR LICENSIERAT UNDER CREATIVE COMMONS ERKÄNNANDE-ICKEKOMMERSIELL-INGABEARBETNINGAR 4.0 INTERNATIONELL (CC BY-NC-ND 4.0).

OMSLAG OCH GRAFISK FORM: ANTTI POKELA
OMBRYTNING: CHRISTEL WESTERLUND/EKENÄS TYPOGRAFI
OMSLAGSBILD: BENITO MUSSOLINI, TECKNING AV ERIK FÅGELBÄRJ. PRIVAT ÄGO © ERIK FÅGELBÄRJS RÄTTSINNEHAVARE.
FOTO: MATTIAS HOLM.
TYPSNITT: DHARMA GOTHIC, MINION

PDF-UTGÅVA

ISBN 978-951-583-656-4 (TRYCKT UTGÅVA, FINLAND) SLS.FI
ISBN 978-91-989130-1-9 (TRYCKT UTGÅVA, SVERIGE) APPELLFORLAG.SE
ISBN 978-951-583-688-5 (EPUB), HTTPS://URN.FI/URN:ISBN:978-951-583-688-5
ISBN 978-951-583-689-2 (PDF), HTTPS://URN.FI/URN:ISBN:978-951-583-689-2

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
ISSN 0039-6842 (TRYCKT)
ISSN 2490-1547 (DIGITAL)

UDK 329.7, UDK 94(948)

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

unesco
Inscribed on
the National Register
Memory of the World

INNEHÅLL

Förord 7

ANDERS AHLBÄCK, MATIAS KAIHOVIRTA, YLVA PERERA & KASPER BRASKÉN

Finlands svenskspråkiga och hotet från fascismen 9

KASPER BRASKÉN & ANDERS AHLBÄCK

Fascismkritik i den finlandssvenska tidningspressen under 1920-talet 47

MATIAS KAIHOVIRTA

Fascism och antifascism i den finlandssvenska arbetarrörelsen under mellankrigstiden 89

STEFAN NYGÅRD & HENRIKA TANDEFELT

Litteratur och engagemang
Författareföreningens 1930-tal 123

KASPER BRASKÉN

Ernst von Born, Svenska folkpartiet och det borgerliga motståndet mot fascismen 155

HOLGER WEISS

Den antifascistiska diskursen i tidskriften *Merimies-Sjömannen* under 1930-talet 197

ANDERS WESTERLUND

Att bemöta hotande idéströmningar
Essäistisk antifascism i Hans Ruins *Gycklare och apostlar* 229

JUDITH MEURER-BONGARDT

Att hitta vägen i ideologiernas djungel
Hagar Olsson som antifascistisk kritiker och dramatiker **263**

AAPO ROSELIUS

”Det demokratiska Europa knaka i sina fogar”
Den finlandssvenska skolungdoms- och studentrörelsen i början av 1930-talet **301**

MATIAS KAIHOVIRTA

”Mankön, rys och darra”
Kön och klass i finlandssvensk antifascism på 1930-talet **325**

ANDERS AHLBÄCK

Manlighet och känslor i borgerlig och liberal antifascism
Granskarens och *Nya Argus* 1930-tal **363**

YLVA PERERA

Att skriva sig klarsynt
Mirjam Tuominens antifascistiska poetik **403**

AINUR ELMGREN

De landsflyktigas längtan
Syskonen Valas antifascistiska hembygdskärlek **439**

Bildkällor **473**
Medverkande **474**

FÖRORD

Illustrationen på omslaget till denna bok är en teckning av folkskolläraren, aktivisten och Munsalabon Erik Fågelbärj (1901–1961). Teckningen framställer den italienska diktatorn och fascistledaren Benito Mussolini på ett sätt som är både antifascistiskt och pacifistiskt. Fågelbärj ville med sina uppseendeväckande teckningar väcka reaktioner mot fascism, krig och diktatur – men framför allt samla svenskspråkiga till motstånd mot fascismen, både internationellt och i hemlandet. Ur hans ideologiska perspektiv utgjorde fascismen ett verkligt och existentiellt hot då den förde med sig våld och död överallt där den marscherade fram.

Den här boken har till stora delar tillkommit inom ramen för forskningsprojektet *Den finlandssvenska antifascismen* som 2019–2022 finansierades av Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS). Projektet har inneburit ett ämnesöverskridande vetenskapligt samarbete mellan historiker och litteraturvetare som stimulerat till en rikedom av nya infallsvinklar på både antifascismens och svenskspråkighetens historia i Finland. Projektgruppen bestod av Anders Ahlbäck, Kasper Braskén, Matias Kaihovirta och Ylva Perera, samt under år 2022 även av Miranda Geust och Niclas Mossberg. Vi tackar också Mats Wickström och Hanna Ylöstalo som var med om att utarbeta den ursprungliga projektplanen.

Vi vill tacka SLS för det storartade finansiella och praktiska stöd som gjorde vårt arbete möjligt och ämnena Historia och Litteraturvetenskap vid Åbo Akademi som stod värdar för projektet. Ett särskilt tack går här till projektets styrgrupp vid SLS bestående av Henrik Meinander, Ainur Elmgren och Aapo Roselius, som gett oss många

goda råd, samt SLS dåvarande forskningschef Christer Kuvaja som hjälpt oss på många sätt i genomförandet.

Under arbetets gång har ett stort antal personer gett värdefulla kommentarer då vi presenterat forskningsplaner och arbetstexter på seminarier och konferenser i flera länder. Alla kan inte nämnas här, men vi vill speciellt tacka våra inbjudna kommentatorer Heléne Lööw, Kristina Malmio, Claes Ahlund, Andrés Brink Pinto, Anna Möller-Sibelius och Tuva Korsström för värdefulla synpunkter och förslag. Vi tackar också varmt de två anonyma granskare som läste bokens manuskript för deras insiktsfulla och kritiska synpunkter som var mycket viktiga för slutbearbetningen. Ett hjärtligt tack till redaktörerna Nora Ervalahti och Hedvig Rask samt grafikern Antti Pokela vid SLS för redigering och grafisk formgivning av boken. Slutligen tackar vi Erik Fågelbärjs barn som gav tillstånd att använda hans teckning som omslagsbild.

Medan den här boken går i tryck fylls tidningsspalterna av artiklar och essäer som med andan i halsen försöker dokumentera och begripa en vårvinter av politisk turbulens. Demokratin och freden i vår världsdel framstår åter som hotad från flera håll på ett sätt som väcker obehagliga associationer till 1930-talet. Vi lever själva i en tid då behovet av att förstå högerauktoritära och fascistiska rörelser är större än på länge. Då är det också av yttersta vikt att förstå hur de människor som gick före oss gjorde motstånd. Detta gäller inte minst för en minoritet som de svenskspråkiga i Finland. Därför hoppas vi att den här boken om finlandssvensk antifascism på 1920-, 1930- och 1940-talen ska kunna bidra med perspektiv både på det förflutna och nuet.

Stockholm, Raseborg och Åbo i mars 2025
Anders Ahlbäck, Matias Kaihovirta & Ylva Perera

ANDERS AHLBÄCK, MATIAS KAIHOVIRTA,
YLVA PERERA & KASPER BRASKÉN

FINLANDS SVENSKSPRÅKIGA OCH HOTET FRÅN FASCISMEN

> Den enda räddningen för Finlands svenskarna är demokratin just nu, men fascismen betyder utrotning och fördärv för alla nationella minoriteter, så ock för Finlands fåtaliga svenskar. Men det inser ännu inte alla svenskar där – och det är just det som är det farliga.[1]

De här orden skrevs 1938 av den finlandssvenska poeten, bibliotekarien och kommunisten Allan Wallenius, som sedan inbördeskriget 1918 levde i exil utanför Finland. Wallenius hoppades kunna återvända hem till Finland och återse sin mor och hembygd på Kimitoön. Men han befarade att hemresan inte heller denna gång skulle bli av. Fascismen, som var på frammarsch runt om i världen och även hemma i Finland, hotade att omintetgöra hans planer. Kanske skulle fascismen rentav hinna utplåna den svenskspråkiga minoriteten i Finland innan han kunde resa tillbaka till det forna hemlandet?

Att Wallenius som kommunist oroade sig för fascismen är föga förvånande. Det intressanta är att hans uppfattning om att minoriteterna hotades av undergång på grund av fascismen var en tankegång som delades av många finlandssvenskar i slutet av 1930-talet, tvärs över de ideologiska och sociala skiljelinjerna. Samma år som Allan

Wallenius uttryckte sin oro för finlandssvenskarnas framtid höll en ung medlem i det borgerliga Svenska folkpartiet, historie- och psykologiläraren Tor Therman, ett uppmärksammat tal på Svenska dagens huvudfest i Helsingfors. Språkstriden hade under de senaste åren kommit till uttryck även på lokal nivå och bland finländare i allmänhet. På Svenska dagen den 6 november hade det både 1933 och 1934 utbrutit våldsamma gatukravaller mellan svensk- och finskspråkiga i centrala Helsingfors. Tor Therman kritiserade i sitt festtal 1938 ”den nationalistiska despotismen” som han såg i fascismen och den därmed förknippade ”rasförföljelsen”. Therman beskrev fascismen, som enligt honom vunnit anhängare också i Finland, som ett hot mot ”mindretalsnationer” såsom de svenskspråkiga i Finland. Han drog sig inte för att här tala om finlandssvenskarna i samma sammanhang som andra minoriteter, däribland judarna, vilka var utsatta för konkret fascistiskt förtryck.[2]

Fascismen som ett hot mot språkliga, etniska och religiösa minoriteter var en av de frågor som fördes fram bland antifascister i mellankrigstidens Europa.[3] Samtidigt kunde fascism och nationalsocialism också torgföras som ett värn för utsatta minoriteter, bland annat som ett sätt att bevara Finlands svenskhet.[4] Bland svenskspråkiga i Finland som understödde den fascistoida Lapporörelsen i början av 1930-talet, eller som senare gick med i fascistiska och nationalsocialistiska rörelser, sågs fascismen först och främst som en möjlighet att överbrygga språkstriden genom en gemensam kamp mot kommunismen.[5] Åsikterna gick isär om fascismen som hot eller möjlighet.

De kopplingar som bland andra Allan Wallenius och Tor Therman på var sitt håll gjorde mellan språk, minoritetsposition och hotande fascism är frågor som inte varit föremål för tidigare forskning. Vilken betydelse hade fascismen som upplevt hot för det svenska i Finland? Fanns det något som kunde kallas för en finlandssvensk antifascism och hur kom den i så fall till uttryck i politik, debatt och litteratur från tidigt 1920-tal till tiden strax efter andra världskriget? I den här boken sätter vi fokus på svenskspråkiga individer och grupper i Finland som satte ord på motståndet och artikulerade kritiken mot fascism och ultranationalism.

Den finlandssvenska antifascismen är intressant att studera eftersom de svenskspråkiga i Finland mötte hotet från fascismen utifrån

en språklig minoritetsposition som potentiellt gjorde dem särskilt utsatta. Fascism och ultranationalism uppträdde i högst varierande former i olika länder, men en sak dessa rörelser hade gemensamt var det hänsynslösa genomdrivandet av nationell enighet och likformighet. Särskilt i de nya nationalstater som efter första världskriget bildades i Central- och Östeuropa förkastade och föraktade ytterhögerns organisationer den etniska, språkliga och kulturella mångfalden i området och gjorde politiskt program av fantasier om nationell renhet och endräkt.[6] Det brukar ofta påpekas att fascismen är en form av ”populistisk ultranationalism”. Ändå har den inbördes historiska relationen mellan fascism och nationalism varit föremål för mycket få undersökningar.[7] Detta gäller särskilt hur fascismen knöt an till sådana former av nationalism som företrädde majoritetsbefolkningen och riktade sig mot olika etniska minoriteter.

I själva verket reagerade olika minoriteter – och olika grupper inom dessa minoriteter – mycket olika på fascismens frammarsch. En färsk sammanställning av studier av olika central- och östeuropeiska minoriteters antifascism har påvisat hur andra sociala tillhörigheter, såsom samhällsklass eller politisk ideologi, ofta övertrumfade språk och etnicitet när personer i etnisk minoritetsposition valde sitt förhållningssätt till fascismen.[8] Där aktivt motstånd förekom, var detta ofta inspirerat av antingen kommunism eller liberalism. Klasskampen eller försvaret av rättsstaten och den liberala demokratin gick ofta före eller flätades samman med frågor om minoriteters rättigheter i motståndet mot fascismen. Men det förekom också att etniska minoritetsgrupper såg fascismen som en möjlighet att driva sina egna nationella och territoriella anspråk, vilket var fallet inom den ukrainska minoriteten i den nybildade polska nationalstaten.[9] Inte ens inom den europeiska judendomen var man under 1930-talet helt överens om huruvida den italienska fascismen alls hotade judendomen så som den tyska nazismen gjorde.[10]

I en europeisk kontext erbjuder Finlands svenskspråkiga befolkning ett socialt och politiskt sett mångsidigt material för att studera hur en språklig minoritetsgrupp förhöll sig till mellankrigstidens fascism. Företrädare för ett brett spektrum av olika samhälleliga grupper inom det svenskspråkiga Finland har lämnat efter sig texter som gör det möjligt att på djupet analysera hur olika identiteter

aktualiserades och omförhandlades i förhållande till utmaningen från den radikala högern. Den här boken beaktar kluvenheten bland de svenskspråkiga inför fascismen, men koncentrerar sig på dem som valde att avvisa den. Vi undersöker deras motiv och analyserar hur deras motstånd står i relation till hur de positionerade sig etniskt, politiskt, socialt och kulturellt. I de tolv kapitlen studerar vi grupper och personer från olika svenskspråkiga miljöer i Finland och undersöker hur det upplevda hotet från fascismen gav dem anledning att omformulera sina korsande och överlappande identiteter.

Trots bokens titel, ”Finlandssvensk antifascism”, förhåller vi oss öppet undersökande till vad svenskspråkighet eller motstånd mot fascismen innebar för olika individer och grupper i 1920–1940-talens Finland. Vi är intresserade av hur den fascistiska utmaningen i dåtidens samhälle aktualiserade och synliggjorde flera olika slag av gränsdragningar: mellan höger och vänster, överklass och underklass, manligt och kvinnligt, svenskt och finskt. I kapitlen undersöker vi därför olika politiska, sociala och kulturella miljöer: svenskspråkig dagspress, arbetarrörelsens socialdemokratiska och kommunistiska grenar, den borgerliga partipolitiken, studentföreningar och skolungdomsförbund, författarföreningen och sjömansfacket, socialdemokratiska kvinnoaktivister, liberala akademiker samt den skönlitterära scenen genom tre författarskap. Vår utgångspunkt har varit att föra samman perspektiv och forskningsansatser från politisk historia, kultur- och genushistoria samt litteraturvetenskap.

Vår syn på ”det finlandssvenska” utgår från den moderna etnicitetsforskningens gränsdragningsteori, enligt vilken etniska grupper aldrig kan tas för givna som självklara gemenskaper. Etniska grupper bör tvärtom studeras som resultatet av aktiva politiska och kulturella handlingar som definierar skillnader och drar upp gränser mellan olika grupper och identiteter.[11] Motståndet mot fascismen och tidens andra auktoritära strömningar erbjöd nya möjligheter till sådana gränsdragningar och definitioner. Fascismen gav en anledning att försöka samla och mobilisera de svenskspråkiga i Finland kring positiva värden som laglighet, demokrati och nordisk kultur. Men det är inte alls sagt att alla svenskspråkiga lockades av en sådan samling eller var överens om på vilka villkor den skulle ske. Ett genomgående tema i boken är därför att granska hur antifascismen kunde fungera

som grund för olika försök att sammanföra Finlands svenskspråkiga, men också som ett skäl att motsätta sig sådana försök.

Antifascism: mot en bredare förståelse

Under åren efter första världskriget spred sig högerradikala strömningar i de flesta europeiska länder. Olika grupper som ansåg att just de gjort stora uppoffringar under krigsåren – inte minst krigsveteraner i många av de krigförande länderna – upplevde en bitter besvikelse över de nya statsgränserna och den samhälleliga utvecklingen efter kriget. På högerkanten riktades den här besvikelsen ofta mot såväl kommunismen som parlamentarismen, samtidigt som man utvecklade alltmer radikaliserade former av militariserad nationalism. Den politiska rörelse som under ledning av Benito Mussolini 1922 tog över makten i Italien fick i samtiden ge namn åt det nya politiska fenomen som svepte över kontinenten: fascismen.

De olika ultranationalistiska, antikommunistiska, antiliberala, auktoritära och ofta paramilitära högerradikala rörelserna i mellankrigstidens Europa saknade ofta såväl ett sammanhängande politiskt program som en konsekvent utarbetad politisk ideologi.[12] De kallade sällan sig själva för just fascister; detta var snarast en stämpel deras liberala och socialistiska motståndare satte på dem. Därför har historieforskare i senare tider fört omfattande debatter om definitioner på och kriterier för fascism. Bland försöken att formulera en generell definition kan nämnas Roger Griffins välkända men också ifrågasatta förslag om ”fascismens minimum”: ”Fascism är en typ av politisk ideologi, vars mytiska kärna – i sina olika gestaltningar – är en folklig ultranationalism inriktad på nationens återfödelse.”[13]

Vilka politiska rörelser denna definition stämmer in på beror förstås på vilka former av ultranationalism man tolkar som ”folkliga” och vilka politiska visioner man anser uttrycka en (aldrig så diffus) tanke om ”återfödelse”. Fascism kan därför fungera som allt från en snäv benämning på enbart den italienska politiska rörelsen under Mussolini 1919–1945 till ett samlingsbegrepp för olika typer av antidemokratiska och våldsbejakande extremnationalistiska rörelser. Den nyare transnationellt inriktade fascismforskningen tenderar mot det senare.[14] Frågan om vad alla dessa olika rörelser hade gemensamt

kan nämligen sägas vara minst lika fruktbar och legitim som frågan om vad som skilde dem åt.[15]

Eftersom den mest hårdnackade antifascistiska kampen under 1920- och 1930-talen fördes av ett brett spektrum av politiska vänsterrörelser – socialister, kommunister, anarkister och syndikalister – kom själva termen antifascism länge att förknippas främst med vänstern. Under andra världskriget blev begreppet ett ledord i den sovjetiska krigspropagandan och en synonym för kampen mot axelmakterna. Arbetarrörelsens, marxismens och socialismens definitioner av fascism – där fascism sågs som en produkt av kapitalismen – dominerade också historieskrivningen om antifascism från 1945 fram till kalla krigets slut. Associationerna med den totalitära sovjetkommunismen gjorde att många icke-socialister och antikommunister valde att inte använda begreppet antifascism.[16]

Under de senaste tjugo åren har emellertid ett nytt forskningsfält kring antifascismens historia vuxit fram, baserat på en bredare förståelse av begreppet. Särskilt den brittiska historikern Nigel Copsey har argumenterat för att bilden av motståndet mot fascismen blir skev om inte olika former av motstånd över hela det politiska spektret inkluderas i analysen. Antifascism kan enligt Copsey handla om såväl aktivt som passivt motstånd, om att utföra fientliga handlingar gentemot fascister eller om att inta en fientlig position gentemot dem.[17] Han framhåller att gränsen mellan aktiva och passiva former av motstånd inte är tydlig, vilket också Kasper Braskén och Johan A. Lundin betonar när de lyfter fram vikten av att inte bara aktivister och politiska aktörer, utan även kulturutövare bör studeras ur ett antifascistiskt perspektiv. Detta eftersom konsten, teatern och litteraturen bidrog till att kartlägga och analysera bilden av fascismen och därmed också till att mobilisera känslomässigt och kulturellt motstånd.[18]

I fråga om antifascismens uttryck inom kulturlivet är det värt att lyfta fram att fascism inte enbart bör förstås som en yttre politisk kraft i form av ett parti eller en fascistisk stat. Enligt de franska filosoferna Gilles Deleuze och Félix Guattari skulle sådana partier och stater inte kunna uppstå om det inte fanns en inneboende fascistisk potential i människors sätt att relatera till varandra, vilket kan få dem att upprätta destruktiva strukturer av makt och underordning även i

sina personliga relationer. Sådana begär kallar Deleuze och Guattari för mikrofascism.[19] Ur det här perspektivet handlar antifascism inte bara om utåtriktad mobilisering mot vissa politiska rörelser. Det kan också handla om att uppmärksamma och bekämpa dessa böjelser inom en själv – och här kan skönlitteraturen spela en viktig roll. Således är det inte enbart politisk tendenslitteratur som uppmärksammas i denna antologi, utan även verk där estetik och existentiella frågor är lika drivande som det politiska tankegodset.

En bredare användning av begreppet antifascism har funnit stöd i nyare historisk forskning om etniska minoriteters antifascism. Den senaste internationella forskningen bekräftar att antifascism och frågor om minoriteters rättigheter var tydligt sammankopplade under mellankrigstiden och visar på behovet av ytterligare forskning om minoriteters antifascistiska positionering både nationellt och internationellt.

Forskningen om etniska minoriteters antifascism har dominerats av den judiska minoritetens historia. Ett särskilt intresse har riktats mot de tyska judarnas reaktioner, men även judiska motståndsrörelser i Central- och Östeuropa har studerats ingående.[20] Den tidigare forskningen har entydigt visat att minoritetspositionerna i mellankrigstidens Europa var ytterst utmanande och komplexa, vilket begränsade och marginaliserade det antifascistiska handlingsutrymmet. För att få en bredare internationell bild av minoriteters antifascistiska yttringar är det därför relevant att också studera stater där de liberal-demokratiska rättigheterna och friheterna möjliggjorde en mer öppen antifascistisk opinionsbildning. Ett välstuderat exempel utgörs av de brittiska judarnas mobilisering mot Oswald Mosleys parti British Union of Fascists under 1930-talet. Forskningen har uppmärksammat den judiska gruppens heterogena sammansättning, som möjliggjorde både socialistiska och konservativa svar på den fascistiska utmaningen. Man har även analyserat om antifascismen fungerade som en förenande kraft för den brittiska judiska minoriteten och på vilket sätt en transnationell minoritets-antifascism kunde konstrueras som en sammanbindande politisk kultur.[21]

En annan intressant insikt från den internationella forskningen kommer från det italiensk-jugoslaviska gränsområdet där slovener och kroater på den italienska sidan av gränsen under 1920-talet

förenade antifascism med försvar av sin nationella kultur och status som minoriteter i Italien. Studier av bortglömda minoritetsaktivisters roll visar här att antifascismen kunde artikuleras kraftfullt utifrån en liberal ståndpunkt i kombination med en strävan att beskydda minoriteter från fascismens angrepp.[22] Men trots olika försök att förena heterogena minoriteter kring antifascismen, visar de internationella exemplen att detta var en ytterst svårförverkligad dröm.[23]

Även forskningen om europeiska emigranter har gett viktiga bidrag till analysen av socialt heterogena etniska minoriteters förhållande till fascism och antifascism. Ett särskilt intresse har riktats mot de italienska och tyska immigrantsamhällen som etablerades runt om i världen genom massemigrationen kring sekelskiftet 1900. Det italienska exemplet visar hur antifascism inom diasporan till en början drevs av den radikala arbetarkulturen, med starka band till anarkism och syndikalism. I och med att även liberaler, demokrater och konservativa snart förtrycktes eller tvingades till exil från det fascistiska Italien, breddades emellertid underlaget för antifascismen till nya samhällsgrupper.[24] I de bredare antifascistiska yttringar som följde utgick kritiken inte från socialistiska principer, utan artikulerades som ett försvar av humanism och kultur och pläderade då även för minoriteters rättigheter.[25]

Särskilt i fråga om författare och antifascism i skönlitteraturen är även begreppet ”mindre litteratur” värt att lyfta fram här. Begreppet myntades av Deleuze och Guattari med utgångspunkt i Franz Kafkas tysk-judiska författarskap i det övervägande tjeckiska Prag. Det avser ”inte den litteratur som skrivs på ett litet språk, utan snarare den som en minoritet åstadkommer i ett stort språk”.[26] Att skriva skönlitteratur ur en minoritetsposition blir oundvikligen politiskt på ett plan som sträcker sig utöver den enskilda upphovspersonen, vare sig man vill det eller inte: ”[…] om författaren befinner sig i marginalen eller på avstånd från sitt ömtåliga samhälle sätter den här positionen honom desto mer i stånd att ge uttryck åt en annan potentiell gemenskap, att skapa medlen för ett annat medvetande och en annan sensibilitet.”[27] Med andra ord har en mindre litteratur goda möjligheter att fungera antifascistiskt just i kraft av sin litenhet.

Den här antologin ansluter sig till den nyare forskningens bredare förståelse av begreppet antifascism. Antifascism, i meningen

motstånd mot fascismen, eller mot en utveckling som befarades leda till fascism, kunde artikuleras i den politiska mitten likaväl som inom vänstern – till och med av liberaler och konservativa som politiskt stod till höger. Nigel Copsey framhäver att det enda antifascister egentligen förenats av är viljan att göra motstånd mot fascism – motiven och metoderna har varierat.[28] Vi använder oss av antifascism som en empiriskt öppen och utforskande kategori, som omfattar artikulationer i tal och handling av politiskt, kulturellt och moraliskt motstånd mot företeelser som aktörerna själva betraktade som förstadier till eller fullt utvecklad fascism.[29] Termen står alltså här inte för en sammanhållen rörelse, en koherent ideologi eller ett visst politiskt program, utan snarare för ett slags diskursiv arena där man tillskrev sina egna och andras politiska och kulturella aktiviteter bestämda betydelser – att motsätta sig det upplevda hotet från fascistiska rörelser och ideologier. Antifascismens innehåll varierade därmed starkt mellan olika kontexter, grupper och individer.[30] Vi använder termen antifascism som ett modernt analysbegrepp och ett verktyg för forskning, fullt medvetna om att många av aktörerna som var involverade i antifascistiskt motstånd i denna bredare mening inte själva använde denna beteckning.

Poängen med att tillämpa samma analytiska kategori på mångskiftande former av motstånd är att det kan synliggöra, och därmed möjliggöra jämförelser mellan, ett brett spektrum av olika samhällsgrupper som motsatte sig fascism på olika sätt. Det framhäver också försöken att bygga allianser mellan olika grupper liksom orsakerna till varför man ofta *inte* lyckades samarbeta mot fascismen tvärs över de gränser som klass, ideologi eller nationalitet skapade. En helhetsbild – om än skissartad – av antifascismens olika former, motiv och artikulationer inom en och samma etniska minoritetsgrupp, de svenskspråkiga i Finland, gör det möjligt att samlat granska motståndets mångahanda politiska, sociala och kulturella funktioner och hur det användes för olika samhällsgruppers identitetsbyggande.

Antifascismen i Norden och Finland – ett växande forskningsfält

Fascismen i de skandinaviska länderna och Finland under mellankrigstiden har inom forskningen ofta betraktats som ett främmande

fenomen i den nordiska politiska kulturen, en rörelse i den politiska marginalen med obetydlig inverkan på samhällsutvecklingen. De nordiska fascistiska partierna var små och splittrade och vann i regel föga understöd i allmänna val. Men som historikerna Aapo Roselius, Oula Silvennoinen och Marko Tikka har påpekat, utgjorde de individer och organisationer som öppet betecknade sig som fascister eller nationalsocialister bara en liten del av fascismens verkliga inflytande i Finland.[31] Samma påpekande har gjorts för Norges del av Knut Dørum och kan utsträckas även till de andra nordiska länderna.[32] Idégods och verksamhetsmodeller från den europeiska fascismen radikaliserade existerande grupperingar i de nordiska länderna och ledde till grundandet av nya ultranationalistiska organisationer.

Den nyare forskningens bredare användning av fascism som samlingsbegrepp för olika typer av antikommunistiska, antidemokratiska och våldsbejakande extremnationalistiska rörelser väcker nya frågor om motståndets natur också i en nordisk kontext. Det samma gäller den bredare förståelsen av antifascism som inte endast ett uttryck för vänsterns motstånd. Norden som en egen region inom antifascismens historia presenterades för första gången i ett temanummer av *Historisk Tidskrift för Finland* (2017),[33] följt av den engelskspråkiga antologin *Anti-Fascism in the Nordic Countries* (2019).[34] Den här nyare forskningen om nordisk antifascism har tydligt inspirerats av en bredare syn på begreppet antifascism. Den har uppmärksammat såväl olika vänsterrörelser som liberala och konservativa antifascistiska aktörer, såsom intellektuella, författare och konstnärer.[35] Som exempel kan nämnas nya studier om den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Danmark och det konservativa partiet i Norge, vilka båda motsatte sig fascismen men av olika skäl och med olika metoder.[36] Typiskt för den tidigare forskningen var att antifascismen i Norden i första hand studerades i förhållande till den tyska nazismen, specifikt som en form av antinazism, vilket ledde till att man förbisåg de minoritetsfrågor som aktualiserades i och med den italienska fascismens framfart under 1920-talet.[37] Den nyare forskningen beaktar även reaktioner mot den internationella fascism som inspirerades av den italienska fascismen redan på 1920-talet. Minoritetsperspektivet har dock fortfarande lyst med sin frånvaro i den skandinaviska

forskningen, med undantag för viss forskning om den svenska judiska minoritetens förhållande till fascismen och nazismen.[38]

Finland sticker ut i det nordiska sammanhanget på grund av det blodiga inbördeskriget 1918 och den skugga det kastade över mellankrigstiden. Antikommunismen och rädslan för ett nytt kommunistiskt kuppförsök var intensiva i borgerliga samhällslager och präglade 1920- och 1930-talens politiska liv. Roselius, Silvennoinen och Tikka har lyft fram hur det bland krigsveteranerna som stridit på den vita, segrande sidan i inbördeskriget och inom skyddskårerna redan på 1920-talet fanns en ultranationalistisk och antikommunistisk radikalism som var på väg att utvecklas i fascistisk riktning.[39] Det självständiga Finland blev inte det enhetliga och starka vita Finland som många av ”frihetskrigets” segrare hade tänkt sig. Både finsk- och svenskspråkiga ”vita” finländare – inom de kulturella och ekonomiska eliterna såväl som inom den lägre medelklassen och bondeklassen – drogs därför till de ultranationalistiska, nationalkonservativa och fascistiska idéer som under 1920-talet spreds över hela Europa.[40]

Inom den tidigare forskningen om fascismens historia i Finland är två studier viktiga att lyfta fram: Henrik Ekbergs doktorsavhandling *Führerns trogna följeslagare* (1991) och den tidigare nämnda forskartrion Oula Silvennoinens, Marko Tikkas och Aapo Roselius bok *Suomalaiset fasistit* (2016) som även utgetts i svensk översättning under titeln *Svart gryning: Fascismen i Finland, 1918–1944*. I *Svart gryning* analyseras bland annat Lapporörelsen utifrån den internationella fascismforskningens teorier och placeras in i en bredare samtida europeisk kontext.[41] Johanna Bonäs avhandling *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?* (2012) var den första större vetenskapliga studien av finlandssvenska anhängare av Lapporörelsen.[42] Fascistiska och högerextrema inslag i finlandssvensk litteratur under denna epok uppmärksammas i Göran O:son Waltås avhandling om poeten Örnulf Tigerstedt (1993) och berörs även i Anna Möller-Sibelius forskning om Bertel Gripenbergs och Örnulf Tigerstedts lyrik (2015, 2019).[43] Däremot saknas det ännu systematiska vetenskapliga studier om den finlandssvenska fascismen i relation till motsvarande samtida ”minoritetsfascism”, bortsett från några enstaka mindre pionjärarbeten på forskningsfältet.[44]

Tidigare forskning om finländsk antifascism är också rätt begränsad. Fram till Sovjetunionens fall i början av 1990-talet var antifascism som begrepp även i Finland nära förknippat med yttervänsterns historieskrivning. Till skillnad från den officiella diskursen inom östblocket blev dock narrativet om kommunismen som den stora antifascistiska kraften aldrig särskilt utbrett i finländarnas syn på sitt eget lands historia under 1930- och 1940-talen. Ändå är det först under det senaste årtiondet som yngre finländska historiker såsom Jenni Karimäki, Matias Kaihovirta och Mats Wickström använt begreppet antifascism i studiet av politiska aktörer som på borgerligt och socialdemokratiskt håll verkade mot fascism och högerextremism i Finland.[45] Bland andra historikern Vesa Vares har också framfört motiverad kritik mot den nya forskningens tendens att bredda fascismbegreppet, och därmed även användningen av beteckningen antifascism, inom finländsk historieskrivning.[46]

Vissa studier som kunde räknas till detta forskningsfält varken använder eller teoretiserar begreppsparet fascism-antifascism. Hit hör både forskning och populärhistoriska verk om personer och grupper som på svenskspråkigt håll arbetade för att motverka ytterhögern och Finlands samarbete med Nazityskland. Både i Svenska folkpartiets och de finlandssvenska socialdemokraternas historiker lyfts kampen mot Lapporörelsen och äktfinskheten fram.[47] Det har också skrivits flera biografier om finlandssvenska politiker som med vår teoretiska begreppsdefinition kunde kallas antifascister, såsom *Vasabladets* chefredaktör Edvin Sundquist eller rektorn och lokalpolitikern John Gardberg i Karis.[48] I litteraturen om finlandssvenska vänsteraktivister har man bland annat betonat flyktinghjälpen och solidariteten med judarna som flydde undan nazismen. Vänstern publicerade även vittnesskildringar och minnesböcker av svenskspråkiga vänsteraktivister som upplevt fascistisk förföljelse och politiskt förtryck. Ett känt fenomen på svensk österbottniskt håll var det förhållandevis stora antalet fanflyktingar och så kallade skogsgardister som delvis av ideologiska skäl vägrade lyda inkallelsen till krigstjänstgöring.[49] Statsvetaren Dennis Rundt har studerat den så kallade Munsalaradikalismen, landets starkaste svenskspråkiga lokala radikalpacifistiska rörelse med både socialistiska och frikyrkliga inslag verksam i Munsala i Österbotten. Den är ett högin-

För liberala och socialdemokratiska antifascister var Hitler och Stalin lika farliga även om de ideologiskt var varandras motpoler. I Erik Fågelbärjs (1901–1961) teckning hotar de två diktatorerna lagligheten, själva fundamentet för den demokratiska rättsstaten. Folkskolläraren och tidningsmannen Fågelbärj var framträdande i den socialistiska och pacifistiska Munsalaradikalismen, en folklig och nationellt känd rörelse med starka antifascistiska inslag bland svenskspråkiga österbottniska småbrukare och arbetare i Munsala. Fågelbärjs teckningar från 1930-talet hade tydliga antifascistiska, pacifistiska och socialistiska motiv, ämnade för att påverka publiken vid olika politiska möten och göra dem medvetna om fascismens och diktaturernas hot mot världsfreden.

tressant exempel på antifascistisk folklig mobilisering som torde bli föremål för kommande forskning om antifascismens yttringar i det svenska Finland.[50]

Antifascismen i mellankrigstidens litteratur är internationellt sett relativt väl utforskad,[51] men några större litteraturhistoriska studier som uttryckligen fokuserar på antifascism i finsk eller finlandssvensk litteratur under 1920–1940-talen har inte gjorts. På finskt håll uppmärksammas antifascism i finländsk litteratur till exempel av Raoul Palmgren i arbetarlitteraturhistorieverket *Kapinalliset kynät* II, i Erkki Sevänens avhandling om litteraturlivets villkor i Finland 1918–1939 samt i Hanne Koivistos studie om den finska vänsterintelligentian på 1930-talet.[52] Även Stefan Nygårds och Henrika Tandefelts historik över Finlands svenska författareförening bjuder på intressanta uppslag.[53] Ämnet berörs i ett antal andra översiktsverk om finlandssvensk litteraturhistoria, men inte alltid under just rubriken ”antifascism”.[54] Det finns forskning om flera finlandssvenska författare – Arvid Mörne, Hans Ruin, Sally Salminen, Hagar Olsson, Elmer Diktonius, Atos Wirtanen, Kerstin Söderholm, Tove Jansson, Mirjam Tuominen, Eva Wichman med flera – där temat berörs, även om det sällan begreppsliggörs som just antifascism.[55] Johan Wredes artikel ”Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948” ger en god överblick, även om termen antifascism inte heller används här och artikeln därför förbiser flera författarskap som hade varit relevanta att lyfta fram ur det perspektivet.[56]

Byggplats Svenskfinland i språkstridens tid

De svenskspråkiga utgjorde cirka elva procent av Finlands befolkning kring 1920. Deras andel var stadd i långsam minskning, eftersom den finskspråkiga befolkningen snabbt ökade medan den svenskspråkiga stagnerade. De svenskspråkiga var främst bosatta längs väst- och sydkusten, i miljöer som i genomsnitt var mer urbana och hade lägre nativitet än de mer finskspråkiga regionerna. Utvandringen var också större från svenskbygderna. Åren 1870–1930 beräknas cirka tjugo procent av alla utvandrare från Finland ha varit svenskspråkiga. Utvandringen var särskilt stor från det svenskspråkiga Österbotten. Största delen av den svenskspråkiga befolkningens tillväxt i Finland

skedde i Nyland, och särskilt i huvudstaden Helsingfors. I praktiken präglades dock vardagen i kuststäderna ofta av två- eller flerspråkighet, vilket gör statistiska uppgifter om språkförhållandena ungefärliga och ibland direkt missvisande.[57]

Två omständigheter i samtiden är viktiga för förståelsen av antifascismen bland svenskspråkiga kring den tid som behandlas i den här boken. Den första gäller de svenskspråkiga finländarnas heterogenitet. Svenskfinland var ännu en byggplats i den meningen att idéerna om finlandssvenskarna som en särskild språkgemenskap, distinkt etnisk grupp eller nationell minoritet i Finland var relativt nya konstruktioner som ännu sökte sina former. Både för storstädernas liberala borgare och de svenskspråkiga bönderna och fiskarna på landsbygden hade språket av hävd varit mest en praktisk angelägenhet. Tanken om att den svenskspråkiga överklassen och bondebefolkningen borde söka stöd hos varandra gentemot den växande finska nationalismen hade visserligen ända sedan 1870-talet propagerats inom föreningslivet och folkbildningen, men var fortfarande ingen självklarhet.[58] När Svenska folkpartiet (SFP) grundades 1906 präglades partiet av inre slitningar mellan urbana eliter och självägande bönder, konservativa och socialliberaler, dem som ville se svenskarna som en kulturbärande elit i en tvåspråkig nationalstat och dem som såg svenskhetens kärna ligga i landsbygdens bonde- och fiskarsamhällen. Helt utanför partiet stod en stor del av den svenskspråkiga arbetarklassen, som lockades mer av klassretoriken inom socialdemokratin och kommunismen än av språkretoriken inom SFP.[59]

Den andra samtida omständigheten utgjordes av språkstriden, som åter blossade upp på 1920-talet. Segern över de röda i inbördeskriget 1918 hade till en början förenat borgerliga grupper tvärs över språkgränsen och stärkt en försonlig inställning i språkfrågan. Regeringsformen 1919 och språklagen 1922 gav svenskan en stark ställning som nationalspråk tillsammans med finskan. De svenskspråkiga grupper som hoppats på egna autonoma förvaltningsområden uppfattade emellertid språklagarna som ett nederlag. Deras krav på svenskt självstyre i regionerna uttryckte både ett trotsigt självhävdande och en oro över framtiden i ett självständigt land med en finskspråkig majoritet.[60] Ett annat uttryck för både oro och självhävdelse var idéerna om den ”svenska folkstammens” särart och rasmässiga

överlägsenhet, som svenskspråkiga intellektuella ivrigt artikulerade under 1910- och 1920-talen.[61]

Den språknationalistiska mobiliseringen kring svenskan var en motreaktion mot den pågående förfinskningen av stats- och samhällslivet, men provocerade i sin tur de finska språknationalisterna. Nationella institutioner där svenskspråkiga hade starka positioner, såsom Helsingfors universitet, diplomatkåren och officerskåren, blev under 1920-talet föremål för hetsiga krav på förfinskning. Bland de finskspråkiga kom särskilt studenterna att omfatta äktfinskhetens program, vars uttalade mål var att förfinska Finland och skapa en etniskt homogen nationalstat i enlighet med tidens europeiska strömningar. Äktfinskhetens spjutspets blev det 1924 grundade Akateeminen Karjala-Seura (Akademiska Karelen-Sällskapet), som drömde om ett helt finskspråkigt ”Storfinland”: en finsk stat som skulle rymma även andra östersjöfinska folk, särskilt östkarelarna och ingermanländarna. Äktfinnarna såg tvåspråkigheten som en nationell svaghet och svenskspråkiga som ovälkomna främlingar. De hade utbrett stöd inom de största borgerliga riksdagspartierna Agrarförbundet och Samlingspartiet.[62]

Språkstriden kom att prägla vissa delar av den finlandssvenska antifascismen, eftersom de mest extrema kraven på förfinskning ofta lades fram av grupper som politiskt stod på den yttersta högerkanten. Till exempel Akademiska Karelen-Sällskapet kan med fog betecknas som ultranationalistiskt. Bilden kompliceras emellertid av att andra grupper inom ytterhögern ansåg att kampen mot kommunismen och arbetarrörelsen var viktigare än språkfrågan och krävde samarbete mellan språkgrupperna.[63] Den viktigaste bland dessa språkneutrala högerrörelser var Lapporörelsen, som uppkom i slutet av 1929 till följd av en plötsligt stegrad oro och ilska över kommunistiska aktiviteter i landet. Lapporörelsens program handlade först om att all kommunistisk aktivitet måste förbjudas, men kom snart att omfatta också bredare krav på ett mer auktoritärt styrelseskick.[64] Rörelsens hätska antikommunism i kombination med användningen av politiskt våld och utomparlamentariska påtryckningsmedel, såsom den stora bondemarschen till Helsingfors i juli 1930, påminde i många samtidas ögon om de fascistiska rörelserna i andra europeiska länder. Flera forskare har dock menat att rörelsen inte kan betecknas

Mussolinis beundrare i Finland. Företrädare för Fosterländska folkrörelsen (Isänmaallinen kansanliike, IKL) tar emot en byst av den italienska diktatorn som gåva från Italiens nationella fascistparti den 7 juni 1936. I mitten med flest medaljer står IKL:s ordförande Vihtori Kosola, som 1929–1932 var den ledande gestalten även inom Lapporörelsen.

som fascistisk.[65] Som Johanna Bonäs visat, fanns det också ett brett stöd för denna rörelse i svenskbygderna och bland de svenskspråkiga eliterna inom kultur och näringsliv.[66] Lapporörelsens partipolitiska arvtagare, Fosterländska folkförbundet (Isänmaallinen kansanliike, IKL), intog däremot från och med grundandet 1933 en markerat äktfinsk och mot svenskan fientlig hållning i språkfrågan. Till skillnad från Lapporörelsen betonade IKL lagliga metoder, samtidigt som partiet i sitt program strävade efter att avskaffa den parlamentariska demokratin och införa en auktoritär, korporativistisk stat med en stark ledare, enligt modell från den italienska fascismen.[67]

Vad var den finlandssvenska antifascismen?

Hur reagerade då de svenskspråkiga i Finland på fascismens uppmarsch på den europeiska kontinenten, och i viss mån även i Norden? Vi ska här sammanfatta några resultat ur bokens kapitel och i tidigare forskning.

Pessimisten hade på 1920- och 1930-talen anledning att se en stormfront som snabbt närmade sig. Den majoritetsnationalism som i Finland artikulerades av finsknationalistiska eller ”äktfinska” fascister hade som mål att framtvinga en mononationell och monokulturell stat helt enligt mönster av tidens fascistiska rörelser i Europa. Många svenskspråkiga i Finland såg ett samband mellan det fascistiska hotet mot demokratin och det majoritetsnationalistiska hotet mot svenskspråkigheten. De önskade dels framhäva landets tvåspråkighet, dels försvara den parlamentariska demokratin som de samtidigt såg som den bästa garantin för den svenskspråkiga nationalitetens rätt att existera.

Optimisten kunde glädja sig åt att varken Finland eller något annat av de nordiska länderna fick ett fascistiskt massparti som på allvar kunde aspirera på regeringsmakten. Kanske detta också var den främsta orsaken till att den finlandssvenska antifascismen inte i nämnvärd grad tog formen av demonstrationståg eller gatuslagsmål. Den hittas i stället huvudsakligen i politisk debatt, i dagstidningar och kulturtidskrifter, i skönlitteratur och scenkonst. Där formulerade svenskspråkiga författare, journalister och politiska aktivister sina politiska, moraliska och känslomässiga invändningar mot fascismen, i viss mån som en samtida europeisk realitet men framför allt som en framtida hotbild för Finlands del.

Den italienska fascismen fick inledningsvis, under 1920-talets första hälft, positiv uppmärksamhet på finlandssvenskt borgerligt håll. Mussolinis hårda tag mot kommunismen och arbetarrörelsen uppskattades, samtidigt som fascismen i första hand sågs som ett italienskt fenomen anpassat till den politiska kulturen i Italien. I Finland och i Norden skulle kommunismen tyglas på andra sätt, helst den lagliga vägen.[68] Den första reaktionen mot den europeiska fascismen i det svenska Finland uppträdde därför inom vänstern, redan kring mitten av 1920-talet, medan det dröjde några år till innan den började uppfattas som hotfull även ur ett borgerligt perspektiv.

Både den socialdemokratiska och vänstersocialistiska svenskspråkiga pressen varnade redan tidigt för fascismens spridning och drog paralleller mellan italiensk fascism och den finländska högerns fientlighet mot socialismen. På vänsterhåll såg man i skyddskårerna och den vita kulten av frihetskriget finländska motsvarigheter till

fascism. Någon organiserad och militant antifascism, motsvarande den i Centraleuropa, Danmark eller södra Sverige uppstod emellertid inte inom den finlandssvenska (och inte heller den finskspråkiga) vänstern. Ett fåtal svenskspråkiga kommunister reste illegalt till Sovjetunionen för att få militär utbildning i kampen mot hotande fascism, dock i första hand för att försvara Sovjetunionen mot ett möjligt fascistiskt anfallskrig. De svenskspråkiga socialdemokraterna tog å sin sida starkt avstånd från våldsamma medel i kampen mot fascismen och förlitade sig i stället på demokrati, upplysning och arbetarnas självbildning samt samarbete med de starka broderpartierna i de skandinaviska länderna. De mest handfasta formerna av antifascistisk vänsteraktivism som beskrivs i den här boken återfinns därför något utanför den etablerade mittfåran, bland annat bland socialdemokratiska kvinnor som satte upp antifascistiska revyer eller bland kommunistiska sjömän som bojkottade lossning och lastning av tyska fartyg.

På borgerligt finlandssvenskt håll blev Lapporörelsen och det eskalerande politiska våldet en brytningspunkt som frammanade större vakenhet och mobilisering mot fascismen. Redan i samband med de italienska fascisternas förtryck av den tyskspråkiga minoriteten i Sydtyrolen mot slutet av 1920-talet hade synen på fascismen börjat förändras. Tanken att fascismen kunde komma att utgöra ett existentiellt hot mot etniska minoriteter började spridas inom såväl borgerliga som socialistiska kretsar. Konkret tog sig den spirande borgerliga antifascismen främst uttryck i ett markerat avståndstagande från och intensiv kritik av Lapporörelsen bland ledande politiker inom Svenska folkpartiet, fria intellektuella akademiker och författare samt studenter och läroverksungdom. Det var främst ett motstånd genom det talade och skrivna ordet – valkampanjer, partidagstal, tidskriftsartiklar, diskussionsaftnar, teaterpjäser och böcker. Den borgerliga antifascismen var ingen fysisk kamp mot fascisterna, utan riktade sig mer till de egna väljarna och läsarna, som man ville göra uppmärksamma på fascismens inneboende faror. På finlandssvenskt håll (re)agerade man mot fascismen utifrån ett etablerat mönster i finländsk och nordisk politisk kultur: i stället för våld användes lagliga medel för att bekämpa hotet mot rättsstaten och demokratin.

Den institutionaliserade svenskspråkiga kulturen hade efter inbördeskriget drivits högerut av rädslan för en ny kommunistisk revolution.[69] Men inom den litterära modernismen, som bröt fram med bland andra Edith Södergran, Hagar Olsson och Elmer Diktonius som pionjärer i början av 1920-talet, förenades hos många författare viljan till revolution mot de etablerade litterära formerna med viljan till politisk revolution i världen. Detta kunde ta sig antifascistiska uttryck som pacifism, internationalism och paneuropeiska idéer, men också mer fascistiska uttryck som dyrkan av handling, teknik och antiintellektualism. Enligt litteraturhistoriker fanns det på finskspråkigt håll en stark dragning mot det senare, medan de svenskspråkiga författarna förhöll sig mer kritiskt. Detta berodde dels på att det på finlandssvenskt håll fanns en stark liberal center som stod i dialog med en kulturradikal vänsterfalang,[70] dels på att 1930-talets finskspråkiga reaktion och nationalism ofta förenades med en militant antisvenskhet.[71]

Ändå går det att hitta sinsemellan motsatta exempel på hur författares finlandssvenska identitet påverkade deras förhållande till den framväxande fascismen. Det visar i synnerhet Stefan Nygårds och Henrika Tandefelts kapitel i denna volym, som redogör för olika förhållningssätt inom Finlands svenska författareförening. Det fanns författare som såg antiparlamentarismen som något i grunden osvenskt, likt Arvid Mörne, eller som ett nödvändigt verktyg gentemot hotet från kommunismen, likt Bertel Gripenberg. Däremot kunde en socialistisk modernist som Elmer Diktonius finna sig på samma sida som den liberalt borgerliga Hans Ruin i en kritik av fascismen som chauvinistiskt primitiv – en primitivism som åtminstone tidvis framställdes som närmare kopplad till det finska än det finlandssvenska. En kosmopolitisk modernist som författaren och kritikern Hagar Olsson kunde å sin sida dela Mörnes och Ruins fientliga inställning till fascismen utan att för den skull dela Mörnes konserverande syn på finlandssvenskheten eller Ruins starka reservation mot undermedvetna och intuitiva känslor. Olsson hävdade att det enda sättet för finlandssvenskarna att överleva var att se sig som internationalister.[72] I Mirjam Tuominens författarskap finns inga tendenser till att se finlandssvenskarna som mer ”naturligt” antifasc-

istiska än övriga finländare, tvärtom vinnlade hon sig om att blottlägga finlandssvenskt nazistmedlöperi.

Men var då finlandssvenskarna under 1920–1940-talen särskilt antifascistiska eller antifascistiska på ett särskilt sätt? Det behövs mer forskning om antifascism i det finska Finland och i grannländerna för att man ska kunna göra mer systematiska jämförande studier. Tentativt kan vi konstatera att svenskspråkiga i vissa sammanhang låg något i framkant i den nationella kontexten, dels på grund av sina täta kontakter till de skandinaviska länderna, dels på grund av sin språkliga minoritetsposition. Vid den här tiden intog de svenskspråkiga eliter som vi studerat också en relativt framträdande plats i finländsk politik och kulturliv, vilket gav deras antifascism synlighet. Den finlandssvenska pressen, partipolitiken och litteraturen spelade sannolikt en viss roll för att den parlamentariska demokratin i Finland stod emot 1930-talets högerströmningar, men sådana orsakssamband och effekter är svåra att empiriskt undersöka. Vi vet också fortfarande rätt lite om vad svenskspråkiga bönder och arbetare i allmänhet tyckte och om de alls engagerade sig i frågan. Klassbakgrund och politisk inriktning hade stor inverkan på hur olika aktörer kom att uppfatta sin finlandssvenska minoritetsposition i förhållande till antifascism, vilket den här antologins fallstudier ytterligare belyser.

Man kanske kan tycka att den finlandssvenska antifascismen vi här studerat var mycket prat och litet verkstad. Men ord är viktiga. De legitimerar politiken och formulerar dess målsättningar. De inte bara speglar och tolkar den sociala verkligheten utan formar människors verklighetsuppfattning genom att erbjuda begrepp, kategorier och identiteter genom vilka de kan förstå världen och inta sina platser i den.[73] Ur det kulturanalytiska perspektiv som den här bokens tolv kapitel anlägger är artikulationerna av antifascism värda att studera i sin egen rätt; inte därför att de omkullkastade samhället eller var mer kraftfulla än någon annans, utan för att de berättar väldigt mycket om hur upphovsmännen förstod sin samtid och sig själva.

Om antologin

Utgångspunkten för denna antologi är att de olika kapitlen tillsammans ska ge en mångsidig och sammansatt bild av antifascismen i det svenskspråkiga Finland: politik och kulturliv, höger och vänster, män och kvinnor. Antologins upplägg har en intersektionell ansats där vi granskar antifascismen i skärningspunkterna mellan olika sociala kategorier och hierarkier: etnicitet, klass, kön, politisk hemvist, yrkesidentiteter med mera. Mest framträdande och centrala är frågorna om etnicitet och språk samt om klass och politik: Hur förhöll man sig till betydelsen av det svenska i Finland? Hur påverkade tudelningen mellan borgerlighet och arbetarrörelse motståndet mot fascismen?

I antologin finns artiklar om finlandssvensk dagspress i olika delar av landet, om borgerligheten i Svenska folkpartiet och den svenskspråkiga arbetarrörelsen, om fackligt organiserade sjömän, och liberala akademiker och ungdomar på läroverk och universitet. Det livaktiga finlandssvenska litteraturfältet granskas i artiklar om Finlands svenska författareförening och författarna Hagar Olsson, Hans Ruin och Mirjam Tuominen. I många artiklar förs politik och litteratur samman, bland annat i kapitlet om de tvåspråkiga syskonen Vala, som även problematiserar åtskillnaden mellan svenskt och finskt i Finland. Bokens tyngdpunkt ligger i 1930-talet, med vissa utblickar mot dels 1920-talet, dels 1940-talet.

Trots att volymen är innehållsrik med tolv olika fallstudier, kan alla aspekter av den heterogena och mångfasetterade svenskheten i Finland givetvis inte rymmas med i en enskild volym, och mycket återstår att göra för kommande forskning. En polaritet som gärna kunde problematiseras mer i framtida studier är den mellan stad och landsbygd, som i många avseenden präglade det svenska Finland under epoken. Ett annat ämne som väntar på mer forskning är betydelsen av religiös eller konfessionell tillhörighet, i synnerhet frikyrkligheten i de svenskspråkiga regionerna, med ställvis starka anknytningar till fredsrörelsen. Antifascistiska uttryck under krigsåren, såsom svenskspråkigas deltagande i den så kallade fredsoppositionens kritik av alliansen med Nazityskland, har i viss mån behandlats i tidigare forskning, men ämnet är knappast uttömt.[74] Även den finländska

judiska minoriteten om cirka 1 700 personer kring år 1930, som under mellankrigstiden till stora delar var svenskspråkig, har uppmärksammats av forskningen men inget verkar finnas skrivet med explicit fokus på antifascism inom denna grupp. Enligt Laura Ekholms studie av judar i Helsingfors försökte dessa under mellankrigstiden motverka antisemitismen främst genom att uppträda som mönstermedborgare och anpassa sig till majoritetssamhällets normer.[75] Med tanke på de finländska judarnas dubbelt utsatta minoritetsposition, i korsdraget mellan tidens äktfinskhet och antisemitism – det senare inte minst från finlandssvenskt håll[76] – pockar detta på fortsatt forskning.

Även urvalet av finlandssvenska författare i den här volymen är ett axplock. Varken Arvid Mörne eller Elmer Diktonius har förärats egna kapitel, trots att de kan räknas till de mest prominenta finlandssvenska antifascistiska författarna under den här tidsperioden. De återfinns dock som bifigurer i flera av antologins texter.[77] Författarna Hans Ruin, Hagar Olsson och Mirjam Tuominen kan framstå som övervägande liberala och vänsterintellektuella, vilket blir skevt mot bakgrunden att arbetarförfattare som till exempel Sally Salminen och Anna Bondestam var aktiva antifascistiska aktörer under denna tid. De litteraturvetenskapliga bidragen i den här antologin förenas emellertid av att författarna inte bara kan sägas uttrycka och utforska en antifascistisk hållning i sina skönlitterära texter, utan även inbjuda till reflektion över olika skönlitterära genrers (essäistikens, dramatikens, novellistikens och poesins) antifascistiska potential även på ett formmässigt plan. Däremot finns det utrymme för mer framtida forskning, till exempel om Bondestams porträttering av Lappomotståndet i romanen *Lågt i tak* (1943).

*

Volymen inleds med ett kapitel om hur den finlandssvenska tidningspressen rapporterade om fascismen under det första årtiondet från dess uppkomst i Italien fram till bildandet av Lapporörelsen i Finland. Kasper Braskén och Anders Ahlbäck analyserar hur *Hufvudstadsbladet*, *Svenska Pressen*, *Åbo Underrättelser*, *Wasa-Posten* och *Arbetarbladet* beskrev och bedömde fascismen som en ny politisk rörelse med snabb internationell spridning. Genom att inkludera opinionsbildning från såväl konservativ, liberal och socialdemokra-

tisk press ger kapitlet en mångfasetterad bild av hur fascismen inledningsvis bemöttes i den svenskspråkiga offentligheten, samt hur rapporteringen förändrades över tid. Braskén och Ahlbäck framhäver betydelsen av den internationella nyhetsförmedlingens strukturer och nätverk. Särskilt fokus läggs på vilka faktorer som motiverade en utveckling mot ökande antifascistiska positioneringar i pressen, speciellt i relation till den italienska fascismens våldsbruk och det fascistiska förtrycket av den tysktalande minoriteten i Sydtyrolen.

I följande kapitel studerar Matias Kaihovirta den svenskspråkiga arbetarrörelsens förhållande till fascismen under mellankrigstiden. Han visar att begreppet antifascism sällan förekom i den svenskspråkiga rörelsens retorik eller verksamhet under perioden. Kaihovirta menar att det därför är mer befogat att studera användningen av begreppet fascism för att analysera hur rörelsens visioner kring klass och språk kontrasterades mot det fascistiska hotet. Trots att socialdemokrater och kommunister utgick från en marxistisk klassanalys av fascismen, förhöll de sig olika till språkfrågan och finlandssvenskarnas roll i kampen mot fascismen. Socialdemokraterna accepterade den representativa demokratin och betonade den nordiska rättsstatens roll för att trygga finlandssvenskarnas framtid. Kommunisterna höll fast vid en finlandssvensk minoritetsnationalism i kombination med revolutionär klasskamp, och deltog i den finlandssvenska kampen mot äktfinsk, imperialistisk fascism.

Stefan Nygård och Henrika Tandefelt ger en bred översikt över de finlandssvenska författarnas förhållningssätt till fascismen i sitt kapitel om Finlands svenska författareförening. De pekar på betydelsen av nordiska författarnätverk som förmedlade skandinavisk antifascism till Finland, men även på hur de finlandssvenska och finska författarnas politiska engagemang var svalare och mer präglat av konservativ nationalism i kontrast till mer vänsterprogressiva ideal bland författare i det övriga Norden. Nygård och Tandefelt visar dock att den finlandssvenska författarkåren var ideologiskt splittrad, med flera framstående författare som sympatiserade med fascismen medan andra motarbetade den. Litterära och ideologiska fraktioner grupperade sig kring olika svenskspråkiga kulturtidskrifter, med *Nya Argus* som samlingsorgan för en kritisk-liberal och övervägande antifascistisk opinion. Kapitlet belyser också hur föreningens medlemmar

engagerade sig internationellt, såväl gällande antifascistiska nätverk som i relation till Nazityskland. Trots dessa splittringar möttes och samsades medlemmarna inom ramen för den finlandssvenska författareföreningen för att verka för sina gemensamma intressen.

Kasper Braskén behandlar Svenska folkpartiet (SFP) och laglighetsgruppen kring Ernst von Born vid tiden för Lapporörelsens uppkomst 1929–1930. Med sitt kapitel bidrar han till diskussionen om det finlandssvenska borgerliga fältets möjligheter att artikulera en antifascistisk ståndpunkt utgående från konservativa och liberala perspektiv. Genom en närläsning av von Borns politiska gärning inom SFP undersöker Braskén hur Svenskfinland initialt splittrades inför Lapporörelsens antikommunism, men hur en antifascistisk front sedan stegvis byggdes upp inom SFP under von Borns ledning. Det centrala argumentet för von Born och hans meningsfränder var att inget som garanterade finlandssvenskarnas rättigheter återstod om lagligheten inte respekterades i kampen mot kommunismen. De kunde endast acceptera en antikommunism som samtidigt motsatte sig fascismen.

Holger Weiss undersöker i sitt kapitel det tvåspråkiga sjömansfackets antifascism under 1930-talet. Sjömansfackets verksamhet är högst relevant i en studie av finlandssvensk antifascism, eftersom många sjömän var svensk- och tvåspråkiga. Internationalismen fick en stor betydelse i sjömansfackets antifascism, som för det finländska fackets del innebar uttalad solidaritet mellan svensk- och finskspråkiga sjömän och en uppmaning till att motverka fascisternas språkhets. Weiss visar att orsakerna till att det finländska facket dröjde med att inta en klart antifascistisk linje hade att göra med pågående interna uppgörelser mellan kommunister och socialdemokrater inom facket, inte med språkfrågan eller ambivalens i inställningen till fascismen och nazismen.

Anders Westerlund gör i sitt kapitel en djupdykning i författaren och filosofen Hans Ruins essäsamling *Gycklare och apostlar* (1934), där Ruin gick i närkamp mot primitivism, kollektivism och antiintellektualism. Ruin urskiljde en tydlig koppling mellan dessa samtida idéströmningar och den framväxande fascismen, och han upplevde dem som ett hot mot de humanistiska och demokratiska grundvärden han själv stod för. Westerlund undersöker även hur Ruin

genom att använda sig av essäistikens självständigt prövande och reflekterande uttryckssätt ger läsaren utrymme att dra egna slutsatser. Essän erbjuder en form för kritiskt tänkande och fungerar därigenom antifascistiskt i fallet Ruin.

Judith Meurer-Bongardt klarlägger i sitt kapitel hur modernisten Hagar Olssons estetiska ideal – nyrealism – genomsyrades av en politisk sprängkraft som kom till uttryck genom hela författarskapet. Genom att både skildra verkligheten som den är och som den har potential att vara varnade Olsson i sina pjäser, essäer och romaner för fascismen och nazismen, samtidigt som hon aldrig gav upp hoppet om att människorna ska kunna välja en annan väg. Meurer-Bongardt visar även hur Olssons nyrealism förebådar posthumanistiskt tankegods, och lokaliserar en antifascism som förespråkar en omhändertagande mänsklighet i motsats till självtillräckliga enskilda människor.

I sitt andra kapitel undersöker Matias Kaihovirta hur klass och kön kom till uttryck i två svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnors engagemang mot fascismen under 1930- och 1940-talen. I kapitlet studerar han Anna Wiik och Gudrun Mörne som startade en revy- och teaterverksamhet som blev mycket populär i finlandssvenska arbetarkretsar. Revyerna drev med fascismen och dess manliga ledare, samtidigt som de lyfte fram socialdemokratiska män som utmärkt sig i kampen mot fascismen. Kaihovirta visar hur revyer, flyktinghjälp och biståndsverksamhet betraktades som acceptabla former för arbetarkvinnors antifascism. När Wiik och Mörne medvetet konfronterade fascismen på andra, manligt kodade politiska arenor, ansågs de däremot bryta mot samtidens normer för kvinnors politiska agerande.

Betydelsen av olika politiska manlighetsideal för antifascismen granskas i Anders Ahlbäcks fallstudie av de två kulturtidskrifterna *Nya Argus* (Helsingfors) och *Granskaren* (Åbo). De borgerligt sinnade män som skrev kritiska texter om fascismen i dessa tidskrifter var i regel liberala intellektuella. De kontrasterade ofta självbilder av fascismens motståndare som förnuftiga, viljestarka och självständiga mot implicita motbilder av fascistiska män som överdrivet känslosamma och bristande i sin självkontroll. Här användes alltså tidens borgerliga normer för manlighet som retoriska vapen mot fascismen.

Som Ahlbäck visar fanns även här kopplingar mellan antifascismen och språkfrågan då skribenterna i tidskrifterna tenderade att koppla samman fascism och äktfinskhet med föreställningar om manlig hysteri.

De svenskspråkiga studenterna i läroverk och på universitet är under lupp i Aapo Roselius kapitel om skolungdoms- och studentrörelsens reaktioner på den högerradikala vågen i början av 1930-talet. Roselius beskriver hur stödet för fascismen spred sig inom de finlandssvenska studentleden och ledde till en liberal motreaktion under de första åren av 1930-talet. Ideologiska strider utkämpades bland annat om *Studentbladets* redaktionella linje. Skräniga debatter fördes både vid Nylands nation i Helsingfors och i studentkåren vid Åbo Akademi. Som Roselius påpekar var kretsarna små; i motståndarlägret fanns klasskamrater och familjebekanta vilket gjorde att man på studentfesterna ändå kunde skåla med varandra tvärs över de bittra politiska gränserna. Bland läroverksungdomen uppstod däremot aldrig någon högerradikal gruppering. De ledande personerna inom det svenska skolungdomsförbundet tog avstånd från den högerradikalism som snabbt spred sig bland den finskspråkiga läroverksungdomen.

Ylva Perera undersöker i sitt kapitel hur författaren Mirjam Tuominen i sin prosakonst framställde skönlitterärt skapande som en antifascistisk praktik. Tuominen såg fascismen som oförmögen till ord, inlevelse och fantasiförmåga, medan skrivandet var en plats där diktaren både kunde blotta och benämna sin egen inre fascist, och vädja till medlidande med dem som utsattes för fascistisk grymhet. Skrivandet fungerade som ett sätt att bryta mot de slentrianmässiga konventioner som enligt Tuominen gjorde fascismen möjlig. Perera visar att det finns paralleller mellan Tuominens poetik och asketiska praktiker i den tidiga kyrkan, med avseende på vad det innebär att vara politisk.

Volymen avslutas med ett kapitel som problematiserar och överskrider gränserna mellan svenskt och finskt och mellan politik och litteratur. Ainur Elmgren analyserar syskonen Katri och Erkki Vala, som på flera sätt kämpade mot den fascistiska nationalismens svart-vita gränsdragningar. Här dubbelexponeras både syskonens liv och skrifter, från Katri Valas kåserier i den kosmopolitiskt sinnade unga

kulturelitens tidskrift *Tulenkantajat* (Eldbärarna) till Erkki Valas antifascistiska roman *Rajakylä* (Gränsbyn), vars handling är förlagd till den nordliga gränsbygden mellan Finland och Sverige. Elmgren tematiserar framför allt hembygdskärleken och tvåspråkigheten hos syskonen Vala, som i liv och skapande motsatte sig fascismens ultranationalism genom att betona att man kan älska flera olika hembygder och vara som lyckligast när man står på gränsen mellan olika stater, språk och folkgrupper.

NOTER

1. Allan Wallenius till Sigrid Wallenius 3.2.1938, Släkten Wallenius, ÅAB.
2. ”Svensk samling i pliktmedvetande och tro”, *Hufvudstadsbladet* 7.11.1938.
3. Núñez Seixas, ”Unholy Alliances?”.
4. Weckman & Wickström, ”Positiv svenskhet!”.
5. Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*
6. Se t.ex. Payne, *A History of Fascism*; Morgan, *Fascism in Europe*.
7. Núñez Seixas, ”Some thoughts on fascism and the nation”.
8. Ahlbäck & Braskén (eds.), *Anti-fascism and Ethnic Minorities*.
9. Losson, ”Resistance to the extremes”; Rossoliński-Liebe, ”Anti-Fascist oppositions to the Organization of Ukrainian Nationalists”.
10. Bortz, ”Hugo Valentin and the emergence of Swedish-Jewish anti-fascism”.
11. Eriksen, *Ethnicity and nationalism*; Wimmer, *Ethnic Boundary Making*.
12. För en översikt, se till exempel Morgan, *Fascism in Europe*.
13. Griffin, *The Nature of Fascism*, s. 26, övers. ur Arnstad, *Älskade fascism*, s. 40.
14. Se bl.a. Paxton, *Anatomy of Fascism*; Iordachi (ed.), *Comparative Fascist Studies*; Pinto & Kallis (eds.), *Rethinking Fascism and Dictatorship*.
15. Braskén, Kaihovirta & Wickström, ”Antifascismen i Norden”, s. 6–7.
16. Plum, *Antifascism after Hitler*; Arendt, *Totalitarismens ursprung*.
17. Copsey, ”Preface: Towards a New Anti-Fascist Minimum?”, s. xv.
18. Braskén & Lundin, ”Introduction”, s. 6.
19. Deleuze & Guattari, *Kapitalism och schizofreni*, s. 324.
20. Se bl.a. Henry (ed.), *Jewish Resistance against the Nazis*; Schoeps, Bingen & Botsch (Hrsg.), *Jüdischer Widerstand in Europa*; Klotz, *Gemeinsam gegen Deutschland*.
21. Copsey & Tilles, ”Uniting a Divided Community?”; Dee, ”British Jews and Anti-Fascism in the 1930s”; Kushner & Valman, ”Introduction: Minorities, Fascism and Anti-Fascism”; Koch, ”Exile Dreams”; Kaiser, ”A New and Modern Golden Age of Jewish Culture”.
22. Klabjan, ”The Ethnic Roots of European Anti-Fascism”; Cresciani, ”Mussolini, Vilfan, and the Slovenian Minority”. Se även fallet Sydtyrolen som efter första världskriget blev en del av Italien, Braskén, ”A Dire Warning to All Ethnic Minorities of Europe?”.
23. Se t.ex. Núñez Seixas, ”Unholy Alliances?”; Acle-Kreysing, ”Shattered Dreams of Anti-Fascist Unity”; Ahlbäck & Braskén, ”Introduction: Divided against Themselves?”.
24. Bertonha, ”Fascism and Italian Communities in Brazil and the United States”; Goebel, ”Italian Fascism and Diasporic Nationalism in Argentina, Brazil, and Uruguay”; de Caprariis, ”’Fascism for Export’?”; Baldoli, *Exporting Fascism*; Carnevale, ”’No Italian Spoken for the Duration of the War’”; Copsey, ”Radical Diasporic Anti-Fascism in the 1920s”; Gussoni, ”Gaetano Salvemini’s British Anti-Fascist Network in Exile”; Pugliese, ”Fascism and Anti-Fascism in Italian America”.

25. Bremer (Hrsg.), *Europäische Literatur gegen den Faschismus*; Schiller, *Der Traum von Hitlers Sturz*; Agocs, *Antifascist Humanism and the Politics of Renewal in Germany*; Zühlsdorff, *Hitler's Exiles*; Palmier, *Weimar in Exile*.
26. Deleuze & Guattari, *Kafka. För en mindre litteratur*, s. 34.
27. Deleuze & Guattari, *Kafka. För en mindre litteratur*, s. 37. Se även Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 29; Zilliacus, "Mellan finskt och svenskt", s. 359.
28. Copsey, "Preface: Towards a New Anti-Fascist Minimum", s. xx.
29. Se Copsey & Olechnowicz, *Varieties of Anti-Fascism*; Copsey, *Anti-Fascism in Britain*.
30. García, Yusta, Tabet & Clímaco, "Beyond Revisionism", s. 4.
31. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 18–19.
32. Se t.ex. Dørum, "Conservative Fascist Sympathies and Anti-Fascism in 1930s Norway", s. 72.
33. Braskén, Kaihovirta & Wickström, "Antifascismen i Norden".
34. Braskén, Copsey & Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries*.
35. Se även Krouk, *The Making of an Antifascist*; Rønning, "Intellectuals Ready to Fight".
36. Krautwald, "These arrows against the Swastika"; Dørum, "Conservative Fascist Sympathies and Anti-Fascism in 1930s Norway".
37. Se t.ex. Åmark, *Att bo granne med ondskan*.
38. För det senaste inlägget i diskussionen, se Bortz, "Hugo Valentin and the Emergence of Swedish-Jewish Anti-Fascism".
39. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 61–121.
40. Alapuro, *Suomen synty paikallisena ilmiönä*, s. 281–282; Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 80–82.
41. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*; Silvennoinen, Tikka & Roselius, *Suomalaiset fasistit*; Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*.
42. Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*
43. Waltå, *Poet under Black Banners*; Möller-Sibelius, *Roll, retorik och modernitet*; Möller-Sibelius, "Att läsa 'fascistisk' poesi".
44. Weckman & Wickström, "Positiv svenskhet!".
45. Kaihovirta & Wickström, "Socialdemokratisk och konservativ antifascism"; Karimäki, "Finnish liberals and anti-fascism".
46. Vares, "From allies to opponents".
47. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*; von Bonsdorff, *Krigstid och återuppbyggnad*.
48. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*; Stormbom, *Edvin Sundquist – tidningsman*; Wilson, *En stor aktör i ett litet samhälle*.
49. Berglund, Granholm & Ågren, *Fredsboken*; Roine & Sahlström, *De rödas gård*; Nyström (red.), *Människor i förvandling*; Andersén, *Flykten västerut*; Asplund, *Kokemuksia suomalaisilta keskitysleireiltä*; Lundgren, *I hjältens tid*.
50. Rundt, *Munsalaradikalismen*; Holm, "*Färjkarikatyrer*".
51. Se t.ex. Suh, *Fascism and Anti-Fascism in Twentieth-Century British Fiction*; Spiro, *Anti-Nazi Modernism*; Masát & Mádl (eds.), *Literature as Resistance and Counter-Culture*.

52. Palmgren, *Kapinalliset kynät* II; Sevänen, *Vapauden rajat*; Koivisto, *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua*.
53. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*.
54. Ekman, *Finlands svenska litteratur 1900–2012*; Ekman & Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen*: *1900-talet*, Warburton, *Åttio år av finlandssvensk litteratur*.
55. Wrede, *Arvid Mörnes lyrik*; Gustafsson, *Min ljusa stad*; von Bonsdorff, *Eva Wichman och politiken*; Rahikainen & Antas (red.), *Gudsöga, djävulstagg*; Geust, ”Svinaktiga skämtteckningar och betryggande småtroll”; Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*; Perera, ”Om bödeln kunde uttrycka sig”; Perera, ”Ur djurets synvinkel är människan nazisten”.
56. Wrede, ”Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948”.
57. Meinander, *Nationalstaten*, s. 59–64.
58. Engman, *Språkfrågan*, s. 155–163.
59. Engman, *Språkfrågan*, s. 163–175, 293–321; Meinander, *Nationalstaten*, s. 20–23.
60. Jernström & von Bonsdorff, *Från självständighet till Lappo*, s. 37–95; Engman, *Språkfrågan*, s. 365–392; Meinander, *Nationalstaten*, s. 19–23.
61. Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, s. 25–28; Lönnqvist, ”Retoriken i den etniska mobiliseringen”; Engman, *Språkfrågan*, s. 308–312, 327–333.
62. Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, s. 98–125; Jernström & von Bonsdorff, *Från självständighet till Lappo*, s. 278–304.
63. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*; Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*, s. 80–83; Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 100–112.
64. Se bl.a. Nygård, *Suomalainen äärioikeisto*, s. 77–94.
65. Se bl.a. Siltala, *Lapuan liike*; Morgan, *Fascism in Europe*, s. 86–90; Vares, ”From allies to opponents”.
66. Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*
67. Nygård, *Suomalainen äärioikeisto*, s. 94–104.
68. Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism”, s. 53–56.
69. Wrede, ”Om politiska ideologier och litteratur”, s. 170; Waltå, ”Krisen och litteraturen på trettiotalet”, s. 131.
70. Palmgren, *Kapinalliset kynät* II, s. 10.
71. Ekman, *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, s. 184.
72. Olsson, ”Finländsk Robinsonad”, s. 127–130.
73. Ehn & Löfgren, *Kulturanalyser*.
74. Se bl.a. von Bonsdorff, *Krigstid och återuppbyggnad*, s. 92–103.
75. Ekholm, *Boundaries of an Urban Minority*, s. 107–113.
76. Hanski, *Juutalaisviha Suomessa 1918–1944*, s. 405; Harviainen, ”Judarna i Finland”, s. 56; Weintraub, ”Juutalaiset ja juutalaisuus Suomessa”, s. 117.
77. Om Mörne och Diktonius litterära antifascism, se även Wrede, *Arvid Mörnes lyrik*; Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*; Rahikainen & Antas (red.), *Gudsöga, djävulstagg*.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB)

Handskriftssamlingarna
Släkten Wallenius
Brev, brevkort 1907–1938

Tidningar

Hufvudstadsbladet 1938

Litteratur

Acle-Kreysing, Andrea, ”Shattered Dreams of Anti-Fascist Unity. German Speaking Exiles in Mexico, Argentina and Bolivia, 1937–1945”, *Contemporary European History* 25, 2016:4, s. 667–686.

Agocs, Andreas, *Antifascist Humanism and the Politics of Renewal in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press 2017.

Ahlbäck, Anders & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024.

Ahlbäck, Anders & Kasper Braskén, ”Introduction: Divided against Themselves? Ethnic Minorities, Nationalism, and Fractured Anti-Fascist Identities”, Anders Ahlbäck & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024, s. 1–16.

Alapuro, Risto, *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*, Helsinki: Hanki ja jää 1994.

Andersén, Matts, *Flykten västerut: dokumentärskildring*, Otalampi: Sahlgren 1987.

Arendt, Hannah, *Totalitarismens ursprung*, Göteborg: Daidalos 2016 [1951].

Arnstad, Henrik, *Älskade fascism. De svartbruna rörelsernas ideologi och historia*, Stockholm: Norstedt 2013.

Asplund, Allan, *Kokemuksia suomalaisilta keskitysleireiltä*, Helsinki: Like 2011.

Baldoli, Claudia, *Exporting Fascism. Italian Fascists and Britain's Italians in the 1930s*, Oxford: Berg 2003.

Berglund, Göran, Olof Granholm & Gösta Ågren, *Fredsboken*, [Jeppo:] Författarnas andelslag 1975.

Bertonha, João Fábio, ”Fascism and Italian Communities in Brazil and the United States”, *Italian Americana* 19, 2001:2, s. 146–157.

Bondestam, Anna & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker. Finlands Svenska Arbetarförbund 1899–1974*, Helsingfors: Finlands svenska arbetarförbund 1978.

von Bonsdorff, Göran, *Krigstid och återuppbyggnad. Svenska folkpartiet IV, 1939–1956,* Helsingfors: Svenska folkpartiet 1994.
von Bonsdorff, Monica, *Eva Wichman och politiken*, Helsingfors: Folkets bildningsförbund 1983.
Bonäs, Johanna, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik? Svensksösterbottniska bönder inför Lapporörelsen sommaren 1930*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2012.
Bortz, Olof, ”Hugo Valentin and the Emergence of Swedish-Jewish Anti-Fascism: From the 1920s to World War II”, Anders Ahlbäck & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024, s. 111–127.
Braskén, Kasper, ”A Dire Warning to All Ethnic Minorities of Europe? Fascist Repression in South Tyrol and the Formation of Swedish-Speaking Anti-Fascism in Finland”, Jože Pirjevec, Egon Pelikan & Sabrina P. Ramet (eds.), *Anti-Fascism in European History. From the 1920s to Today*, Budapest: Central European University Press 2023, s. 235–252.
Braskén, Kasper, Matias Kaihovirta & Mats Wickström, ”Antifascismen i Norden: ett nytt forskningsfält”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 3–16.
Braskén, Kasper & Johan A. Lundin, ”Introduction”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 1–17.
Braskén, Kasper, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019.
Bremer, Thomas (Hrsg.), *Europäische Literatur gegen den Faschismus 1922–1945*, München: Verlag C. H. Beck 1986.
de Caprariis, Luca, ”’Fascism for Export’? The Rise and Eclipse of the Fasci Italiani All’ester”, *Journal of Contemporary History* 35, 2000:2, s. 151–183.
Carnevale, Nancy C., ”’No Italian Spoken for the Duration of the War’. Language, Italian-American Identity, and Cultural Pluralism in the World War II Years”, *Journal of American Ethnic History* 22, 2003:3, s. 3–33.
Copsey, Nigel, ”Preface: Towards a New Anti-Fascist Minimum”, Nigel Copsey & Andrzej Olechnowicz (eds.), *Varieties of Anti-Fascism. Britain in the Inter-War Period*, New York: Palgrave Macmillan 2010, s. xiv-xxi.
Copsey, Nigel, *Anti-Fascism in Britain,* London & New York: Routledge 2016.
Copsey, Nigel, ”Radical Diasporic Anti-Fascism in the 1920s. Italian Anarchists in the English-Speaking World”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & David Featherstone (eds.), *Anti-Fascism in a Global Perspective. Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*, London: Routledge 2021, s. 23–42.
Copsey, Nigel & Andrzej Olechnowicz (eds.), *Varieties of Anti-Fascism. Britain in the Inter-war Period*, London & New York: Palgrave Macmillan 2010.
Copsey, Nigel & Daniel Tilles, ”Uniting a Divided Community? Re-Apprising Jewish Responses to British Fascist Antisemitism, 1932–39”, *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 15, 2009:1–2, s. 163–187.

Cresciani, Gianfranco, ”Mussolini, Vilfan, and the Slovenian Minority”, Jože Pirjevec, Egon Pelikan & Sabrina P. Ramet (eds.), *Anti-Fascism in European History. From the 1920s to Today*, Budapest: Central European University Press 2023, s. 157–167.
Dee, David, ”British Jews and Anti-Fascism in the 1930s”, *Immigrants & Minorities* 38, 2020:3, s. 151–183.
Deleuze, Gilles & Félix Guattari, *Kafka. För en mindre litteratur*, övers. Vladimir Cepciansky & Daniel Pedersen, Göteborg: Daidalos 2012.
Deleuze, Gilles & Félix Guattari, *Kapitalism och schizofreni. Tusen platåer*, övers. Gunnar Holmbäck & Sven-Olov Wallenstein, Hägersten: Tankekraft förlag 2015.
Dørum, Knut, ”Conservative Fascist Sympathies and Anti-Fascism in 1930s Norway”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 72–87.
Ehn, Billy & Orvar Löfgren, *Kulturanalyser,* Malmö: Gleerup 2001.
Ekberg, Henrik, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944*, Helsingfors: Schildts 1991.
Ekholm, Laura, *Boundaries of an Urban Minority. The Helsinki Jewish Community from the End of Imperial Russia until the 1970s*, Helsinki: Helsingin yliopisto, Politiikan ja talouden tutkimuksen laitos 2013.
Ekman, Michel (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2014.
Ekman, Michel & Clas Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet,* Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 1999.
Engman, Max, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2016.
Eriksen, Thomas Hylland, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, London: Pluto Press 1993.
García, Hugo, Mercedes Yusta, Xavier Tabet & Cristina Clímaco, ”Beyond Revisionism: Rethinking Antifascism in the Twenty-First Century”, Hugo García, Mercedes Yusta, Xavier Tabet & Cristina Clímaco (eds.), *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, New York & Oxford: Berghahn 2016, s. 1–19.
Geust, Miranda, ”Svinaktiga skämtteckningar och betryggande småtroll. Antifascism i Tove Janssons politiska satirteckningar och i barnromanen *Småtrollen och den stora översvämningen*”, Anna Biström & Jens Grandell (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 98, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2023, s. 17–42.
Goebel, Michael, ”Italian Fascism and Diasporic Nationalism in Argentina, Brazil, and Uruguay”, Nicola Foote & Michael Goebel (eds.), *Immigration and National Identities in Latin America*, Gainesville: University Press of Florida 2014, s. 234–255.
Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, London & New York: Routledge 1993.
Gussoni, Alice, ”Gaetano Salvemini's British Anti-Fascist Network in Exile (1925–1934)”, Tamara Colacicco (ed.), *Fascism and Anti-Fascism in Great Britain*, Pisa: Pacini Editore 2020, s. 131–148.

Gustafsson, Ulrika, *Min ljusa stad. Sally Salminen, livet och litteraturen*, Stockholm & Helsingfors: Appell Förlag & Svenska litteratursällskapet i Finland 2019.
Hanski, Jari, *Juutalaisviha Suomessa 1918–1944*, Helsinki: Ajatus 2006.
Harviainen, Tapani, ”Judarna i Finland”, Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén (red.), *Judiskt liv i Norden,* Uppsala: Uppsala universitet 1988, s. 53–69.
Henry, Patrick (ed.), *Jewish Resistance against the Nazis,* Washington DC: Catholic University of America Press 2014.
Holm, Mattias, *”Färjkarikatyrer”. En analys av Erik Viljam Fågelbärjs politiska karikatyrbilder,* avhandling pro gradu, Åbo: Åbo Akademi 2024, https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2024052234660 (hämtad 31.10.2024).
Hämäläinen, Pekka Kalevi, *Kielitaistelu Suomessa 1917–1939*, Porvoo & Helsinki: WSOY 1968.
Iordachi, Constantin (ed.), *Comparative Fascist Studies. New Perspectives*, London: Routledge 2010.
Jernström, Frank & Göran von Bonsdorff, *Från självständighet till Lappo. Svenska folkpartiet II, 1917–1929*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1984.
Kaihovirta, Matias & Mats Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland. Karl H. Wiik och Eirik Hornborg inför Lapporörelsen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 43–74.
Kaiser, Max, ”’A New and Modern Golden Age of Jewish Culture’. Shaping the Cultural Politics of Transnational Jewish Antifascism”, *Journal of Modern Jewish Studies* 17, 2018:3, s. 287–303.
Karimäki, Jenni, ”Finnish liberals and anti-fascism, 1922–1932”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 39–54.
Klabjan, Borut, ”The Ethnic Roots of European Anti-Fascism. The Slovenes and Croats in Interwar Italy”, Anders Ahlbäck & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024, s. 19–36.
Klotz, Anne-Christin, *Gemeinsam Gegen Deutschland. Warschaus Jiddische Presse im Kampf gegen Den Nationalsozialismus (1930–1941)*, Berlin: De Gruyter 2022.
Koch, Anna, ”Exile Dreams. Antifascist Jews, Antisemitism and the ’Other Germany’”, *Fascism* 9, 2020, s. 221–243.
Koivisto, Hanne, *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua: Kirjoituksia suomalaisesta vasemmistoälymystöstä 1930-luvulta*, Helsinki: THPTS 2011.
Krautwald, Charlie, ”These arrows against the swastika: Militant social democracy and the radical opposition to fascism in Denmark, 1932–1934”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 91–110.
Krouk, Dean, *The Making of an Antifascist. Nordahl Grieg between the World Wars*, Madison: University of Wisconsin Press 2022.

Kushner, Tony & Nadia Valman, ”Introduction: Minorities, Fascism and Anti-Fascism”, *Jewish Culture and History* 1, 1998:2, s. 1–22.
Losson, Katarzyna, ”Resistance to the extremes: The facets of the Ukrainian National Movement in interwar Eastern Galicia”, Anders Ahlbäck & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024.
Lundgren, Svante, *I hjältens tid. Berättelser om mod och civilkurage under Förintelsen*, Otalampi: Sahlgren 2006.
Lönnqvist, Bo, ”Retoriken i den etniska mobiliseringen”, Bo Lönnqvist, Yrsa Lindqvist & Anna-Maria Åström, *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001, s. 16–25.
Masát, András & Peter Mádl (eds.), *Literature as Resistance and Counter-Culture. Papers of the 19th Study-Conference of the International Association for Scandinavian Studies*, Budapest: Hungarian Association for Scandinavian Studies 1993.
Meinander, Henrik, *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2016.
Meurer-Bongardt, Judith, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet oder eine Reise zum Mittelpunkt des Menschen. Utopisches Denken in den Schriften Hagar Olssons*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2011.
Morgan, Philip, *Fascism in Europe, 1919–1945*, London: Routledge 2003.
Möller-Sibelius, Anna, *Roll, retorik och modernitet i Bertel Gripenbergs lyrik*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015.
Möller-Sibelius, Anna, ”Att läsa ’fascistisk’ poesi – och finna något annat: Örnulf Tigerstedts dualism ur ett kunskapsteoretiskt perspektiv”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 49, 2019:2–3, s. 28–37.
Núñez Seixas, Xosé M., ”Unholy Alliances? Nationalist Exiles, Minorities and Anti-Fascism in Interwar Europe”, *Contemporary European History* 25, 2016:4, s. 597–617.
Núñez Seixas, Xosé M., ”Some thoughts on fascism and the nation”, https://www.ucm.es/data/cont/docs/297-2014-03-06-3-14.pdf (hämtad 14.12.2023).
Nygård, Stefan & Henrika Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap. Finlands svenska författareförening 1919–2019*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2019.
Nygård, Toivo, *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä. Ideologiset juuret, järjestöllinen perusta ja toimintamuodot*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1982.
Nyström, Carita (red.), *Människor i förvandling. En bok av sju kommunisters liv*, [Helsingfors:] Folkets bildningsförbund 1984.
Olsson, Hagar, ”Finländsk Robinsonad”, *Quosego* 1928:3, s. 127–130.
Palmgren, Raoul, *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kauno-kirjallisuus. II, Pulan, fasismin ja sodan varjossa (1930–44)*, Porvoo & Helsinki & Juva: WSOY 1984.
Palmier, Jean-Michel, *Weimar in Exile. The Antifascist Emigration in Europe and America*, London: Verso 2006.

Payne, Stanley G., *A History of Fascism: 1914–1945*, Madison: University of Wisconsin Press 1995.
Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism*, London: Allen Lane 2004.
Perera, Ylva, ”’Från djurets synvinkel är människan nazisten’: Djurskrivandets antifascistiska potential i Mirjam Tuominens prosa”, Anna Biström & Maren Jonasson (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 95, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2020, s. 43–67.
Perera, Ylva, ”’Om bödeln kunde uttrycka sig’: Skrivandet som motstånd och antifascistiskt arbete i Mirjam Tuominens Besk brygd”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 49, 2019:2–3, s. 38–46.
Pinto, António Costa & Aristotle Kallis (eds.), *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2014.
Plum, Catherine J., *Antifascism after Hitler. East German Youth and Socialist Memory, 1949–1989*, London: Routledge 2015.
Pugliese, Stanislao G., ”Fascism and Anti-Fascism in Italian America”, William Connell & Stanislao G. Pugliese (eds.), *The Routledge History of Italian Americans*, New York: Routledge 2018, s. 349–369.
Rahikainen, Agneta & Maria Antas (red.), *Gudsöga, djävulstagg. Diktoniusstudier*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000.
Roine, Lars & Anna-Lisa Sahlström, *De rödas gård. En berättelse om Vasa svenska arbetareförening*, Vasa: Skrivor 1981.
Rossoliński-Liebe, Grzegorz, ”The Anti-Fascist Oppositions to the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army”, Anders Ahlbäck & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024.
Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland, 1918–44*, Stockholm: Lind & Co 2018.
Rundt, Dennis, *Munsalaradikalismen. En studie i politisk mobilisering och etablering*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 1992.
Rønning, Ole Martin, ”Intellectuals Ready to Fight. Anti-Fascist Cultural Fronts in Scandinavia, 1935–1939”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 173–186.
Schauman, Henrik & Patrik Lilius, *Från Lappo till vinterkriget. Svenska folkpartiet III, 1930–1939*, Helsingfors: Svenska folkpartiet 1992.
Sevänen, Erkki, *Vapauden rajat. Kirjallisuuden tuotannon ja välityksen yhteiskunnallinen sääntely Suomessa vuosina 1918–1939*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1994.
Schiller, Dieter, *Der Traum von Hitlers Sturz. Studien zur deutschen Exilliteratur 1933–1945*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2010.
Schoeps, Julius H., Dieter Bingen & Gideon Botsch (Hrsg.), *Jüdischer Widerstand in Europa (1933–1945). Formen und Facetten,* Berlin & Boston: De Gruyter Oldenbourg 2016.
Siltala, Juha, *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*, Helsinki: Otava 1985.

Spiro, Mia, *Anti-Nazi Modernism. The Challenges of Resistance in 1930s Fiction*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press 2013.
Stormbom, Nils-Börje, *Edvin Sundquist – tidningsman. Del 2, Vid Vasabladets roder från ”korstågstiden” till vinterkriget*, Vasa: Vasabladet 1999.
Suh, Judy, *Fascism and Anti-Fascism in Twentieth-Century British Fiction*, New York: Palgrave Macmillan 2009.
Tidigs, Julia, *Att skriva sig över språkgränserna. Flerspråkighet i Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2014.
Waltå, Göran O:son, *Poet Under Black Banners. The Case of Örnulf Tigerstedt and Extreme Right-wing Swedish Literature in Finland 1918–1944*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1993.
Waltå, Göran O:son, ”Krisen och litteraturen på trettiotalet”, Michel Ekman & Clas Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet,* Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 1999, s. 131–139.
Warburton, Thomas, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Schildt 1984.
Vares, Vesa, ”From allies to opponents. Conservatives facing fascism in Finland in the 1930s”, *Scandinavian Journal of History* 46, 2021:2, s. 224–247.
Weckman, Anton & Mats Wickström, ”Positiv svenskhet! Den svenskspråkiga nationalsocialismen i Finland och språkfrågan, 1936–1944”, *Historisk Tidskrift för Finland* 105, 2020:1, s. 36–64.
Weintraub, Daniel, ”Juutalaiset ja juutalaisuus Suomessa”, Ruth Illman (toim.), *Monien uskontojen ja katsomusten Suomi*, Tampere: Kirkon tutkimuskeskus 2017, s. 116–125.
Wilson, Victor, *En stor aktör i ett litet samhälle: John Gardberg 1899–1974*, Karis: Gardberg center 2019.
Wrede, Johan, *Arvid Mörnes lyrik. Från och med den poetiska förnyelsen omkring 1920*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1968.
Wrede, Johan, ”Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948”, Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister. Studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1986, s. 169–194.
Wimmer, Andreas, *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*, New York: Oxford University Press 2013.
Zilliacus, Clas, ”Mellan finskt och svenskt”, Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2014, s. 348–364.
Zühlsdorff, Volkmar, *Hitler's Exiles. The German Cultural Resistance in America and Europe*, London & New York: Continuum 2004.
Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 2016.

KASPER BRASKÉN & ANDERS AHLBÄCK

FASCISMKRITIK I DEN FINLANDSSVENSKA TIDNINGSPRESSEN UNDER 1920-TALET

Sent på fredag kväll den 4 juli 1930 landade en motorbåt med fem högeraktivister vid Finlands Svenska Publicistförbunds sommarhem på Estholmen i Esbo skärgård. Med dragna vapen trängde sig två av männen in i villan för att söka upp svenskspråkiga tidningsmän som enligt inkräktarna var Lapporörelsens fiender. Huvudmålet för aktionen var Max Hanemann, chefredaktör för *Svenska Pressen*, som av en tillfällighet inte befann sig på holmen.[1] Huvudgärningsmannen var löjtnanten vid Skyddskårens marinavdelning Esra Terä. I slutet av augusti 1930 fälldes han i häradsrätten för tillslaget mot Estholmen, men fängelsedomen uppsköts med två års prövotid. Teräs högerradikala meritlista utökades senare då han ledde de skyddskårstrupper som i februari 1932 öppnade eld mot arbetarföreningens hus i Ohkola i Mäntsälä, vilket inledde Mäntsäläupproret. Han var också inblandad i den misslyckade högerradikala statskuppen i Estland 1935.[2]

Nyheten om intermezzot på Estholmen kunde läsas i tidningarna den 7 juli 1930, samma dag som bondetåget som organiserades av Lapporörelsen intog Helsingfors centrum. Med sina 12 000 deltagare från olika delar av landet var detta Lapporörelsens största politiska massdemonstration någonsin riktad mot kommunismen. Angreppet mot de svenskspråkiga tidningarna fortsatte under dagen i ett anonymt cirkulär som spreds till deltagarna i bondetåget. Enligt cirku-

läret utgjorde den finlandssvenska pressen en fara för Lapporörelsen och tidningarna hade skadat Finlands rykte utomlands med sina uttalanden om rörelsen. Vidare hävdade cirkuläret, som var undertecknat av ”svenskspråkiga anhängare av Lapporörelsen”, att den finlandssvenska pressen utövade en hänsynslös censur och kränkte press- och yttrandefriheten genom att undertrycka alla positiva uttalanden om rörelsen. En finskspråkig version av cirkuläret spikades enligt tidningsuppgifter även upp på telefonstolpar på finskspråkiga orter i landet.[3] Men vad hade de svenskspråkiga tidningarna gjort för att så till den grad provocera Lappomännen? Rörde det sig om en kritisk hållning bara i den akuta inrikespolitiska situationen eller hade tidningarna under en längre tid ifrågasatt europeisk ultranationalism och fascism mer generellt?

Utvecklingen i Tyskland från och med nazisternas frammarsch i början av 1930-talet har ofta stått i centrum för det vetenskapliga och populära intresset för fascismens och nazismens historia. Därmed har motståndet mot fascismen hamnat i skymundan, liksom i viss mån också fascismens internationella utveckling under 1920-talet.[4] I det

Lugnet före stormen. Tidningsmän med sällskap samlade på Finlands Svenska Publicistförbunds sommarhem på Estholmen i Esbo skärgård 1926. Estholmen blev måltavla för finska högerradikalas våldsaktion i juli 1930 på grund av fascismkritiken i den finlandssvenska pressen.

här kapitlet går vi tillbaka till tiden för fascismens uppkomst i Italien 1919 och undersöker hur begreppet fascism under 1920-talet togs i bruk i den svenskspråkiga dagspressen i Finland. Vi analyserar hur fascism utvecklades från namnet på en specifik rörelse i Italien till att beteckna ett allmänpolitiskt fenomen i Europa och även Finland, samt hur, när och varför en kritisk hållning till fascismen växte fram i finlandssvensk dagspress. Undersökningen sträcker sig fram till juli 1930 då Lapporörelsen, som många samtida uppfattade som en fascistisk mobilisering, nådde sin första kulmen.

Lars-Folke Landgrén har i två presshistoriska studier om de nordiska reaktionerna på Hitlers maktövertagande 1933 visat att det i Finland fanns få motsvarigheter till den ”nazikritiska” journalistiken i Sverige.[5] I och med att Landgréns intresse riktade sig mot rapporteringen om den tyska nazismen föll dock förekomsten av en längre tradition av fascismkritik utanför hans studier. Enligt Landgrén var den finländska pressens försiktiga inställning i början av 1930-talet ett resultat av den sympati man av tradition hyste för Tyskland i Finland. När tidsperspektivet vidgas till 1920-talet förlorar denna förklaringsfaktor delvis sin giltighet. Olika förhållningssätt till fascismen under 1920-talet kan inte relateras till förhållandet till Tyskland, eftersom den centrala referenspunkten då var den italienska fascismen och dess ledare Benito Mussolini.

I detta kapitel undersöks fem svenskspråkiga tidningar i Finland: *Hufvudstadsbladet*, *Svenska Pressen*, *Åbo Underrättelser*, *Wasa-Posten* och *Arbetarbladet*. Tre av dessa publicerades i Helsingfors, medan de två andra utgavs i Åbo respektive Vasa. *Arbetarbladet* var partiorgan för Finlands Svenska Socialdemokrater, medan de övriga var knutna till olika ledande kretsar inom Svenska folkpartiet, även om de inte var officiella partiorgan. Bland de borgerliga tidningarna fanns tydliga nyansskillnader, från det ofta rätt högerkonservativa *Hufvudstadsbladet* och de mer liberalt profilerade *Svenska Pressen* och *Åbo Underrättelser* till det vänsterborgerliga småbrukarorganet *Wasa-Posten*. Genom att inkludera olika regionala sammanhang och en partipolitisk bredd ger urvalet av dessa fem tidningar en övergripande bild av opinionsbildningen på svenska, men också en inblick i de politiska spänningarna mellan olika svenskspråkiga grupper i 1920-talets Finland. Även om de borgerliga tidningarna ofta ville

frammana en känsla av samhörighet mellan alla svenskspråkiga i landet, överbryggade denna språkliga samhörighet i praktiken sällan klassgränserna och inte alltid heller de regionala gränserna.

Texterna i dagstidningarna kan givetvis inte läsas rakt av som uttryck för rådande uppfattningar och opinioner bland läsarna. Tidningarna producerades av ett fåtal personer, som i regel hade högre bildningsgrad och var mer samhälleligt och politiskt engagerade än läsarna i gemen. I 1920-talets Finland var de lokala dagstidningarna emellertid av stor betydelse för opinionsbildning och aktuell omvärldsorientering. De fungerade dels som förmedlare och filter i cirkulationen och distributionen av nyheter, dels som politiskt ställningstagande opinionsbildare. Tidningarna både uttryckte allmänt omfattade hållningar läsarna hade och idkade politisk övertalning gentemot dem.[6] Läsekretsen kunde acceptera argumentationen och instämma i tidningens hållning eller också avvisa den. Men för den som huvudsakligen fick sin information om fascismen via den lokala tidningen var det svårt att inte åtminstone anamma problemformuleringen, det vill säga tidningens gestaltning och inramning av själva frågan.

Under ledordet opinionsbildning tänker man oftast på ledarna och debattartiklarna i en tidning, men också nyhetsförmedlingen måste räknas hit. Även till formen och stilen objektivt och neutralt hållna nyhetsnotiser om fascismen byggde på en nyhetsvärdering som delvis gjordes redan på de internationella och nationella nyhetsbyråerna, men i sista hand på de lokala redaktionerna. Det är påfallande hur de finlandssvenska tidningarna ingick i flerspråkiga och transnationella kommunikationsgemenskaper. På redaktionerna läste och kommenterade man visserligen varandras tidningar, men i lika hög grad även finskspråkig och utländsk press. Spektakulära händelser i utlandet kunde givetvis uppfattas som intressanta i sig själva, men man får anta att urvalet även styrdes av vad man uppfattade vara relevant och angeläget för de egna läsarna. Genom själva urvalet av nyheter och den plats och synlighet vissa ämnen gavs i tidningarna, på bekostnad av andra, satte pressen agendan för det offentliga samtalet. Tidningarna angav inte bara vad de ansåg i olika frågor, utan vilka frågor som över huvud taget var aktuella och betydelsefulla för den som sökte orientering i sin samtid.[7]

Fascismen i Italien blev relevant för finlandssvensk press i flera avseenden. Den uppfattades som en reaktion mot en revolutionär socialism med klara paralleller till situationen i Finland, särskilt under åren 1917–1918 men enligt många även senare under 1920-talet. I ett tidigt skede började finlandssvensk press också skriva om fascismen som ett fenomen som spred sig över Europa och kunde komma till uttryck även i finländsk politik. Den sågs som ett nytt och oprövat svar på den socialistiska utmaningen. För somliga inom högern framstod fascismen som en ”tredje väg” och en möjlig lösning på de ständiga klasskonflikterna i det moderna samhället. För andra inom vänstern utgjorde den ett växande hot om diktatur och utraderande av arbetarnas självorganisering. En fascismkritik som inte utgick från ett klassperspektiv var även tänkbar utifrån en etnisk minoritetsposition, där fascismens ultranationalism sågs som ett hot mot minoriteters rättigheter.

Av de fem tidningar som här analyseras stod *Hufvudstadsbladet* (HBL) närmast den konservativa högern. Huvudägaren var affärsmannen Amos Anderson som också var riksdagsman för Svenska folkpartiet 1922–1926. HBL hade ännu i början av 1920-talet den största upplagan av alla dagstidningar i Finland. Anderson övertog det redaktionella ansvaret redan från sommaren 1923, trots att han officiellt blev chefredaktör först 1928. En av hans första linjedragningar var att anställa högeraktivisten Pehr Herman Norrmén som artikelförfattare. Norrmén, som i *Biografiskt lexikon för Finland* associeras med den samtida antidemokratiska högerradikalismen,[8] innehade fram till 1926 en position som närmast kan beskrivas som redaktionschef. Han var därefter medlem i tidningens direktion från 1928 till 1931. I *Hufvudstadsbladets* spalter fanns även utrymme för den svenskspråkiga högerradikalen Arthur Eklund som var starkt intresserad av rasideologi.[9]

Svenska Pressen uppkom 1921 då *Svenska Tidningen* och *Dagens Press* sammanslogs. *Svenska Pressen* var en borgerlig eftermiddagstidning som intog både konservativa och liberala positioner. *Svenska Pressen* och *Hufvudstadsbladet* tillhörde samma tidningsbolag som därmed kontrollerade Helsingfors två största svenskspråkiga tidningar. Magister Otto Edvin Rautell var *Svenska Pressens* ansvariga huvudredaktör fram till december 1928. Därefter ansvarade Max

Hanemann för tidningens linje fram till sommaren 1930. Enligt Torsten Steinby hörde Hanemann till Svenska folkpartiets liberala vänsterfalang. Medan Anderson strävade efter försiktighet gentemot Lapporörelsen var Hanemann inte rädd för att ta ställning mot den. Efter incidenten på Estholmen, då Lapposympatisörer stormade publicistförbundets villa, blev han avskedad av Anderson i ett uppenbart försök att blidka Lapporörelsen. Enligt vissa utsagor hade även Anderson fått ta emot nattliga telefonvarningar och personliga hotelser av Lapporörelsen.[10]

Åbo Underrättelser (ÅU) stod för en borgerligt liberal linje under chefredaktören Einar Holmbergs ledning. Även Holmberg var aktiv inom Svenska folkpartiet och senare riksdagsman för partiet. *Wasa-Posten* var en liberal och delvis vänsterborgerlig tidning under ledning av chefredaktören Johannes Klockars, likaså riksdagsledamot för SFP. Klockars efterträddes 1926 av författaren och folkskoleföreståndaren Ernst August Mitts (pseudonym Alvar Mogård), som i sin tur byttes ut till Ernst Holm 1929.[11] *Wasa-Posten* betraktades från 1920 som språkrör för Svenska Allmogeförbundet i Österbotten, en frisinnad fraktion inom SFP, liksom mer allmänt för den svenska borgerliga vänstern i Österbotten. *Arbetarbladet* utgavs i Helsingfors och var det centrala språkröret för den svenskspråkiga socialdemokratin i Finland. Som *Arbetarbladets* chefredaktör verkade fram till 1925 Julius Sundberg, varefter Axel Åhlström tog över posten. Både Sundberg och Åhlström hade suttit fängslade under inbördeskriget 1918 för delaktighet i det röda upproret. De fann efter kriget sin politiska hemvist inom socialdemokratin.[12]

Tidningsmaterialet vi använt oss av är digitaliserat i sin helhet och vi har analyserat det genom riktade sökningar. Under tidsperioden 1919 till 1945 nämns olika avledningar av ordet fascism 17 154 gånger i de fem tidningarna. Vid en avgränsning till 1920-talet blir resultatet 4 520 träffar. Anmärkningsvärt är att det för åren 1919 och 1920 saknas träffar på ordet. De första resultaten (64 träffar) dyker upp 1921, medan träffarna följande år ökar markant till 376. Mellan åren 1923 och 1925 förekommer resultat på totalt cirka 500 sidor per år i de fem tidningarna, medan åren 1926 till 1929 visar en rätt jämn frekvens på över 600 sidor per år. Året då de fem tidningarna skrev mest om fascismen var 1930 (923 träffar), vilket senare överträffades först

1936.[13] En sökning på avledningar av termen antifascism ger emellertid bara 276 träffar för hela 1920-talet.[14] En kritisk hållning mot fascismen betecknades alltså sällan med just det ordet. Sökningarna på fascism visar inte om ordet användes i samband med neutrala, positiva eller negativa omdömen, utan detta framkommer först genom en kvalitativ innehållsanalys.

Nedan behandlar vi först hur förmedlingen av utrikes nyheter om fascismen gick till. Därefter undersöker vi hur fascismen omskrevs i de svenskspråkiga tidningarna genom tre olika tematisk-kronologiska nedslag i materialet. Det första behandlar hur begreppet fascism introducerades i det svenskspråkiga Finland i början av 1920-talet. I det andra granskas hur den finlandssvenska tidningspressen diskuterade det fascistiska förtrycket av den tyskspråkiga minoriteten i Sydtyrolen, ett område som överförts till Italien efter första världskriget. Avslutningsvis diskuterar vi hur tidningspressen analyserade fascismen som ett internationellt fenomen och hur detta blev brännande aktuellt på den inrikespolitiska arenan i och med uppkomsten av Lapporörelsen.

Utrikesnyheter och den finländska pressen

I och med att texterna om fascismen i finlandssvensk press byggde på nyhetsförmedling från utlandet, är det relevant att förstå hur nyhetsförmedlingen fungerade. Vem valde ut och filtrerade det nyhetsmaterial som flöt in till de finlandssvenska redaktionerna och hur gjordes det? Var nyhetsstoffet som rörde fascismen i olika länder neutralt rapporterande eller innehöll det redan vid ankomsten till Finland värderande inslag?

Den nationella och regionala offentligheten i Finland var splittrad på vänster–högeraxeln, och det samma gällde även den internationella offentligheten. Denna skapades av olika, delvis konkurrerande offentligheter vilka speciellt via tidningspressen skapade egna världsbilder och samhälleliga tolkningsramar.[15] De finlandssvenska konservativa tidningarna positionerade sig i en internationell konservativ sfär, den finländska socialdemokratiska pressen stod nära den internationella socialdemokratiska pressen och de liberal-demokratiska tidningarna sökte sina kontakter bland likasinnade internatio-

nella pressorgan. Receptionen av fascismen ute i Europa var mångfasetterad och transnationell, vilket även återspeglades på det lokala planet i Finland. De olika nationella tidningarna och nyhetsbyråerna som den finländska pressen citerade och förlitade sig på förmedlade även olika tolkningar av den italienska och internationella fascismen. Därför har vi i denna studie fäst uppmärksamhet vid vilka källor tidningarna uppger och vilka delade transnationella offentligheter som studiens fem tidningar var en del av. I många fall går det inte att kartlägga detta för en enskild artikel, men den internationella nyhetsförmedlingen byggde på etablerade kommunikationskanaler vilket underlättar analysen.

Ett av de få tidigare forskningsbidragen om hur begreppet fascism introducerades i Finland hittas i en studie av Lauri Hyvämäki från 1968. Hyvämäki lägger tyvärr inte större vikt vid vare sig den finlandssvenska pressen eller frågan om på vilka vägar nyheterna om fascismen anlände till Finland.[16]

Av avgörande betydelse för nyhetsförmedlingen i Finland var Finska Notisbyrån (FNB) som grundades 1915. FNB hade i uppgift att samla in internationella och nationella nyheter och distribuera dem till tidningarna runt om i landet. Långt före första världskriget hade världens nyhetsmarknader kommit att domineras av tre europeiska nyhetsbyråer: franska Agence Havas, engelska Reuters och tyska Wolffs Telegraphisches Büro (WTB). Tysklands nederlag 1918 medförde att WTB förlorade mark och reducerades till en nationell byrå.[17] Efter första världskriget dominerades den nordiska marknaden av Havas med huvudkontor i Paris och Reuters med huvudkontor i London. Under omställningsperioden efter Finlands självständighet hade FNB även direkt kontakt med de nationella byråerna i Europa – och det kan antas att de goda kontakterna mellan Finland och Tyskland fortsatte kring nyhetsförmedlingen. I och med etableringen av en direkt telefonlinje mellan Finland och Sverige 1928 blev Finska Notisbyråns huvudsakliga samarbetspart Tidningarnas Telegrambyrå (TT) som grundades 1921 i Stockholm. FNB förlitade sig efter 1928 helt på det urval av utrikesnyheter som TT dagligen förmedlade per telefon till Helsingfors. Tyvärr angav TT under mellankrigstiden endast i undantagsfall vilken byrå som förmedlat nyheten

till dem. Även tidningarna som använde TT:s nyheter kunde bearbeta telegrammen eller låta bli att ange TT eller FNB som nyhetskälla.[18]

Förutom utrikesnyheter förmedlade av FNB kunde de finlandssvenska tidningarna ofta återge rapporter och beskrivningar av det som skrivits i utländska tidningar. Bredden av internationell press som åtminstone sporadiskt citerades i de svenskspråkiga tidningarna i Finland var häpnadsväckande. Så kunde den relativt provinsiella *Wasa-Posten* 1926 referera analyser av läget i Italien ur den franska *Le Quotidien* eller amerikanska *Chicago Tribune*. *Arbetarbladet* utnyttjade aktivt material från internationell socialdemokratisk press, särskilt den tyska och brittiska. I juli 1921, när den fascistiska våldsanvändningen väckte allt större internationell uppmärksamhet, återgav *Arbetarbladet* till exempel nyheter från den brittiska labourtidningen *Daily Heralds* Romkorrespondent.

Det är svårt att veta i vilken mån redaktörerna själva hade möjlighet att följa med utländsk press från Finland, och i vilken mån de drog nytta av kontaktnät till emigrantfinländare som skickade dem pressklipp från utlandet. Men det förekom också att de finlandssvenska tidningarna publicerade rapporter från vad som uppgavs vara egna medarbetare på plats. I *Åbo Underrättelser* ingick i början av 1920-talet ett antal rapporter av signaturen Aquila som uppgavs vara tidningens egen ”Italienkorrespondent”.[19] Både *Hufvudstadsbladet* och *Wasa-Posten* publicerade reserapporter från det konfliktdrabbade Sydtyrolen, visserligen under signatur men dock så att läsarna skulle få intrycket av att skribenten var en finlandssvensk på resa Italien.[20] Det närmaste samarbetet hade de finlandssvenska tidningarna med pressen i Sverige. Till exempel *Hufvudstadsbladet* hade under mellankrigstiden ett långvarigt avtal med högertidningen *Svenska Dagbladet* om leverans av utrikes korrespondenser och artiklar.[21]

I Italien lyckades Mussolini inte ta kontrollen över Italiens nyhetsbyrå Agenzia Stefani förrän i april 1924, två år efter fascisternas maktövertagande. Genom att de italienska mediernas främsta nyhetskälla därigenom snabbt förvandlades till en ren propagandakanal kunde Mussolini effektivt tysta oppositionen. Kring 1926 hade de kvarvarande italienska journalisterna mer eller mindre förvandlats till den fascistiska statens tjänare.[22] Den italienska oppositionspressen hade tagit allvarlig skada redan av de paramilitära fascistiska svartskjortor-

nas attacker 1921–1922 som resulterade i demolerade socialistiska och kommunistiska tidningshus. De upprepade våldsdåden mot Giovanni Amendola, chefredaktör för den ledande liberala oppositionstidningen *Il Mondo* i Rom, noterades under 1923 och 1925 även i Finland. Till exempel återgav *Wasa-Posten,* via förmedling av den i Berlin utgivna demokratiska och liberala *Vossische Zeitung,* en intervju med Amendola i januari 1925 där han beskrev fascismen som en ”politisk sjukdom”. Samtliga fem tidningar i vår undersökning rapporterade om angreppen mot Amendola.[23]

Förtrycket av oppositionen i Italien kringskar möjligheterna att kritiskt rapportera om fascismen även i utlandet, då endast de officiella propagandistiska nyhetskanalerna kvarstod. Agenzia Stefanis notiser om den italienska fascismen och antifascismen infördes bland annat i *Hufvudstadsbladet* via Finska Notisbyrån som citerade Havas i Paris.[24] Hur långt Stefani lyckades sprida fascistisk propaganda i den finlandssvenska pressen återstår att närmare undersöka, men HBL publicerade till exempel 1927 på förstasidan en nyhet direkt från Stefani, förmedlad via FNB, vars rubrik i propagandistisk ton kungjorde ”en ny stor vinning för Mussolinis enhetsrörelse”.[25]

Som en motpol till den fascistiska propagandan etablerade de italienska antifascisterna i exil kring 1927 ett antal tidningar, huvudsakligen baserade i Paris, som försökte förmedla kritiska nyheter om Italien och fascismen generellt.[26] Trots att Mussolinis totalitära stat försökte kontrollera nyhetsflödet och även angripa den antifascistiska pressen i exil kunde denna kritiska nyhetsrapportering inte helt förhindras. Den europeiska antifascistiska nyhetsförmedlingen upprätthölls även genom nationella och internationella liberala, socialistiska och kommunistiska nätverk vilka genom hemliga kanaler höll kontakt med oppositionen och motståndsrörelsen i Italien. Även den finlandssvenska pressen nåddes av nyhetsförmedling från det antifascistiska centrumet; till exempel publicerade *Svenska Pressen* i augusti 1928 en notis från *Dagens Nyheter* som baserade sig på uppgifter från den italienska antifascistiska tidningen *Libertà* som utkom i Paris.[27]

Begreppet fascism anländer till Svenskfinland

Trots att fascismen som rörelse uppkom redan i mars 1919 fick den under de första åren ytterst lite uppmärksamhet i den finländska tidningspressen. Intresset vaknade först inför det italienska parlamentsvalet i maj 1921, där fascisterna för första gången deltog och tack vare deras medverkan i det borgerliga valförbundet erhöll 15 procent av platserna. Fascismen lyftes nu upp som ett tema i nyhetsrapporteringen och begreppet fascism introduceras mer systematiskt även i den finlandssvenska offentligheten. Hur uppfattade och tolkade man fascismen som politisk rörelse i detta tidiga skede? Uttryckte tidningarna redan då en kritik mot fascismen och förekom det i så fall varianter och nyanser i kritiken som reflekterade deras grundvärderingar?

Åbo Underrättelser var en av de första tidningarna i Finland som på svenska gav en mer analytisk bild av det nya fenomenet. ÅU:s ”Italienkorrespondent”, signaturen Aquila, upplyste den 19 mars 1921 ingående om det politiska läget. Fascismen beskrevs här som ”minst lika stridbar och lika färdig att taga till påken, dolken och revolvern” som den revolutionära socialismen. ÅU förmedlade i denna första presentation följande bild av fascismen:

> Fasci kallar man de mer eller mindre lösa sammanslutningarna av nationalister, som bildades under kriget och som nu, uppfyllda av glödande hat mot allt vad socialister heter, uppträda på gator och torg, än såsom fredliga patriotiska demonstranter, än såsom självtagna bestraffare av alla dem som de anse såsom fosterlandets inre fiender.[28]

Fascismens uppkomst kopplades i Aquilas analys till första världskriget, som uppgavs ha förslappat folkets laglydnad, förvirrat dess rättsbegrepp och gett upphov till en farlig disciplinlöshet inom alla samhällslager. I motsats till hur det ”barbariska” Sovjetryssland ofta kopplades samman med asiatiska kulturer, påminde artikeln läsaren om att Italien var ett västligt kulturland med urgamla samhällsformer och statliga traditioner. Hur var det möjligt att den våldsbejakande fascismen kunde frodas i en sådan miljö, frågade sig Aquila i ÅU.[29]

Tidningen publicerade sin andra rapport av skribenten Aquila i juli 1921. I den hävdades att fascismen haft sin främsta betydelse genom att den ”satt en hälsosam skräck i kommunisterna och nära nog lamslagit den röda terrorn”.[30] Sedan gav skribenten en initierad inblick i fascismens radikala sociala program som omfattade krav på åtta timmars arbetsdag samt införandet av arbetarförsäkring och arbetarnas deltagande i fabrikernas administration. Aquila ansåg det också viktigt att poängtera att fascisterna trots sitt program inte var ett vänsterparti. I det italienska parlamentet var de allierade med den nationellt sinnade högern, nationalisterna och högerliberalerna.[31]

Den finlandssvenska pressen försökte klargöra för sina läsare vem fascisterna var och vilka samhällslager de representerade. I flera av artiklarna beskrev man fascisternas symboler och ritualer i detalj. Till en början skedde detta i påfallande positiva ordalag. I en notis som ingick i både *Hufvudstadsbladet* och *Åbo Underrättelser* förklarades fascisterna bestå av ”den patriotiska ungdomen” som hjältemodigt stred mot ”terroristerna”, det vill säga kommunisterna och anarkisterna.[32] Trots att man kände till det politiska våldet som utövades av fascisterna var den borgerliga pressen i Finland till en början redo att ge dem en chans. Som *Svenska Tidningen* uttryckte det i juni 1921: ”det har ju ofta förut hänt att av ett häftigt jäsande ungt vin blivit en, om icke ädel så dock drickbar vara.”[33] I en artikel i april samma år uttryckte HBL förståelse för fascisternas agerande i kampen mot den röda faran. Rörelsens uppkomst förklarades som en folklig reaktion mot kommunisternas ”samhällsfientliga agitation”. Fascisterna beskrevs som före detta soldater vilka först ”kämpat tappert mot den yttre fienden” men sedan ”insåg först av alla, att vad som vunnits i kriget skulle gå helt till spillo, om den anti-nationella agitationen finge fortsätta”. Då hade de slutit sig samman i grupperingar ”fast beslutna att möta våld med våld”. Trots att de före detta soldaterna utgjorde rörelsens stomme uppgav tidningen att även ”unga, entusiastiska människor av alla klasser” anslutit sig till rörelsen och var beredda att ”offra sina liv för sitt land”.[34]

Fascisterna presenterades mer förbehållsamt i *Svenska Tidningen*, och sågs som en förening av krigskamrater och ”unga veteraner” med starkt politiskt intresse. Mussolini och poeten Gabriele D’Annunzio utpekades som ledargestalter. Under 1921 hade fascisterna enligt

Svenska Tidningen rekryterat studenter och även yngre anhängare som skapade en ”nästan militärt organiserad liga, fanatiskt italiensk, med obegränsad entusiasm, utan ett spår av fördragsamhet mot oliktänkande och med mycket liten respekt för människoliv, vare sig egna eller andras”.[35] Nyhetsartiklar i *Åbo Underrättelser* hade en ännu mer kritisk ton. I en ingående rapport i april 1921 tog tidningen fasta på det egendomliga i att fascisterna, som ÅU kallade ”laglösa hämndeligor”, hade grundat ett politiskt parti och anslutit sig till den stora borgerliga koalitionen i Italiens parlament. Enligt ÅU var det paradoxalt att de italienska borgerliga, som under alla år pläderat för den lagliga ordningens bevarande och strävat efter att avskaffa våldsamheterna, nu allierat sig med fascisterna inför det stundande parlamentsvalet.[36]

En förklaring till de italienska borgerliga partiernas agerande lades fram av Herman Gummerus, Finlands första sändebud i Italien. Gummerus hade före sin diplomatkarriär varit forskare i det antika Roms ekonomiska och sociala historia. Politiskt hade han under första världskriget varit aktiv i jägarrörelsen och efter kriget främjat banden mellan Finland och randstaterna. Under sin tid i Italien blev han känd för sina goda personliga förbindelser till Mussolini. Under ett kort besök i Helsingfors i maj 1921 kommenterade Gummerus händelserna i Italien. Han förklarade att de borgerliga elementen börjat reagera allt starkare mot kommunisternas våldsdåd. Enligt *Svenska Tidningen* beskrev Gummerus fascisterna som ”patriotiska föreningar”. Trots att de tagit lagen i egna händer och eskalerat våldsanvändningen konstaterade han att deras ”strävanden att bekämpa kommunisterna mötas naturligtvis med sympati av hela det borgerliga samhället”.[37]

I socialdemokratiska *Arbetarbladet* möter man kring samma tid en helt annan bild av fascismen. Den svenska författaren och fredsaktivisten Gurli Hertzman-Ericson skrev i maj 1921 att ansvaret för de blodiga sammandrabbningarna i Italien i första hand måste tillskrivas fascisterna. Dessa hade utmanat och provocerat arbetarna, vilka därmed var tvungna att reagera och försvara sig. Fascisterna bestod enligt Hertzman-Ericson av:

> […] en massa ungdomar, studenter och kontorister, vilka demonstrerar sitt nationella sinnelag genom att tåga kring gatorna med fanor och sånger och betraktar varje socialdemokrat som Italiens svurne fiende, säger sig vilja kämpa för det bestående, men i själva verket gör de allt för att ruinera sitt land, ty hatet mellan fascister och socialister håller på att urarta till ett förödande inbördeskrig.[38]

Arbetarbladet intog alltså från början en antifascistisk hållning och betraktade fascisternas provokativa och våldsbejakande agerande som orsaken till oroligheterna i Italien, till skillnad från de borgerliga tidningarna som såg fascismen som en reaktion mot dessa. Tidningens notiser om parlamentsvalet i Italien 1921 rubricerades till exempel med ”De blodiga valen” och man rapporterade om ”valterror från de patriotiska huliganorganisationernas, de s.k. fascisternas sida”. *Arbetarbladet* lyfte även fram att ”ett hundratal” italienska socialister (”kamrater”) hade blivit mördade av ”de fascistiska pöbelhoparna”.[39]

Under sommaren 1921 började även de borgerliga tidningarna lite trevande uttrycka en ökande oro över fascismens avigsidor, men kritiken ledsagades alltid av påpekanden om fascismens så kallade goda egenskaper. *Hufvudstadsbladet* fortsatte rättfärdiga fascismen som en ”reaktion mot de ofosterländska samhällsomstörtarna”, men konstaterade samtidigt att rörelsen gått till ”blodiga överdrifter”. Tidningen beskrev överraskande klarsynt i augusti 1921 hur de borgerliga kretsarna i Italien förhöll sig till fascismen:

> Den fredliga borgarklassen hälsade den fascistiska rörelsen i början med oskrymtad glädje. Äntligen hade man nu en makt, som kunde hålla de röda stången och slå dem med deras egna vapen. Man såg i rörelsen samhällets rättmätiga reaktion mot omstörtningspartiernas självsvåld och bevittnade med skadeglädje den bestörtning och fruktan, som fascisternas våldsamma offensiv framkallade i de rödas läger.[40]

I kontrast till *Arbetarbladet* lade *Hufvudstadsbladet* ansvaret för oroligheterna på den röda sidan – och tillskrev fascisterna en strävan att skapa ”ordning”. Problemet ur HBL:s synvinkel var inte det politiska våldet mot socialisterna, som tidningen framställde som legitimt,

utan att fascisterna blivit övermodiga av sina framgångar och börjat ”utöva ett tyranni, som nu ej längre gick ut endast över kommunister och socialister, utan även över alla dem, som vågade klandra dem”.[41]

Även den borgerliga finlandssvenska pressen blev så småningom tvungen att reflektera över fascismens mörkare sidor, men signalerna uppfattades länge som långt ifrån entydiga. Ännu några veckor före fascisternas marsch till Rom i oktober 1922 skrev *Svenska Pressen* (tidigare *Svenska Tidningen*) att Mussolini var en ”tuktomästare” och fascismen en ”glädjande och beundransvärd företeelse” som förmådde ”uppbringa entusiasm och handlingskraft”, något som kunde användas för att tillintetgöra klasskampens ”fula och falska fetisch”.[42] I november 1922 återgav tidningen en mycket positiv rapport från *Svenska Dagbladets* Romkorrespondent som beskrev fascismen som ”en sund kropps reaktion” mot ”importen av baciller från Moskva”.[43]

Arbetarbladet gick mer än de borgerliga tidningarna in på detaljbeskrivningar när det gällde fascisternas våldsdåd, vilka inbegrep vandalisering, politiska mord och brandanstiftan mot arbetarhus, föreningshus och arbetarpressens tryckerier. Det starkaste intrycket på tidningens läsare gjorde sannolikt beskrivningarna av hur fascisterna trängde sig in i privata hem, förstörde inredningen och misshandlade eller dödade dem som råkade vara på plats. För *Arbetarbladet* var slutsatsen av nyheterna från Italien uppenbar: fascisterna och den socialistiska arbetarrörelsen kunde inte samexistera. ”Och man får då ej förundra sig över, att arbetarna har ansett sig böra försvara sig så gott de kan mot dessa barbarer.”[44]

Den vänsterborgerliga *Wasa-Posten,* som främst riktade sig till den österbottniska landsbygdsbefolkningen, började publicera notiser från de stora nyhetsbyråerna om fascisternas politiska aktioner och våldshandlingar först under sommaren 1922. Tidningens första redaktionella kommentarer hösten 1922 upprepade de positiva tolkningar som dominerat i den borgerliga svenskspråkiga pressen, där fascismen sågs som ett uttryck för samhällets självbevarelsedrift mot bolsjevismen och fascisterna beskrevs som ”ett slags skyddskårer”. Men i sin första kommentar på ledarplats, efter fascisternas maktövertagande i slutet av oktober det året, betonade *Wasa-Postens* redaktion att händelserna i Italien inte fick tas som intäkt för någon allmäneuropeisk vändning bort från demokratin. Bildningsnivån och

den politiska vakenheten i folkets djupa led var redan på en sådan nivå att det inte i längden skulle gå att våldföra sig på de demokratiska principerna. Demokratin hörde framtiden till, hävdade *Wasa-Posten*. Denna kommentar verkade redan uttrycka föraningar om att fascismen som rörelse skulle komma att sprida sig till fler länder.[45]

Ur *Wasa-Postens* socialliberala och markerat prodemokratiska synvinkel stod det senast hösten 1923 klart att fascismens främsta kännetecken var att den var antidemokratisk. Den stod för ett ”sabelvälde” under ”maktfullkomliga diktatorer” som tidningen varnade för att i längden kunde komma att hota freden i Europa.[46] Under 1924 publicerade tidningen en ström av nyheter om hur det politiska våldet och förtrycket av oppositionen i Italien bara tilltog. Kring midsommartid 1924, efter mordet på den italienska socialistiska riksdagsledamoten och fascismkritikern Giacomo Matteotti, publicerade *Wasa-Posten* en ledare där man entydigt fördömde fascismen i Italien. Enligt ledaren byggde regimen till stor del på våld och undertryckandet av medborgerliga friheter. Fascisterna var ”rena skurkar” och Mussolini alls ingen genialisk statsman utan bara en politiker som i ovanligt hög grad kombinerade maktlystnad med hänsynslöshet.[47]

De här exemplen ger en inblick i det mångfasetterade mottagandet av fascismen i Svenskfinland. Till en början förmedlade de svenskspråkiga tidningarna en bild av fascismen i Italien som de borgerliga läsarna kunde relatera till den vita sidans ”reaktion” mot socialisternas samhällsomstörtande verksamhet i Finland. Fascisterna beskrevs nämligen i termer av patriotisk ungdom och skyddskårer av unga krigsveteraner som ville rädda sitt land från en inre fiende. Likväl tog både nyheter och kommentarer tidigt upp fascisternas excessiva våldsanvändning som riktades inte bara mot kommunister utan även andra oliktänkande grupper. Detta urskuldades i de mer högerinriktade tidningarna som en beklaglig men nödvändig skyddsreaktion – alltså i termer som möjligen kunde föra tankarna till den onämnbara men tyst accepterade vita terrorn i Finland efter kriget 1918. Läsare av mer vänsterliberala tidningar som *Åbo Underrättelser* eller *Wasa-Posten*, liksom i än högre grad av socialdemokratiska *Arbetarbladet*, konfronterades också relativt tidigt med beskrivningar av fascismen som en rörelse präglad av våld och laglöshet, med kriminella tendenser och antidemokratiskt program, men utan urskuldan.

Hur förhåller sig då ovannämnda slutsatser till den internationella pressens reaktioner? De finlandssvenska tidningarna hade inga egna utsända utlandskorrespondenter i Italien på 1920-talet. När till exempel *Wasa-Posten* 1924 och 1925 började rapportera på regelbunden basis om stegringen av det politiska våldet i Italien citerade man ofta tidningar utgivna i Sverige och franska och brittiska tidningar.[48] *Arbetarbladet* utnyttjade flitigt den internationella socialdemokratiska pressen, särskilt den tyska och brittiska, som källa.

Det är därför inte förvånande att den brittiska socialdemokratiska pressens tidiga förhållningssätt till fascismen, som studerats av Charles Keserich, visar slående likheter med pressen i Finland. Även i Storbritannien publicerades endast kortare notiser om sammandrabbningar mellan fascister och socialister före 1922. Samtidigt hade även den brittiska pressen till en början svårigheter att hitta beskrivande termer för fascisterna. De kunde beskrivas som ”vita brigader” eller ”kapitalismens svarta band”. De brittiska socialisterna kunde först inte bestämma sig för om fascismen utgjorde en höger- eller vänsterrörelse. Det framkom en klar ambivalens till ”Mussolinis experiment” medan de övervägde fördelarna och nackdelarna med regimen. Den slutliga vändningen mot en antifascistisk hållning kom även i brittisk socialdemokratisk press först sommaren 1924, efter mordet på Matteotti. Nästan tre år av velande resulterade slutligen i en tydlig antifascistisk positionering.[49] *Arbetarbladet* i Finland hade med andra ord varit tidigare med att inta en klar antifascistisk hållning än de brittiska socialdemokraterna.

En annan relevant internationell jämförelsepunkt är den tyska socialdemokratiska pressens hållning. Socialdemokratiska *Vorwärts* hade en egen Romkorrespondent, Oda Olberg-Lerda, som skrev regelbundet om situationen i Italien fram tills hon utvisades 1927. Tyska socialdemokratiska tidningsläsare hade därmed en direkt förbindelse till Italien och kunde från första början ta del av en kritisk socialdemokratisk analys av fascismen.[50] Tack vare de finländska socialdemokraternas stora intresse för Tyskland och tysk press, och den tyska socialdemokratins ledande ställning i Europa, kan det antas att dessa rapporter och analyser även lästes i Finland.

Det var inte bara den politiska vänstern i Weimarrepubliken som var intresserad av den italienska fascismen. Såväl högern och den

borgerliga centern som den politiska katolicismen var nyfikna på det fascistiska alternativet. Deras tidningar tenderade även att väga fördelar mot nackdelar med fascismen, precis som den borgerliga pressen i Finland.[51] De demokratiska och liberala tidningarna *Berliner Tageblatt* och *Kölnische Zeitung* gjorde enligt Matthias Damm en tolkning av fascismen som utgick från två dikotomier: motsatsförhållandet mellan Mussolini och hans anhängare, samt mellan rörelsens idé och praktik. I dessa betraktelser sågs Mussolini som den starka ledaren som måste tygla sin egen rörelse, skarorna av ”överfascister” (*Überfaschisten*) som ingen annan kunde kontrollera.[52]

Flertalet konservativa observatörer ute i Europa sörjde inte nämnvärt den italienska liberalismens död 1922. Den liberala regimens sista år betraktades som kaotiska och fascisterna sågs därför som en kraft som kunde införa ordning och få bukt på korruptionen. Den brittiska konservativa pressen hoppades på att de ”goda” fascisterna skulle triumfera över de ”dåliga” fascisterna. Mussolini karakteriserades genomgående som en av de goda, till och med som ett geni som skulle skapa ordning och disciplin i Italien, varefter en ny period av frihet skulle följa. Enligt fascismforskaren R. J. B. Bosworth kan 1920-talets konservativa attityder till fascismen summeras med att väldigt få önskade införa fascism i Storbritannien, men den fascistiska diktaturen ansågs vara en nödvändighet för Italien. Den brittiska elitismen gjorde att man såg det som en omöjlighet att det något primitiva Italien skulle kunna stå modell för utvecklingen i Storbritannien.[53]

Sammantaget visar analysen av det tidiga 1920-talets rapportering i såväl det svenskpråkiga Finland som Storbritannien och Tyskland, att de liberala och konservativa tidningarna tolkade den italienska fascismen på ett sätt som inte gav dem några vägande skäl för att inta en antifascistisk hållning. De brutala metoder som fascisterna använde i kampen mot kommunismen, socialismen och även liberalismen sågs till en början som berättigade. Särskilt den konservativa högern i Finland betraktade länge fascismen som ett trubbigt men nödvändigt redskap för att avvärja det kommunistiska hotet. Arbetarrörelsens språkrör *Arbetarbladet* tog dock omedelbart parti för de italienska socialisterna vilket ledde till att tidningen kraftigt framhävde fascismens våldsbejakande och laglösa brutalitet. Även om

fascisterna initialt väckte nyfikenhet och rentav beundran i vissa finlandssvenska kretsar, skulle händelseutvecklingen i Sydtyrolen snart leda till att deras uppfattning om fascism ifrågasattes.

Fascismen och förtrycket av minoriteter: fallet Sydtyrolen

Medan den finlandssvenska borgerligheten inte dolde sin förtjusning över fascismens hårda tag mot kommunismen och socialismen, kunde man inte acceptera hur det fascistiska Italien kränkte den tyskspråkiga befolkningens språkliga rättigheter i de områden som republiken Österrike hade avträtt till Italien efter första världskriget. Turist- och kurorterna Bozen (Bolzano) och Meran (Merano) i Sydtyrolen var bekanta för många välbeställda finländare redan från tiden då de hört till Österrike. Området kallades på italienska Alto Adige men den finlandssvenska tidningspressen använde konsekvent benämningen Sydtyrolen, efter områdets tyskspråkiga namn. Det hade inte varit särskilt långsökt att koppla samman sydtyrolarnas öde med den allt starkare upplevelsen av hot från en äktfinsk fascism i Finland under 1920-talet. Om Finland blev fascistiskt, skulle finlandssvenskarnas lott då bli den samma som sydtyrolarnas under fascismen? Här nedan diskuterar vi hur pressen rapporterade om händelserna i Sydtyrolen på 1920-talet och i vilken mån tidningarna gjorde kopplingar mellan förtrycket av befolkningen i området och språkminoriteter i andra länder. Kunde finländska sympatier för Tyskland till och med fungera som grund för en antifascistisk hållning när det handlade om Sydtyrolen?

De svenskspråkiga tidningarna i Helsingfors uppmärksammade i ett tidigt skede att den italienska politiken i Sydtyrolen ändrade markant efter att Mussolini kommit till makten. Enligt en reseberättelse i *Hufvudstadsbladet* i mars 1922 hade den italienska militära närvaron de första åren efter krigsslutet inte lett till några konflikter med ortsborna. Däremot hade fascisterna genast när rörelsen nådde området gjort sig skyldiga till angrepp som varit ”ovärdig[a] den ridderliga italienska nationen”. Artikelns fascismkritik var inte grundad i någon allmän kritik mot fascismen som sådan. Även i denna text karakteriserades fasciströrelsen som en ”naturlig och kraftig reaktion mot omstörtningstendenser”, men skribenten beklagade sig samtidigt

över fascisternas ”nationalistiska excesser”. De ställde till med bråk vid fester och förgrep sig på emblem och inskriptioner på tyska. Trots motsättningarna var omdömet om relationen mellan Italien och den tyskpråkiga minoriteten 1922 övervägande positivt. Den så kallade ”ockupationen” betraktades som måttfull och ”den tyrolska nationaliteten” uppgavs vara förhållandevis nöjd med situationen.[54]

En mer ingående analys av situationen i Sydtyrolen publicerades i *Svenska Pressen* hösten 1924. Skribenten, den svenska översten och skriftställaren Ludvig af Petersens, hävdade att Italiens strategiska krav på en försvarskedja vid Brennerpasset utgjorde grunden till minoritetsproblematiken i området. Woodrow Wilsons principer om nationernas självbestämmande hade därmed inte tillämpats. Språkgränsen hade fått ge vika för Italiens imperialism. Ett ”skarpt främmande element”, i form av den tyskspråkiga befolkningen, hade lösgjorts från sitt eget språkområde och inlemmats i den italienska nationalstaten. Minoritetsgarantierna för Sydtyrolen hade inte inkluderats i fredsfördraget mellan segrarmakterna och republiken Österrike, men enligt af Petersens hade detta inte till en början varit ett problem. Italiens ombud vid fredskonferensen i Saint-Germain hade i parlamentet i Rom i september 1919 uttalat att ”de folk av annan nationalitet, som förenas med oss, må veta, att tanken på deras undertryckande och avnationalisering är oss fullständigt främmande, och att deras språk och kulturella inrättningar skola av oss aktas och deras förvaltningsämbetsmän bibehållas vid sina rättigheter i enlighet med våra liberala och demokratiska lagar”.[55]

Enligt af Petersens artikel i *Svenska Pressen* hade vindarna vänt då ”Italiens vilda chauvinister, fascisterna”, inte kunde acceptera en dylik ”mild, men förnuftig politik” i Sydtyrolen. När fascisterna nått makten hade de gått fram med ”full energi i sitt förstörelseverk mot sydtyrolarnas kultur och språk”. af Petersens redogjorde för hur en tyskfientlig politik introducerats och regimen ersatt tyskspråkiga med italienska ämbetsmän, ”italieniserat” skolorna och förbjudit tyska i officiella sammanhang. Lagar, förordningar och officiella anslag utkom nu endast på italienska, trots att 90 procent av befolkningen inte förstod italienska. Även skyltar och anslag i butiker skrevs nu på italienska. Gatunamn ändrades och det blev strängt förbjudet att använda det tyska namnet på området. Enligt af Petersens hade de

europeiska folken rätt och skyldighet att följa upp Italiens agerande, trots att italienarna ansåg saken vara landets interna angelägenhet.[56]

I januari 1926 noterade flera tidningar, bland annat *Åbo Underrättelser* på sin första sida, att undervisning på tyska i Sydtyrolen skulle avskaffas.[57] Drygt en vecka senare återgav ÅU ett telegram från Wolffs telegrambyrå om att Österrikes stortyska parti krävde att Sydtyrolens tysskspråkiga befolkning skulle få sina minoritetsrättigheter garanterade av Nationernas förbund. I samband med detta publicerades även en nyhetstext ur *Stockholms-Tidningen,* som hävdade att ”innan fascismen kom till styret rådde det lugn där uppe i de nya provinserna”.[58] ÅU citerade kring samma tid också de brittiska tidningarna *Daily Express*, *Evening Star* och *Daily Telegraph*, vilka tog ställning mot Mussolinis diktatur:

> Det finnes icke någon plats in den moderna civilisationen för en medeltida absolutism. Diktatorer kunna omöjligen tålas […]. De bygga sin makt på våld och de hålla sig uppe allenast genom våld. […] Så länge Europa tolererar diktatorer, så länge skola fredstraktaterna icke vara annat än ett uttryck för goda avsikter.[59]

Det som mest verkade uppröra den finlandssvenska pressen var upplevelsen av att många löften som i stor stil hade avgetts efter världskriget nu hade brutits i Sydtyrolen. ÅU återgav en artikel från *Journal de Genève* som tog fasta på Italiens förtryck av det tyska språket och den tyska kulturen i Sydtyrolen. Enligt artikeln levde befolkningen där i konstant rädsla för övergrepp från fascisterna. Trots att Italien inte bröt mot några fredsavtal, påpekades det, hade Italien en ”moralisk förpliktelse” att behandla den tysskspråkiga minoriteten med storsinthet.[60] I en annan text jämförde Ludvig af Petersens läget i Sydtyrolen med läget i Finland under generalguvernören Nikolaj Bobrikovs styre, och drog slutsatsen att det ryska förtrycket i Finland hade varit mildare.[61]

”Uppbragt antifascistisk stämning i Sydtyrolen och Jugoslavien” var rubriken för en artikel i *Svenska Pressen* i november 1926, som byggde på ett telegram från Wien publicerat i *Svenska Dagbladet* samt uppgifter från ”Tageblatts Romkorrespondent”. I artikeln citerades dessutom *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. *Svenska Pressen*

återgav här nya detaljer om förtrycket av sydtyrolarna, vilka till följd av nya passregler inte kunde besöka släktingar och bekanta norr om gränsen. Även fascisternas förföljelser av slovenerna lyftes fram.[62] Enligt uppgift hade det tyska partiets parlamentsgrupp i Jugoslavien skickat ett protesttelegram till minoritetskongressens sekretariat, med en vädjan till ”alla europeiska minoriteters solidaritet i syfte att länka hela världens uppmärksamhet på de fascistiska våldsdåden mot de tyska och slovenska minoriteterna”. Anmärkningsvärt är att *Svenska Pressen* i sin rubriksättning, ”Uppbragt antifascistisk stämning …”, använde termen antifascism utan att koppla dess innebörd till vare sig kommunism eller socialism. I stället användes termen här i samband med förtryck av minoriteter och i ett sammanhang där solidaritet mellan minoriteterna i kampen mot fascismen aktualiserades.[63]

En ny vändning kan noteras i samband med att *Hufvudstadsbladet* i april 1928 gick i polemik mot Åbotidningen *Turunmaa,* som hävdat att finskspråkiga i Västerbotten förtrycktes ”alldeles på samma sätt som Mussolini förtrycker tyrolarna”. Skillnaden mellan de två fallen var, enligt HBL, att sydtyrolarna motsatte sig den italienska regimen medan den finska minoriteten i Västerbotten var ”mycket tillfreds och tacksam” under det svenska styret.[64] HBL motsatte sig alltså att de finska nationalisterna försökte dra nytta av sympatierna för Sydtyrolen, något tid-

Fascismens framfart i Sydtyrolen.

En anhållan från Österrike om intervention av N. F.

Fascistiskt översittori.

Ett ögonvittne skildrar hura misshälligheterna uppstå.

BERLIN, 4 febr. (F.N.B.) Österrikes storttyska parti har i en resolution uppfordrat folkförbundet att skrida till åtgärder i det avseende, att detta måtte tillerkänna Sydtyrolens tyska befolkning minoritetsrättigheter, vilka den på grundvalen av mänskliga rättigheter och politiskt anseende skulle komma att åtnjuta. — W. T. B.

Från Rom har St.-T. mottagit en skildring av de politiska förhållandena i Italien och berör även fallet Sydtyrolen. Vi återgiva ett avsnitt:

»En anledning till nervositet är den våldsamma kampanj, som den tyska pressen för mot Italien, enkannerligen på grund av dess uppträdande mot de tyska elementen i Alto Adige. Innan fascismen kom till styret rådde det lugn där uppe i de nya provinserna. De tys-

Ett illavarslande förebud för alla minoriteter? Nyhetsrapporteringen om den italienska fascismens förtryck av de tysskspråkiga i Alto Adige (Sydtyrolen) vid gränsen mot Österrike kunde användas för att ifrågasätta fascistsympatier bland svenskspråkiga i Finland. Åbo Underrättelser *6.2.1926.*

ningen ville förbehålla dem som ur en minoritetsposition verkligen upplevde ett språkligt förtryck.

Sydtyrolen fick inte samma uppmärksamhet i socialdemokratiska *Arbetarbladet* eller vänsterborgerliga *Wasa-Posten*, utan de upprörda stämningarna kom främst till uttryck i *Hufvudstadsbladet*, *Svenska Pressen* och *Åbo Underrättelser*. Detta kan delvis ha berott på sociala skillnader mellan de olika tidningarnas medarbetare och läsekretsar. De borgerliga läsarna i storstäderna Åbo och Helsingfors hade andra kulturella referensramar än de arbetare och småbönder som läste *Arbetarbladet* och *Wasa-Posten* – samt ekonomiska möjligheter att resa till det tyska språkområdet eller rentav semestra i Sydtyrolen. Visserligen publicerade *Wasa-Posten* från och med vintern 1926 enstaka notiser om konflikterna i området. När tidningen i mars 1928 för första gången ägnade Sydtyrolen en längre text på ledarplats, var fokus i hög grad på hur fascisternas ”barbari” i området höll på att leda till allvarliga friktioner i relationerna mellan Tyskland och Österrike å ena sidan och fascistregimen i Italien å andra sidan. Sydtyrolarna själva nämndes inte och artikeln uttryckte ingen särskild sympati för eller solidaritet med deras situation som en språkminoritet under attack. Inte heller när tidningens egen kolumnist, signaturen Läktar-Jakob (Johan Jakob Huldén), beskrev sin genomresa i området våren 1928 drog han några paralleller till situationen för andra minoriteter. Detta trots att han beskrev skräcken för repressalier som hindrade sydtyrolarna att tala fritt och karakteriserade Italien som ett ”träldomens näste” och en polisstat full av ”fascistspioner”.[65]

Sydtyrolen tillskrevs en roll som ett varnande exempel för den inhemska politiken i Finland först efter att Samlingspartiet i sitt nya partiprogram i januari 1929 anammat stora delar av det äktfinska programmet. *Hufvudstadsbladet* drog då för första gången en tydlig parallell mellan finlandssvenskarna och sydtyrolarna, när man avfärdade Samlingspartiets försäkringar om att alls inte vilja förtrycka svenskarna i Finland. Vilken nationell majoritet skulle öppet skriva i sitt program att de önskade förtrycka en språklig minoritet, frågade HBL hånfullt, och påpekade hur italienarna bedyrade att de ingalunda ville sydtyrolarna något ont.[66]

Det var också först hösten 1929 som *Svenska Pressens* chefredaktör Max Hanemann skrev en längre kommentar om situationen i Syd-

tyrolen ur ett minoritetsperspektiv. Han konstaterade att det var med tveksamhet man på svenska i Finland lyfte fram det nationalitetsförtryck som pågick runt om i Europa, eftersom sådana exempel kunde ge vapen i händerna åt de finska nationalisterna: ”där se ni, huru bra ni ha det, andra nationella minoriteter ha det mycket sämre”. Sådana analogier var emellertid falska, enligt Hanemann. Orätt i större skala kunde inte rättfärdiga orätt i mindre skala. Han hävdade också att finlandssvenskarna inte alls utgjorde någon nationell minoritet i gängse bemärkelse, eftersom ”svenskarna här äro en del av Finlands folk”. Landet och dess historia hade sett helt annorlunda ut utan dem. Trots denna invändning riktade Hanemann poängterat följande slutkläm, efter en beskrivning av de brutala metoder fascisterna använt för att införa italiensk enspråkighet, rakt till *Svenska Pressens* borgerliga läsare:

> Det händer fortfarande att man hemma hos oss får höra personer, som hurra för den italienska, fascistiska regimen, bland dem främst sådana, som stå på det borgerliga samhällets grundval. Denna grundval är väl att alla skall göras rättvisa och ingen skall vara ringare inför lagen än den andra, där han sig ostraffligen förhåller. Man frågar sig, hur dessa människor är funtade. Och så länge ett redbart bergsbygdsfolk som tyrolarna misshandlas på det sätt, som numera borde vara känt, om också ej i alla häpnadsväckande enskildheter, så länge tyder det på en låg moral, när utomstående förhärliga den fascistiska regimen.[67]

Hanemanns text om Sydtyrolen i *Svenska Pressen* kan ses som ett uttryck för en antifascistisk linje som inte byggde på en socialistisk antifascism utan på en analys av fascismen från en etnisk minoritetsposition. I *Arbetarbladet* användes Sydtyrolen däremot för att lägga fram ytterligare exempel på arbetarklassens hårda öde under fascismen. Det språkliga och kulturella förtrycket av hela minoritetsbefolkningen utgjorde i dess texter bara ett exempel bland andra och lyftes inte fram som ett huvudtema. Ändå använde *Arbetarbladet* konflikten i området i sin polemik mot *Hufvudstadsbladet*. Man kritiserade i september 1929 HBL för dess positiva inställning till den växande fascismen i Österrike och frågade hur tidningen skulle ställa

sig till en fascistisk rörelse i Finland. HBL skulle nog, skrev man, rygga tillbaka när det stod klart ”vad slags nationalitetspolitik en fascism i Finland komme att tillämpa”. *Arbetarbladet* utmanade den borgerliga tidningskollegan genom att här påminna om de metoder som Mussolini vidtagit mot de tysskspråkiga i Sydtyrolen. Det var en lek med elden då *Hufvudstadsbladet* som landets största svensk-språkiga tidning applåderade de fascistiska aktiviteterna i Österrike: ”Den leken är farlig särskilt för en tidning, som gör anspråk på att vilja företräda den folkgrupp, vilken ogensägligt vore dömd att offras, om elden komme lös.” Att som svenskspråkig i Finland uttrycka gillande för fascismen var enligt *Arbetarbladet* som ”att kasta sten, när man sitter i glashus”.[68]

Sammanfattningsvis visar den finlandssvenska pressbevakningen av Sydtyrolen att nyhetsförmedlingen om nationalitetskonflikten i området bidrog till en mer kritisk uppfattning om fascismen och tilltagande fördömanden av dess brutalitet och förakt för lag och rätt. I Sydtyrolen råkade nämligen inte bara socialister och kommunister ut för det fascistiska övervåldet, utan även alla andra som hörde till de språkliga minoriteterna. Detta kunde i princip ha gett borgerliga observatörer som tidigare hyst sympatier för fascismen orsak att ställa sig kritiska till fascismen på ett mer allmänt plan och inte bara i fråga om fascismens ”överdrivna” våldsbruk. Men det är anmärkningsvärt att explicita paralleller till finlandssvenskarnas position i Finland inte gjordes i vårt material förrän 1929 – och även då värjde sig en borgerlig skribent som Max Hanemann för själva jämförelsen.

Hanemann uttryckte en typisk borgerlig, svensk självförståelse i Finland, där man inte såg sig som en minoritet jämförbar med andra språkliga minoriteter. Andra grupper, verkade man tänka, var antingen olyckliga folkspillror som länge levt underordnade i skuggan av större, statsbärande folk, eller också grupper som likt sydtyrolarna hörde till en stor och stolt språkgrupp men genom en historiens nyck hamnat på fel sida om en godtyckligt dragen statsgräns. Svenskarna i Finland ville man tänka på som någonting väsensskilt; inte en underordnad minoritet, utan en statsbärande grupp som formade och bar fram nationen sida vid sida med den finska språkgruppen. Själva det faktum att Hanemann var mån om att avvärja jämförelsen visar emellertid att en ny uppfattning om finlandssvenskarna som

en språklig minoritet i nationalstaten Finland höll på att växa fram. Detta hade potentiellt betydelse för förhållningssättet till fascismen bland de svenskspråkiga, vilket snart skulle visa sig i pressreaktionerna mot Lapporörelsen.

Fascismens dragningskraft och uppkomsten av finsk fascism

Det fanns en utbredd uppfattning i 1920-talets Europa om att det italienska exemplet inspirerade likasinnade i andra länder att organisera fascistiska förband och rörelser. I den här avslutande delen undersöker vi hur fascismen i finlandssvensk press under 1920-talet kom att framställas som ett alltmer internationellt fenomen. Vi ger exempel på hur tidningarna beskrev den internationella spridningen fram till 1930, då finlandssvenska tidningar rapporterade att fascismen landstigit även i Finland i form av Lapporörelsen.

Redan i ett tidigt skede använde tidningspressen fascism som beteckning på en politisk ideologi, rörelse eller strömning som inte var begränsad till Italien. Termen uppfattades senast 1922 som adekvat och meningsfull att tillämpa på politiska rörelser runt om i Europa. Modellerna för detta språkbruk kom antagligen från utländsk press och de internationella nyhetsbyråerna, men togs snabbt i bruk i de finlandssvenska tidningarnas egna rapporter och kommentarer. *Svenska Pressen* noterade i november 1922 en nyhet från *Dagens Nyheter* om fascismens uppseglande i Ungern.[69] Både *Hufvudstadsbladet* och *Åbo Underrättelser* beskrev Hitler som en tysk eller bajersk Mussolini redan 1922–1923. HBL:s korrespondent besökte rentav Hitler i München för en exklusiv intervju i november 1922.[70]

I Svenskfinland var det socialdemokraterna som först använde den italienska fascismen som en jämförelsepunkt för högeraktivismen i Finland. Till skillnad från de borgerliga tidningarna såg nämligen den finlandssvenska arbetarpressen tydliga paralleller mellan de finländska skyddskårerna och de italienska fascistkårerna. *Arbetarbladet* hävdade i juli 1921 att skyddskårerna i Finland ville efterapa de italienska fascisterna. Redan i detta skede framförde *Arbetarbladet* att fascismen inte längre var en angelägenhet begränsad till endast Italien, utan ett fenomen som relaterade direkt till det vita Finlands högerradikala kretsar. Tidningen använde termer som de finländska

läsarna kände till för att beskriva Italien 1921 som ”skyddskårsinstitutionens förlovade land”.[71] År 1924 riktades från socialistiskt håll liknande kritik även mot jägarofficerarna, som aggressivt flyttade fram sina positioner inom arméns toppskikt. *Wasa-Posten*, liksom den ”vita” pressen i övrigt, avvisade beskyllningarna på ett sätt som visar att det redan var fullt begriplig terminologi att tala om fascism i Finland: jägarofficerarna var enligt tidningen ”måhända reaktionära efter sin fostran i det militaristiska Tyskland”, men att de vore fascistiska var ”fria fantasier”.[72]

Även läsaren av en vänsterliberal tidning såsom *Wasa-Posten* fick sig alltså redan vid mitten av 1920-talet levererat en bild av fascismen som en ny form av politik som snabbt spred sig över den europeiska kontinenten, associerad med våld, ökade konflikter mellan vänstern och högern och antidemokratiska tendenser. När en reaktionärmonarkistisk militärkupp genomfördes i Spanien 1923, betecknade *Wasa-Posten* genast den nya spanska regimen som ”typisk högerfascism” – och passade på att anklaga de finländska ”högertidningarna” – här utpekades särskilt *Hufvudstadsbladet* – för att välkomna fascistiska regimer även i andra länder. Tyskland och Ungern utpekades som andra möjliga platser för sådana fascistiska maktövertaganden.[73] I januari 1924 omtalades i *Wasa-Posten* hur slagsmål med kommunister utbrutit när ”fascisträrelsen i Danmark” hållit offentligt möte; i maj samma år hur det tyskfolkliga högerpartiet i riksdagsvalet i Tyskland haft ”nationalism, judehat och fascism” på sitt program; i augusti hur slagsmål utbrutit mellan brittiska fascister och kommunister i Hyde Park; och i december hur fascistiska organisationer i Frankrike såg en snabb tillströmning av nya medlemmar.[74] Åren 1925–1927 rapporterades i *Wasa-Posten*, utöver en intensiv bevakning av det fascistiska förtrycket av oppositionen i Italien, fortlöpande om politiska oroligheter förorsakade av fascistorganisationer i Frankrike samt om hur fascistiska rörelser även trädde fram i Österrike, Ungern, Polen, Tjeckoslovakien och Litauen. I april–maj 1927 rapporterades om fascistmöten även i Sverige och Norge.[75]

Wasa-Posten hade en klar åsikt om vad som pågick. Med anledning av att general Józef Piłsudski tog makten och upphävde demokratin i Polen våren 1926, förklarade tidningen för sina läsare att högern och de gamla eliterna stod bakom de fascistiska rörelsernas rop på ”stark

regeringsmakt". De gamla makthavarna försökte på så vis klamra sig fast vid sina gamla privilegier, genom att motverka demokrati och parlamentarism. Det fanns fascistiska strävanden också i Finland, hävdade tidningen i en ledare i september 1926, och knöt fenomenet till samhällsklasser som inte kunde glömma de privilegier de en gång haft. De ledande svenskspråkiga tidningarna och "den svenska herremannaklassen" i Finland gick enligt *Wasa-Posten* i spetsen för den här högeropinionen, vilket var skadligt för "den svenska stammen" eftersom det gick stick i stäv mot den finska majoritetens önskningar om ett mer rättvist och jämlikt samhälle. Den svenska bondeklassen skulle inte låta sig duperas av "demokratins förlöjligande", deklarerade *Wasa-Posten*, som morskt avslutade med att det var "fåfäng önskan" att "speja efter en finländsk Mussolini".[76]

Liknande internationella nyheter rapporterades även i *Hufvudstadsbladet*, *Åbo Underrättelser* och *Svenska Pressen*.[77] År 1925 noterade HBL att *Arbetarbladets* korrespondent i Paris bevittnat den franska fascismens födelse, som enligt de lokala aktivisterna skulle rädda Frankrike från avgrundens brant. Parlamentarismen hade enligt dem förlorat allt anseende.[78] ÅU slog 1929 i en rubrik stort upp frågan: "Hotas Österrike av en fascistisk omstörtning?"[79] Notiser berättade också om kampen mot fascismen i Baltikum, där speciellt situationen i Litauen framhävdes.[80] Även fascistiska rörelser i Sverige fick en del uppmärksamhet, men till exempel överste Magnus Adlercreutz upprop i regiontidningen *Västmanlands Allehanda* till att skapa en svensk fascisträrelse hösten 1922 betraktades som ett ofarligt initiativ. HBL beskrev uppropet som ett välment förslag som slog illa ut.[81]

I Finland framträdde kring månadsskiftet november-december 1929 en ny rörelse som av många samtida uppfattades som en form av de europeiska fascistiska rörelserna. Det som började med att en lokal mobb våldsamt bröt upp ett kommunistiskt regionalmöte i byn Lappo i Södra Österbotten den 24 november, fortsatte i form av medborgarmöten runt om i Finland som krävde totalförbud mot kommunisternas verksamhet. Efter nästan ett årtionde av rapportering om europeisk fascism, och varningar för att det förekom fascistsympatier inom finländska högerkretsar, tvekade *Wasa-Posten* inte i sin första kommentar till det stora medborgarmötet i Lappo den 1 december. Här såg man tydliga "fascistiska tendenser" och "fascis-

tiska strömningar". *Wasa-Posten* varnade för att själva det demokratiska statsskicket var hotat, när högern nu krävde att kampen mot kommunismen skulle överordnas både laglighetens och parlamentarismens principer. Dessutom, påpekade redaktionen, hade många "hatfulla" ord fällts också om svenskarna på mötet. Den gryende rörelsen hotade både läsarnas demokratiska och språkliga rättigheter:

> Om fascistiska strömningar göra sig gällande i vårt land, ha vi intet skäl att stödja dem. En fascism här i landet kan endast vara ultranationalistisk, och en författningsändring, åstadkommen på grund av utomparlamentarisk påtryckning, skulle också gå ut över den svenska befolkningen.[82]

I *Svenska Pressen* skrev Max Hanemann likaså kritiskt om den nya rörelsen, som genast blev känd som Lapporörelsen. Men han riktade udden i sin kritik mot Samlingspartiet (fi. Kansallinen Kokoomus) som enligt honom skänkte legitimitet till Lapporörelsens medborgarmöten genom att sätta likhetstecken mellan folket och folkmöten. Hanemann återgav ironiskt hur Samlingspartiets ledande organ *Uusi Suomi* dementerade alla farhågor om fascism i Finland och gav sitt fulla stöd till demokratin: "Men detta är ju trevligt. Nu tycker jag att vi höjer ett enkelt och högt hurra för kokoomus' bottenstadgade demokratiska samhällsåskådning. Hurraaa!" Enligt Hanemann hade Samlingspartiet redan gett kvasi-beslutanderätt till dessa folkmöten, vilket enligt honom i grunden rubbade Finlands demokratiska samhällsordning.[83] *Åbo Underrättelser* tillade om händelserna i Lappo att man i den "fosterländska slagsmålsduktigheten" redan kunde ana "fascismens förposter". Därtill ville ÅU distansera landets svenskspråkiga från denna utveckling genom att påstå att "det finska psyket" ofta drogs mot de politiska ytterligheterna både till höger och vänster.[84] *Hufvudstadsbladet* verkade dock undvika att ta ställning till Lapporörelsens första yttringar och återgav i stället andra tidningars ställningstaganden i sin spalt "Dagens diskussion".[85]

Arbetarbladet bevakade noggrant den finlandssvenska borgerliga pressens reaktioner. Den 11 december 1929 konstaterade *Arbetarbladet* att de finlandssvenska tidningarna tagit emot händelserna "ganska kyligt" och att *Svenska Pressen* "uppträtt riktigt kavat". *Arbetarbladet*

uttryckte dock förundran och var bekymrad över *Hufvudstadsbladets* intetsägande hållning till Lapporörelsen, då det var den finländska tidning som lästes mest i Skandinavien. *Arbetarbladets* redaktion hävdade att den svenskspråkiga borgerligheten borde ha klart för sig vilken ställning denna hade att inta, eftersom det bakom ”de fascistiska skränfockarna också döljer sig nationalister, äktfinnar”. *Arbetarbladet* varnade alltså för att ett fascistiskt styre i Finland även skulle innebära ett äktfinskt styre. Med anledning av Lapporörelsens framträdande passade tidningen också på att påminna om vad som hänt i Sydtyrolen: ”Våra svenska borgartidningar har alltför många gånger berättat om Musses [Mussolinis] förtryckande av sina tyska minoriteter – någonting liknande skulle det bli här.”[86]

Det uppfattade fascistiska hotet i Finland nådde sin kulmen 1930 då ordet fascism även var mest frekvent i de fem tidningar vi studerat. När Lapporörelsen etablerats och dess anhängare genomfört ett dramatiskt angrepp på kommunisternas tidningstryckeri i Vasa den 28 mars 1930, frågade *Hufvudstadsbladet* på ledarplats om det rörde sig om ett ”fascistövergrepp” eller inte.[87] Den interpellationsdebatt som strax efteråt fördes i riksdagen, i början av april, förde upp diskussionen om huruvida Lapporörelsen var fascistisk till en nationell nivå. HBL rapporterade att den dagslånga debatten hade haft ”demokrati och fascism som bärande slagord”. Tidningen citerade även *Helsingin Sanomats* utsaga om att ”luften nu är laddad med mera fascism än senaste december, då Lapporörelsen satte in”.[88] Efter att en folkhop av Lapposympatisörer angripit rättegången där anslaget mot kommunisternas tryckeri i Vasa behandlades, frågade sig *Svenska Pressen* i juni 1930 vart ”vår finska fascism” ännu skulle leda, ”ty fascismens tillvaro kan efter det inträffade icke längre ifrågasättas”.[89]

Svenska Pressen återpublicerade i början av juli en antifascistisk artikel som Eirik Hornborg publicerat i *Nya Argus,* där denne tog fasta på begreppsförvirringen kring Lappo och fascismen. Medan Lapporörelsen med indignation hade tillbakavisat alla anklagelser om fascism hade rörelsen i samma andetag, enligt Hornborg, ”öppet proklamerat klart fascistiska avsikter”. Hornborg hävdade att Lapporörelsens fascistiska tendenser nu hade ”övergått i öppen fascism”. Hans bruk av benämningen ”Lappo-fascism” uttryckte ingen tvekan

gällande rörelsens karaktär och koppling till den internationella fascismen.[90]

Svenska Pressen såg även Lapporörelsens ultimatum gentemot landets president i juni 1930 som ett farligt steg mot en ”fascistisk statskupp efter berömda mönster”. Samtidigt varnade tidningen finlandssvenskarna för att beblanda sig med rörelsen, som uppgavs sammanföra politisk högerradikalism, religiös fanatism och storfinsk nationalism.[91] *Svenska Pressen* underbyggde sin analys genom att även referera till den utländska pressens rapportering om Lapporörelsen. Man lyfte bland annat fram den danska liberala dagstidningen *Politiken* som ifrågasatte Lapporörelsens vägran att beskrivas som fascistisk. I *Politikens* analys beskrevs rörelsen enligt *Svenska Pressen* som en korsning mellan antikommunism, antiparlamentarism och fennonationalism: ”Ur detta ägg kan under vissa omständigheter en finsk-fascistisk diktatur inom kort kläckas ut.”[92] *Hufvudstadsbladet* återgav på liknande sätt *Dagens Nyheters* karaktärisering av Lapporörelsen: ”Lappos husbondsvälde i Finland och den italienska fascismen förete slående paralleller.” Både Lapporörelsen och fascismen uppvisade enligt *Dagens Nyheter* samma våldsdyrkan, hyllning av handlingens propaganda och förakt för rättsliga och parlamentariska normer.[93]

Efter nästan tio år av aktiv rapportering om fascismens spridning i Europa, var det troligen ingen överraskning för de finlandssvenska tidningarna att en liknande mobilisering även skulle äga rum i Finland. Tidningspressen hade under 1920-talet ackumulerat en avsevärd kunskap om den europeiska fascismens olika yttringar och tillvägagångssätt. Terminologin var etablerad och man var redan van att använda begreppet fascism som beteckning på en hel palett av högerextrema rörelser i Europa. Avgörande för att mitten- och vänstertidningarna omedelbart tillämpade fascismbegreppet på just Lapporörelsen verkar ha varit kombinationen av radikal antikommunism, våldsanvändningen och kraven på laglighetens och parlamentarismens åsidosättande. Förutom Lapporörelsens program och krav verkar även dess yttrandeformer och handlingssätt ha gett omedelbara associationer till fascismen på kontinenten: de aggressiva folkmötena, pryglandet av politiska motståndare, det demonstrativa föraktet mot rättsväsendet och den fria pressen. Språkfrågan var inte det primära

i den svenskspråkiga pressens kritik mot Lappo, men de påstådda kopplingarna mellan Lapporörelsen och äktfinsk ultranationalism framhävdes som ett ytterligare skäl, till råga på allt annat, för just finlandssvenskarna att inte stödja rörelsen.

Slutdiskussion

De Lappomän som sommaren 1930 stormade de finlandssvenska publicisternas sommarhem på Estholmen hade onekligen god anledning att vara gramse på flera av landets svenskspråkiga tidningar. När det politiska våldet och de utomparlamentariska aktionerna orkestrerade av Lapporörelsen tilltog i början av 1930 stod visserligen den svenska språkgruppen splittrad (vilket behandlas närmare i de följande kapitlen i denna volym). De mer liberalt inriktade svenskspråkiga tidningarna tvekade emellertid inte att tämligen omedelbart beteckna Lapporörelsen som en fascistisk rörelse och fördöma dess påtryckningsmetoder och våldsanvändning.

Det ligger nära till hands att förstå *Svenska Pressens*, *Åbo Underrättelsers* och *Wasa-Postens* inställning till Lapporörelsen i ljuset av hur deras redaktörer bevakat utvecklingen i Italien och den internationella spridningen av fascismen på 1920-talet. Steg för steg hade den svenskspråkiga pressen intagit en alltmer kritisk hållning till de italienska fascisternas våldsanvändning och brutala förtryck av all opposition mot den nya regimen. *Hufvudstadsbladet*, som länge haft den mest positiva hållningen till fascismen bland de fem undersökta dagstidningarna, visade sig också vara mest ambivalent i förhållande till Lapporörelsen. Socialdemokratiska *Arbetarbladet* hade förstås genomgående kritiserat fascismen både i utlandet och hemlandet. Att Lappomännen med Esra Terä i spetsen inte angrep *Arbetarbladets* utan *Svenska Pressens* redaktör visar dock att arbetarpressens motstånd av högermännen uppfattades som i någon mening naturligt, medan kritiken från en ”vit”, borgerlig dagstidning sågs som ett långt mer förrädiskt och oförlåtligt svek.

Historikern Jenni Karimäki har i sin forskning om de finskspråkiga liberalerna, samlade kring Framstegspartiet, påpekat att när Lapporörelsen och dess sympatisörer under en tid lyckades framställa situationen som en fråga om man var för eller emot kommunis-

ternas samhällsomstörtande verksamhet, blev det både svårare och mer uppseendeväckande att komma med kritiska invändningar mot högerradikalismen och fascismen i Finland.[94] Med en term från vår egen tid kunde man säga att den antikommunistiska högern under ”Lappoåret” 1930 tillfälligt erövrade problemformuleringsprivilegiet, vilket gjorde det svårt att motsätta sig dess krav utan att stämplas som kommunistvänlig. I viss mån verkar här den svenskspråkiga liberalismen och dess dagstidningar ändå ha stuckit ut hakan, med sin tidiga och konsekvent Lappokritiska hållning.

Varför ändrades den svenskspråkiga borgerliga pressens ursprungligen rätt positiva inställning till den italienska fascismen? Varför intog man en tydligt antifascistisk linje gentemot Lapporörelsen i ett skede när en stor del av den finska borgerligheten åtminstone i viss mån bejakade rörelsens antikommunistiska kravlista? Spelade språket eller minoritetspositionen någon avgörande roll?

Tidningsmaterialet i sig självt ger inte entydiga svar på dessa frågor. Mest avgörande för inställningen till den italienska fascismen verkar ha varit hur det politiska våldet i Italien inte avtog utan bara fortsatte och hur det 1923–1924 alltmer riktades även mot fascismens icke-socialistiska motståndare. Utvecklingen i Sydtyrolen, som kunde ha fungerat som en tydlig varningssignal i fråga om fascismens etniska homogeniseringssträvanden, diskuterades dock förvånansvärt lite i relation till finlandssvenskarnas situation. Den svenskspråkiga pressen i Finland verkar ha sympatiserat med och varit upprörd över sydtyrolarnas situation mer för att dessa tillhörde den tyska språkgruppen, och för att området var bekant som semesterort för den finlandssvenska överklassen, än för att man skulle ha upplevt något slags ödesgemenskap med sydtyrolarna eller andra språkliga och etniska minoriteter i Europa. Den uppmärksamhet som händelserna i Sydtyrolen fick spädde ändå på den allmänna bilden av fascismen som en brutal förtryckarregim utan respekt för lagstiftning, internationella avtal eller demokratiska principer.

För att återkoppla till Lars-Folke Landgréns tes om att tyskvänligheten i Finland föranledde en nedtonad fascismkritik i pressen under 1930-talet, visar fallet Sydtyrolen att tyskvänligheten var ideologiskt flexibel. Före 1933 kunde den till och med motivera ett antifascistiskt ställningstagande. Exemplet visar på hur viktigt det är att studera

fascismkritikens uppkomst under 1920-talet för en djupare förståelse av mellankrigstidens opinionsbildning.

När hotet om en ultranationalistisk finsk fascism under vintern 1929–1930 plötsligt aktualiserades spelade den samlade kunskapen om förtrycket i Sydtyrolen sannolikt en viss roll. *Arbetarbladet* såg förstås från början fascisterna som självklara fiender på grund av deras förföljelser av inte bara kommunister utan också andra socialister och fackföreningsaktivister. Men även de mer liberalt inriktade borgerliga svenskspråkiga tidningarna i Finland tog snabbt ställning emot Lapporörelsen. Deras avståndstagande från fascismen verkar ändå primärt ha bottnat i allmänpolitiska principer. *Wasa-Posten* reagerade mot fascismens antidemokratiska hållning och kom att se den som ett verktyg för reaktionära eliter som ville tvinga tillbaka folkstyret. Både *Åbo Underrättelser* och *Svenska Pressen* kunde vara förstående till fascismen i den italienska kontexten, men såg en antidemokratisk diktatur som ett omöjligt alternativ för Finland, där man ville värna om ett liberalt parlamentariskt system som garanterade alla samhällsgruppers likhet inför lagen. Den språkliga dimensionen kom tydligt in i bilden först när man kunde konstatera att de finskspråkiga kretsar som var mest hätska i sin antisvenska språkstridsretorik också hörde till fascismens ivrigaste anhängare på hemmaplan.

En aspekt som skulle kräva fortsatt forskning är hur nyhetsförmedlingens strukturer inverkade på den politiska terminologin och de politiska bedömningarna i den finlandssvenska pressen. Var det tidiga bruket av termen fascism för rörelser och regimer även utanför Italien helt enkelt inlyft i spalterna från de internationella nyhetsbyråernas texter, eller baserat på egna bedömningar? Eftersom tidningarna ofta inte märkte ut sina nyhetskällor går detta inte att avgöra. Sannolikt inverkade det inkommande materialets språkbruk i hög grad på nyhetsartiklarnas innehåll, men i nyhetsurvalet samt rubriksättningen gjorde redaktionerna ändå egna och aktiva val där de antingen förstärkte eller tonade ner framställningen av olika fenomen som ”fascistiska”. Möjligen kan de finlandssvenska tidningarnas aktiva bevakning av svensk press ha inverkat på hur man skrev om fascismen, men givetvis läste man också på de finskspråkiga redaktionerna tidningar från Sverige.

Den kritiska opinionsbildningen om fascismen i den finlandssvenska tidningspressen hade sannolikt stor betydelse för hur inte bara svenskspråkiga tidningsläsare, politiker och väljare tolkade och ramade in den finländska politiska utvecklingen under decennieskiftet 1930. Genom den livliga politiska dialogen mellan landets dagstidningar, och svenskspråkiga politikers framträdande roller inom både den samtida arbetarrörelsen och borgerligheten, torde den också ha haft betydelse för den nationella politiska utvecklingen. Uppståndelsen kring Lapporörelsen blir mer förståelig i ljuset av den diskussion om den internationella fascismen som redan länge förts i tidningarnas ledare, notiser och reseberättelser. Dessa förde in fascismkritiken från internationella liberala och socialistiska offentligheter i den finländska opinionsbildningen. Den konservativa offentlighetens roll var både internationellt och i Finland mångtydig. Den sympatiserade delvis med den internationella fascismen, samtidigt som den saknade förståelse för minoritetsperspektiv. Därmed erbjöd den inga färdiga svar på hur den konservativa borgerligheten inom en språklig minoritet skulle förhålla sig till fascismen.

NOTER

1. Se t.ex. ”Väpnat överfall på Svenska publicistförbundets sommarhem”, *Hufvudstadsbladet* (HBL) 7.7.1930; ”Överfallet på Estholmen i Esbo skärgård”, *Svenska Pressen* 7.7.1930; ”Domar i Estholms- och Lojo-målen”, *Arbetarbladet* 29.8.1930.
2. Om Esra Terä, se Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 178, 239, 248–249, 287.
3. ”Ett anonymt angrepp mot de svenska tidningarna”, *Wasa-Posten* 12.7.1930.
4. Fascismens, men inte antifascismens, historia under 1920-talet har senast behandlats i Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*.
5. Enligt Landgrén var det främst *Vasabladet* och socialdemokraternas tidningspress som innehade denna funktion, Landgrén, ”’Herr Hitler är en förolämpning’”, s. 17–92. Se även Landgrén, ”Hitlers andra revolution i Tyskland sommaren 1934 i svensk och finländsk press”, s. 33–63.
6. Jfr Nord, *Vår tids ledare*, s. 79–99.
7. Dessa mekanismer beskrivs för det senare 1900-talets del i McCombs & Valenzuela, *Setting the Agenda*, s. 1–26, 73–91.
8. Uola, ”Norrmén, Pehr Herman”.
9. Steinby, *Amos Anderson*, s. 81–83; Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 153–154,182–185, 193–194.
10. Steinby, *Amos Anderson*, s. 67, 102, 199, 310.
11. Efter att *Wasa-Posten* lades ner 1932 övergick en stor del av redaktionen till *Vasabladet*, där bland andra Max Hanemann (signatur Den godmodige) och Ernst Holm, tillsammans med chefredaktören Edvin Sundquist, framförde hård kritik mot nazismen. Stormbom, *Edvin Sundquist*, s. 242–243.
12. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 153–154,182–185, 193–194. För en detaljerad studie av *Arbetarbladet* under 1920-talet, se Gustafsson, *Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen* Arbetarbladets *syn på fascism på 1920-talet*.
13. Sökningar gjorda i Nationalbibliotekets digitaliserade tidningsdatabas 16.11.2022.
14. Träffar på antifascism: 1921 (1), 1922 (2), 1923 (23), 1924 (18), 1925 (23), medan en liten ökning sker 1926 (54), 1927 (43), 1928 (64) och 1929 (48). Nationalbibliotekets digitaliserade tidningsdatabas 16.11.2022.
15. För en diskussion om offentligheter inom minoritetspress, se Klotz, *Gemeinsam gegen Deutschland*, s. 27–28; om den svensk-judiska tidningspressens mångfasetterade reaktioner på den italienska fascismen, se Bortz, ”Hugo Valentin and the emergence of Swedish-Jewish anti-fascism”, s. 111–127.
16. Hyvämäki, ”Fascismin ’tulo Suomeen’ 1922–23”, s. 109–128.
17. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 168–169.
18. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 168–169; Hadenius, *Nyheter från TT*, s. 66.

19. I början av 1920-talet skrev Giulio (Julio) Aquila (född i Österrike-Ungern) ingående rapporter från Italien i den europeiska vänsterpressen. Han utgav även en av de första uttömmande böckerna om den italienska fascismen, *Der Faschismus in Italien*, 1923.
20. Se t.ex. J. U., ”Resebrev från Bozen och Meran”, HBL 21.4.1922; Läktar-Jakob [Johan Jakob Huldén], ”Vårluft och resväder”, *Wasa-Posten* 5.5.1928.
21. Om samarbetet mellan *Hufvudstadsbladet* och *Svenska Dagbladet*, se Steinby, *Amos Anderson*, s. 155–156, 268–270.
22. Talbot, *Censorship in Fascist Italy*, *1922–43*, s. 26–33, 43–46; Schieder, *Mythos Mussolini*, s. 11–60.
23. ”Hård kamp mellan Mussolini och oppositionen”, *Wasa-Posten* 8.1.1925.
24. T.ex. ”Bolsjevikerna i Italien”, HBL 4.3.1923; ”Ingen massexport av fascist-officerare till Albanien”, HBL 14.12.1927.
25. ”En ny stor vinning för Mussolinis enhetsrörelse”, HBL 4.2.1927. Nyhetens falska utsagor dementerades några dagar senare i vänsterpressen: ”Historien om D’Aragonas övergång till fascismen var en lögn, diktad av Mussolinis telegrambyrå”, *Arbetarbladet* 11.2.1927.
26. Rosengarten, *The Italian Anti-Fascist Press (1919–1945)*, s. 3–85.
27. ”Mussolini censurerar egen skrift”, *Åbo Underrättelser* (ÅU) 17.8.1928.
28. Aquila, ”Italien i kamp mot de röda uppviglarne. Å.U:s korrespondent belyser situationen”, ÅU 19.3.1921. Rapporten är daterad Rom 6.3.1921.
29. Aquila, ”Italien i kamp mot de röda uppviglarne”, ÅU 19.3.1921.
30. Aquila, ”Fascisterna i Italien”, ÅU 12.7.1921, daterad Rom 2.7.1921. Enligt tidningen var Aquila ÅU:s ”Romkorrespondent”.
31. Aquila, ”Fascisterna i Italien”, ÅU 12.7.1921.
32. ”Socialismen på retur i Italien”, ÅU 4.4.1921; ”De ryska bolsjevikerna i Italien”, HBL 5.4.1921.
33. ”Fascisti”, *Svenska Tidningen* 27.6.1921.
34. ”Italiens kamp mot den röda faran. ’Fascisti’ och deras verksamhet”, HBL 18.4.1921.
35. ”Fascisti”, *Svenska Tidningen* 27.6.1921.
36. Aquila, ”De italienska nyvalen”, ÅU 5.5.1921. Rapporten är daterad Rom 27.4.1921.
37. ”Vår Romminister har ordet. Intressanta uppgifter om kampen mellan fascister och röda”, *Svenska Tidningen* 7.5.1921; Väisänen, ”Gummerus, Herman”.
38. Gurli Hertzman-Ericson, ”Venedig, drömmarnas stad, i verklighetens omkramning. En illustration till den sociala oron i dagens Italien”, *Arbetarbladet* 11.5.1921. Rapporten daterad Venedig, april 1921.
39. ”De blodiga valen i Italien”, *Arbetarbladet* 23.5.1921.
40. ”Italiens fascister och socialister sluta fred. Fascismen en reaktion mot de ofosterländska samhällsomstörtarna”, HBL 20.8.1921.
41. ”Italiens fascister och socialister sluta fred”, HBL 20.8.1921.
42. Allround, ”Tuktomästare”, *Svenska Pressen* 16.10.1922.
43. ”Fascismen är reaktionen mot den rubelunderstödda röda världspropagandan”, *Svenska Pressen* 17.11.1922.

44. ”Landet, där våld var enda argument”, *Arbetarbladet* 26.8.1921.
45. Beskådare, ”Världens gång. Från Wasa horisont”, *Wasa-Posten* 4.11.1922.
46. Skådare, ”Världens gång”, *Wasa-Posten* 29.9.1923.
47. ”Det politiska mordet i Italien”, *Wasa-Posten* 21.6.1924.
48. Se t.ex. ”Politiska och moraliska ideal”, *Wasa-Posten* 11.7.1925.
49. Keserich, ”The British Labour Press and Italian Fascism, 1922–25”, s. 579–590.
50. Lönne, *Faschismus als Herausforderung*, s. 166–197.
51. Schieder, ”Das italienische Experiment”, s. 73–125.
52. Damm, *Die Rezeption des italienischen Faschismus in der Weimarer Republik*, s. 170–176.
53. Bosworth, ”The British Press, the Conservatives, and Mussolini, 1920–34”, s. 163–182. Bosworth undersöker bl.a. *The Times*, *Evening Standard*, *Liverpool Post and Mercury*, *Morning Post*, *Daily Telegraph*, *Spectator* och *Daily Mail*.
54. J. U., ”Resebrev från Bozen och Meran II”, HBL 29.4.1922. Berättelsen daterad Meran 11.4.1922.
55. L. af Petersens, ”Minoriteter och irredenta i det balkaniserade Europa”, *Svenska Pressen* 10.9.1924.
56. L. af Petersens, ”Minoriteter och irredenta i det balkaniserade Europa”, *Svenska Pressen* 10.9.1924.
57. ”Ingen tyska i Syd-Tyrolen”, ÅU 27.1.1926.
58. ”Fascismens framfart i Sydtyrolen”, ÅU 6.2.1926.
59. ”Andan från Locarno var inbillning”, ÅU 12.2.1926. Citatet ingick ursprungligen i *Daily Express*.
60. ”Brutna löften”, ÅU 23.2.1926.
61. L. af Petersens, ”Resa till Sydtyrolen”, ÅU 18.4.1926. Reseberättelsen publicerades även i *Svenska Pressen* i april 1926.
62. Om Vilfans omfattande arbete för de europeiska minoriteterna, se Eiler, ”The Congress of European Nationalities and the International Protection of Minority Rights, 1925–1938”, s. 238–282.
63. ”Uppbragt antifascistisk stämning i Sydtyrolen och Jugoslavien”, *Svenska Pressen* 16.11.1926.
64. ”Den finska befolkningen i Västerbotten förtryckes alldeles på samma sätt som Mussolini förtrycker tyrolarna …” HBL 15.4.1928.
65. Läktar-Jakob, ”Vårluft och resväder”, *Wasa-Posten* 5.5.1928; se även Läktar-Jakob, ”Allt är normalt”, *Wasa-Posten* 23.6.1928.
66. ”Svansen som styr”, HBL 24.4.1929.
67. Den godmodige [Max Hanemann], ”I veckans marginal”, *Svenska Pressen* 19.10.1929.
68. ”Stenkastning i glashus”, *Arbetarbladet* 13.9.1929.
69. ”Italienskt-ungerskt närmande?”, *Svenska Pressen* 15.11.1922; ”Fascistrevolt planerad i Ungern”, *Svenska Pressen* 8.1.1925.
70. H. F., ”Ett besök hos den bajerske Mussolini”, HBL 19.11.1922; ”Hitler. Hakkorsmannen – patrioten”, ÅU 7.10.1923. Se även ”Ny sensation i den bajerska politiken”, HBL 26.6.1923.
71. ”Från skyddskårsinstitutionens förlovade land”, *Arbetarbladet* 25.7.1921.
72. ”Rensningen börjar”, *Wasa-Posten* 14.8.1924.

73. Skådare, ”Världens gång”, *Wasa-Posten* 29.9.1923.
74. ”Fascismrörelsen i Danmark börjar piggt och krytt”, *Wasa-Posten* 26.1.1924; se även ”Stannings regering börjar med att benåda brottslingar”, *Wasa-Posten* 8.5.1924; ”Valens facit i Tyskland och Frankrike”, *Wasa-Posten* 20.5.1924; ”Fascismen vinner insteg också i England”, *Wasa-Posten* 14.8.1924; ”Begynnande oro i det franska samhället”, *Wasa-Posten* 13.12.1924.
75. ”Fascistorganisationerna i Österrike bli avväpnade”, *Wasa-Posten* 11.6.1925; ”Mixtura”, *Wasa-Posten* 14.1.1926; ”Pressröster”, *Wasa-Posten* 20.5.1926.
76. ”Pilsudski ämnar införa fascism i Polen”, *Wasa-Posten* 1.6.1926; ”Fåfäng önskan”, *Wasa-Posten* 2.9.1926. Se även ”Den ’farliga’ demokratien”, *Wasa-Posten* 16.12.1926.
77. Se t.ex. ”Fascismen i Paris”, HBL 21.11.1925; ”Litauisk emigrantkongress i Riga”, HBL 4.11.1927; ”Hotas Österrike av en fascistisk omstörtning?”, ÅU 11.6.1929; ”Ett upprop mot fascistorganisationen ’Järnvargen’”, HBL 3.10.1929; ”De litauiska fascisterna planlade kupp”, *Svenska Pressen* 28.9.1929.
78. ”Fascismen i Paris”, HBL 21.11.1925.
79. ÅU 11.6.1929.
80. ”Litauisk emigrantkongress i Riga”, HBL 4.11.1927; ”Ett upprop mot fascistorganisationen ’Järnvargen’”, HBL 3.10.1929; ”De litauiska fascisterna planlade kupp”, *Svenska Pressen* 28.9.1929.
81. ”En svensk fascist. Ett välment förslag som slagit illa ut”, HBL 10.11.1922; ”Upprop för en svensk fascisträrelse”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1.11.1922.
82. ”Kampen mot kommunismen”, *Wasa-Posten* 5.12.1929.
83. Lucas [Max Hanemann], ”Dagens text”, *Svenska Pressen* 11.12.1929.
84. ”Det andra slaget vid Lappo”, ÅU 8.12.1929.
85. HBL:s ovilja att ta ställning bekräftas även i Steinby, ”Hufvudstadsbladet och lapporörelsen”, s. 147–181.
86. ”Händelser”, *Arbetarbladet* 11.12.1929.
87. ”Fascistövergrepp? Har Lappolagen tillämpats?”, HBL 29.3.1930.
88. ”Riksdagen ogillar Lappoagitationen”; ”Lapporörelsen inför riksdagen”, HBL 4.4.1930.
89. ”Varthän?”, *Svenska Pressen* 5.6.1930.
90. Eirik Hornborg, ”Fascismen i fullt flor”, *Svenska Pressen* 3.7.1930. Texten var ursprungligen publicerad i *Nya Argus* 12/1930.
91. ”Mot statskupp och kaos”, *Svenska Pressen* 12.6.1930.
92. ”En tryckande ödesstämning”, *Svenska Pressen* 27.6.1930. Från *Politiken* (Köpenhamn), 22.6.1930.
93. ”Lappos husbondevälde i Finland”, HBL 25.7.1930.
94. Karimäki, *Tulevaisuuden lähtökohdista kansanvallan kolmiliittoon*, s. 205–207.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tidningar

Arbetarbladet 1921, 1927, 1929, 1930
Hufvudstadsbladet 1921–1923, 1925, 1927–1930
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning 1922
Svenska Pressen 1922, 1924–1926, 1929, 1930
Svenska Tidningen 1921
Wasa-Posten 1922–1926, 128–1930
Åbo Underrättelser 1921, 1926, 1928, 1929

Litteratur

Aquila, Giulio, *Der Faschismus in Italien*, Hamburg: Verlag Carl Hoym Nachf. Louis Cahnbley 1923.

Bortz, Olof, ”Hugo Valentin and the emergence of Swedish-Jewish anti-fascism: From the 1920s to World War II”, Anders Ahlbäck & Kasper Braskén (eds.), *Anti-Fascism and Ethnic Minorities. History and Memory in Central and Eastern Europe*, London & New York: Routledge 2024, s. 111–127.

Bosworth, R. J. B., ”The British Press, the Conservatives, and Mussolini, 1920–34”, *Journal of Contemporary History* 5, 1970:2, s. 163–182.

Damm, Matthias, *Die Rezeption des italienischen Faschismus in der Weimarer Republik. Extremismus und Demokratie*, Baden-Baden: Nomos 2013.

Eiler, Ferenc, ”The Congress of European Nationalities and the International Protection of Minority Rights, 1925–1938”, Anna-Mária Bíró (ed.), *Populism, Memory and Minority Rights. Central and Eastern European Issues in Global Perspective*, Leiden: Brill 2019, s. 238–282.

Gustafsson, Cia, *Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen* Arbetarbladets *syn på fascism på 1920-talet*, avhandling pro gradu, Åbo: Åbo Akademi 2019.

Hadenius, Stig, *Nyheter från TT. Studier i 50 års nyhetsförmedling*, Stockholm: Bonniers 1971.

Hyvämäki, Lauri, ”Fascismin ’tulo Suomeen’ 1922–23”, *Historiallinen Aikakauskirja* 1968:2, s. 109–128.

Karimäki, Jenni, *Tulevaisuuden lähtökohdista kansanvallan kolmiliittoon. Kansallinen Edistyspuolue ja kansallisen eheytymisen politiikka 1919–1939*, diss., Turku: Turun yliopisto 2016.

Keserich, Charles, ”The British Labour Press and Italian Fascism, 1922–25”, *Journal of Contemporary History* 10, 1975:4, s. 579–590.

Klotz, Anne-Christin, *Gemeinsam gegen Deutschland. Warschaus jiddische Presse im Kampf gegen den Nationalsozialismus (1930–1941)*, Berlin: De Gruyter 2022.

Landgrén, Lars-Folke, ”’Herr Hitler är en förolämpning’. En översikt av pressopinionerna om nazismen i de nordiska länderna från maktövertagandet till riksdagsvalets efterdyningar 30.1–20.3.1933”, Pia Forssell & John Strömberg (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 75, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 17–92.

Landgrén, Lars-Folke, ”Hitlers andra revolution i Tyskland sommaren 1934 i svensk och finländsk press”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:1, s. 33–63.
Lönne, Karl-Egon, *Faschismus als Herausforderung. Die Auseinandersetzung der ”Roten Fahne” und des ”Vorwärts” mit dem italienischen Faschismus, 1920–1933*, Köln: Böhlau-Verlag 1981.
McCombs, Maxwell & Sebastián Valenzuela, *Setting the Agenda. News Media and Public Opinion,* 3. utg., Cambridge & Medford: Polity Press 2021.
Nord, Lars, *Vår tids ledare: En studie av den svenska dagspressens opinionsbildning*, diss., Stockholm: Stockholms universitet 2000.
Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland, 1918–44*, Stockholm: Lind & Co 2018.
Rosengarten, Frank, *The Italian Anti-Fascist Press (1919–1945). From the Legal Opposition Press to the Underground Newspapers of World War II*, Cleveland: The Press of Case Western Reserve University 1968.
Schieder, Wolfgang, ”Das italienische Experiment. Der Faschismus als Vorbild in der Krise der Weimarer Republik”, *Historische Zeitschrift* 262, 1996:1, s. 73–125.
Schieder, Wolfgang, *Mythos Mussolini. Deutsche in Audienz beim Duce*, München: Oldenbourg Verlag 2013.
Steinby, Torsten, *Amos Anderson. Press och kultur*, Helsingfors: Konstsamfundet 1982.
Steinby, Torsten, ”Hufvudstadsbladet och lapporörelsen”, Torsten Steinby (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 58, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1983, s. 147–181.
Stormbom, Nils-Börje, *Edvin Sundquist – tidningsman. Del 2: Vid Vasabladets roder från ”korstågstiden” till vinterkriget*, Vasa: Vasabladet 1999.
Talbot, George, *Censorship in Fascist Italy, 1922–43. Policies, Procedures and Protagonists*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007.
Tommila, Päiviö & Raimo Salokangas, *Tidningar för alla. Den finländska pressens historia*, Göteborg: Nordicom 2000.
Uola, Mikko, ”Norrmén, Pehr Herman”, *Biografiskt lexikon för Finland 4. Republiken M–Ö* (2011). URN:NBN:fi:sls-4448-1416928957054.
Väisänen, Maija, ”Gummerus, Herman”, *Biografiskt lexikon för Finland 3. Republiken A–L* (2011). URN:NBN:fi:sls-4676-1416928957282.

MATIAS KAIHOVIRTA

FASCISM OCH ANTIFASCISM I DEN FINLANDSSVENSKA ARBETARRÖRELSEN UNDER MELLANKRIGSTIDEN

I DET HÄR KAPITLET studerar jag användningen och tolkningen av begreppet fascism i den svenskspråkiga arbetarrörelsen, vilket i sin tur återspeglar den svenskspråkiga arbetarrörelsens antifascism. Begreppet antifascism har ofta förknippats med just arbetarrörelsen, men en närmare granskning av begreppets användning i den samtida arbetarrörelsens retorik visar att det användes ytterst sällan i motståndet mot fascism. Inom den svenskspråkiga arbetarrörelsen användes antifascism främst för att beskriva motståndet och oppositionen mot fascismen i Italien. Det är överraskande med tanke på att antifascismen har varit så starkt förknippad med arbetarrörelsen och vänstern.

I stället var det betydligt vanligare i arbetarrörelsens publikationer att tala om fascism och utifrån marxistiska och socialistiska synsätt beskriva vad fascism var, hur den uppkommit och hur den skulle bekämpas. Antifascism uppfattades som en specifik yttring och syftade på särskilda, ofta konkreta handlingar i situationer där antifascister konfronterade fascister. Men trots förekomsten av en del konfrontativa handlingar mellan fascister och antifascistiska vänsteranhängare i Norden, är sådana handlingar mycket ovanliga i Finland och tycks inte alls förekomma i det svenska Finland under mellan-

krigstiden. Däremot fanns det andra former av motståndsaktiviteter än exempelvis de gatustrider som var vanliga i Centraleuropa och i vissa delar av Skandinavien. Inom den fackliga rörelsen och i arbetarkulturen förekom motståndsformer mot fascism som behandlas mer ingående dels i Holger Weiss kapitel, dels i mitt andra kapitel i denna antologi. I det här kapitlet undersöker jag hur den svenskspråkiga arbetarrörelsen begreppsliggjorde fascismen och framställde den som ett hot med vilket man ville mobilisera arbetare till vad som kan kallas för antifascism.

Både fascism och antifascism var politiskt starkt laddade begrepp under mellankrigstiden. När den tidigare italienska socialisten Benito Mussolini med sin nya fascistiska rörelse gick till angrepp mot italienska socialister och kommunister, och sedermera lyckades gripa makten och krossa arbetarrörelsen i Italien, blev det klart för socialister och kommunister världen över att fascismen utgjorde ett existentiellt hot, kanske till och med det största mot arbetarrörelsens framtid. Följande nederlag för den internationella arbetarrörelsen blev när Mussolinis stora beundrare Adolf Hitler med den nationalsocialistiska rörelsen erövrade makten i Tyskland. För arbetarrörelsen var kampen mellan fascism och antifascism en del av den pågående klasskampen mellan borgar- och arbetarklass. I arbetarrörelsens politiska retorik användes fascismen som ett begrepp för att beskriva en högerreaktion som enligt vänsterns uppfattning kom till uttryck i högborgerliga och kapitalistiska kretsar efter första världskriget. Fascismen ansågs locka proletariserade samhällsskikt, särskilt den småborgerliga medelklassen, och utnyttja deras missnöje för att gå i strid mot demokratin och arbetarrörelsen. Arbetarrörelsen använde alltid fascism pejorativt för att ”avslöja” politiska motståndare eller fiender, och för att mobilisera de egna leden mot förmenta motståndare till arbetarklassens intressen.[1]

Den danska historikern Charlie Krautwald menar att antifascism inte endast kan betraktas som motstånd i syfte att försvara sig mot fascism, utan bör också ses som en aktiv politisk handling. Med antifascismen skapade individer och kollektiv sina egna politiska alternativ och visioner.[2] Utifrån det perspektivet studerar jag den svenskspråkiga arbetarrörelsens antifascism. Med ett begreppshistoriskt angreppssätt studerar jag hur fascism beskrivs och används av den

finlandssvenska arbetarrörelsen under mellankrigstiden och hur begreppet ingår i en samhällshistorisk kontext. Användningen av fascism i arbetarrörelsens retorik kan ses som en ”talakt”, ett ställningstagande i görandet av antifascism.[3] Här kan det konstateras att fascismbegreppet rörde sig transnationellt. Begreppsanvändningen följde med sina användare, fick ibland en ny innebörd då den tillämpades i den lokala kontexten och omformade verklighetsuppfattningen hos olika politiska aktörer.[4] För mellankrigstidens arbetarrörelse var särskilt de två huvudsakliga arbetarinternationalerna, den socialdemokratiska Socialistiska arbetarinternationalen (SAI) och den Kommunistiska eller Tredje internationalen (Komintern), viktiga debattforum och kontaktytor där begrepp introducerades, användes och spreds vidare till nationella och lokala miljöer.

Nedan undersöker jag hur den finlandssvenska arbetarrörelsen använde begreppet fascism som en motbild till vänsterns egna visioner och ideal. Hur uttrycktes en finlandssvensk antifascism av den svenskspråkiga arbetarrörelsen? Hur skilde sig den socialdemokratiska och den kommunistiska antifascismen, dels i förhållande till varandra, dels i förhållande till den svenskspråkiga borgerliga antifascismen i Finland? Kapitlet är kronologiskt uppbyggt och syftet är att synliggöra skillnader och skiftningar över tid i arbetarrörelsens förhållande till fascismen. En viktig brytningspunkt i den internationella kontexten är Mussolinis och senare Hitlers makttillträde, medan Lapporörelsens aktiva år i början av 1930-talet är tongivande i den finländska kontexten. Jag inleder med att beskriva den svenskspråkiga arbetarrörelsens utveckling fram till mellankrigstiden. Därefter studerar jag den svenskspråkiga arbetarrörelsens förhållande till fascism och antifascism med fokus på socialdemokrater, kommunister och den så kallade folkfronten, som bildades i slutet av 1930-talet.

Det finns mycket lite historisk forskning om den svenskspråkiga arbetarrörelsen under mellankrigstiden, och i synnerhet forskningen om den kommunistiska rörelsen på finlandssvenskt håll är närmast obefintlig, med undantag för några nyare studier.[5] Också på finskt håll och i den nordiska historieforskningen är det förvånansvärt få studier som har mer systematiskt undersökt arbetarrörelsens förhållande till fascism och antifascism under mellankrigstiden. Däremot tas hotet från fascismen, både internationellt och inrikespolitiskt,

upp i flera olika studier om de nordiska länders arbetarrörelser. Men politiseringen av antifascismen, och antifascismen som ett transnationellt och internationellt fenomen i nordisk arbetarrörelse har det forskats om i rätt begränsad utsträckning.[6] Historikerna Cia Gustafsson och Melissa Haga har i sina avhandlingar pro gradu utgående från den socialdemokratiska tidningen *Arbetarbladets* rapportering studerat hur den svenskspråkiga arbetarrörelsen förhöll sig till den internationella fascismen.[7] Båda studierna fokuserar främst på beskrivningen av fascismen utomlands, och i mindre grad på hur dessa beskrivningar och rapporteringar påverkade den svenskspråkiga arbetarrörelsen och dess politik. Även i Kasper Braskéns och Anders Ahlbäcks kapitel om den finlandssvenska pressens tidiga reaktioner på fascism granskas *Arbetarbladet*, men då i förhållande till de borgerliga tidningarnas rapportering och till fascism. I det här kapitlet relateras *Arbetarbladet* främst till arbetarrörelsens inre dynamik.

Källmaterialet för kapitlet består av samtida tidningsartiklar, pamfletter och tal, utgivna av den finlandssvenska arbetarrörelsen. I några fall har jag använt mig av arkivmaterial för att komplettera analysen. I de fyra svenskspråkiga vänstertidningar som utkom under tidsperioden, *Arbetarbladet*, *Folkbladet*, *Nya Folkbladet* och *Folkviljan*, har jag gjort sökningar på orden ”fascism” och ”fascist”. Tidningarna är tillgängliga via Nationalbibliotekets digitaliserade tidningsdatabas. Därtill har jag använt mig av material i Brages pressarkiv (numera Pressarkivföreningens arkiv) och då fokuserat på urklipp i samlingen ”Lappo och IKL”. I den finns tidningsklipp från främst svenskspråkig borgerlig press och socialdemokratiska *Arbetarbladet*, men inga klipp från kommunisternas två tidningar *Folkbladet* och *Nya Folkbladet* eller ”folkfrontstidningen” *Folkviljan*.

Även om digitaliseringen gett nya, närmast revolutionerande möjligheter att nå ett brett urval av artiklar och bygga upp en stor tidningskorpus, har tidigare klippssamlingar ett stort värde för den historiska undersökningen. Materialet har samlats in av människor i ett kanske upplevt epokgörande historiskt skede, då man från arkivets sida velat följa upp enskilda, för samtiden viktiga händelser och debatter kring ett samhällsfenomen.

Den finlandssvenska arbetarrörelsen

Den svenskspråkiga socialdemokratiska arbetarrörelsen mobiliserades kring sekelskiftet 1900. Utvecklingen gick parallellt med den finskspråkiga arbetarrörelsens historia, även om den svenskspråkiga hade proportionerligt sett betydligt färre medlemmar än den finska. Efter inbördeskriget 1918 sjönk medlemsantalet för Finlands Svenska Arbetarförbund (FSA) drastiskt, från 10 000 personer i början av 1918 till cirka 1 000 personer 1919. Siffrorna är naturligtvis vilseledande då revolutionsåret 1917 var ett undantag för den finländska arbetarrörelsen med stark medlemstillströmning. Kring 1920 var FSA:s medlemsantal ändå exceptionellt högt i jämförelse med tiden före 1917, med uppskattningsvis 1 300 medlemmar. Efter partisplittringen 1920, då vänstersocialisterna utträdde ur Finlands Socialdemokratiska Parti (SDP) och bildade ett eget parti, sjönk medlemsantalet med nära på hälften till knappt 700. Därefter rörde sig medlemsantalet kring 500 personer under resten av 1920-talet. En ny medlemsökning skedde efter 1931 och mot slutet av årtiondet hade FSA återigen över 1 000 medlemmar.[8]

En orsak till den snabba medlemsökningen kan vara att många kommunister sökte sig till SDP efter att kommunisternas verksamhet förbjöds med de lagar som drevs på av Lapporörelsen 1930. Det samma torde ha gällt på finlandssvenskt vänsterhåll. Här bör det understrykas att den finlandssvenska kommunismens historia ännu är outforskad och därför saknas det motsvarande statistiska uppgifter som det finns om de finlandssvenska socialdemokraterna. Samtidigt bör det påpekas att medlemsantalet inte säger något om vilket politiskt stöd partierna i själva verket hade, inte minst i val men också i samband med andra aktiviteter som arbetarföreningarnas möten. Exempelvis kunde ett första maj-tåg locka fler deltagare än vad partierna hade som registrerade medlemmar och för kommunisterna innebar en medlemsregistrering en potentiell risk för politisk övervakning.

Under 1900-talets första årtionden grundades svenskspråkiga arbetarföreningar i stort sett i hela det svenskspråkiga Finland. De starkaste fästena fanns i de tvåspråkiga städerna Helsingfors, Åbo, Vasa och Jakobstad och på enskilda håll på landsbygden, särskilt

på bruksorter och i kommuner med större herrgårdar och gods. På orter där lönearbetet var utbrett bildades arbetar- och fackföreningar. De svenskspråkiga arbetarföreningarna var organiserade i FSA som grundades 1899 och som från och med 1906 blev en svenskspråkig partidistriktsorganisation i SDP. Det fanns vissa regionala skillnader mellan södra Finland och Österbotten. Man hade olika uppfattning om bland annat språkfrågan, och österbottningarna var emellanåt kritiska mot nylänningarnas och åbolänningarnas påstått ambivalenta och till och med undfallande linje i frågan. Även om man i Österbotten hade en stark medvetenhet kring svenskhetens betydelse för medlemmarna, fanns det ändå ett fungerande samarbete över språkgränsen med den finskspråkiga arbetarrörelsen. Österbottningarnas missnöje med FSA ledde till att man 1908 grundade en egen socialdemokratisk tidning, *Österbottens Folkblad*, som komplement till den halvt officiella svenskspråkiga socialdemokratiska tidningen *Arbetet* som utgavs i Åbo.[9]

Inbördeskriget 1918 gav upphov till två olika utvecklingslinjer för den svenskspråkiga arbetarrörelsen, och även dessa kan betraktas utifrån regionala skillnader. I det röda södra Finland, Nyland och Åboland, anslöt sig en stor del av de svenskspråkiga arbetarföreningsaktiva till de röda gardena, medan man i det vita Österbotten förhindrade en lika omfattande röd mobilisering bland arbetarna. Den vita terrorn slog hårt mot de röda i södra Finland och ledde till ett betydande manfall i många svenskspråkiga arbetarföreningar. Efter inbördeskriget fanns det ett ointresse för att återuppta det lokala föreningsarbetet medan man i Österbotten snabbt kunde sätta i gång organisationsarbetet. FSA togs över av socialdemokrater som valt att ställa sig utanför det röda revolutionsförsöket. Särskilt de från Nyland tillhörde den mer reformistiskt och högerinriktade falangen av SDP. De tog avstånd från de röda och underströk att väldigt få svenskspråkiga arbetare hade deltagit på den röda sidan i inbördeskriget.[10]

I och med att den österbottniska arbetarrörelsen klarade sig relativt oskadd ur kriget förstärktes vänsterradikalismen i regionen, och rörelsen utvecklades i delvis annan riktning än den i södra Finland. Samtidigt som SDP splittrades 1920 och ett nytt vänstersocialistiskt parti, Finlands socialistiska arbetarparti grundades, övergick den österbottniska kretsen och några svenskspråkiga arbetarföreningar i

södra Finland till det nya partiet. Partiet hade goda förbindelser med det illegala finländska kommunistpartiet som grundats av exilröda i Moskva. Till dem hörde några av FSA:s tidigare ledande krafter, nu verksamma i världsrevolutionens tjänst utanför det gamla hemlandet. Kommunisterna hade anhängare i hela det svenska Finland, och aktiva svenskspråkiga kommunister fanns särskilt i Vasa men också i Hangö och Helsingfors. FSA blev kvar i SDP och var numerärt större än de svenskspråkiga kommunisterna som inte bildade någon egen distriktsorganisation. Socialdemokratin var starkast i svenskspråkiga arbetarfästen på landsbygden i Nyland och i Helsingfors, och i Österbotten särskilt i Jakobstad och på landsbygden. På svenskspråkigt håll var socialdemokratin särskilt stark bland industriarbetare och småbrukare, medan kommunisterna hade stöd bland byggnads-, hamn- och transportarbetare. Här spelade onekligen den sociala miljön och positionen på arbetsmarknaden en viktig roll i graden av radikalisering.

Både FSA och de svenskspråkiga kommunisterna hade egna tidningar: socialdemokratiska *Arbetarbladet* som började utkomma 1919 och *Österbottens Folkblad*, som bytte namn till *Folkbladet* 1918 och blev kommunistisk 1920. Tre år senare lades tidningen ned med myndighetsbeslut, men återuppstod 1926 som *Nya Folkbladet* och utgavs fram till 1930 då den förbjöds på grund av de så kallade kommunistlagarna. Både FSA och de svenskspråkiga kommunisterna lyckades få egna kandidater invalda i riksdagen, och de verkade i riksdagsgrupperna för respektive parti.[11]

En tredje fraktion som hade stark synlighet inom den svenskspråkiga arbetarrörelsen var vänstersocialdemokratin med inslag av pacifism och antifascism som växte fram under 1930-talet. Den antifascistiska folkfronten som mobiliserades i slutet av 1930-talet tog intryck av den västeuropeiska antifascistiska vänstern och såg mer positivt på Sovjetunionen än socialdemokraterna i övrigt. Efter att den Socialistiska arbetarinternationalen mer eller mindre utplånats på grund av nazisternas och fascisternas maktövertagande i Tyskland och Österrike på 1930-talet, blev Sovjetunionen den enda motkraften för många vänstersocialdemokrater i den internationella antifascistiska kampen. De svenskspråkiga folkfrontsivrarna i Finland, som officiellt var socialdemokrater men där många hade en bakgrund i

Socialdemokratisk landskapsfest i Munsala i Österbotten i början av 1930-talet. På bilden poserar Arbetarbladets *redaktör Karl-August Fagerholm (längst till vänster) och den socialdemokratiska politikern Väinö Tanner (längst till höger) med Jakobstads socialdemokratiska ungdomsklubbs talkör. Den tredje kvinnan från höger är Anna Elfving (g. Bondestam), senare känd som arbetarförfattare.*

kommunismen, grundade en egen tidning, *Folkviljan*. Tidningens redaktion fanns i Vasa där kommunisterna tidigare gett ut *Folkbladet* och *Nya Folkbladet*.[12]

Även om den svenskspråkiga arbetarrörelsen var numerärt svagare och erhöll färre svenskspråkiga röster än den borgerliga huvudrivalen Svenska folkpartiet (SFP), hade man en stark fördel i att verka i samarbete med den finskspråkiga arbetarrörelsen. De två vänsterpartierna var under mellankrigstiden de enda officiellt tvåspråkiga partierna i Finland. Svenskspråkiga arbetarrörelsepolitiker hade synliga och tidvis ledande poster i partierna. På finskspråkigt håll erkände man den svenskspråkiga rörelsens betydelse, då svenskan och de svenskspråkiga ansågs bilda en naturlig förbindelselänk till Skandinavien och Europa. Det har ofta framförts att vänsterpartierna var neutrala i språkfrågan under mellankrigstiden, men detta påstående behöver nyanseras då både socialdemokrater och kommunister hade en klart utstakad

språkpolitik som försvarade de svenskspråkigas rättigheter och ansåg att socialismen utgjorde det säkraste värnet för de svenskspråkiga i Finland. Arbetarrörelsen gjorde upprepade uttalanden i språkfrågan och kunde även använda språket som tillhygge i den politiska kampen mot SFP och mot finska etnonationalister.[13] Vilken roll språket spelade i den svenskspråkiga arbetarrörelsens antifascism kommer att studeras närmare nedan.

Fascismen som borgerlig diktatur och våldet mot socialdemokrater

Det framgår av Cia Gustafssons studie samt Kasper Braskéns och Anders Ahlbäcks kapitel i denna bok att *Arbetarbladet* använde begreppet fascism i första hand för att rapportera om den politiska maktkampen i Italien före och efter Mussolinis maktövertagande 1922. Fascismen betraktades från *Arbetarbladets* sida som ett specifikt italienskt fenomen. I många analyser framhöll tidningen de faktorer som lett till fascismens genomslag och hur fascisterna lyckades hålla sig kvar vid makten. De sociala och ekonomiska förutsättningarna var av avgörande betydelse. I en jämförande och begrundande analys av det som hänt i Italien påpekade *Arbetarbladet* ”att naturligtvis spelar det sydländska temperamentet en roll”, men att de politiska förutsättningarna fanns för en liknande kupp i Finland. *Arbetarbladet* målade upp hur en fascistisk kupp kunde gå till under ledning av den antisocialistiska friherren och poeten Bertel Gripenberg som hyste starka sympatier för fascismen. Tidningen gjorde också jämförelser med marschen mot Rom som fört Mussolini till makten:

> Men ännu har icke Bertel Gripenberg eller någon av hans stallbröder trätt upp och blåst i stridstrumpeten och kallat Finlands vita att tåga upp mot presidentpalatset och statsrådsborgen och riksdagshuset samt – sist, men det icke minst viktiga – Folkets hus för att bränna det sistnämnda och tömma de förenämnda. […] Tänkom oss alltså, den finländska parollen att följa fascisternas exempel bleve given. Här i landet finns säkert flere än Bertel Gripenberg, som är i den nödiga besittningen att vilja och mod och i den lika nödiga avsaknaden av sunt förnuft. Varför skulle dock en sådan paroll hos oss leda till ett fiasko?[14]

Arbetarbladet påpekade att de politiska förutsättningarna för att högern i Finland skulle följa Italiens exempel fanns, men poängterade samtidigt, förutom skillnader i temperament, de italienska fascisternas och den finländska högerns olika syn på sociala och ekonomiska reformer. I Italien lovade fascisterna bland annat jord åt de jordlösa, vilket gick helt emot den finländska högerns intressen. *Arbetarbladet* hänvisade till den nyligen genomförda torparfrigörelsen med Lex Kallio som stött på motstånd i storborgerliga kapitalistkretsar, däribland ”Bertel Gripenberg et consortes”. Även arbetarklassens sociala och andliga utveckling ansåg *Arbetarbladet* att skilde sig avsevärt mellan länderna. Den italienska arbetarklassen var inte lika upplyst som den finländska och var därför lättare mottaglig för fascismens sociala radikalism, men också för kommunism. Den finländska arbetarklassen var klassmedveten och hade bättre insikter i hur samhället behövde förändras för att socialism skulle uppnås, hävdade *Arbetarbladet*.

En annan likhet mellan fascismen och den finländska högerreaktionen var våldet. Utan att ge konkreta exempel på vilka våldsyttringar som avsågs, är det klart att *Arbetarbladet* anspelade på den vita terrorn som följde efter inbördeskriget och det politiska våld som fortsättningsvis, om än i mindre skala än strax efter kriget, förekom och riktade sig mot politiskt och fackligt organiserade arbetare. I artikeln framlades att det bland ”Finlands vita” fanns grupper och personer som var redo att följa Mussolinis exempel. Till det här återkom socialdemokraterna i olika sammanhang då jämförelser gjordes mellan högerreaktionerna i Finland och Europa.

Arbetarbladet synade kritiskt det som tidningen ansåg låg till grund för de borgerligas bifall för fascismen i Italien: räddandet och bevarandet av det lagliga samhället. Här framhävdes det som socialdemokraterna såg som motsägelsefullt i de borgerligas tal om att bevara rättsstaten och det lagliga samhället; det förelåg en väsentlig skillnad i att respektera demokratin och folkets vilja uttryckt genom val och att bevara det lagliga samhället. *Arbetarbladet* hävdade att så länge landet hade en trygg högermajoritet i riksdagen, en högerregering, en högerpresident och fascistiskt sinnade officerare i armén samt skyddskåren till hjälp, var allt frid och fröjd med ”demokratin” för de borgerliga. Men skulle vänstermajoritet i riksdagen bildas, en social-

demokratisk regering eller ”något så otänkbart” som en socialdemokratisk president väljas, kunde de borgerliga tillåta ”samhällets räddande” genom att tumma på statsförfattningen och lagarna – och kanske följa det italienska exemplet för att skydda den borgerliga staten.[15]

Efter att den svenskspråkiga socialdemokratiska politikern Karl Harald Wiik valts till ny partisekreterare för SDP tog partiet tydligare ställning mot fascismen. Det här var en följd av att Wiik aktivt medverkade i SAI, han satt i dess exekutiva kommitté och hade personliga kontakter till SAI:s ledare och ideologer – inte minst var han nära vän med den tyska och internationella socialdemokratins nestor Karl Kautsky. Det tydliga budskapet och målet var att upplysa arbetarklassen om fascismen och högerreaktionen, och Wiik lade stor vikt vid partiets organisationsarbete och dess stärkande. Även bildningsarbetet var viktigt för att stärka medlemmarnas och arbetarnas socialdemokratiska tänkande. Utan tvekan var Wiik en av de finländska socialdemokrater som låg i framkant med att utifrån samtida internationell, marxistisk och socialdemokratisk debatt framföra ideologiska analyser av fascismen. Arbetarnas bildning och organisation var det bästa för att motverka fascismens spridning och inflytande i samhället.[16]

Wiik lade tidigt fram det österrikiska socialdemokratiska synsättet, vilket innebar ett klassöverskridande politiskt samarbete med centern i parlamentet för att försvara demokratin. Ett gott exempel på detta i Finland var riksdagssamarbetet mellan socialdemokraterna, kommunisterna, Svenska folkpartiet och Framstegspartiet som enligt Wiik lyckades bryta det borgerliga blocket och lät en socialdemokratisk minoritetsregering komma till makten 1926. Wiik använde ord som ”finsk-borgerlig reaktion” och ”finsk-borgerlig chauvinism” när han beskrev motståndarna, och han framlade för SAI:s generalsekreterare, den österrikiska socialdemokraten Friedrich Adler, hur SFP valt att hellre samarbeta med SDP än med sina finskspråkiga borgerliga klassbröder för att skydda de svenska minoritetsintressena. Det blev ändå SFP som först valde att dra sig ur samarbetet med SDP vilket ledde till den socialdemokratiska minoritetsregeringens fall 1927.[17]

Från svenskspråkigt socialdemokratiskt håll höjdes ett varningens finger till de svenskspråkiga borgerliga. Ifall SFP övergav samarbetet med SDP och hellre utifrån sina klassintressen gick samman med de äktfinska borgerliga hotades svenskheten i Finland. *Arbetarbladet* fortsatte spekulera i hur det skulle gå med ”nationalitetspolitiken”, det vill säga försvaret av de svenskspråkigas ställning i ett möjligt fascistiskt Finland, och i ett debattinlägg som var riktat till de svenskspråkiga borgerliga varnade man för att applådera för fascismen i utlandet. Österrike lyftes återigen fram som ett exempel. Där hade reaktionen mot arbetarrörelsen, som efter första världskriget genomdrivit ett ambitiöst socialpolitiskt reformprogram i Wien, varit hård. Om fascisterna kom till makten i Finland skulle de först offra de svenskspråkiga, menade *Arbetarbladet*. Som exempel på minoriteter som blivit utsatta för fascism nämnde man Mussolinis förtryck av de tyskspråkiga i Sydtyrolen. Tidningen argumenterade för att demokrati var ett säkrare värn för de svenskspråkiga än fascism, och därför uppmuntrade man SFP att återuppta samarbetet med socialdemokraterna.[18]

Lapporörelsens uppkomst i slutet av 1929 och det ökande våldet, först mot kommunister och senare mot socialdemokrater, liberaler och andra borgerliga antifascister, innebar att fascismen inte längre betraktades som ett avlägset hot utan ett faktum även i Finland. Då Lapporörelsen ville tillintetgöra även socialdemokratin i Finland, valde socialdemokraterna att utmana de borgerliga och deras användning av rättsstatsbegreppet för att försvara det ”lagliga samhället”. Lapporörelsens våldsdåd användes som exempel på ett havererat borgerligt försvar av rättsstaten. Här menade *Arbetarbladet* att den svenskspråkiga borgerligheten offrade lagligheten, demokratin och i slutändan de svenskspråkiga medborgarnas rättssäkerhet för sina klassintressens skull.

Vid tiden för Lapporörelsens bondetåg i juli 1930 rapporterade *Arbetarbladet* om den första så kallade skjutsningen av en svenskspråkig socialdemokratisk lokalpolitiker, folkskolläraren Bertel Mattsson. Under revolverhot kidnappades Mattsson av några Lappomän från sitt hem i Malax i Österbotten. När han på svenska frågade vad som var i görningen fick han en knuff i sidan och uppmanades tala finska. Mattsson skjutsades med förbundna ögon drygt 140 km till Sastmola,

”varpå man på bruten svenska förestavade honom ett löfte, som han måste upprepa, att aldrig vidare återvända till Österbotten och till sin hemort”. *Arbetarbladet* visste berätta att Mattsson strax innan blivit uppsagd från sin folkskollärartjänst och att skjutsningen varit en beställning av hans antagonister på hemorten som inte själva vågat genomföra illdådet.[19]

I samma tidning påminde den tidigare aktivisten och nu den kooperativa rörelsens svenskspråkiga förkämpe, K. E. Primus-Nyman, att den svenskspråkiga överklassen verkade ha glömt hur den under förryskningens tidevarv några årtionden tidigare kämpade sida vid sida med socialdemokraterna mot finskhetsivrarna och den ryska överheten. Nu hade de slängt kampen för lagligheten över bord och anslutit sig till de finskspråkiga och de finsknationalistiska bönderna för att skapa en finskspråkig borgerlig diktatur.[20] Någon vecka tidigare hade *Arbetarbladet* förundrat sig över den naiva inställningen de svenskspråkiga borgerliga hade till Lapporörelsen med dess starka band till det ansett högerreaktionära Akademiska Karelen-Sällskapet (Akateeminen Karjala-Seura, AKS), som hade som mål ett etniskt homogent finskt Finland.[21]

Efter riksdagens upplösning i juli 1930 och då ledande kommunister häktats och trakasserats, publicerades en uppgiven ledarartikel i *Arbetarbladet* med rubriken ”Rättsstatens dödskamp”.[22] I ledaren poängterade man att Finlands anseende internationellt hade försämrats i och med bondetåget, och utgående från utländska tidningars negativa rapportering menade man att ”steget definitivt tagits ut till Balkanstaternas nivå”. Jämförelsen med det man uppfattade som kulturellt outvecklade östeuropeiska staters auktoritära styre och kaotiska politiska kultur var bekant från tidigare i socialdemokratiskt kulturevolutionärt tänkande, där Finland ansågs balansera mellan väst och öst. Jämförelserna saknade sällan eurocentriska inslag: ”[d]e afrikanska negerstaternas parlamentariska förhållanden känner vi ej närmare till; kanske skall man där lyckas finna något motstycke till Finlands?” I den brittiska socialliberala tidningen *Manchester Guardian* hade man rapporterat om Lapporörelsen och jämfört finländsk politik med ansett mindre utvecklade länders politiska kultur. *Arbetarbladet* ville med referensen till den anrika brittiska tidningen visa hur denna inte gav ”många styver för ’kulturlandet Finland’”.[23]

Lapporörelsens våldsbruk och kränkningar av rättsstatsprincipen var exempel på fascism i praktiken. På motsvarande sätt som tidigare, då fascismen ännu låg fjärran från Finland, påpekade de svenskspråkiga socialdemokraterna att i en havererad rättsstat och demokrati var både den organiserade arbetarklassen och den svenskspråkiga minoriteten lika laglösa byten för äktfinska fascister. Ur den fascistiska gemenskapen med äktfinnarna skulle de svenskspråkiga – både herrarna och småfolket – snabbt bli exkluderade.

Klasskamp på svenska mot äktfinsk fascism och socialfascism

Medan socialdemokraterna sade sig vilja agera utifrån det lagliga ”borgerliga” samhällets spelregler, strävade kommunisterna efter att med revolution omkullkasta det borgerliga samhället för att uppnå socialism. Historikern Tauno Saarela använder begreppet finländsk kommunism för att visa på den kommunistiska rörelsens nationella särdrag i förhållande till den sovjetryska och internationella kommunismen.[24] Precis som med finländsk – eller rättare sagt finskspråkig – kommunism går det eventuellt att tala om en säregen finlandssvensk kommunism. I likhet med den finska verkade den utifrån egna traditioner och hade en egen historisk bakgrund, men skilde sig från den finskspråkiga med sitt minoritetsnationella synsätt. Det förstärktes under mellankrigstiden av den leninistiska och stalinistiska nationalitetsteorin om nationella minoriteters rätt till självbestämmande som tillämpades i Sovjetunionen.[25] Det innebar att den finlandssvenska kommunistiska rörelsen uttryckte också ett från den finska kommunismen avvikande sätt att förhålla sig till fascismen, där kommunism, antifascism och svensk minoritetsnationalism bildade en gemensam retorisk ståndpunkt under 1920- och 1930-talen.

Den ideologiska huvudmotståndaren för kommunisterna blev SDP efter partisplittringen 1920. Finlandssvenska kommunister gick till verbalt angrepp mot Finlands Svenska Arbetarförbund, och i polemiken mellan *Arbetarbladet* och kommunisternas *Folkbladet* uppstod på kommunistiskt håll uttrycket ”motarbetarbladet” för socialdemokraternas klassförräderi. På svenskspråkiga orter fördes en tidvis häftig kamp mellan socialdemokrater och kommunister om makten i arbetar- och fackföreningarna, och man anklagade varandra för att

motarbeta de svenskspråkiga arbetarnas intressen. Ett tongivande inslag i de finlandssvenska kommunisternas angrepp mot socialdemokraterna var påståendet att SDP i själva verket var ett äktfinskt parti, som gång på gång visade sig gå emot finlandssvenska intressen. FSA betraktades som fullständigt viljelöst och sågs som SDP:s medlöpare i att genomdriva den äktfinska politiken.[26] Dessutom insinuerade man i *Nya Folkbladet* att SDP:s partisekreterare K. H. Wiik låtit förfinska sitt namn och övergett sitt svenska modersmål.[27]

Begreppet socialfascism som lanserades av Komintern 1928 för att angripa socialdemokraterna som fascisternas hantlangare, och som utgick från Stalins syn på socialdemokratin och fascismen som tvillingar, överensstämde med de finlandssvenska kommunisternas syn på socialdemokratin som äktfinskhetens företrädare och svenskhetens förrädare. Angreppen mot fascister, som enligt kommunisterna företräddes av finlandssvenska borgerliga och SFP, och mot socialfascister, det vill säga socialdemokraterna, återkom frekvent i kommunistiska *Nya Folkbladet* under 1930 då Lapporörelsen marscherade fram i finländsk inrikespolitik.[28]

I likhet med socialdemokraterna framhöll kommunisterna hur fascismen var ett hot mot de svenskspråkiga i Finland, och i synnerhet mot svenskspråkiga småbrukare och arbetare som de uppfattade som det ”verkliga” folket. Kommunisterna framförde ofta att de försvarade och kämpade för dessa gruppers intressen. På motsvarande sätt som socialdemokraterna och SFP utgick kommunisterna från exempel på fascistiskt minoritetsförtryck i Europa. Enligt ett hemligt dokument som *Nya Folkbladet* fått tillgång till planerades det en fascistisk kupp i Finland som skulle ske med hjälp av skyddskåren. Avslöjandet återpublicerades senare i den kommunistiska pressen i Sverige. *Nya Folkbladet* ville både varna sina läsare och mobilisera de svenskspråkiga till kommunistiskt fascismmotstånd:

> [V]i svenskar i Finland måste ha upp ögonen. Den fascistiska rörelsen inom skyddskåren är ingalunda enbart riktad mot den finska arbetarrörelsen utan även mot den svenska nationaliteten. Den nationalistiska hetsen mot nationaliteter av annan härkomst än den egna är ett typiskt utslag inom fascismen över hela världen. Den utgör kort om gott fascismens ryggrad […]. När de finsktalande skyddskårernas

> fascistavdelningar rycka ut för att verkställa sin vilja måste den svenska bonde- och arbetarklassen vara medveten om, att det då gäller även dem. Huru går det i dag med tyskarna inom det av Italien annekterade området av Tyrolen eller med den vitryska delen av befolkningen i Polen? Prygel, mord och fängelser äro för dem numera vardagsmat.[29]

Till skillnad från socialdemokraterna som varnade för att klassolidariteten mellan svensk- och finskspråkiga borgerliga främjade de äktfinska intressena, gjorde de svenskspråkiga kommunisterna en mer explicit koppling mellan fascism, finsktalande skyddskårer, äktfinskhet och förtryck av minoriteter, där det sistnämnda utgjorde ”fascismens ryggrad”. Det låg i linje med kommunisternas utövande av en mer synlig och uttalad svensk minoritetsnationalism som inte förekom på socialdemokratiskt håll under 1920-talet. Samtidigt fanns här mer taktik från Kominterns och i förlängningen Sovjetunionens sida än hängivelse för de av fascismen utsatta minoriteterna. Genom att underblåsa interna motsättningar mellan majoriteten och minoriteter i de mångnationella randstaterna i Östeuropa (inklusive Finland), kunde kommunismen i bästa fall vinna mark i dessa länder. Ifall det inte lyckades så var avsikten att åtminstone förhindra antisovjetisk militär upptrappning i Sovjetunionens västra grannländer.

Kommunisternas offentliga verksamhet nådde, som de själva under flera års tid förutspått, sitt slut med Lapporörelsens frammarsch och kommunistlagarna 1930. *Nya Folkbladet* var en av de kommunistiska tidningar som drabbades när kommunisternas tryckeri i Vasa i mars 1930 förstördes av Lappomän. Därefter eskalerade våldet mot kommunisterna. Den 1 maj 1930, den sista offentliga kommunistiska första maj-demonstrationen i Finland under mellankrigstiden, ledde demonstrationerna i Vasa och Hangö till våldsamma sammandrabbningar mellan demonstranter, polis och skyddskår.[30] I juli 1930 urartade rättegången mot de Lappomän som anklagades för tryckerisabotaget i våldsamt tumult utanför stadshuset i Vasa. Utan att polisen kunde ingripa misshandlade Lappomän kommunister och kidnappade deras advokat Asser Salo som skjutsades via Lappo till Viitasaari i Mellersta Finland. Även *Nya Folkbladets* huvudredaktör Allan Asplund och hans hustru Gerda misshandlades. Kort efter kraval-

Lapporörelsens män krossade de kommunistiska tidningarna Työn Äänis *och* Nya Folkbladets *tryckpressar i Vasa i mars 1930.* Nya Folkbladet *förde i slutet av 1920-talet en aktiv kampanj mot den "purfinska fascismen" och samlade svenskspråkiga vänsterradikala arbetare till kommunisternas led i kampen mot fascismen.*

lerna i Vasa ordnades Lapporörelsens bondetåg till Helsingfors och rörelsen lyckades i företaget att driva igenom en upplösning av riksdagen och utlysning av nyval samt regeringens avgång.[31]

De finländska kommunisterna som verkade i Sovjetunionen följde bekymrat med utvecklingen i det forna hemlandet. Lapporörelsen och kommunistlagarna var naturligtvis ett stort misslyckande då förhoppningen var en ny revolution i Finland. Det sovjetiska kommunistpartiet beskyllde det finska kommunistpartiet för misslyckandet. Samtidigt uppstod ett nytt hot för Sovjetunionen när Hitler och nazisterna tog makten i Tyskland 1933.

Händelserna i Finland och Europa fick den finlandssvenska kommunisten Allan Wallenius att fatta pennan. Han var på 1920-talet en ansedd funktionär i Komintern och sedan 1930 föreståndare för skandinaviska avdelningen vid universitetet för västerns minoriteter och lärare på Leninskolan i Moskva. Wallenius skrev en pamflett som han riktade direkt till finlandssvenskarna. Redan rubriken "Svenskarna i Finland och nästa krig" förutspådde ett kommande anfallskrig mot Sovjetunionen. Givetvis ville kommunisterna med alla till buds stående medel försvara det som de kallade världens första och

enda socialistiska arbetarstat från fascist- och kapitalststaternas anfallskrig. Wallenius menade att de svenskspråkiga arbetarna och bönderna stod inför tre utmaningar: ”1) ett tungt ekonomiskt läge, 2) hotande krig och 3) växande språkförtryck och hets mot svenskarna i Finland.” Dessa tre problem var enligt Wallenius sammanlänkade och ett resultat av den kapitalistiska samhällsordningen. De politiska ledarna hade förrått de svenskspråkiga, exploaterat dem och hotade nu att tvinga in dem i ett blodigt imperialistiskt krig mot Sovjetunionen. Wallenius gav också en enkel och inte så överraskande lösning på problemen: de svenskspråkiga skulle ansluta sig till Finlands kommunistiska parti och fälla den ”Svinhufvudska fascismen” i Finland. Med detta uttryck avsåg Wallenius statsministern och senare presidenten Pehr Evind Svinhufvud som lyftes fram av högern till republikens ledning. Svinhufvud hade ett gott anseende inom högern för bland annat sin ansett fosterländska antikommunism och hade utmärkt sig i kampen mot de röda som ledare för den vita senaten under inbördeskriget. Wallenius och kommunisterna ansåg Svinhufvuds regering (1930–1931) och senare presidenttid (1931–1937) representera ett fascistiskt styre i Finland.[32]

Wallenius vände sig till de ”arbetande bönderna” som skulle bekämpa fascismen tillsammans med arbetarna. I marxistisk-leninistisk tolkning var ”arbetande bönder” alla de som fick sin utkomst från jordbruk och fiske. Bonden var ett rätt centralt men politiskt omtvistat begrepp på 1930-talet och innefattade olika slags jordbrukare med olika sociala positioneringar i det agrara Finland. Samtidigt var ”bönderna” den största sociala befolkningsgruppen och jordbruket den överlägset vanligaste utkomsten för finländarna. Den ekonomiska depressionen på 1930-talet slog hårt mot jordbruket och kommunisterna var medvetna om missnöjet hos den agrara befolkningen och såg möjligheter att politiskt mobilisera ”arbetande bönder” till klasskamp. Bland de svenskspråkiga bönderna som var materiellt bundna till sin jord, till det som kallades svenskbygden, fanns det enligt kommunisterna potential att organisera dem i kamp mot den hotande fascismen i äktfinsk tappning.[33] Men någon stor uppslutning bakom kommunismen blev det emellertid inte bland jordbruksbefolkningen, i stället anslöt sig bönderna till Lapporörelsen och olika agrara proteströrelser som uppstod i början av 1930-talet.[34]

Enligt Wallenius byggde fascismen på en rädsla för världens första och dittills enda socialistiska arbetarstat, Sovjetunionen. Där hade det nya socialistiska samhällssystemet lyckats eliminera massarbetslösheten och ersätta den med arbete för alla, och arbetarklassen var fullt sysselsatt med att bygga upp det nya socialistiska samhället. I Sovjetunionen hade man dessutom löst ”nationalitetsfrågorna” genom att tilldela federationens olika nationaliteter och etniska grupper full inre självständighet och autonomi. Där rådde det inga nationella motsättningar eller över huvud taget någon nationalitetsfråga, förkunnade Wallenius i pamfletten. I stället fokuserade man på gemensamma sociala frågor och på att bygga upp socialismen i en internationalistisk proletär anda. Den sovjetiska nationalitetspolitiken var ett ideal och sågs av Wallenius som en lösning på språkstriden i Finland, där de äktfinska fascisterna försökte splittra proletariatet och driva dem till antagonister i språk- och nationalitetsfrågan: ”Svenskarna i Finland, som lider under växande språk- och nationalitetsförtryck, under den Svinhufvudska fascismen, under den borgerliga diktaturens regim, har alla orsaker att avundas nationaliteterna i Sovjetunionen och den fria ställning de åtnjuter.”[35]

Den ”generösa” sovjetiska kulturella autonomin för de många nationaliteterna i rådsunionen skulle begränsas några år senare. Wallenius pamflett uttryckte Lenins internationalistiska syn på klasskamp och Sovjetunionen, något som i verkligheten inte alls motsvarade Stalins ”storryska” nationalism och chauvinism. I den krassa stalinistiska diktaturens verklighet centraliserades makten, och minoriteter och andra nationaliteter än den ryska blev snart misstänkliggjorda och utsatta för förföljelser, deportationer och massmord. Också Allan Wallenius och många finlandssvenskar i Sovjetunionen föll offer för Stalins utrensningar. I Wallenius sista brev hem till Finland 1938, innan han blev häktad av den sovjetiska säkerhetspolisen NKVD, höll han fast vid att Sovjetunionen var den enda stat som kunde stå emot fascismen. Gällande finlandssvenskarnas framtid framhöll han att ”den enda räddningen” för dem var ”demokratin”, medan fascismen innebar ”utrotning och fördärv för alla nationella minoriteter, så ock för Finlands fåtaliga svenskar”.[36] Då Wallenius häktades hade kommunismen i Finland varit förbjuden redan i åtta års tid och det illegala kommunistpartiet hade förlorat fotfästet inom den svensk-

språkiga arbetarrörelsen. De som fortfarande var kommunister sökte sig antingen till Sovjetunionen eller till den socialdemokratiska arbetarrörelsen.

Den nordiska rättsstaten blir socialdemokratisk

När Lapporörelsen gick aggressivt fram mot kommunismen i Finland ställde sig socialdemokraterna förhållandevis passiva till våldsupptrappningen mot kommunisterna. Samtidigt som man kunde förstå den uppblommade antikommunismen, accepterades naturligtvis inte våldsmetoderna. Då SDP:s partiledning utfrågades om demokratin i landet var hotad, svarade partisekreteraren K. H. Wiik något lakoniskt att fascismen saknade grogrund i Finland och att kommunismen mer eller mindre redan var nedkämpad.[37]

Efter att kommunisterna kuvats var det socialdemokraternas tur. När riksdagen upplösts och nyval utlysts till hösten 1930 aktiverades SDP:s motstånd mot fascism. I kampen för demokrati och i finländsk socialdemokratisk antifascism hade Finlands Svenska Arbetarförbund en synlig roll. På motsvarande sätt som under 1920-talet insåg man under det så kallade Lappoåret 1930 på socialdemokratiskt håll betydelsen av att splittra enigheten som uppstått mellan de borgerliga partierna. FSA gick in för att öppet utmana den påstådda språkneutraliteten i Lapporörelsen genom att peka på den äktfinska ideologin som låg till grund för rörelsen. Ett annat effektivt sätt att avskräcka svenskspråkiga borgerliga och många finskspråkiga liberaler var att framhålla hur Lapporörelsen hotade Finlands ställning i den nordiska gemenskapen.

Riksdagens socialdemokratiska talman Väinö Hakkila, som senare utsattes för Lappomännens skjutsning, reste i juni till Island för att fira alltingets tusenårsjubileum. Jubileet blev ett slags demonstration för den nordiska demokratins uråldriga historia. På hemresan via Oslo fick man ta del av tidningsrubrikerna om Lapporörelsens bondetåg mot Helsingfors och riksdagens upplösning i Finland, och ”de skandinaviska parlamentarikerna kunde ej alls förstå dessa händelser”.[38]

Arbetarbladet rapporterade under sommaren 1930 hur de skandinaviska arbetarorganisationerna och fackliga organisationerna

uttryckte solidaritet med de finländska socialdemokraterna och deras kamp mot hotande fascism. Under riksdagsvalkampanjen på hösten blev partisekreteraren K. H. Wiik inbjuden till Sveriges största socialdemokratiska kommunalorganisation, Stockholms arbetarekommun, för att tillsammans med höga representanter från det svenska socialdemokratiska partiet och fackorganisationen LO yttra protester mot Lapporörelsen i Finland. Wiik höll ett tal med rubriken ”Den finländska fascismen – dess väsen och dess verksamhetsformer”.[39] Efter besöket i Stockholm gav Wiik en intervju för *Åbo Underrättelser* där han påpekade att svenskarna var ytterst oroliga för utvecklingen i Finland. Den borgerliga tidningen gav artikeln ingressen ”Ett fascistiskt Finland vill man ej ha att göra med”. Wiik påstod att det inte endast var organiserade arbetare i Sverige som var oroliga för Lapporörelsen; i Stockholm hade många tongivande svenska liberaler varit på plats och protesterat tillsammans med socialdemokraterna mot den finska fascismen.[40]

Svenska folkpartiet var kluvet inför Lapporörelsen. De olagliga tilltagen kränkte konservativt rättsstatstänkande, och många inom partiledningen ansåg att lagligheten var den enda garantin för svenskhetens och de svenskspråkigas fortsatta existens i Finland.[41] SFP-politikern och historikern Eirik Hornborgs kritik av Lapporörelsen och dess kränkning av lag och rätt vann erkännande i *Arbetarbladet*. Men talet om rättsstatens och laglighetens bevarande användes också av socialdemokraterna för att kritisera den borgerliga undfallenheten mot fascismen. Frågan blev vem som nu stod upp för slagorden om nordisk demokrati och rättsstatstänkande då de allvarligt prövades av fascismen.

På finlandssvenskt håll skedde den mest uppseendeväckande kränkningen av mötes- och föreningsfriheten på Folkets hus i Solberg i Ingå, där nyländska svenskspråkiga Lappomän upplöste en svenskspråkig arbetarfest. Händelsen uppmärksammades på första sidan i *Arbetarbladet* med rubriken ”Svenskt överklassvåld mot svensk socialdemokrati”. Solbergaffären utvecklades till en häftig pressdebatt och mobiliserade socialdemokrater i hela det svenska Finland till politisk aktion och protestmöten för lagligheten, som gick under parollen ”Svaret för Solberg”. Även finlandssvenska liberaler tog starkt ställning mot Lapporörelsens laglösa metoder och försva-

rade de finlandssvenska socialdemokraternas politiska rättigheter. *Vasabladet* hävdade att Solbergaffären kunde föra med sig ökade antisvenska stämningar inom SDP. Följden verkade ändå vara att flera finlandssvenska borgerliga tidningar förhöll sig alltmer kritiskt mot Lapporörelsen och luften verkade gå ur det finlandssvenska engagemanget i rörelsen.[42]

Fascioststämpeln användes aktivt av *Arbetarbladet* efter Mäntsäläupproret 1932 och man anklagade enskilda svenskspråkiga borgerliga opinionsbildare och politiker för laglöshet och lappoism. Det intressanta i debatten blev att de borgerliga tvingades försvara sig och öppet avsäga sig påstådda sympatier för Lapporörelsen och fascismen.[43] Efter Hitlers maktövertagande och med frammarschen av en inhemsk tvåspråkig nazistisk rörelse, Finlands folkorganisation under ledning av Arvi Kalsta, verkade *Arbetarbladet* och borgerliga *Vasabladet* aktivast på svenskspråkigt håll mot den så kallade Kalstanazismen. Den anklagades för äktfinskhet, och svenskspråkiga anhängare benämndes som förrädare av den svenska saken. Signaturen Mister J:son (Axel Åhlström) skrev i den populära och raljerande kåseriserien ”Rullan går …” hur svenska herrar slutit förbund med äktfinska Lappomän, fascister och nazister.[44] Kåsören raljerade också med Kalstanazisternas rasläror som de apat efter de tyska nazisterna. Han utgick från ett tal som nazisten Thorvald Oljemark hållit i Vasa, där han angripit judar, frimurare och marxister och uppmanat till arisk gemenskap. Kåsören undrade vad det skulle bli av ”rasgemenskapen” mellan ariska svenskar och de ”ostbaltiska bröderna” som de tyska nazisterna kallade finnarna. Oljemark och de finlandssvenska nazisterna gavs rådet att inte gå som en ”mallig arier” till de ”ostbaltiska bröderna” i Kalstarörelsen, för ”[d]å blir det nog en spark i ändan som svar på den broderligt utsträckta handen”.[45]

Förutom att socialdemokraterna hånade de finlandssvenska nazisternas och fascisternas rasläror, och målade upp oroväckande framtidsbilder av hur det skulle gå med de svenskspråkiga ifall äktfinnarna kom till makten, blev det allt viktigare att framhäva det intensiva samarbetet mellan det finländska och de skandinaviska socialdemokratiska partierna. Man kan säga att det nordiska lyftes fram för att påverka den finlandssvenska och den västsinnade och liberala opinionen på finskt håll i Finland för att aktivt ta ställning mot

Lapporörelsen och fascismen. Samtidigt ökade samarbetet mellan de skandinaviska socialdemokraterna i och med att den Socialistiska arbetarinternationalen mer eller mindre havererade efter Hitlers maktövertagande och den fascistiska statskuppen i Österrike 1934. Historikern Dörte Putensen har hävdat att det skandinaviska socialdemokratiska samarbetet blev ett alternativ till den socialistiska internationalen och att samarbetet mellan socialdemokrater i Skandinavien och Finland har varit som intensivast då internationalen legat nere. På 1930-talet bildades socialdemokratiska regeringar med stöd från icke-socialistiska mittenpartier i Sverige, Norge och Danmark, och senare skulle också Finland följa denna utveckling. Ett uttalat mål för Arbetarrörelsens nordiska samarbetskommitté (SAMAK), då organisationen ombildades 1931, var att ”konfrontera den fascistiska pesten”.[46]

Av socialdemokraterna i Finland intog Karl-August Fagerholm, ordförande för Finlands Svenska Arbetarförbund från 1934, en ledande roll som ”nordisk” socialdemokratisk politiker i Finland. Han blev en ivrig protagonist för skandinavisk reformistisk eller närmare bestämt svensk socialdemokratisk folkhemspolitik i Finland. När rödmylleregeringen enligt nordisk förebild bildades 1937 blev Fagerholm ett år senare utnämnd till socialminister, en betydande ministerpost för att kunna driva igenom nya socialpolitiska reformer i skandinavisk socialdemokratisk riktning.[47] För de finlandssvenska socialdemokraterna blev det viktigt att övertyga svenskspråkiga arbetare att rösta socialdemokratiskt ”som deras nordiska bröder” hade gjort.[48] Ett återkommande gissel på finlandssvenskt socialdemokratiskt håll var att det borgerliga SFP erhöll överlägset flest röster i val, och att det så kallade småfolket fortfarande röstade borgerligt och inte socialdemokratiskt. Men mot slutet av 1930-talet lyckades FSA fördubbla sina riksdagsmandat, och den finlandssvenska arbetarrörelsen vann ny terräng med grundandet av nya partiföreningar och värvandet av nya medlemmar.

Framtidsoptimismen var mycket stark i den nordiska socialdemokratin före andra världskrigets utbrott: både den organiserade arbetaren och arbetarrörelsen framstod som representanter för det moderna nordiska samhället. Finlandssvenska socialdemokrater drog nytta av att representera svensk och nordisk kultur i den fin-

ländska arbetarrörelsen och i samhället. Den finlandssvenska arbetarrörelsen utgjorde länken mellan det finska och det nordiska, och de finlandssvenska socialdemokraterna använde sig i princip av samma argumentation som SFP om den svenskspråkiga befolkningens betydelse för Finland som ett västerländskt samhälle. Att det fanns en svenskspråkig arbetarkultur och arbetarrörelse var viktigt för att visa att Finland var en del av den nordiska gemenskapen.

Folkfront på svenska

Alltsedan kommunisternas organisationer, press, fackföreningar och parti hade förbjudits, sökte många kommunister medlemskap i SDP. Fram till mitten av 1930-talet välkomnade socialdemokraterna de nya medlemmarna som ökade partiets medlemsantal och röster. Även tidigare okända kommunister var välkomna. Bland de nya medlemmarna fanns också en brokig skara socialister med olika ideologiska synsätt – många av dem kända på lokal och regional nivå i det svenska Finland. SDP gick framåt särskilt i småbrukarkretsar i Österbotten, såsom i Munsala, och bland landsbygdens fabriksarbetare i Oravais. Man vann också stöd i sydösterbottniska jordbrukarkretsar och i tidigare kommunistfästen i närheten av Vasa.

Några av de aktiva nykomlingarna i partiet var återvändande amerikaemigranter, bland dem kommunisten Georg Backlund från Närpes. Backlund började 1937 utge tidningen *Folkviljan*, ett enmansföretag som var influerat av Kominterns antifascism.[49] *Folkviljan* torde vara den enda finlandssvenska tidningen som under mellankrigstiden frekvent använde begreppet antifascism och då i positiv bemärkelse. Begreppet förknippades med kampen mot fascismen i Italien, Tyskland, Spanien och Japan – de länder som Sovjetunionen och Komintern uppfattade som hot mot den sovjetiska intressesfären.

Till skillnad från *Arbetarbladet* förhöll sig *Folkviljan* mycket positivt till Sovjetunionen. Tidningen innehöll främst inköpt utländskt material och artiklar som återgav heroiska berättelse om antifascister och antifascistisk kamp i utlandet. Spanska inbördeskriget var ett givet tema. Här hade man på finlandssvenskt vänsterhåll nytta av att den tidigare socialdemokratiska ungdomsklubbisten Carl Johan ”Cay” Sundström hade varit på plats i Spanien och rapporterat om

republikanernas kamp mot Franco. Sundström hörde till de ledande krafterna i det explicit antifascistiska Akademiska Socialistsällskapet (Akateeminen Sosialistiseura) och han hade nära kontakter till Kominterns agenter och Sovjetunionen. Under slutet av 1930-talet turnerade han på svenskspråkiga arbetarföreningsmöten i Österbotten och berättade om sina erfarenheter från inbördeskriget i Spanien.[50]

I *Folkviljan* ingick också rapporter om folkfronten – samarbetet mellan socialdemokrater, kommunister och borgerliga antifascister som förekom på olika håll i Västeuropa. *Folkviljan* var i själva verket ett resultat av den nya antifascistiska folkfrontsstrategin som lanserats på Kominterns kongresser 1934 och 1935. Sovjetunionen och kommunisterna hade omvärderat sin inställning till socialdemokrater och borgerliga liberaler. De betraktades inte längre som fiender, utan i stället uppmanades kommunister att samarbeta med demokratiska antifascister och bilda ”folkfronter” mot fascismen. För de finlandssvenska kommunisterna handlade det i första hand om att genom aktiv medverkan i SDP arbeta för en antifascistisk och pacifistisk politik som gick i prosovjetisk riktning, stärka socialismen på svenska i Finland och förhindra fascismens spridning bland de svenskspråkiga. I Österbotten fanns det underlag för en sådan politik bland erfarna kommunister som förlorat sitt parti, socialister utan parti och vänstersinnade, kristna pacifister som inte brydde sig om partipolitik. Där grundades föreningar som kallade sig socialdemokratiska och det uppkom också en del frikyrkliga nykterhets- och fredsföreningar samt esperantoföreningar. Den notoriskt antikommunistiska Statspolisen övervakade dessa föreningar och kunde konstatera att flera av medlemmarna var antingen tidigare dömda kommunister eller personer med påstådda kommunistsympatier.[51]

SFP var huvudfienden på det finlandssvenska politiska slagfältet, och *Folkviljan* gick ohemult ut och kallade det för ett fascistiskt parti. För att försvara den nya rödmylleregeringen, som av tidningen beskrevs som en demokratisk front mot fascismen, gick man till angrepp mot den fascistiska högerfronten som enligt tidningen bestod av SFP, IKL och Samlingspartiet. Enligt *Folkviljan* verkade denna fascistiska front tillsammans mot socialdemokratin och svenskheten. Tidningen förde en kamp för att övertyga ”bönderna”,

det vill säga småbrukarna, att rösta socialdemokratiskt och inte på SFP i val. FSA hade något överraskande lyckats få in den sydösterbottniska storjordbrukaren och mjölkbonden Karl J. Wenman i riksdagen 1933 och han blev återvald både 1936 och 1939. Wenman hörde till de hemvändande amerikaemigranterna som i Förenta staterna radikaliserats och blivit socialist. Han var tveksamt inställd till de vänsterradikaler som bildat antifascistisk folkfront i Svensköster-botten och var mer lojal med FSA:s styrelse som var kritisk mot kretsen kring *Folkviljan*, där han ibland medverkade. Men det hindrade inte Georg Backlund från att fortsätta stödja Wenman på alla sätt och vis, eftersom Wenmans kandidatur och ställning som svenskspråkig ”storbonde” samlade röster bland de på landsbygden som stod och vägde mellan SDP och SFP. *Folkviljan* fascioststämplade Wenmans potentiella politiska motståndare i riksdagsvalen, det vill säga svenskspråkiga jordbrukarkandidater som ställde upp för SFP i Sydösterbotten – däribland deras riksdagsman, bonden Edvard Helenelund från Solf som *Folkviljan* beskrev som den mest aktiva fascistsympatisören i det svenska Österbotten.[52]

Inom FSA förhöll sig förbundsstyrelsen i Helsingfors kritiskt till *Folkviljans* redaktionella linje, som ansågs bryta med SDP:s partiprogram. Framför allt ogillade man tidningens prosovjetiska inställning. Mot slutet av 1930-talet försökte den socialdemokratiska partistyrelsen alltmer aktivt utesluta vänsterradikalerna ur partiet. *Folkviljan* mötte öppen kritik på förbundskongresserna och ledande svenskspråkiga socialdemokrater önskade lägga ned tidningen. Som en motaktion till *Folkviljans* och de folkfrontsbejakande österbottniska socialisternas ökade inflytande i Vasakretsen, anställde *Arbetarbladet* en lokalredaktör i Jakobstad. *Folkviljan* erhöll inga ekonomiska bidrag från SDP och tidvis förhindrades tidningens utgivning på grund av ekonomiska skäl.[53] Det sista numret av tidningen utkom inför riksdagsvalet i juli 1939. Drygt en månad senare hade den internationella antifascistiska folkfronten fått sig en allvarlig törn. Kommunisterna tvingades återigen omvärdera sitt förhållande till tidigare motståndare i och med Stalins pakt med Hitler.

Sammanfattning: Den svenskspråkiga arbetarrörelsens antifascism

I det här kapitlet har jag undersökt den svenskspråkiga arbetarrörelsens användning och tolkning av fascism, som svenskspråkiga socialdemokrater, kommunister och folkfrontsaktiva använde i antifascistiskt syfte. Gemensamt i arbetarrörelsens syn på fascism var att den i huvudsak var riktad mot politiskt och fackligt organiserade arbetare, att den var en del av kapitalismens exploatering och ett slags borgerligt våld mot arbetarrörelsen. På socialdemokratiskt håll framhävde man att fascismen var en reaktion på en framväxande socialdemokrati, medan kommunisterna menade att fascismen uppstått som en reaktion på den ryska oktoberrevolutionen och Sovjetunionen som hotade den borgerligt-kapitalistiska samhällsordningen. Genom de finlandssvenska vänstertidningarna och enskilda svenskspråkiga vänsterpolitiker som besökte eller stod i kontakt med internationella socialistiska eller kommunistiska internationaler och samarbetsorgan, spreds förståelsen och tolkningen av fascism till den svenskspråkiga arbetarrörelsen.

Hur kom det svenska till uttryck och hur användes det i den svenskspråkiga arbetarrörelsens antifascism? Två tydliga skillnader framträder i socialdemokraternas och kommunisternas användning av fascism och språk. Socialdemokraterna riktade sina varningar om fascismens minoritetsförtryck till huvudrivalen SFP i syfte att splittra den borgerliga fronten och skapa parlamentariska samarbetsformer för demokrati mot det äktfinska fascistiska hotet. Samtidigt betonade socialdemokraterna borgerlighetens egna slagord, laglighet och rättsstatens tryggande, som de ansåg utmanades av fascismens laglöshet och våldsbruk. Även Norden och den skandinaviska gemenskapen blev viktiga begrepp för socialdemokraterna i deras antifascism under 1930-talet. Till skillnad från den finskspråkiga arbetarrörelsen betonades språket, det vill säga svenskan, för att mobilisera svenskspråkiga mot fascism. Samtidigt fanns det från finskspråkigt arbetarrörelsehåll, både bland socialdemokraterna och kommunisterna, aktiva strävanden att bekämpa äktfinskheten inom den finländska fascismen och betona fascismens minoritetsförtryck för att underblåsa en bredare finlandssvensk uppslutning mot fascismen och den finska högerreaktionen.[54]

Kommunisterna å sin sida valde att utmana SFP genom att lägga an ett eget, kommunistiskt minoritetsnationalistiskt alternativ och representera det ”verkliga” arbetande svenska småfolket som de ansåg hotades av äktfinsk fascism. Samtidigt utmanades socialdemokratin med beskyllningar för kättersk socialfascism och även socialdemokraternas val att nedtona språkfrågan sågs som yttringar av äktfinskhet. Till viss del fortsatte den minoritetsnationalistiska retoriken i folkfrontsaktivismen, som i slutet av 1930-talet i praktiken hade samma regionala bas, Österbotten, som kommunisterna under 1920-talet. Minoritetsnationalismen hade här en starkare förankring än i det mer socialdemokratiska och tvåspråkiga södra Finland.

Socialdemokraternas och kommunisternas skilda uppfattningar och yttringar av fascism och språk berättar också en del om antifascistisk praktik i den svenskspråkiga arbetarrörelsen under mellankrigstiden. Efter inbördeskriget 1918 uppdagas två olika förhållningssätt till den nya borgerliga finländska nationalstat som formades på 1920- och 1930-talen: socialdemokraterna var mer benägna att integrera sina anhängare och den svenskspråkiga arbetarklassen i nationalstaten, medan kommunisterna öppet utmanade det borgerliga samhället och dess institutioner. I det här kapitlet framgår inte vilka antifascistiska praktiker och handlingar som planerades och genomfördes av svenskspråkiga arbetarrörelseaktiva, ett ämne för fortsatt forskning. Däremot framgår det hur fascism och antifascism formades och förändrades i den svenskspråkiga arbetarrörelsens språk, vilket synliggör de diskursiva och språkliga villkoren för att bedriva antifascistiskt motstånd bland svenskspråkiga arbetarrörelseaktiva under mellankrigstiden.

NOTER

1. Det fanns och finns naturligtvis olika socialistiska och kommunistiska teorier kring fascism, och här har jag försökt sammanställa en koherent tolkning av hur mellankrigstidens socialister och kommunister beskrev fascismen utifrån ett marxistiskt och historiematerialistiskt perspektiv. För att nämna några översikter av arbetarrörelsens syn på fascismen, se Lundberg & Lundin, ”Antifascismens fält”, s. 32–34; Saarela, ”Finnish socialist intellectuals on fascism and anti-fascism in the 1930s”; Krautwald, *Kampklar!*, s. 36–40.
2. Krautwald, *Kampklar!*, s. 16.
3. För en utförlig översikt av begreppshistoria som metod, se Kärrylä, ”Merkitysten ja muutoksen tutkimus käsitehistoriallisesti”.
4. För de politiska begreppens transnationella rörelser, se t.ex. Ihalainen, *The springs of democracy*, s. 19–20.
5. Om den finlandssvenska arbetarrörelsen, se Kaihovirta & Holm (red.), *Klasskamp på svenska*; Ehrstedt et al. (toim.), *Luokkataistelua ruotsiksi*; om finlandssvensk kommunism under mellankrigstiden, se t.ex. Wickström, ”Allan Asplunds kommunistiska liv”. Då detta skrivs (2022) pågår ett doktorsavhandlingsprojekt i ämnet nordisk historia vid Åbo Akademi som undersöker uppkomsten av den finlandssvenska kommunismen på 1920-talet.
6. Här hänvisas till specialnumret om nordisk antifascism, *Historisk Tidskrift för Finland* 2017:1 och Braskén, Copsey & Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries*.
7. Gustafsson, *Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen* Arbetarbladets *syn på fascism på 1920-talet*; Haga, *”Vi borde förstås ha tryckt någon av general Francos taktiska radioskryt”*.
8. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 442.
9. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 18–62.
10. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 96–152, 162–183; Westerlund, ”Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat”, s. 131–156, 160–165; Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden*, s. 268–326, 351–356; Kaihovirta, ”’Det var österns insats också i vårt samhällsliv’”, s. 75–77.
11. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 183–191, 208–214; Strandberg, ”Under hela 20-talet kom Vasa att förbli ett av de starkaste fästena för den kommunistiska rörelsen i vårt land”; Gardberg & Kaihovirta, *Brandtal för världsrevolution*.
12. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 267–271.
13. Wickström & Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland”; Kaihovirta, ”Den svenske partisekreteraren och den mångnationella staten”; Kaihovirta, ”Inledning: socialism som bortglömd erfarenhet i det svenska Finlands historia”.
14. ”Varför ej i Finland?”, *Arbetarbladet* 3.11.1922.
15. ”Generad älskare”, *Arbetarbladet* 15.8.1924.

16. Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism”, s. 50, 67–69.
17. Kaihovirta, ”Den svenske partisekreteraren och den mångnationella staten”, s. 134–135.
18. ”Stenkastning i glashus”, *Arbetarbladet* 13.9.1929.
19. ”Bertel Mattsson bortfördes med förbundna ögon”, *Arbetarbladet* 4.7.1930.
20. K. E. Primus-Nyman, ”Lappo-rörelse – suometarianism!”, *Arbetarbladet* 4.7.1930.
21. ”Lappo-rörelsen och svenskarna”, *Arbetarbladet* 18.6.1930.
22. I en tidigare artikel påstår jag att ledaren skrevs av K. H. Wiik, men den torde i själva verket ha skrivits av Axel Åhlström.
23. ”Rättsstatens dödskamp”, *Arbetarbladet* 7.7.1930.
24. Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, s. 22.
25. Wickström & Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland”, s. 143–148.
26. ”Motarbetarbladet” började förekomma i *Folkbladet* 1922. Exempel på maktkampen mellan socialdemokrater och kommunister inom den svenskspråkiga arbetarrörelsen, se Friman [K.-A. Fagerholm], ”Onsdagsepisteln”, *Arbetarbladet* 7.11.1928; ”Förrädaren Christiansson bemött efter förtjänst av arbetarna i Hangö”, *Nya Folkbladet* 7.3.1930. Om svek i språkfrågan hänvisas till kommunisternas riksdagsman Johan A. Isakssons språkpolitiska pamflett, se Isaksson, *Ett diskussionsinlägg i nationalitetsfrågan*.
27. ”Från utkiken”, *Nya Folkbladet* 10.5.1929.
28. *Nya Folkbladet* 7.3.1930.
29. ”Den purfinska fascismen och skyddskåren”, *Nya Folkbladet* 11.2.1927.
30. ”Röda demonstrationer trots polisförbud och terror i det vita Finland”, *Nya Folkbladet* 2.5.1930.
31. Wickström, ”Allans Asplunds kommunistiska liv”, s. 91–93.
32. Wallenius, *Svenskarna i Finland och nästa krig*, s. 4–7, 14.
33. Wickström & Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland”, s. 138–148.
34. Wallenius, *Svenskarna i Finland och nästa krig*, s. 4; Kettunen, *Suojelu, suoritus, subjekti*, s. 170–172; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, s. 309–314; Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*
35. Wallenius, *Svenskarna i Finland och nästa krig*, s. 14.
36. Allan Wallenius till Sigrid Wallenius 3.2.1938, Brev, brevkort 1907–1938, Släkten Wallenius, ÅAB.
37. ”Om nyttan av spöken”, *Arbetarbladet* 14.3.1930; ”Det demokratiska folkflertalet bör sluta fast front mot den fascistiska Lappo-andans män!”, *Arbetarbladet* 19.3.1930.
38. ”Isländska jubileet firat med imponerande festligheter”, *Arbetarbladet* 11.7.1930.
39. K. H. Wiik till Victor Ek (Stockholms arbetarekommun) odaterat 1930, mapp 9, 1928–1930, K. H. Wiiks arkiv, Riksarkivet.
40. ”Lappo och vänstern i Sverige”, *Åbo Underrättelser* 21.9.1930.
41. Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism”, s. 54–56; se även Kasper Braskéns kapitel om Ernst von Born i denna antologi.

42. Solbergaffären 1931 och Mäntsäläupproret 1932 har gett upphov till omfattande samlingar i det tidigare Brages pressarkiv, se 618a & 619a, Lappo och IKL, Allmänna avdelningen, Pressföreningens arkiv, SLSA 1480. Tidningsurklipp som här hänvisas till är: ”Svenskt överklassvåld mot svensk socialdemokrati”, *Arbetarbladet* 28.9.1931; ”Övervåldet i Degerby”, *Svenska Pressen* 28.9.1931; ”Svaret för Solberg”, *Arbetarbladet* 30.9.1931; ”Den bedrövliga tillställningen i Solberg”, *Hufvudstadsbladet* 30.9.1931; ”Lappoyttringarna på svenskt håll”, *Vasa-Posten* 1.10.1931; ”Upproret”, *Arbetarbladet* 29.2.1932; ”Mäntsälämännen sprida flygblad uti Helsingfors”, *Svenska Pressen* 30.3.1932.
43. ”Fria ord: under Lappos svartblåa fanor”, *Arbetarbladet* 18.3.1932.
44. Mister J:son [Axel Åhlström], ”Rullan går ...”, *Arbetarbladet* 13.10.1933.
45. Mister J:son [Axel Åhlström], ”Rullan går ...”, *Arbetarbladet* 23.2.1934.
46. Putensen, ”SAI och SAMAK”, s. 132–140.
47. Österberg, ”Karl-August Fagerholm”.
48. Här hänvisas till Atos Wirtanens festtal, se ”H:fors svenska arbetarförenings årsfest”, *Arbetarbladet* 4.1.1939.
49. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 263–281; Huhta & Wickström, ”Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa”.
50. ”Munsalabrev”, *Folkviljan* 17.7.1937; ”Vasa-arbetarnas midvinterfest”, *Folkviljan* 22.1.1938; ”Våra Spanien-kämpar hyllas”, *Folkviljan* 5.1.1939; Saarela, ”Finnish socialist intellectuals”, s. 160–163, 170–172.
51. Lägesrapporter från september och december 1937, 1424 Vasa-avdelningens lägesrapporter 1931–1942, Valpo I arkiv, Riksarkivet; Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 263–281.
52. ”Här komma de svenske med buller och bång ...”, *Folkviljan* 15.5.1937; Huhta, ”Bondesocialisten Karl J. Wenmans politiska liv under Österbottens emigrationstid”, s. 45–49.
53. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 267–270.
54. Wickström & Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland”; Väistö, ”’Kustaa Adolfin, hakkapeliittain ja vesisuihkujen päivä’”.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Riksarkivet, Helsingfors

K. H. Wiiks arkiv
Mapp 9, 1928–1930

Valpo I arkiv
1424 Vasa-avdelningens lägesrapporter (Vaasan osaston tilannekatsaukset) 1931–1942
Lägesrapporter från september och december (Tilannekatsaukset syyskuun ja joulukuun ajalta) 1937

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Pressarkivföreningens arkiv (SLSA 1480)
Allmänna avdelningen
618a & 619a Lappo och IKL

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB)

Handskriftssamlingarna
Släkten Wallenius
Brev, brevkort 1907–1938

Tryckta källor

Isaksson, Johan August, *Ett diskussionsinlägg i nationalitetsfrågan*, Vasa: Ny Tids förlag 1927.
Wallenius, Allan, *Svenskarna i Finland och nästa krig: några revolutionära synpunkter*, Stockholm 1931.

Tidningar

Arbetarbladet 1922, 1924, 1928–1930, 1932–1934, 1939
Folkbladet 1922
Folkviljan 1937–1939
Nya Folkbladet 1927, 1929, 1930
Åbo Underrättelser 1930

Litteratur

Bondestam, Anna & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker. Finlands Svenska Arbetarförbund 1899–1974*, Vasa: Fram 1978.
Bonäs, Johanna, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik? Svensksösterbottniska bönder inför Lapporörelsen sommaren 1930*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2012.

Ehrstedt, Johan, Matias Kaihovirta, Emil Kaukonen & Mats Wickström (toim.), *Luokkataistelua ruotsiksi. Identiteetti ja ideologia 1900-luvun suomenruotsalaisessa työväenliikkeessä*, Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2023.

Gardberg, Annvi & Matias Kaihovirta, *Brandtal för världsrevolution. Allan Wallenius röda resor*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner 2022.

Gustafsson, Cia, *Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen* Arbetarbladets *syn på fascism under 1920-talet*, otryckt avhandling pro gradu i allmän historia, Åbo: Åbo Akademi 2019.

Haga, Melissa, *"Vi borde förstås ha tryckt någon general Francos taktiska radioskryt" – en studie över* Arbetarbladets *framställning av det spanska inbördeskriget*, otryckt avhandling pro gradu i allmän historia, Åbo: Åbo Akademi 2021.

Huhta, Aleksi, "Bondesocialisten Karl J. Wenmans politiska liv under Österbottens emigrationstid", Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse*, Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2022, s. 25–80.

Huhta, Aleksi & Mats Wickström, "Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa: kahden nuoren suomenruotsalaisen siirtolaismatka kommunismiin", Miika Tervonen & Johanna Leinonen (toim.), *Vähemmistöt muuttajina. Näkökulmia suomalaisen muuttoliikehistorian moninaisuuteen*, Turku: Siirtolaisinstituutti 2022, s. 25–50.

Ihalainen, Pasi, *The springs of democracy – National and transnational debates on constitutional reform in the British, German, Swedish and Finnish parliaments, 1917–1919*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017.

Kaihovirta, Matias, *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca 1900–1920*, Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2015.

Kaihovirta, Matias, "'Det var österns insats också i vårt samhällsliv'. Civilisation, nation och etnicitet i Karl H. Wiiks syn på 1917–1918 års händelser", Anna Biström & Jennica Thylin-Klaus (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, s. 49–78.

Kaihovirta, Matias, "Den svenske partisekreteraren och den mångnationella staten. Socialdemokrati och nation i Karl H. Wiiks politiska agerande under 1920-talet", Anna Biström & Maren Jonasson (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 95, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2020, s. 121–143.

Kaihovirta, Matias, "Inledning: socialism som bortglömd erfarenhet i det svenska Finlands historia", Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse*, Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2022, s. 7–24.

Kaihovirta, Matias & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse*, Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2022.

Kaihovirta, Matias & Mats Wickström, "Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland", *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 43–74.

Kettunen, Pauli, *Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1994.
Krautwald, Charlie, *Kampklar! Venstrefløjen og den militante antifascisme i Danmark 1930–39*, Odense: Syddansk universitetsforlag 2020.
Kärrylä, Ilkka, ”Merkitysten ja muutoksen tutkimus käsitehistoriallisesti”, Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora (toim.), *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin*, Helsinki: Gaudeamus 2022, s. 112–130.
Lundberg, Victor & Johan A. Lundin, ”Antifascismens fält. Empiriska exempel från Sverige 1924–1945”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 17–42.
Putensen, Dörte, ”SAI och SAMAK – växlande storlekar i den internationella och nordiska dimensionen (1914–1945)”, Pauli Kettunen (red.), *Lokalt och internationellt. Dimensioner i den nordiska arbetarrörelsen och arbetarkulturen*, Tammerfors: Sällskapet för forskning i arbetarhistoria i Finland 2002, s. 129–149.
Saarela, Tauno, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuden Seura 2008.
Saarela, Tauno, ”Finnish socialist intellectuals on fascism and anti-fascism in the 1930s”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 160–172.
Strandberg, Carl-Erik, *”Under hela 20-talet kom Vasa att förbli ett av de starkaste fästena för den kommunistiska rörelsen i vårt land.” Den finlandssvenska kommunismen studerad genom en lokalhistorisk fallstudie av Vasa svenska Arbetareförening 1918–1923*, otryckt avhandling pro gradu i nordisk historia, Åbo: Åbo Akademi 2019.
Westerlund, Magnus, ”Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat. Ruotsinkieliset suomalaiset ja vuoden 1918 sota”, Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.), *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 123–165.
Wickström, Mats, ”Allan Asplunds kommunistiska liv”, Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse*, Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2022, s. 81–122.
Wickström, Mats & Jonas Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland. Kommunistisk nationalitetsteori och den tidiga finlandssvenska folkdemokratin”, Anna Biström & Maren Jonasson (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 93, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018, s. 135–159.
Väistö, Janne, ”’Kustaa Adolfin, hakkapeliittain ja vesisuihkujen päivä’. 1930-luvun ruotsalaisuuden päivän mellakat suomalaisessa lehdistössä”, *Ennen ja nyt: Historian tietosanomat* 1/2023, https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/123013/76953.
Österberg, Mirja, ”Karl-August Fagerholm. Pohjoismaisten kokemusten esittelijä ja länsimaisten peruskäsitysten innokas puolustaja”, Matti Hannikainen & Pia Lohikoski (toim.), *Työväki lähtee – mihin suuntaa tutkimus?* Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2008, s. 121–133.

STEFAN NYGÅRD & HENRIKA TANDEFELT

LITTERATUR OCH ENGAGEMANG

Författareföreningens 1930-tal

Att Finland på 1930-talet inte tog det avgörande steget mot fascism tillskrivs både interna och externa orsaker. Forskare har bland annat pekat på agrarbefolkningens svalnande intresse för högerradikalism, och på landets förankring i nordisk politisk kultur och nordiska rättstraditioner.[1] Samtidigt var det uppenbart att Finland språkligt och politiskt var en udda medlem i den nordiska gemenskapen under årtiondena efter första världskriget och Finlands självständighet. Det finländska bidraget till den litterära antifascismen i Norden var anspråkslöst och Finland var underrepresenterat i antifascistiska organ som tidskriften *Nordeuropa* som utgavs i Lund 1938–1939.

Det här kapitlet belyser dessa förhållanden med utgångspunkt i de svenskspråkiga författarnas erfarenheter och förhållningssätt i Finland och deras nordiska nätverk under mellankrigstiden. Kapitlets andra syfte är att diskutera antifascismens såväl mobiliserande som fragmenterande effekter i det litterära Svenskfinland. Å ena sidan samlade utbredningen av fascismen svenskspråkiga författare till gemensam kamp mot antiparlamentarism och militarism, som i Finland fann uttryck i den äktfinska Lapporörelsen. Å andra

sidan verkade det antifascistiska engagemanget i motsatt riktning genom att skärpa motsättningar inom det litterära fältet som under mindre polariserade förhållanden förblev osynliga eller i varje fall mindre framträdande. Kapitlet avslutas med en diskussion om internationella strategier inom det litterära fältet och de transnationella nätverkens betydelse för den vänsterintellektuella oppositionen i mellankrigstidens vita Finland, vars samhällsklimat präglades av en antisocialistisk fosterländskhet.[2]

De svenskspråkiga författarna i Finland som grupp kan bestämmas på flera sätt, beroende på hur vi definierar författarskap. Vår studie utgår från Finlands svenska författareförening, som grundades 1919 och vars medlemmar under den behandlade perioden i huvudsak bestod av svenskspråkiga etablerade författare och intellektuella baserade i Helsingfors. De finska författarna var sedan 1897 organiserade i Finlands författarförbund (Suomen Kirjailijaliitto).

Medlemmarna i författareföreningen, som 1934 var strax över 100 till antalet, var en socialt rätt sammanhållen grupp med bara ett mindre antal medlemmar med arbetar- eller jordbrukarbakgrund. Elmer Diktonius och Anna Bondestam representerade arbetarförfattarna i föreningens styrelse på 1930-talet. De skönlitterärt skrivande författarna var en självskriven grupp i medlemskåren, men föreningen antog också översättare, litteraturhistoriker och kritiker i sin krets, samt essäister vars verk uppfattades ha ett litterärt värde. Kontakterna mellan föreningen och den akademiska världen var täta under mellankrigstiden, liksom till Svenska litteratursällskapet i Finland och till tidskriften *Nya Argus* där flera tongivande medlemmar skrev. Det som kunde beskrivas som huvudstadens svensktalande intellektuella elit hade alltså en synlig plats i föreningen, medan författare som skrev det man kallade pigromaner eller andra slag av förströelse- och bygdelitteratur inte vid den här tiden räknades till kategorin ”riktiga” författare.[3]

I den nordiska antifascismens utkanter

Norden var en självklar referens för svenskspråkigt kulturliv i Finland. När författarna 1919 organiserade sig genom Finlands svenska författareförening skedde det uttryckligen för att de svenskspråkiga

författarna i Finland skulle kunna delta i en nordisk författarkongress i Köpenhamn. Det var filologen, författaren och diplomaten Werner Söderhjelm som i egenskap av chef för Finlands informationsbyrå i Köpenhamn tog emot en inbjudan till Finlands författare och uppmanade de svenska författarna i Finland att organisera sig för att kunna delta.[4] Samma år skrev både Söderhjelm och litteraturhistorikern Gunnar Castrén – sedermera författareföreningens ordförande 1924–1929 – i *Nya Argus* om Skandinaviens betydelse i Finland under och efter första världskriget. De fick gensvar bland de skandinaviska kollegerna som under kongressen i Köpenhamn hyllade den finländska nykomlingen i den nordiska familjen.

Önskan att finna sin plats i det litterära Norden påverkade de svenskspråkiga författarnas medverkan i den internationella kampen mot fascism och nazism. Antifascistiska idéer, organisationer och nätverk förmedlades till Finland av nordiska aktörer. Genom de här kontakterna kom Finlands svenska författareförening att i början av 1930-talet utse den svenska föreningens ordförande Marika Stiernstedt till sin representant i den franskledda ”Internationella federationen av professionella författarföreningar” samt under den stora antifascistiska författarkongressen i Paris 1935.[5] Samarbetet försvårades ändå av politiska olikheter och den konservativa nationalism som genomsyrade det vita Finland under mellankrigstiden, i kontrast till de vänsterprogressiva ideal som intog en mera framskjuten position i det litterära Skandinavien.

Också tidskriften *Nya Argus*, som under hela sin existens från grundandet 1907 fungerat som barometer för opinionsklimatet i det svenska Finland, tog ett steg högerut efter inbördeskriget 1918. Flera av författareföreningens medlemmar medverkade i *Nya Argus* (som hette *Argus* de fyra första åren) under föreningens första decennier.[6] Tidskriften återvände småningom till den liberala huvudfåran, men 1920-talet var ur det perspektivet ”ett mörkt kapitel i *Nya Argus* och den finlandssvenska borgerlighetens historia”.[7] Enligt författaren och journalisten Sven Willner hade de svenskspråkiga kulturarbetarna från sin radikala och ställvis socialistiska positionering orienterat sig högerut efter 1917–1918, för att sedan återvända till det kulturradikala spåret när man i slutet av 1920-talet tog upp kampen med Mussolinis och Hitlers inhemska beundrare.[8] Under dessa strider fungerade

motståndet mot fascism som en förenande kraft inom den finlandssvenska intelligentian. Men svenskheten i sig var en ännu större samlingsfaktor under en tid av starka motsättningar mellan språkgrupperna. Upplysningar om dessa språkstrider nådde för övrigt även ”Il Duce”, som i en intervju för författaren och italofilen Elsa von Born 1930 ansåg att språkstriden var ett onödigt slöseri med nationella resurser.[9]

Att Finland stod vid sidan av den litterära och politiska huvudfåran i Norden blev uppenbart under en nordisk författarkongress i Helsingfors 1935, som Finlands svenska författareförening och det finskspråkiga författarförbundet Kirjailijaliitto tillsammans ansvarade för. Kongressen sammanföll med en bland intelligentian i Finland omstridd censurrättegång som väckte reaktioner hos de nordiska gästerna. Erkki Vala, utgivare av kulturtidskriften *Tulenkantajat* (Eldbärarna), stod åtalad för blasfemi. Det var inte första gången Vala var inblandad i ett tryckfrihetsmål. Året innan hade censuren drabbat författaren Pentti Haanpää som publicerat sig i *Tulenkantajat* och som anklagades för bristande respekt för myndigheter och armén i sina texter.[10] Tematiken var densamma när Vala 1935 anklagades för att i *Tulenkantajat* ha offentliggjort ett utdrag på finska ur Jaroslav Hašeks satiriska roman *Den tappre soldaten Švejks äventyr under världskriget* (1921), som fyra år tidigare hade kommit ut i svensk översättning i Stockholm. Justitieminister Eric J. Serlachius baserade åtalet på att Vala hösten 1934 publicerat ett avsnitt ur boken som handlade om en drucken kadetts drömmar om att komma till himlen som general.[11]

Ett annat obekvämt samtalsämne under författarkongressen var Kirjailijaliittos och författareföreningens beslut att bjuda in lektorn i tyska Fred J. Domes från det ”Nordiska diktarhuset” i Travemünde. Diktarhuset, som invigdes 1934, hade sin grund i det nordisk-tyska kultursamarbetet som etablerats på 1920-talet i form av *Nordische Gesellschaft* och som 1933 integrerats i den nationalsocialistiska kulturpropagandan. Sedan 1934 inbjöd diktarhuset i Travemünde årligen nordiska deltagare att tillbringa några veckor under sommaren i sällskap med tyska författare. Mellan 1934 och 1939 besöktes denna institution av 30 nordiska och över 20 tyska författare. Flera av de nordiska författarna upplevde den politiska propagandan som oväl-

kommen och påtaglig, men det fanns nationella skillnader i frågan. Inom den danska föreningen, där de mest hetsiga diskussionerna fördes om hur man skulle förhålla sig till inbjudningarna och samarbetet med Tredje riket, bedömde en medlem 1935 att Finland var det mest tillmötesgående nordiska landet, följt av Sverige, Norge och Danmark, i den ordningen.[12] Eftersom många nordiska författare betraktade diktarhuset som en nazistisk propagandainstitution, uppfattades de finländska författarföreningarnas beslut att rikta en personlig inbjudan till Domes, husets föreståndare och ansvarig för kontakterna till de nordiska författarföreningarna, som kontroversiellt. Efter vistelsen i Helsingfors 1935 besökte Domes Finland flera gånger under de kommande åren. Många av samtalen ägde rum i Maila Talvios författarbostad i Mejlans.[13]

Finländska författare vistades i diktarhuset också under åren efter den nordiska kongressen. "'Nazistisk plantskola', var det sista vi hörde från våra liberala vänner när vi i Helsingfors hamn embarkerade Tysklandsbåten", skriver Göran Stenius i boken *Femte akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland* (1937) om sin vistelse i Travemünde sommaren 1936.[14] Till de liberala vännerna inom författareföreningen hörde Hans Ruin – ordförande 1936–1937 och under de sista krigsåren – som varnade för den tyska kulturpropagandan i sina reseskildringar *Gycklare och apostlar* (1934) och *Väl mött, Europa!* (1938). Hit hörde också P. O. Barck – föreningens ordförande efter kriget – vars kritik i essän "Svart Harnesk" i samlingen *Dikt och förkunnelse* (1936) riktade sig mot den finlandssvenska högerradikalen Örnulf Tigerstedt, irrationalism och maktdyrkan i litteraturen.[15]

Tillsammans med Tigerstedt, Tito Colliander, E. R. Gummerus, Lorenz von Numers och Olof Enckell hörde Stenius till en grupp yngre författare som kallades "Det svarta gardet". De skrev artiklar i *Studentbladet* och *Svensk Botten* (1937–1944), och samlades i det högerradikala Aktiva Studentförbundet. En central person i kretsen var Bertel Appelberg på Söderströms förlag, konservativ litteraturhistoriker och ordförande i Aktiva Studentförbundet 1931–1939.[16] Göran Stjernschantz menar att Appelbergs ställning som representant för Svenska folkpartiets högerfraktion inte medförde en direkt ideologisk styrning av förlagets verksamhet. Tvärtom medverkade Appelberg till att liberala motståndare som Nils Meinander 1940 val-

des in i förlagets styrelse, och förlagets dörrar stängdes inte heller för vänstersympatiserande författare.[17] Elmer Diktonius hade i *Arbetarbladet* 1939 en annan uppfattning om den finlandssvenska elitens förmåga att styra det offentliga samtalet. De ”finlandssvenska mörkmännen”, menade Diktonius, bildade ”en liten men penningstark klick” som i kraft av en monopoliserad tidningsmarknad gjorde det mycket svårt för ”demokratiska krafter” att hävda sig mot deras makt.[18]

Gästerna i den beryktade Travemündevillan tackade för vistelsen med litterära rapporter vars innehåll växlade från okritiska hyllningar (Tito Colliander) till mera distanserade om än inte direkt fördömande redogörelser (Olavi Paavolainen och Göran Stenius) eller öppet kritiska betraktelser (svenskarna Sven Stolpe och Vilhelm Moberg). De finländska författarna framstår på det hela taget som mindre kritiska i förhållande till den tyska propagandan jämfört med svenska, danska och norska kolleger.[19] Politiskt stod många längre till höger, vilket tillsammans med lika uppenbara litterära skillnader (den finlandssvenska arbetarlitteraturens underordnade ställning) och institutionella skillnader (den eftersläpande författarfackliga organiseringen i Finland) bidrog till att bland de nordiska författarna förstärka bilden av Finland som det outvecklade och exotiska landet annorlunda. Det kan man tydligt läsa ur gästernas upplevelser under den nordiska författarkongressen 1935. Deras närvaro i Helsingfors spelade möjligen en roll då Erkki Vala slutligen frikändes i rättsprocessen mot honom. Skandinaverna tyckte nämligen att hela affären var genant, vilket i sin tur var pinsamt för den unga republiken Finland som var mån om sitt internationella och nordiska rykte. Någon tog kanske illa upp när Eyvind Johnson i den svenska pressen konstaterade att åtalet mot Vala var lika komiskt som det textavsnitt det baserade sig på. Švejks äventyr var en internationell bästsäljare som spridit mycket glädje i världen, med eller utan de finska myndigheternas medverkan, framhöll i sin tur Josef Kjellgren.[20]

I Finland togs Vala och yttrandefriheten i försvar av svenskspråkiga författare och humanister som Gunnar Castrén, Yrjö Hirn, P. O. Barck och Gunnar Landtman, av vilka de tre första var medlemmar i författareföreningen, och inom finska Kirjailijaliitto av Lauri Viljanen.[21] Hirn, Landtman, Castrén och Hagar Olsson fanns två år senare bland de 27 undertecknarna i en vädjan till statsmakten för

Vala när denne fängslades med stöd av en så kallad uppviglingslag, som vid tidpunkten redan upphört att gälla. Vala stod denna gång anklagad för att i *Tulenkantajat*s spalter ha gett utrymme åt engelska och skandinaviska röster ur en internationell kampanj till försvar för den finländska kommunisten Toivo Antikainen. Under den tvååriga rättegången, som gav upphov till en omfattande straffrättslig diskussion i Finland, betraktade vänstern och en del liberaler den för högförräderi dömda Antikainen som en politisk fånge.[22] När Vala avtjänat sitt straff hälsade svenska författare som Eyvind Johnson och Arnold Ljungdahl honom med följande telegram: ”Vi hälsa er välkommen tillbaka till friheten. Det intellektuella Sverige ser i er dom ett återfall tillbaka i en lappoanda, som illa rimmar med talet om Finlands samhörighet med det demokratiska Norden.”[23] Bilden av Finland som ett antidemokratiskt och konfliktfyllt land var allmänt rådande i Sverige vid den här tidpunkten. Enligt den svenska statsministern Tage Erlander betraktade merparten svenskar år 1940 fortfarande Finland som ”den vita terrorns land 1918, som Ålandskonfliktens 1920, som Lapporörelsens 1931”.[24]

Det misslyckade försöket att få till stånd ett finländskt nummer av den i Lund utgivna folkfrontskämpande tidskriften *Nordeuropa* (1938–1939) är ett annat exempel på att den finländska och nordiska antifascismen verkade under olika omständigheter. Finlands svenska författare representerades i kretsen kring *Nordeuropa* närmast av Elmer Diktonius, som alltsedan debuten med *Min Dikt* 1921 på det kommunistiska förlaget Lyrik stod nära den svenska litteraturen och förmedlade kontakter mellan de svenska arbetarförfattarna och den finska vänsterintelligentian. Enligt Britt Hultén upplevdes det som ett problem att den finska redaktionen för *Nordeuropa* var utpräglat litterär, eftersom tidskriften strävade efter en bredare folklig anknytning.[25] Ur finländsk synpunkt upplevde man i sin tur att det fanns bristande förståelse bland nordiska intellektuella för finska särförhållanden.

För skandinaviska fascismsympatisörer gällde det i stället att blåsa upp föreställningen om det reaktionära Finland. Strategin drabbade Arvid Mörne som vid ett tillfälle i de nordiska författarföreningarnas gemensamma organ *Nordisk Forfatter-Tidende* (april 1939) protesterade mot att den norska nationalsocialistiska tidskriften *Ragnarok*

utan författarens tillstånd använt sig av hans dikt ”Ödemarkslandet” (1915), i förvanskad form och i dagspolitiskt syfte. Dikten hade dessutom döpts om till ”Blodets djupa sång” och placerats omedelbart efter ett bidrag av den högerradikala Bertel Gripenberg med titeln ”Et ohederlig demokrati”. Därför var det enligt Mörne klart att ”alla läsare, som känner mitt författarskap och plötsligt ser mig uppträda som Bertel Gripenbergs sekundant i hans strid mot demokratin, härefter hålla mig för en överlöpare och ärelös vinglare”.[26]

Mot äktfinskhet och laglöshet

I det svenskspråkiga Finland väckte fascismen i den purfinska Lapporörelsens skepnad alltmer förbehåll, även bland dem som tidigare sneglat på Mussolini och den italienska fascismen med ett visst intresse. Angreppen på svenskans ställning fortsatte efter det avblåsta Mäntsäläupproret på vårvintern 1932 som blev kulmen på Lapporörelsen. Som samlingspunkt för den akademiska kampen mot äktfinskheten agerade *Nya Argus*. Där framställdes försvarsstriden mot Lapporörelsens antiparlamentarism som en direkt förlängning av laglighetskampen för Finlands autonomi inom ryska kejsardömet under storfurstendömets sista årtionden kring sekelskiftet. Då hade hotet mot lag och ordning i storfurstendömet kommit från de ryska anspråken på att de små nationerna inom kejsardömet skulle underställa sig imperiets behov och krav. Under mellankrigstiden gällde det att försvara sig mot den internationella antiparlamentariska fascismen som gav näring åt den äktfinska rörelsen och hotade den grund av lag och ordning som republiken byggde på. Den här kopplingen uttrycktes också i president Svinhufvuds radiotal till folket efter Mäntsäläupprorets misslyckande 1932, i vilket presidenten påminde om den långa kampen för att upprätthålla lag och rätt som också nu krävde att den lagliga ordningen försvarades.[27]

Inom författareföreningens krets tog den kulturradikala filosofen Rolf Lagerborg – en av föreningens stiftande medlemmar 1919 – upp kampen med äktfinskheten som en i raden av illiberala rörelser. Risken var, menade Lagerborg inför Åbostudenter i november 1935, att äktfinskheten och fascismen skulle ingå ett djupare förbund:

> Vår uppgift som svenska i detta land, ur självbevarelsens synpunkt redan, bjuder front mot den stigande nationalismen, mot kollektivism och diktatur, i samgående med det skandinaviska norden. Läsa vi tidningen Ajan Suunta [Tidens riktning], kallad Ajan Sonta [Tidens dynga], med dess entusiasm för våldsmetoder, telegram till Mussolini och ständiga honnör för nazismen, så inse vi vad vi ha att vänta av en äktfinsk I.K.L.-regim. […] Om Lappoandan igen släppes på, kan det gå [med den svenska bildade klassen] som i Tyskland med judarna. […] Hur måtte icke Tysklands judelagar locka våra äktfinnar som framtida mönster![28]

I den situationen, fortsatte Lagerborg, var de svenskspråkigas uppgift att, som ”patrioter och medmänniskor”, hålla på ”den hävdvunna nordiska friheten, på de mänskliga rättigheterna från 1789 och den gamla liberalismen – mot allsköns kollektivistisk propaganda”.[29]

Genom sin provocerande hållning och mobilisering av Sverige i kampen mot den inhemska fascismen blev Lagerborg en enkel måltavla för motståndarna. Det insåg han själv när han efteråt i sina memoarer (1942) skildrade episoden under rubriken ”Att fostra fosterlandet”. Med fosterlandets fostring avsågs intellektuell och moralisk upplysning, vilket lätt uppfattades som översitteri. Ännu värre var att Lagerborg begick den i små länder oförlåtliga synden att inför utlandet läxa upp sina landsmän. I en serie intervjuer i den svenska pressen 1931, med anledning av ett uppmärksammat föredrag på Runebergsdagen om Sverige, Finland och 1809, speglade han det unga landets internationella anseende mot nationalistiska excesser: ”Ty så djupt ha vi ännu icke sjunkit, att vi icke skulle sky ens föraktet. Tvärtom är man i Finland […] superlativt mån om landets anseende utåt. Och så är det ännu hopp om vårt finska folks moral – men det är hög tid att taga varning”.[30]

Lagerborg själv återkopplade till metoden att vädja till utlandet som använts i det legalistiska försvaret av Finlands autonomi i Ryssland under århundradets början.[31] Men budskapet och hans spydiga uttalanden om det andliga klimatet i Lappofinland togs inte väl emot vid en tidpunkt då man på äktfinskt håll tenderade att tillskriva det svenska språkets och kulturens odling i Finland en nykolonial innebörd. Sveriges stöd för åländsk separatism bara ett drygt årtionde

tidigare påverkade också synen på Lagerborgs tilltag att uttala sig kritiskt om Finland i Sverige.

Lagerborgs intervjuer i Sverige blev upptakten till en hetsig kampanj i Helsingfors och vid universitetet, där hans uttalanden hade en katalyserande effekt på den akademiska äktfinskheten. Kampanjen lyckades och president Svinhufvud vägrade stadfästa den personliga professur för Lagerborg som riksdagen redan beviljat medel för.[32] Lagerborg hyllades däremot av det liberala Finland för sin kamp mot Lapporörelsen, förbudslagen, äktfinskhet, fascism och nazism. Memoarerna *I egna ögon – och andras* (1942) och *Ord och inga visor* (1945), där Lagerborg skriver om sig själv i tredje person, skildrar dessa kamper ingående. Till hyllningen bidrog också Tove Jansson, som blev medlem i författareföreningen 1949. Hennes mumintroll debuterade i de skämtteckningar hon ritade för den satiriska tidskriften *Garm* på 1930- och 1940-talen. Censuren drabbade också Jansson, vars politiska illustrationer drev med tidens antidemokratiska idéer och ledare.[33] Efter Nazitysklands fall finns på pärmen till *Garms* julinummer 1945 en triumferande Rolf Lagerborg som från toppen av en fyr med pekfingret i vädret sprider ljus över grupper av små illiberala mumintroll på flykt. ”Vavadejasa?” står det på fyren.

Där Lagerborg i sitt föredrag 1935 talade om ”Ajan Sonta” (”Tidens dynga” i stället för ”Tidens riktning”, namnet på IKL-organet *Ajan Suunta*),[34] ersatte Diktonius ”aitosuomalaisuus” (äktfinskhet) med ”maitosuomalaisuus” (mjölkfinskhet).[35] Satiren brukades flitigt som ett sätt att distansera sig från en ung nations uppskruvade chauvinism. För Diktonius, som vid ett annat tillfälle talade om Finlands ”dvärgpompösa ’stormaktspolitik’”,[36] blev svenskheten enligt Willner viktigare just på grund av hotet från Lapporörelsen och den äktfinska mobiliseringen. Diktonius klandrade således sina finska modernistkolleger för deras naiva nyfikenhet på fascism och nazism i recensioner av deras tidskrift *Tulenkantajat* och av Olavi Paavolainens omtalade reseskildring *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936, på svenska följande år, *Som gäst i tredje riket*) från Travemünde och Hitlers Tyskland.[37]

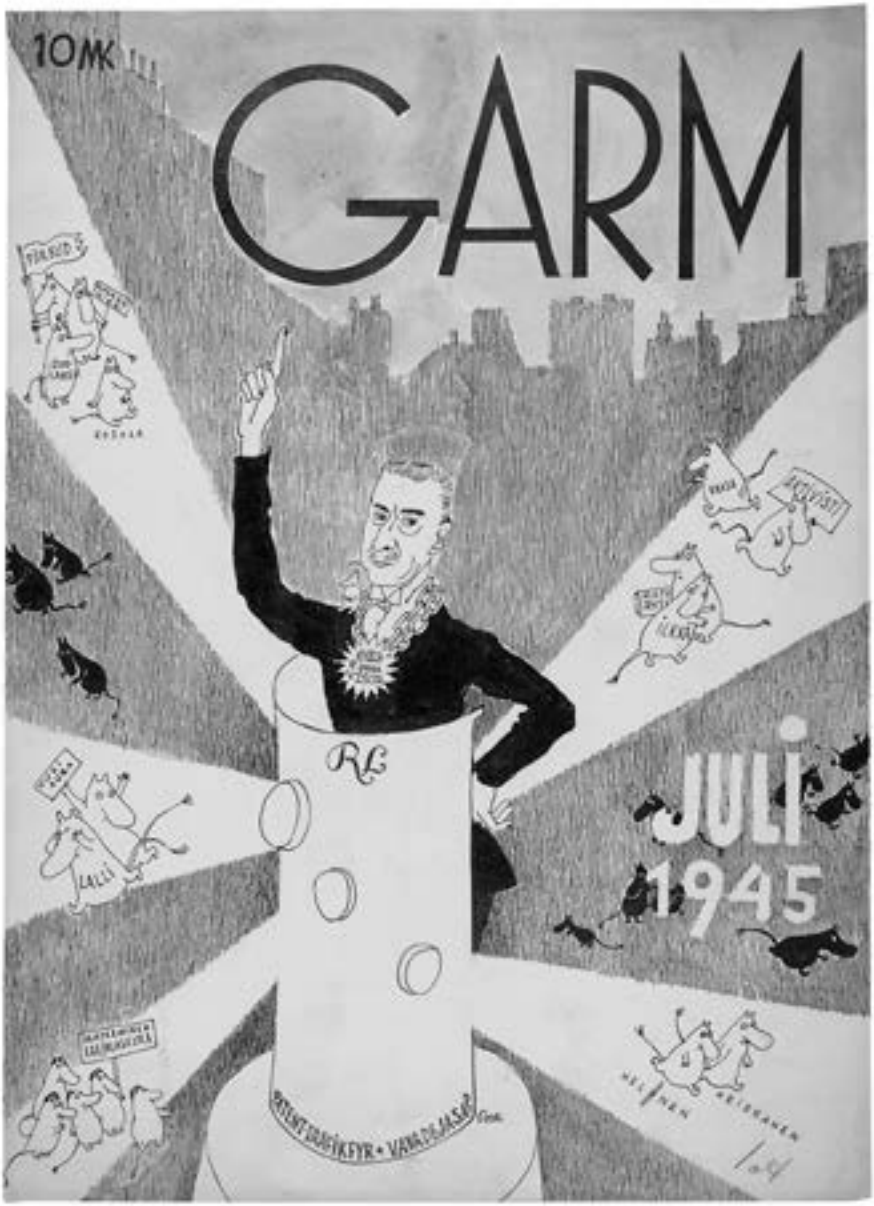

”Vavadejasa?”, säger oraklet Rolf Lagerborg på Tove Janssons pärmillustration till julinumret av skämttidningen Garm *1945. © Tove Jansson*

Antifascismen i det snäva litterära rummet

Vid sidan av dessa inrikes- och utrikespolitiska ställningstaganden, gällde det också att motarbeta en fraktionsbildning som hotade att ytterligare begränsa det snäva finlandssvenska kulturfältet. Det svenska i Finland – för att inte tala om de svenska intellektuella i Finland – utgjorde en begränsad krets där det inte var möjligt att gräva ner sig i ideologiska skyttegravar i samma utsträckning som i större språkområden, där kulturens existens inte hotades när den splittrades i rivaliserande fraktioner. Med ett uttryck av Milan Kundera kan man konstatera att små länder beter sig som stora familjer där man lär sig att samsas trots sina olika åsikter.[38] Således kunde vänstern, liberalerna och högern även under politiskt ansträngda förhållanden sitta runt samma bord under Finlands svenska författareförenings möten. Där beslöt man under sansade diskussioner bland annat om hur föreningen på 1930-talet skulle representeras på den antifascistiska kongressen i Paris eller i det nationalsocialistiska författarhuset i Travemünde.

Samspelet mellan kultur och politik fick en särskild betydelse i det svenska Finland när den ideologiska polariseringen ökade längre in på 1930-talet. Den kulturella verksamheten prioriterades framför det dagspolitiska och idén om ”Kulturens” upphöjda sfär blev ett slags skydd mot den expanderade politiseringen i samhället.[39] Kulturens betydelse för språkgemenskapen ökade dessutom efter att det politiska manöverutrymmet för de svenskspråkiga hade krympt under de föregående decennierna. I den lilla kretsen av svenskspråkiga författare och intellektuella var man därför mån om att i litterära frågor upprätthålla kommunikationen mellan politiska antagonister. Splittringar och utbrytargrupperingar kunde helt enkelt få katastrofala följder för en liten gemenskap.

Den ideologiska eklekticismen inom det svenska kulturetablissemanget i Finland vid tiden för Hitlers maktövertagande manifesterade sig på ett påtagligt sätt under en författarkarneval som författareföreningen ordnade i mars 1933.[40] I Diktarhemmets[41] gästbok finns en på skrivmaskin skriven ”sångtext till karikatyrtåget på Författareföreningens första karneval i Konsthallen” med rubriken ”Vår Akademi”, som uppenbarligen härstammar från författarkarnevalen

1933 då man som en del av programmet i Konsthallen i Helsingfors gick i en bohemisk festprocession med stora författarhuvuden av papp föreställande föreningens centrala gestalter.[42] Sången presenterar föreningens författare i den ordning de gick i karikatyrtåget. Först i dikten kommer Emil Zilliacus följd av Arvid Mörne och så vidare i fem strofer: ”Och se här i grekska dräkten / skrider Emil, främst av släkten. / Lagerkransad, Foibos broder och i band det stora gull. / Efter honom Arvid Mörne, / han som här i Suomihörne / slåss för gambla Borgakarla och för svenska jordens mull.”[43]

I den fjärde strofen kommer motsättningarna fram, men också en form av jovialisk vänskaplighet mellan människor med väldigt olika ideal och värderingar:

> Bland de män, som mycket tänka
> se vi vännen Hemmer blänka.
> Med sitt hjärta som kompass han letar uti livets paj.
> Medan Håkan, den filuren,
> på elefanters ryggar buren
> söker äventyrens vägar uti djungeln i Malay.
> Men se här kommer Tigern, den svarte lappoman.
> Kanske blir han snart diktator, om Hornborg ej det hindra kan.
> Men passopp. Nu kommer sisten,
> trenne vilda modernister.
> Mörk men stark som stenkol för Diktonius kämpaskaran an.

Av de nämnda författarna ingick Jarl Hemmer, Örnulf Tigerstedt, Eirik Hornborg och Elmer Diktonius i författareföreningens styrelse 1933. Tigerstedt, som enligt uppgift stod bakom texten,[44] var styrelsemedlem 1932–1939 och litterär propagandist för Nazityskland. Historikern, rektorn och opinionsbildaren Eirik Hornborg, föreningens ordförande 1922–1923 och 1932, var stridbar borgerlig fascismkritiker med *Nya Argus* som tribun.[45] Diktonius – vice ordförande på 1930-talet och flitig kolumnist i *Arbetarbladet* – representerade socialism och litterär modernism.[46]

De litterära fraktionerna grupperade sig kring olika tidskriftsföretag. *Nya Argus* med sin förhållandevis breda profil blev samlingsorganet för en kritiskt-liberal och akademisk opinion. De radikala moder-

nisterna organiserade sig på 1920-talet i de kortlivade tidskrifterna *Ultra* (1922) och *Quosego* (1928–1929). En del av deras generationskamrater – Hans Ruin, Jarl Hemmer och Erik Kihlman – stannade kvar i *Nya Argus*, i motsats till författare som Diktonius och Rabbe Enckell, som vägrade släta över kulturella och politiska skiljelinjer i den ”falska fridsamhetens” namn.[47] Högerfraktionen verkade genom Aktiva Studentförbundet (1931) och publicerade sig bland annat i *Studentbladet* samt från 1937 i det egna organet *Svensk botten*.

I slutändan mobiliserades en bred svenskspråkig opinion mot det äktfinska hotet, men inte utan en del hetsiga ideologiska strider också mellan författareföreningens medlemmar, i synnerhet i *Nya Argus* spalter. J. O. Söderhjelm – riksdagsman, sedermera justitieminister och representerad i författareföreningen som skattmästare – angrep i *Nya Argus* 1933 ett antiparlamentariskt bidrag av

”På Författarkarneval” av illustratören och grafikern Signe Hammarsten-Jansson (signaturen Ham). I författareföreningens litterära parad i Helsingfors 1933 tågade såväl ”fascister” som ”antifascister”. © Signe Hammarsten-Jansson

Örnulf Tigerstedt, medan redaktören Eirik Hornborg stod för flertalet av de kritiska bidragen mot äktfinskhet och fascism mellan slutet av 1920-talet och andra världskriget. Yrjö Hirn skrev om ”Fascismen, lagarna och friheten” 1930 och P. O. Barck tog 1935 ställning mot antisemitismen i Europa.[48] Där *Hufvudstadsbladet* till en början var mera tillmötesgående gentemot Lapporörelsen, tog *Nya Argus* tidigare och tydligare parti mot både Lapporörelsen och den internationella fascismen. Flera personer ur författareföreningens krets – Eirik Hornborg, Gunnar Castrén, Yrjö Hirn – bidrog till ett Lappokritiskt nummer (1.8.1930), som mot bakgrund av det spaltutrymme som tidskriften på 1920-talet erbjudit ledande svenskspråkiga antidemokrater (P. H. Norrmén till exempel) kan ses som en reaktion och uppgörelse med tidskriftens egna närförflutna.[49]

Om man i offentligheten uttryckte sig nog så fränt mot politiska antagonister bland de svenskspråkiga författarna, fortsatte det stilla samarbetet bakom kulisserna. Förhållandet mellan de politiska ytterligheterna Elmer Diktonius och Örnulf Tigerstedt är talande. Vid ett tillfälle inledde Diktonius ett brev (1936) till Tigerstedt med ”Ärade fascist och anti-modernist!”, varpå han i saklig ton fortsatte med att diskutera vardagliga författarärenden.[50] Den provocerande öppningen påminner om det omstridda fascismbegreppets roll i den pågående kampen om det ”moderna”, där Diktonius, till skillnad från dem som skrev beundrande om modern kultur i Mussolinis Italien, ansåg att fascistisk modernism inte var genuint nyskapande.

Från det motsatta hållet angrep det vita Finlands poet Bertel Gripenberg[51] i olika sammanhang ”bolsjevikskalden” Diktonius, som i sin tur 1944 ansåg att Gripenberg hade ”sågspån på den politiska sidan av hjärnan”.[52] Men de små kretsarnas logik gjorde sig gällande till exempel när Gripenberg fyllde 60 år 1938. Diktonius, vid tidpunkten vice ordförande i författareföreningen, påpekade att jubilaren visserligen gjort sig skyldig till mycket antidemokratiskt men tillade att ”mänskan Gripenberg har man aldrig haft något emot”.[53] Kanske motverkade benägenheten att krama sönder motståndaren ett djupare fascistiskt engagemang i det svenska Finland?

Antifascismen splittrar och förenar

Begrepp som samling och splittring eller söndring hade en särskild betydelse på 1920- och 1930-talen. Den högerradikala offensiven mot demokrati byggde trots allt på en idé om att den parlamentariska demokratin skapat en konstgjord söndring av det organiska folket. Inom den svenskspråkiga intelligentian gjorde sig Bertel Gripenberg redan före första världskriget till tolk för dessa idéer. På 1920-talet välkomnade han fascismens försvar av organiskt sammanhållna hierarkiska folkgemenskaper mot det demokratiska massamhället samt den heroiska handlingen och våldet mot parlamentarisk överläggning.[54]

Drömmen om folk- eller statsorganismen tog sig olika uttryck. Där en del gjorde sig till språkrör för svensk irredentism – de östsvenska tongångarna i Finland i början av självständigheten – önskade andra utreda möjligheterna till samarbete med den finska Lappofascismen.[55] För en tredje och småningom växande opinion stod *Nya Argus* och liberalerna inom politiken och kulturlivet. Inflytelserika opinionsbildare som Eirik Hornborg och politiker som J. O. Söderhjelm – ordförande respektive skattmästare i författareföreningen – var språkrör i försvaret av rättsstaten, yttrandefrihet, liberalism och det svenska språket mot äktfinskhet och fascism.

De ideologiska skiljelinjerna omdefinierades under mellankrigstiden upprepade gånger och på olika sätt fram till 1930-talets mitt beroende på var i Europa man befann sig. Förhållandet till fascismen inom den svenskspråkiga intelligentian i Finland är sammanflätad med vurmen för Italien, där många var nyfikna på vad det modernaste Italien hade att erbjuda. Till de mest entusiastiska hörde E. R. Gummerus (*Fascismen och det moderna Italien*, 1930) och Elsa von Born (*Italienska intryck*, 1936). Emil Zilliacus levererade en stillsammare Italienskildring (*Italienare*, 1930). Zilliacus hörde till kretsarna kring först kulturtidskriften *Euterpe* (1901–1905) och sedan *Argus* (1907–), inom vilken moderna upplysningsideal, den vetenskapliga världsbilden och rättsstaten på 1930-talet mobiliserades till försvar mot utbredningen av de ”irrationella passionerna” i politiken och samhällslivet.[56]

Skepticismen mot fascismen i det svenska Finland närdes av det faktum att antiparlamentarismen sammanflöt med det äktfinska svenskhatet. Rolf Lagerborg var fienden nummer ett i debatten om universitetets förfinskning, Elmer Diktonius och Hagar Olsson angreps för sitt vänsterengagemang, men också liberala författare från Arguskretsen som Hans Ruin fick vara på sin vakt. Ruin var 1933 inblandad i en märklig episod som började med att svenska och finska tidningar i maj rapporterade att han på grund av regimkritiska uttalanden i artikeln ”Tyskland på nära håll” i *Nya Argus* i april 1933 hade utvisats ur Tyskland, där han befunnit sig på resa vid tiden för Hitlers maktövertagande. Det här visade sig vara en falsk nyhet som Ruin avfärdade i ett brev till Yrjö Hirn. I själva verket hade Ruin lämnat Tyskland och rest till Schweiz veckor innan artikeln i *Nya Argus* kom ut. I en intervju för *Dagens Nyheters* Berlinkorrespondent i juni 1933 menade Ruin att ryktet spridits av den inhemska Lapporörelsen i syfte att misskreditera honom. Intervjun hade rubriken ”Fascismen i Finland är antisvensk” och publicerades också av *Svenska Pressen* i Finland. Några dagar senare korrigerade Ruin informationen i *Svenska Pressen*: han hade aldrig gett någon intervju för *Dagens Nyheter* i Berlin.[57]

Vid samma tidpunkt, sommaren 1933, publicerade Eirik Hornborg en artikel i *Nya Argus* om ”Tyranni”, där han fortsatte på sin tidigare polemik mot fascismen, Lapporörelsen och äktfinskheten.[58] Fascismkritik på svenska i Finland riktade sig inte sällan även mot de senare strömningarna, vilket till exempel Erik Kihlman ger prov på i sin artikel ”Drömmen om Stor-Finland”.[59] Att just Hornborg kom att inta en nationellt framskjuten position i debatten hade säkert att göra med hans ställning som en borgerlig motståndare till fascism liksom hans intresse för försvarsfrågor. Hornborg och andra liberaler och konservativa argumenterade för behovet av nykter reflektion och tog rättsstaten i försvar mot såväl fascistiska som socialistiska övertramp, vid en tidpunkt då man inom SFP ännu förhöll sig ambivalent till Lappoagitationen.[60]

Ställningstaganden mot Tredje riket på 1930-talet kostade författarna betydande uppoffringar i form av försäljningsförluster på tyska bokmarknader. Tyskland var den viktigaste utländska marknaden

för många finländska och övriga nordiska författare. Sally Salminens *Katrina*, som utkom på tyska 1937, gavs ut i en upplaga på 40 000 exemplar, Jarl Hemmers *Die Morgengabe* gavs ut i 15 000 exemplar. Hans Ruins essäsamling *Gycklare och apostlar* som innehöll kritisk analys av Tredje rikets idévärld, utkom på tyska i Wien men fick ett kyligt mottagande där. I Tyskland förbjöds och beslagtogs boken.[61] Ekonomiska hänsyn spelade följaktligen en central roll i den nazityska kulturpropagandan som Örnulf Tigerstedt förmedlade på svenska i Finland. Det gjorde han i form av pamfletter till förmån för den nazi-fascistiska europeiska författarföreningen,[62] där den finska författaren och litteraturhistorikern V. A. Koskenniemi 1942 delade viceordförandeskapet med italienaren Giovanni Papini. Tigerstedt lockade med större upplagor i Tyskland för de finländska författarna som kämpade med anspråkslösa inkomster från de små bokmarknaderna hemma. Ekonomiska incitament samverkade således med den ideologiska grogrunden för nationella samlingsrörelser i det svenska Finland efter inbördeskriget, där Bertel Gripenberg hade angett tonen med den bästsäljande diktsamlingen *Under fanan* från 1918.[63]

För Gripenberg stod valet mellan röd revolution och fortsatt inbördeskrig eller någon form av antisocialistisk autokrati. Men enligt egen uppgift tog han inte steget ut till nazismen. ”Min skräck för bolsjevismen leder mina tänkesätt, någon anhängare av diktaturen för diktaturens skull är jag inte”, skrev han till Rolf Lagerborg 1939.[64] Strukturellt var Gripenbergs position inte så olik de politiska motståndarnas situation. Där han gjorde sig till språkrör för en utvald minoritets försvarskrig mot interna språkstrider och röda uppror, tematiserat i ”En dröm om folkviljan” – en essä från 1908 som förutspådde inbördeskriget och utkom i bokform 1918 – upplevde sig den antifascistiska intelligentian å sin sida vara fångad mellan den finska Lapporörelsen och den globala högerradikalismen. Såväl antifascisternas som Gripenbergs utsatta läge förvärrades av den språkliga verkligheten, och båda kunde försöka vända utsattheten till en dygd: utanförskapet möjliggjorde kritisk distans gentemot dominerande majoriteter.

Elmer Diktonius och vänsterintelligentians internationella nätverk

Stödet från både nordiska kolleger och den internationella kommunismen hjälpte det politiska och litterära avantgardets nya namn Elmer Diktonius att erövra en plats på den litterära scenen efter inbördeskriget. I det vita Finland arbetade den intellektuella vänsteroppositionen i motvind, men om den unga nationen var ”superlativt mån om sitt anseende utåt”, som Rolf Lagerborg uttryckte det i citatet ovan, kunde radikala författare försöka positionera sig genom att ackumulera symboliskt kapital i utlandet. I detta syfte mobiliserade Diktonius sina nordiska kontakter till arbetarlitteraturens ledande namn och till författare som samlades kring den vänsterradikala och pacifistiska tidskriften *Clarté*, grundad i Sverige 1924 efter fransk förebild.

Trots att vänsterintelligentian i nordisk jämförelse hade ett begränsat utrymme i Finland valdes Diktonius in i Finlands svenska författareförenings styrelse och var vice ordförande 1937–1944. Bakom sig hade han en radikal period under republikens första år, då han stod nära Otto Wille Kuusinen.[65] Under första världskriget hade Kuusinen, senare känd som hög partifunktionär i Sovjetunionen, studerat musikteori för Diktonius som var elev vid Helsingfors musikinstitut. Vid denna tid siktade Diktonius på en framtid som kompositör. En vänskap baserad på musik, konst och ideologi växte fram mellan honom och Kuusinen. Efter att den röda regeringen i Helsingfors kollapsat på våren 1918 flydde Kuusinen till Ryssland, där han var med om att grunda Finlands till en början underjordiska kommunistiska parti och deltog i grundandet av den Kommunistiska internationalen följande år.[66] I Diktonius såg Kuusinen en revolutionens poet, och han utövade ett politiskt-estetiskt inflytande över Diktonius debut med *Min dikt* 1921.

Mot den här bakgrunden var den unga Diktonius mindre angelägen än många av sina borgerliga författarkolleger att bevaka kulturens renhet gentemot politiken. Tvärtom beklagade han sig i *Suomen Sosialidemokraatti* 1929 över att totalitarismerna i Italien och Ryssland förstod sig bättre än den inhemska politiken på att engagera författarna för sin sak. Dessutom menade Diktonius, som alltid kämpade med sin personliga ekonomi, att det kanske inte var så farligt om

politiskt understödd kulturpropaganda på vänsterhåll erbjöd några slantar åt en svältande författare.[67]

Med enskilda välgörare som Kuusinen, den ryska agenten Lydia Stahl och den kommunistiska politikern Salme Pekkala – syster till den kända författaren och politikern Hella Wuolijoki – kom Diktonius till den litterära offentligheten från en politiskt och estetiskt radikal miljö. Inom dessa kretsar rekryterades den välbärgade Stahl av den ryska underrättelsetjänsten i Finland 1921.[68] Den internationella kommunismen möjliggjorde även Diktonius resor till London och Paris i början av 1920-talet.

Under resorna utvidgades nätverken med nya kontakter till bland annat den franska antimilitaristiska vänstern: Henri Barbusse och hans tidskrift *Clarté* samt den tysk-franska författaren Ivan Goll, som tog med Diktonius dikt ”Jaguaren” i den internationella antologin *Les cinq continents* (1922). För Diktonius blev nätverken och publikationerna i utlandet en motvikt till den litterära och politiska oppositionen i Finland. Han framställde sig gärna som missförstådd hemma och kändis utomlands. Men varken Diktonius eller någon annan lyckades upprätta en finländsk sektion av den i Sverige etablerade Clartérörelsen, även om enskilda Clartéaktivister som Cay Sundström senare blev språkrör för antifascismen i Finland, inte minst genom Sundströms rapportering från det spanska inbördeskriget sommaren 1937.[69]

De internationella kommunistiska nätverken förde samman Diktonius med den förmögna nyzeeländsk-brittiska kommunisten och medborgaraktivisten Mary Moorhouse i London i början av 1920-talet. Genom dessa kanaler etablerades kontakter mellan finländska kulturpersonligheter och den engelska kommunistpolitikern Rajani Palme Dutt, ledande journalist och teoretiker inom det brittiska kommunistpartiet. I mars 1920 kom Salme Pekkala till London, dit hon skickats av Otto Wille Kuusinen genom förmedling av den finländska socialistiska författaren Allan Wallenius i Stockholm. Där kom Pekkala i kontakt med brittiska feminister som Sylvia Pankhurst. Sommaren 1921 besökte Diktonius Salme Pekkala i London. Hans resa till Paris och London understöddes sannolikt av Pekkalas syster Hella Wuolijoki. Det var hon som förmedlade kontakten till Lydia Stahl, som i sin tur översatte ”Jaguaren” till franska för Ivan

Golls ovannämnda antologi. Salme Pekkala, som introducerade Diktonius för Moorhouse, gifte sig sedan med Dutt. Den förmögna Moorhouse understödde den finländska antifascismen, feminismen och pacifismen både ekonomiskt – hon bidrog till finansieringen av Erkki Valas tidigare nämnda tidskrift *Tulenkantajat* – och socialt, genom att förmedla kontakten mellan författare som Bertolt Brecht och finländska kulturpersonligheter.[70]

På så sätt strålade det litterära avantgardet samman med internationella kommunistiska och antimilitaristiska nätverk. Till Diktonius nordiska kontakter inom den internationella antifascismen hörde den danska författaren Martin Andersen Nexø, en centralgestalt för den nordiska antifascistiska arbetarlitteraturen och efterträdare till Georg Brandes som portalfigur för skandinavisk kulturradikalism. Genom sitt långvariga engagemang för den internationella kommunismen och sin syn på Sovjetunionen som den enda möjliga räddningen mot fascismen – och som den västeuropeiska världsuppfattningens antites – hade Nexø emellertid en kritisk uppfattning om Norden.[71] Han menade att regionen hade ett överdimensionerat rykte och att det fanns en tendens att också i utlandet förhålla sig överdrivet välvilligt till nordiska dygder. Bekräftelsen utifrån gav näring åt det inre självförtroendet, men uppfattningen om den egna förträffligheten var enligt Nexø bedräglig: ”Vi ha mycket av läpparnas demokrati … och från detta till nazism och fascism är vägen kortare än de flesta anar.”[72]

Nexøs blinda stöd för Sovjetunionen 1939, när flertalet nordiska vänsterintellektuella tog parti för Finland, gjorde honom till en kontroversiell person, inte bara i Finland. Diktonius ursäktade danskens överdrifter på samma sätt som han i ett annat sammanhang slätade över Bertel Gripenbergs excesser på högerkanten: när det inte gick att förena litterära och politiska agendor bagatelliserades de senare. Det var ju, menade Diktonius i ett brev till den svenska författaren Eyvind Johnson, ganska vanligt att ”bohemer pratar goja om politiken”.[73]

Avslutning

Genom en rad samverkande faktorer stannade Finland på tröskeln till en fullt utvecklad fascism. En inhemsk Mussolini trädde aldrig

fram och trots sin bräcklighet stod den finländska demokratin och medborgarsamhället mot en högerradikal revolution. De politiska och rättsliga traditionerna i den unga republiken, som vid den här tiden effektivt sattes i förbindelse med en nordisk värdegemenskap, mobiliserades som en ideologisk skyddsmur. Mobiliseringen påskyndades i sin tur av interna splittringar på språkliga grunder och den svenskspråkiga intelligentians försvarskamp mot äktfinskhet. I den debatten spelade flera personer ur författareföreningens krets en nyckelroll. De bidrog till att skriva in 1930-talets laglighetskamper i en tradition som uppstod med försvaret av Finlands ställning i det ryska imperiet i slutet av 1800-talet.

Dessa kamper gav en speciell lokal färg åt föreställningen om författarnas engagemang som relativt oberoende intellektuella. Franskans *intellectuel* daterade sig till Dreyfusaffären på 1890-talet och den franska akademiska och litterära elitens engagemang i försvaret av en på falska grunder dömd judisk officer.[74] Medan deras konservativa motståndare avfärdade dem som ”det intellektuella partiet” som blandade sig i frågor som inte angick dem, gjorde ”de intellektuella” själva utanförskapet till en dygd. Det gjorde också Georg Brandes, som från Dreyfusaffärens Paris förmedlade begreppet till det skandinaviska språkområdet.[75] Genom sitt försvar för finnar, polacker, armenier med flera bidrog den celebra dansken till att förmedla idén om det intellektuella engagemanget till den internationella arenan och kampen för de förtryckta minoriteterna i Europas imperier.

Brandes dog 1927 och hann inte uppleva det högerradikala genombrottet i Finland 1929–1932. Medlemmar i Arguskretsen – hans finländska adepter[76] – tog mot bakgrund av sin minoritetsposition kraftigt avstånd från de fascistoida rörelsernas frammarsch. De positionerade sig på en relativ distans från dagspolitiken och organiserade sig i kulturtidskrifter som *Argus*, som blev de intellektuellas samlingspunkter.[77] I en liten kultur som det svenskspråkiga Finland samlade dessa tidskrifter en brokig skara medverkande. Det gjorde också Finlands svenska författareförening, där en av strukturella skäl nödvändig ideologisk eklekticism satte gränser för politisering och polarisering. Föreningens medlemmar företrädde motstridiga politiska åsikter och polemiserade tidvis till och med hetsigt mot varandra i debattartiklar, men på vardagsnivån strävade de efter att

upprätthålla goda eller neutrala relationer till varandra. De lyckades ofta hålla isär politiska åsiktsmotsättningar från det som förenade dem i föreningen, nämligen strävandena för den svenska litteraturen och kulturen i Finland. Det här har vi tolkat som den lilla gruppens strategi i en turbulent tid. Lappoaktivismen lyckades genomdriva lagstiftning som 1930 förbjöd kommunistisk verksamhet i offentligheten, men när de fascistoida rörelserna i Finland efter en inledande ambivalens allt tydligare sammanstrålade med antisvensk äktfinskhet, var Lappoideologin inte en enkel politisk hemvist för de svenska intellektuella eller författarna, inte ens för dem som förenade sig i en negativ syn på socialism och bolsjevism. Kritiken mot äktfinskheten och dess Storfinlandsdrömmar kom således under språkstridens tid att förena författare som under andra premisser möjligen hade funnit sig i olika ideologiska läger.

NOTER

1. Se t.ex. Alapuro, *State and Revolution*, s. 216–218; Kurunmäki, ”’Nordic Democracy’ in 1935”, s. 52–53; Meinander, *Nationalstaten*.
2. För en diskussion om begreppet ”det vita Finland”, se Roselius, *Kiista, eheys, unohdus*, s. 30–31; Roselius, ”Valkoinen Viipuri”, s. 244–245.
3. Närmare om författareföreningens medlemmar under mellankrigstiden, se Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 52–80.
4. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 43–51.
5. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 106–108; Handlingar rörande Fédération Internationale des Sociétés professionelles de Gens de lettres 1931–1933, Finlands svenska författareföreningsarkiv, SLSA 904.6.3.
6. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 70.
7. Willner, *Mellan tvång och frihet*, s. 92.
8. Willner, *Mellan tvång och frihet*, s. 92.
9. Elsa von Born, ”I audiens hos Mussolini”, *Östra Nyland* 7.5.1930.
10. Häggman, *Kivelle perustettu*, s. 223–227.
11. Om episoden och debatten kring den, se Sevänen, *Vapauden rajat*, s. 324–325. Utdraget ur romanen publicerades i *Tulenkantajat* 24.11.1934.
12. Lauri Viljanen som representerade Kirjailijaliitto och Johannes Edfelt från Sveriges författarförening framförde efter sin hemkomst kritik mot att det förekom politisk propaganda i diktarhuset. Mertanen, ”Tredje rikets gäster”, s. 398–399. Om den danska debatten och nordiska olikheter, se Ørskov, *Seaside encounters*, s. 148.
13. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 124–127; Häggman, *Kivelle perustettu*, s. 253; Mertanen, ”Tredje rikets gäster”; Thulstrup, *Med lock och pock*, s. 148.
14. Stenius, *Femte akten*, s. 161.
15. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 127–129. Om Hans Ruins essäistiska antifascism se Anders Westerlunds kapitel i denna bok.
16. Se Meinander, ”Aktiva Studentförbundet”; Waltå, ”Krisen och litteraturen på trettiotalet”.
17. Stjernschantz, *Ett förlag och dess författare*, s. 140–141.
18. Elmer Diktonius, ”Tjugo år i vår litteratur”, *Arbetarbladet* 4.9.1939.
19. Riikonen, *Nukuin vasta aamuyöstä*, s. 248; Häggman, *Kivelle perustettu*, s. 238.
20. Hiitonen, *Vääryyttä oikeuden valekaavussa*, s. 316–317.
21. Sevänen, *Vapauden rajat*, s. 324–325.
22. Marjomaa, ”Antikainen, Toivo”.
23. ”Erkki Vala har avtjänat sitt straff”, *Svenska Pressen* 21.10.1937; ”Benådningsskrift för Erkki Vala”, *Hufvudstadsbladet* 22.9.1937.
24. Cit. i Wahlbäck, *Jättens andedräkt*, s. 133.
25. Hultén, *Kulturtidskrifter på 30-talet*, s. 186.
26. A. Mörne, ”En protest”, *Nordisk Forfatter-Tidende*, april 1939.
27. Meinander, *Finlands historia* 4, s. 116–117.
28. Lagerborg, *Ord och inga visor*, s. 308–309.

29. Lagerborg, *Ord och inga visor*, s. 309.
30. Cit. i Lagerborg, *I egna ögon – och andras*, s. 382.
31. Lagerborg, *I egna ögon – och andras*, s. 217–218.
32. Klinge, *Itsenäisen Suomen ylioppilaat*, s. 144–150; Meinander, *Nationalstaten*, s. 15–16.
33. Westin, *Tove Jansson*, s. 109–112; Geust, ”Svinaktiga skämtteckningar och betryggande småtroll”.
34. Lagerborg citerar sitt tal till studenter i Åbo 5.11. 1935 i Lagerborg, *Ord och inga visor*, s. 425.
35. ”Men annars tror jag svenskelinerna småningom sadlat om till liberaler, medan ungfinnarna tack vare ’maitosuomalaisuus’ pressas till höger.” Elmer Diktonius till Olof Enckell 26.2.1929, i Diktonius, *Brev*, s. 162. Ordet maitosuomalaisuus dyker upp några gånger i samtida press: i pseudonymen Kipunas (Jussi Raitio) satiriska dikt ”Nykyaikainen runo” i *Suomen Sosialidemokraatti* 22.6.1927, i ”Terve, Hra ’Jorri’”, av pseudonymen Iivari i *Lalli* 1.4.1927, i ”Hekumoimme edelleen” av pseudonymen Karri i *Sisä-Suomi* 1928 och i kåseriet ”Kurikoimista” av pseudonymen Juutas Käkriäinen i *Kurikka* 2.3.1929.
36. Willner, *Finländska gestalter*, s. 136.
37. Se Diktonius recensioner av *Tulenkantajat* i Diktonius, *Kirjeitä ja katkelmia*, s. 117–118, och av Paavolainen i *Nya Argus* 2/1937. Även Willner, *Finländska gestalter*, s. 140.
38. Kundera, *De svikna arven*, s. 176–177.
39. Temat spelade en särskild roll i Tyskland, se Bollenbeck, *Bildung und Kultur* och Lepenies, *The Seduction of Culture in German History*.
40. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 90–93; I.B., ”Parnassparad”, *Hufvudstadsbladet* 3.3.1933; Belletriste, ”På författarkarneval i Konsthallen”, *Astra* 1.3.1933; Dame-pique, ”Författarkarneval”, *Hufvudstadsbladet* 4.3.1933.
41. Diktarhemmet var en författarbostad i Borgå som förläggaren Holger Schildt och hans fru Mathilda (Mila) Schildt donerade till författareföreningen 1921. Föreningen valde ur sin krets en författare som gavs rätten att bo i huset på valfri tid. 1928–1932 var det Bertel Gripenberg, 1933–1944 Jarl Hemmer och 1945–1959 Rolf Lagerborg. Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 93–99.
42. Författarkarnevalens syfte var att samla in pengar till författareföreningen och deltagarna var således inte bara föreningens egna medlemmar, utan också huvudstadens societet. Se Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 88–91.
43. ”Vår Akademi”, i Diktarhemmets gästbok 1923–1973, Svenska litteratursällskapets tjänstearkiv.
44. ”Vår Akademi”, i Diktarhemmets gästbok 1923–1973, Svenska litteratursällskapets tjänstearkiv.
45. Om Örnulf Tigerstedt, se Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*; Waltå, *Poet Under Black Banners*. Om Eirik Hornborg och hans kritik av Lapporörelsen och fascism bland annat i *Nya Argus*, se Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland”.

46. Diktonius hade 1927 gett ut diktsamlingen *Stenkol* som nämns i raderna om honom. Om hans journalistik, se Lindqvist, ”I demokratins tjänst – nedslag i Diktonius trettiotalsjournalistik”. ”Håkan” i dikten avser Håkan Mörne som var känd för sina reseberättelser och utlandsreportage.
47. Rabbe Enckell (1927), cit. i Willner, *Finländska gestalter*, s. 97.
48. Till exempel: Eirik Hornborg, ”Rasproblemet. Några reflexioner”, *Nya Argus* nr 2, 16.1.1927; Eirik Hornborg, ”Till tioårsminnet”, *Nya Argus* nr 10, 16.5.1928; Eirik Hornborg, ”Betänkliga symptom”, *Nya Argus* nr 19, 16.11.1928; Eirik Hornborg, ”Finsk och svensk stämning”, *Nya Argus* nr 1, 1.1.1929; Eirik Hornborg, ”Spänningen i Tyskland”, *Nya Argus* nr 20, 1.12.1929; Yrjö Hirn, ”Fascismen, lagarna och friheten”, *Nya Argus* nr 13, 1.8.1930; Örnulf Tigerstedt, ”Liberalt contra antiliberalt”, *Nya Argus* nr 20, 1.12.1932; J. O. Söderhjelm, ”Parlamentarism i krig och kris”, *Nya Argus* nr 3, 1.2.1933; P. O. Barck, ”Antisemitismen inför skranket”, *Nya Argus* nr 18, 1.11.1935.
49. *Nya Argus* nr 13, 1.8.1930. Se Bengelsdorff, ”Amos och Eirik – brevväxling under tre decennier”; Willner, *Mellan tvång och frihet*; Hyvämäki, *Sinistä ja mustaa*; Ekberg, *Führers trogna följeslagare*.
50. Diktonius till Tigerstedt 30.6.1936, i Diktonius, *Brev*, s. 264.
51. Henrik Ekberg konstaterar i *Biografiskt lexikon för Finland* att Gripenberg ”betraktats som aktivisternas och Lapporörelsens hovpoet”; Johan Wrede skriver i *Finlands svenska litteraturhistoria* om Gripenbergs ”reaktionära hatdiktning”. Wrede, ”Den traditionella poesin”, s. 77.
52. Cit. i Donner, Diktonius, *Ett liv*, s. 187.
53. Cit. i Donner, Diktonius, *Ett liv*, s. 186.
54. Hyvämäki, *Sinistä ja mustaa*, kap. ”Oikeistoradikaali”; Henrik Ekberg, ”Gripenberg, Bertel”.
55. Meinander, *Nationalstaten*, s. 19–30, 38–48.
56. Nygård, ”Från Euterpe till Argus”.
57. Ek, *En människas uttryck*, s. 198–200; Hans Ruin, ”Tyskland på nära håll”, *Nya Argus* nr 8, 16.4.1933; ”Dr Ruin har lämnat Tyskland”, *Hufvudstadsbladet* 30.4.1933; ”Hans Ruin har utvisats ur Tyskland”, *Dagens Nyheter* 1.5.1933; ”Fascismen i Finland är antisvensk”, *Dagens Nyheter* 15.6.1933; ”Hans Ruin hemma”, *Svenska Pressen* 16.6.1933; ”Med anledning av en intervju”, *Svenska Pressen* 19.6.1933. Se även Söderling, ”Kommentar”.
58. Eirik Hornborg, ”Tyranni”, *Nya Argus* nr 12, 1.7.1933.
59. Erik Kihlman, ”Drömmen om Stor-Finland”, *Nya Argus* nr 4, 16.2.1931.
60. Meinander, *Nationalstaten*.
61. Göran Stenius, ”Finländsk skönliteratur uppskattad i Tredje Riket”, *Västra Nyland* 1.10.1938; ”Bok av Ruin förbjuden i Tyskland”, *Hufvudstadsbladet* 16.1.1938. Se även Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 135.
62. Martin, *The Nazi-Fascist New Order for European Culture*.
63. Willner, *Dikt och politik*, s. 124; Nygård & Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap*, s. 135–136.
64. Cit. i Willner, *Dikt och politik*, s. 131.
65. Henrikson, *Romantik och marxism*.

66. Sainio, ”Kuusinen, Otto Wille”.
67. Artikeln ur *Suomen Sosialidemokraatti* 6.10.1929 tryckt i Diktonius, *Kirjeitä ja katkelmia*, s. 132–134.
68. Murphy, ”Lydia Stahl: a secret life, 1885-?”.
69. Se Saarela, ”Finnish socialist intellectuals”.
70. Tuomioja, *Häivähdys punaista*, s. 124–125; Zilliacus, ”The Roaring Twenties of Elmer Diktonius”, s. 177–178; Donner, *Diktonius. Ett liv*, s. 113–114.
71. Mattsson, *Martin Andersen Nexø*, s. 234–235, 242.
72. Cit. i Mattsson, *Martin Andersen Nexø*, s. 358.
73. Mattsson, *Martin Andersen Nexø*, s. 358; Elmer Diktonius till Eyvind Johnson, Lindberger, *Och så vill jag prata med dig*, s. 187.
74. Charle, *Naissance des ”intellectuels”*.
75. Knudsen, *Georg Brandes*, s. 335; Nygård, ”The Geopolitics of the ’Modern Breakthrough’”.
76. Castreń, *Humanister och humaniora*, s. 373–379.
77. Nygård, ”Från Euterpe till Argus”.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Finlands svenska författareförenings arkiv, SLSA 904
Handlingar rörande Fédération Internationale des Sociétés professionelles de Gens de lettres 1931–1933

Svenska litteratursällskapets tjänstearkiv
Diktarhemmets gästbok 1923–1973

Tryckta källor

Diktonius, Elmer, *Kirjeitä ja katkelmia,* (toim.) Jörn Donner & Marit Lindqvist, Helsinki: Otava 1995.

Diktonius, Elmer, *Brev,* (red.) Jörn Donner & Marit Lindqvist, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1995.

Lagerborg, Rolf, *I egna ögon – och andras. En bok om att känna sig själv*, Helsingfors: Söderström 1942.

Lagerborg, Rolf, *Ord och inga visor – andras och egna. Från ett folkvälde på villovägar*, Helsingfors: Söderström 1945.

Lindberger, Örjan (red.), *Och så vill jag prata med dig. Brevväxlingen mellan Eyvind Johnson och Elmer Diktonius*, Stockholm: Bonnier 1997.

Stenius, Göran, *Femte akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland*, Helsingfors: Söderström 1937.

Tidningar och tidskrifter

Arbetarbladet 1939
Astra 1933
Dagens Nyheter 1933
Hufvudstadsbladet 1933, 1937, 1938
Kurikka 1929
Lalli 1927
Nordisk Forfatter-tidende 1939
Nya Argus 1930, 1932, 1933, 1937
Sisä-Suomi 1928
Suomen Sosialidemokraatti 1927, 1929
Svenska Pressen 1933, 1937
Tulenkantajat 1934
Västra Nyland 1938
Östra Nyland 1930

Litteratur

Alapuro, Risto, *State and Revolution in Finland,* Berkeley: University of California Press 1988.

Bengelsdorff, Anna Lena, ”Amos och Eirik – brevväxling under tre decennier”, *Nya Argus* 6/2013.

Bollenbeck, Georg, *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines Deutschen Deutungsmusters*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1996.

Castrén, Gunnar, *Humanister och humaniora. Tryckt och talat från sex decennier*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1958.

Charle, Christophe, *Naissance des ”intellectuels” 1880–1900*, Paris: Minuit 1990.

Donner, Jörn, *Diktonius. Ett liv*, Helsingfors: Schildts 2007.

Ek, Thomas, *En människas uttryck. Studier i Hans Ruins självbiografiska essäistik*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2003.

Ekberg, Henrik, *Führerns trogna följeslagare*, diss., Helsingfors: Schildts 1991.

Ekberg, Henrik, ”Gripenberg, Bertel”, *Biografiskt lexikon för Finland*, URN:NBN:fi:sls-4677-1416928957283.

Geust, Miranda, ”Svinaktiga skämtteckningar och betryggande småtroll. Antifascism i Tove Janssons satirteckningar och i barnromanen *Småtrollen och den stora översvämningen*”, (red.) Anna Biström & Jens Grandell, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 98, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2023.

Henrikson, Thomas, *Romantik och marxism. Estetik och politik hos Otto Ville Kuusinen och Diktonius till och med 1921*, Stockholm: Stockholms universitet 1971.

Hiitonen, Ensio, *Vääryyttä oikeuden valekaavussa*, Hyvinkää: Vapaa Pohjola 1953.

Hultén, Britt, *Kulturtidskrifter på 30-talet. Nordeuropa, Ateneum, Fronten*, diss., Lund: Bo Cavefors Bokförlag 1977.

Hyvämäki, Lauri, *Sinistä ja mustaa. Tutkielmia Suomen oikeistoradikalismista*, Helsinki: Otava 1971.

Häggman, Kai, *Kivelle perustettu. Suomen kirjailijaliitto 1897–2017*, Helsinki: Otava 2017.

Jalava, Marja, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealistisessa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.

Kaihovirta, Matias & Mats Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland. Karl H. Wiik och Eirik Hornborg inför Lapporörelsen”, *Historisk tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 43–74.

Kalemaa, Kalevi, *Raoul Palmgren. Suomalainen toisinajattelija*, Helsinki: Tammi 1984.

Klinge, Matti, *Itsenäisen Suomen ylioppilaat. Ylioppilaskunnan historia* IV, Helsinki: Gaudeamus 1978.

Knudsen, Jørgen, *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896–1914*, 2, København: Gyldendal 1998.

Kundera, Milan, *De svikna arven*, övers. Mats Löfgren, Stockholm: Bonniers 1995.

Kurunmäki, Jussi: ”’Nordic Democracy’ in 1935. On the Finnish and Swedish Rhetoric of Democracy”, Jussi Kurunmäki & Johan Strang, *Rhetorics of Nordic Democracy*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010, s. 37–82.
Lepenies, Wolf, *The Seduction of Culture in German History,* Princeton, NJ: Princeton University Press 2006.
Lindqvist, Marit, ”I demokratins tjänst – nedslag i Diktonius trettiotalsjournalistik”, (red.) Agneta Rahikainen, Marit Lindqvist & Maria Antas, *Gudsöga, djävulstagg: Diktoniusstudier*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000.
Marjomaa, Risto, ”Antikainen, Toivo”, *Kansallisbiografia*, Studia Biographica 4, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-004771.
Martin, Benjamin G., *The Nazi-Fascist New Order for European Culture*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2016.
Mattsson, Per-Olof, *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*, Stockholm: ellerströms 2017.
Meinander, Henrik, ”Aktiva Studentförbundet. En högerradikal sammanslutning 1931–1945”, (red.) Helena Solstrand-Pipping, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 64, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1989.
Meinander, Henrik, *Finlands historia* 4, Esbo: Schildts 1999.
Meinander, Henrik, *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016.
Mertanen, Tomi, ”Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet”, *Historisk tidskrift för Finland* 96, 2011:4, s. 392–421.
Murphy, William T., ”Lydia Stahl: a secret life, 1885-?”, *Journal of Intelligence History* 18, 2019:1, s. 38–62. https://doi.org/10.1080/16161262.2018.1537037.
Nygård, Stefan, ”Från Euterpe till Argus: Kulturkosmopolitismen i det tidiga 1900-talets Finland”, (red.) Trygve Söderling, *Ögonen upp! Nya Argus första sekel*, Helsingfors: Garantiföreningen för Nya Argus r.f. 2011, s. 29–46.
Nygård, Stefan, ”The geopolitics of the ’Modern Breakthrough’: Cultural internationalisation and geopolitical decline in Scandinavia 1870–1914”, *Geopolitics*, 28.7.2022, https://doi.org/10.1080/14650045.2022.2094774.
Nygård, Stefan & Henrika Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap. Finlands svenska författareförening 1919–2019*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2019.
Palmgren, Raoul, *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus II. Pulan, fasismin ja sodan varjossa (1930–44)*, Helsinki: WSOY 1984.
Riikonen, H. K., *Nukuin vasta aamuyöstä. Olavi Paavolainen 1903–1964*, Helsinki: Gummerus 2014.
Roselius, Aapo, *Kiista, eheys, unohdus. Vapaussodan muistaminen suojeluskuntien ja veteraaniliikkeen toiminnassa 1918–1944*, diss., Helsinki: Suomen Tiedeseura 2010.

Roselius, Aapo, ”Valkoinen Viipuri”, *Politiikan ja jännitteiden Viipuri*, (toim.) Anu Koskivirta & Aleksi Mainio, Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 21, s. 242–272. doi: 10.47564/vskst.94654.
Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka: *Svart gryning. Fascismen i Finland 1918–44*, övers. Mattias Huss, Stockholm: Lind & Co. 2018.
Saarela, Tauno, ”Finnish socialist intellectuals on fascism and anti-fascism in the 1930s”, (eds.) Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin, *Anti-fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019.
Sainio, Venla, ”Kuusinen, Otto Wille”, *Biografiskt lexikon för Finland*, URN:NBN:fi:sls-4146-1416928956752.
Sevänen, Erkki, *Vapauden rajat. Kirjallisuuden tuotannon ja välityksen yhteiskunnallinen sääntely Suomessa vuosina 1918–1939*, diss., Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1994.
Silvennoinen, Oula, Marko Tikka & Aapo Roselius, *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*, Helsinki: WSOY 2016.
Stjernschantz, Göran, *Ett förlag och dess författare. Söderström & C:o Förlags Ab 1891–1991*, Helsingfors: Söderström 1991.
Söderling, Trygve, ”Kommentar”, *Nya Argus* 9/2011.
Thulstrup, Åke, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–1945*, Stockholm: Bonniers 1962.
Tuomioja, Erkki, *Häivähdys punaista. Hella Wuolijoki ja hänen sisarensa Salme Pekkala vallankumouksen palveluksessa*, Helsinki: Tammi 2006.
Wahlbäck, Krister, *Jättens andedräkt. Finlandsfrågan i svensk politik 1809–2009*, Stockholm: Atlantis 2011
Waltå, Göran O:son, *Poet Under Black Banners: The Case of Örnulf Tigerstedt and Extreme Right-wing Swedish Literature in Finland 1918–1944*, diss., Uppsala: Uppsala universitet 1993.
Waltå, Göran O:son, ”Krisen och litteraturen på trettiotalet”, (utg.) Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen*: *1900-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2000.
Westin, Boel, *Tove Jansson: Ord, Bild, Liv*, Stockholm: Bonnier 2007.
Willner, Sven, *Finländska gestalter* VI, Ekenäs 1967.
Willner, Sven, *Dikt och politik*, Helsingfors: Söderströms 1968.
Willner, Sven, *Mellan tvång och frihet*, Helsingfors: Boklaget 1989.
Wrede, Johan, ”Den traditionella poesin”, (utg.) Clas Zilliacus, *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2000, s. 68–79.
Zilliacus, Clas, ”The Roaring Twenties of Elmer Diktonius: A Centenarian as Wonder Boy”, *Scandinavian Studies* 69(2) 1997, s. 171–188.
Ørskov, Frederik F., *Seaside Encounters. Culture, Politics, and Comradeship at the German-Nordic Writers' House, 1934–1939*, diss., Faculty of Arts, Helsinki: University of Helsinki 2023.

KASPER BRASKÉN

ERNST VON BORN, SVENSKA FOLKPARTIET OCH DET BORGERLIGA MOTSTÅNDET MOT FASCISMEN

Sommaren 1930 upplevde den finlandssvenska samlingsrörelsen sin värsta kris någonsin. Svenska folkpartiet (SFP) riskerade att splittras då partiet inte kunde enas om ett gemensamt ställningstagande gentemot den högerpopulistiska Lapporörelsen. Den antikommunistiska folkrörelsens våldsamma metoder hotade att rasera rättsstaten och, enligt vissa kritiker, riskerade rörelsen förvandla Finland till en fascistisk diktatur. En av de mest kritiska rösterna mot Lapporörelsen på svenskspråkigt håll var friherre Ernst von Born. I augusti 1930 positionerade han sig tydligt i ett politiskt manifest med titeln ”För eller emot Lappo”. I motsats till flera av sina meningsfränder inom den svenskspråkiga och finskspråkiga borgerliga högern i Finland var Ernst von Born explicit: ”Jag är emot.”[1]

Det klara ställningstagandet mot Lapporörelsen gör manifestet till ett viktigt bidrag till historien om den finlandssvenska[2] borgerliga antifascismen, även om texten inte publicerades i den här formen i sin samtid. I den fem sidor långa maskinskrivna texten analyserar von Born den politiska utvecklingen i Finland som hade förändrats radikalt efter Lapporörelsens tillkomst i slutet av november 1929. Dokumentet är inte bara en skarpsinnig politisk betraktelse, utan även ett principiellt ställningstagande som avslöjar hur von Born och likasinnade inom SFP tolkade utmaningen från Lapporörelsen.

Från och med vårvintern 1930 hamnade von Born ett flertal gånger i direkt konfrontation med rörelsens aktivister. Till de mer okända incidenterna hör grundlagsutskottets möte i Ständerhuset i Helsingfors den 5 juli då Lappomän trängde in för att tvinga ut två kommunistiska riksdagsmän. Bland andra Ernst von Born och Ernst Estlander från SFP försökte stoppa inkräktarna. I protest avbröt von Born och Estlander sitt deltagande i mötet och von Born var en av få som i riksdagens plenum öppet kritiserade det olagliga övergreppet mot kommunisterna.[3]

Syftet med detta kapitel är att analysera Svenska folkpartiets reaktioner mot den högerpopulistiska och fascistiska utmaningen i Finland och därmed bidra till diskussionen om det finlandssvenska borgerliga fältets möjligheter att artikulera det vi i dag kunde beskriva som antifascism. Begreppet omfattar olika former av motstånd och opposition mot högerradikalism, högerpopulism och fascistiska tendenser inom högerblocket. Borgerligheten utgjorde en heterogen grupp som speciellt under mellankrigstiden sökte sin position mellan det konservativa och liberala, eller den nya ”tredje vägen” som följde fascismens internationella exempel.

Uppkomsten av Lapporörelsen ledde till en avgörande vändning i Svenska folkpartiets positionering på den politiska kartan. Under 1920-talet var SFP ett tydligt högerparti, medan partiet mot mitten av 1930-talet hade utvecklats till ett medelklassparti.[4] Denna förändring kan ändå inte tas som en given utgång, utan måste ses som ett resultat av en hård inre kamp mellan den borgerliga konservativa högern och den liberala grupperingen inom det borgerliga lägret. Traditionellt hade just den konservativa högern gemensamma beröringspunkter med fascismen i värdekonservatism, auktoritarism, nationalism och antikommunism.[5] Den liberala borgerligheten bejakade vanligen den parlamentariska demokratin och rättsstaten, men den upphetsade kommunistskräcken var ett effektivt medel för att styra den liberala sidan högerut och, åtminstone tillfälligt, tvinga liberalerna att kompromissa med de demokratiska idealen och de medborgerliga rättigheterna och friheterna.[6]

Svenska folkpartiets relation till Lapporörelsen har beskrivits i detalj i den tredje volymen av SFP:s historik, och i partiets hundraårshistorik ger Lauri Karvonen en lättfattlig sammanfattning av de

stormiga åren.[7] I motsats till översikterna kommer detta kapitel att anta ett tematiskt-analytiskt perspektiv med utgångspunkt i tre centrala teman som framkommer i Ernst von Borns manifest mot Lapporörelsen: 1) *antikommunismen* och dess roll för SFP:s inre splittring, 2) *äktfinskheten* som ett latent och manifest hot mot det svenskspråkiga Finlands fortsatta existens och 3) *laglighet*en och dess betydelse för den finlandssvenska borgerliga antifascismen.[8] Frågeställningen blir med andra ord hur Ernst von Born och SFP:s laglighetsgrupp artikulerade sin antifascistiska hållning i förhållande till de sammanlänkade utmaningarna från antikommunismen, äktfinskheten och laglighetens ideal. Kapitlet baseras på dokument i Ernst von Borns personarkiv, protokoll av SFP:s centralstyrelse och riksdagsgrupp samt tidningsmaterial och pamfletter.

Konfrontationen med Lapporörelsen synliggör hur det fascistiska hotet speciellt under Lapporörelsens första år på ett avgörande sätt både enade och splittrade SFP:s ledning och politiska bas. Partiets högerfalang var övertygad om att Lapporörelsen inte hotade finlandssvenskarna i och med att rörelsens ledning bestod av svenskspråkiga och den hade gett uttryck för neutralitet i språkfrågan. Alla var dock inte övertygade om detta och bland andra Ernst von Born argumenterade för att Lapporörelsens neutrala inställning till svenskan var ”blott fraser och tomma ord”.[9] För von Born var SFP:s ställningstagande mot Lapporörelsen en avgörande strid som bestämde om det svenskspråkiga Finland skulle överleva som föreställd politisk enhet.

SFP var en samlingsrörelse som traditionellt lockade en heterogen grupp väljare från både landsbygden och småstäderna i de svenskspråkiga regionerna och från de urbana centrumen med starka svenskspråkiga element. Den främsta prioriteten var det aktiva försvaret av språkliga rättigheter, svensk kultur och svenskspråkiga institutioner framom sociala eller politiska frågor. I den delvis motstridiga gemenskapen som skapats på grundvalarna av den språkliga minoritetspositionen ville partiet hitta en gemensam linje i dagsaktuella frågor. SFP var under mellankrigstiden ett relativt stort parti med 23 av 200 mandat i riksdagen 1929. Det motsvarade cirka 11 procent av de givna rösterna i Finland och de flesta väljarna fanns i Österbotten, Åboland och Nyland.

För eller emot Lappo? Ernst von Born var entydigt emot då han skrev sitt politiska manifest mot Lapporörelsen på Sarvlaks gård i Pernå i augusti 1930. Här tillsammans med hustrun Alix von Born.

En av Svenska folkpartiets långvariga riksdagsmän var Ernst von Born, med djupa rötter i det svenska Finland. Han var son till lantmarskalken och lantdagsledamoten, godsägaren Viktor Magnus von Born. Ernst von Born studerade juridik vid universitetet i Helsingfors och hörde politiskt till en konservativ tradition. Sedan 1914 var han ägare till det stora släktgodset Sarvlaks i Pernå i östra Nyland. Karriären inom rikspolitiken inledde han 1917 då han ställde upp i lantdagsvalet för SFP. Som de flesta inom partiet, deltog von Born under inbördeskriget 1918 på den vita sidan och var aktiv inom skyddskåren. Han blev riksdagsledamot 1919 och därefter verkade han i över tre decennier i riksdagen, både som andre vicetalman, minister och medlem i grundlagsutskottet. Av vikt för den finlandssvenska antifascismen var att von Born konsekvent stod för en legalistisk linje i sin politik. Han axlade även ansvaret som inrikesminister i agraren J. E. Sunilas regering från mars 1931 till december 1932, vilket gav honom en

påfallande stor roll i kampen mot Lapporörelsen då Mäntsäläupproret och rörelsens upplösning ägde rum under hans ministertid. Ernst von Born befäste under denna tid sin plats inom SFP:s högsta ledning och valdes 1932 till ordförande för riksdagsgruppen och 1934 till partiordförande.[10]

Eirik Hornborg, en av de mest kritiska finlandssvenska borgerliga antifascistiska intellektuella, beskrev von Born vid hans frånfälle 1956 som en ”hövding” som hade gåvan att ”leda och samla samt att utjämna motsättningar,” vilket säkerligen anspelade på hur von Born hade handskats med utmaningarna inom partiet på 1930-talet.[11] Det här kapitlet om von Born är ingen hagiografi, men visar hur von Borns positionering mot högerfalangen inom partiet fick långtgående konsekvenser för SFP:s politiska linje. Samtidigt synliggörs svagheterna och begränsningarna med von Borns antifascistiska hållning.

Borgerlig antifascism?

Begreppet antifascism kan inte begränsas till studien av en militant konfrontation med fascister på gator och torg, utan omfattar även andra former av opposition och motstånd.[12] På liknande sätt som exempelvis antikapitalism, antiimperialism eller antikommunism har antifascismen som ett komplext ”anti-begrepp” tillskrivits markant olika betydelser av olika politiska aktörer. Exempelvis antikommunismen har anammats av både nazister, konservativa, liberala och socialdemokrater men samtliga omfattade inte en och samma definition av kommunismen.[13] Termen antifascism användes sällan av von Born och hans likasinnade, utan artikulerades via handlingar, praktiker och principiella ståndpunkter mot fascismen. Begreppet har under 1900-talets andra hälft utsatts för en hård politisk kamp där antifascismen har associerats framför allt med kommunismen och antiauktoritära rörelser. Trots att många kommunister var aktiva antifascister och gärna tillskrev sig själva denna markör, kan det knappast accepteras att de skulle ha varit de enda (eller främsta) som bekämpade fascismen.[14] En mer inkluderande tolkning av det antifascistiska fältet kommer i stället att synliggöra hur olika samhälleliga aktörer motarbetade högerradikalismen och fascismen. Detta gäller inte minst det borgerliga motståndet.

Från vänsterhåll framstår kombinationen av borgerlig och antifascistisk som ytterst problematisk. Oftast har även den vetenskapliga analysen främst handlat om hur de borgerliga medverkade i eller sympatiserade med fascismen.[15] Fenomenet borgerlig antifascism har trots det under de senaste decennierna etablerats till ett internationellt forskningsfält. Historiker har bland annat försökt fånga in fenomenet med de analytiska kategorierna ”kontrarevolutionär antifascism” (Michael Seidman), ”liberal antifascism” (Andrzej Olechnowicz; Jenni Karimäki) eller ”konservativ antifascism” (Knut Dørum; Vesa Vares).[16] Speciellt den tyska forskningen om motstånd och opposition i Tredje riket har systematiskt behandlat motståndet från olika sociala och politiska grupperingar, däribland de konservativa och liberala kretsarnas kamp mot nazismen.[17]

Med borgerlig antifascism förknippas främst det så kallade liberala borgerskapet som agerade i ett fält som oftast omfattade både en antikommunistisk och en antifascistisk hållning. Med detta kapitel vill jag bidra till att ytterligare nyansera motståndet från de borgerliga med att inkludera ett minoritetsperspektiv. Kapitlet synliggör grunderna till spänningarna inom och mellan det borgerliga fältets olika grupper och visar hur antifascismen användes till att forma den finlandssvenska enheten och identiteten.

Det är viktigt att påpeka att den fascistiska utmaningen fram till slutet av 1920-talet inte spelade någon central roll i den nationella borgerliga partipolitiken i Finland. För både liberala och konservativa borgerliga var det i stället hotet från kommunismen som var första prioritet: Sovjetryssland var även för Svenska folkpartiet ”civilisationens huvudfiende”.[18] Lapporörelsen aktualiserade antifascismen i den borgerliga partipolitiken i Finland, men bland andra Jenni Karimäki har argumenterat för att till och med för de finska borgerliga liberalerna i Framstegspartiet (Kansallinen Edistyspuolue) var det under Lapporörelsens mobiliseringsfas vintern 1929–1930 politiskt ”omöjligt” att framföra starka antifascistiska ståndpunkter.[19] Ernst von Borns agerande 1930 tyder på att det fanns alternativa handlingsmodeller som för Svenska folkpartiets del bottnade i försvaret av den språkliga minoritetspositionen.

Ernst von Born använde inte ordet fascism i sina egna tal eller skrifter. I stället talade han om ”dunkla” eller ”oansvariga” krafter

och ”osunda stats- och rättsläror”. Däremot användes termen fascism aktivt av SFP:s laglighetsgrupp, vilket placerar von Borns positionering i en klar antifascistisk linje. Till Lappomotståndarna i SFP:s inre krets hörde även Ernst Estlander, John Österholm, Eirik Hornborg och Ragnar Furuhjelm. Alla i ”denna lilla nyländska krets” var enligt Hornborg bekanta med varandra sedan studietiden.[20]

Nedan följer tre tematiska, men starkt sammanlänkade, djupdykningar som analyserar Ernst von Borns och Svenska folkpartiets antifascistiska positionering. I den första analyserar jag antikommunismens betydelse som splittrande kraft inom SFP. Därefter fokuserar jag på det växande äktfinska hotet inom de finska högerradikala grupperingarna, vilket blir en avgörande vändpunkt för von Borns och SFP:s antifascistiska hållning. I den avslutande delen analyseras von Borns och SFP:s laglighetslinje, och jag tar även fasta på laglighetslinjens begränsningar.

Tema I: Antikommunismen som splittrande kraft?

Den antikommunistiska aktivismen i Finland fick ny fart då en grupp aktiva i finskspråkiga Södra Österbotten angrep de lokala ungkommunisternas möte och rev av dem deras röda skjortor. Efter ett så kallat medborgarmöte den 1 december 1929 i byn Lappo initierade landets högerradikala nätverk likasinnade medborgarmöten runt om i landet och krävde en total utrotning av kommunismen. Tanken om Lapporörelsen som en spontant uppkommen ”antikommunistisk reaktion” har från början varit en central del av berättelsen om rörelsens tillkomst, trots att händelserna på lokal nivå inte var av nationell betydelse.[21] Det paradoxala med historien om Lapporörelsens uppkomst är att kommunismen 1929 inte utgjorde någon växande samhällsfara i Finland. Detektiva centralpolisen hade under 1920-talet lyckats genomföra omfattande arresteringar som markant försvagat kommunisterna. Kommunistskräcken ökade samtidigt som Detektiva centralpolisens chef Esko Riekki rapporterade till landets ledning om kommunismens minskade hotbild.[22] Hur var detta möjligt?

Historikern Matti Lackman har på senare år ifrågasatt Lapporörelsens spontanitet och spekulerat huruvida dess tillkomst egentligen var fabricerad av arbetsgivarsidan för att stävja kommunisternas inflyt-

ande över arbetarna. Det som är klart är att centrala näringslivsaktörer som pappersfabrikanten Rafael Haarla och gruvmagnaten Petter Forsström understödde Lapporörelsen från början.[23] Till Lapporörelsens tidiga försvarare kan även räknas Axel Palmgren, verkställande direktör för Arbetsgivarnas i Finland centralförbund och riksdagsledamot för SFP. Palmgren förhöll sig till en början positivt till Lapporörelsens kamp mot kommunisternas ”arbetsplatsterror”.[24]

Under 1930 fördes en intensiv kamp om hur Svenska folkpartiet skulle förhålla sig till Lapporörelsen och dess antikommunistiska agenda. Nedan undersöker jag hur SFP splittrades i frågan om det var i finlandssvenskarnas intresse att ansluta sig till rörelsen eller att distansera sig från den. Som von Borns manifest från augusti 1930 visar blev det allt svårare att inta en neutral position – antingen var man för eller emot. Kampen mot kommunismen kopplades av Lappoanhängarna starkt ihop med tanken om att det vita arvet efter inbördeskriget 1918 hade korrumperats. Inbördeskriget beskrevs under mellankrigstiden uteslutande som ”frihetskriget” som hade letts av de vita mot både en yttre fiende, Ryssland, och den inre fienden, de röda. Trots att det talades om försoning under 1920-talet var Finland ett land där det vita minnet av inbördeskriget regerade.[25] De vitas uppoffringar måste därför beskyddas och värnas till varje pris, men i och med det demokratiska, parlamentariska systemet fanns det en risk för att vänstern rätt snabbt kunde vinna inflytande i rikspolitiken. De rödas återkomst målades därför upp som en central hotbild av etablissemanget. Enligt Lappoanhängarna måste varje fosterlandsvän engagera sig i kampen mot kommunismen.

Vilket utrymme fanns det i ett så pressat och polariserat samhälle att artikulera en borgerlig antifascistisk ståndpunkt? Underkapitlet synliggör Svenska folkpartiets och Ernst von Borns kritiska synpunkter, men strävar även efter att sätta dem i dialog med finlandssvenska Lapposympatisörer som P. H. Norrmén, Erik von Frenckell och Bertel Gripenberg som försökte utmanövrera von Born och hans likasinnade från partiets ledning under 1930. Kampen inom SFP gick så långt att partiets Lappoanhängare försökte förhindra von Born från att nomineras till kandidat i riksdagsvalet 1930. I partiets interna omröstning i Nyland bekräftades von Borns kandidatur endast med tre rösters marginal, 41 mot 38.[26]

Det som bekymrade von Born och hans meningsfränder var att Lapporörelsen till en början fann gensvar bland en del av SFP:s medlemmar och svenskspråkiga bönder i Österbotten och Nyland.[27] Högerfalangen inom SFP anklagade partiets urbana ”partielit” för att ha tappat kontakten med folket. Bland andra SFP:s riksdagsledamot, diplomingenjören och godsägaren Erik von Frenckell framförde i riksdagen att partiets ställningstagande mot Lapporörelsen ”inte återspeglade de åsikter och stämningar som var rådande på svenskt håll”. Han hänvisade till olika resolutioner som antagits vid flera medborgarmöten i svenskspråkiga trakter under 1930.[28] Lapposympatisörerna kunde inte acceptera att SFP:s riksdagsgrupp, där Lappokritiska var i majoritet, utåt gav bilden att partiet representerade alla svenskspråkiga i landet.

Distansen och oförsonligheten mellan ”herrarna” och ”folket”, som tidigare utnyttjats i framför allt Agrarförbundets propaganda mot Svenska folkpartiet, anammades nu i SFP:s interna stridigheter. Som poeten och högeraktivisten Bertel Gripenberg uttryckte det, hade ”herrarna” inom SFP en blind tro på lagligheten och den parlamentariska demokratin, medan det svenskspråkiga ”folket” sympatiserade med Lapporörelsen och deras direktaktioner mot fosterlandets så kallade interna fiender.[29]

SFP:s riksdagsledamot Pehr H. Norrmén vidhöll att Lapporörelsen handlade om en uppgörelse om arvet efter 1918, det vill säga aktivt kämpade för att bevara den vita hegemonin genom att åter intensifiera kampen mot de röda. Norrméns kritik utgjorde en avgörande motpol till von Borns antifascistiska positionering. Enligt Norrmén var Lapporörelsen den enda politiska aktören som på allvar hade besvarat missnöjet i de breda folklagren. Minnet av ”frihetskriget” hade enligt honom ”pratats bort, skrivits bort, politiserats och lagstiftats bort” och därefter täckts över med politiska fraser som ”förståelse mellan samhällsklasserna, utfyllandet av klyftan mellan rött och vitt, social försoning”. Norrmén argumenterade för att folket inte ville glömma 1918. Enligt honom hade den politiska eliten fjärmat sig från folket, som var utmanövrerat och maktlöst, förbittrat och misstroget. ”1918 års män” hade dragit sig ”tillbaka i sitt skal, i en dunkel känsla av att vad de vunnit höll på att givas till spillo genom något slags förräderi”. I motsats till von Borns misstanke om den koordi-

nerade politiska manövern i Lappo, framhöll Norrmén tanken om Lapporörelsens spontanitet och han spann vidare på myten om hur skjortrivningarna i Lappo hade sänt en stöt ”genom folksjälen”.[30]

I och med att Lapporörelsens antikommunism byggde på minnet av inbördeskriget och myten om de vitas ”förrådda seger”, var det ytterst känsligt att kritisera rörelsen från borgerligt håll. Trots att den vita hegemonin var stark upplevde ytterhögern att det demokratiska systemets öppning till den politiska vänstern förrådde alla de som kämpat mot de röda i inbördeskriget. Italienska fascister och ultranationalister som Gabriele D'Annunzio och Benito Mussolini hade fått sin kraft ur myten om ”den stympade segern” i Italien efter första världskriget. På samma sätt byggde Lapporörelsen sitt momentum på idén om att parlamentarismen förrått det vita arvet från 1918.[31]

I motsats till Norrmén och andra högeraktiva ansåg von Born att de vita efter 1918 inte kunde göra anspråk på en exklusiv rätt att bestämma över land och rike. Han var medveten om att det ofta uttrycktes förbittrat att ”frihetskrigets dyrköpta vinningar tanklöst givits till spillo”, men det rättfärdigade inte de högeraktivas anfall mot det parlamentariska systemet. I ett tal han höll i Lovisa i februari 1933 återkallade von Born i stället minnet av när de vita trupperna i Lovisa 1918 avslutade sitt värv med hälsningen: ”Må vi alltid minnas, att vårt enda mål och rättesnöre varit lag, rätt och ordning.”[32]

I talet som von Born höll på femtonårsdagen av 1918, den 6 februari 1933, efter Lapporörelsens fall, varnade han för att det skulle vara ödesdigert för Finland att låta tankarna fastna vid året 1918. Det tjänade inget till att upprätthålla ”den krigiska stämningen från kampens dagar”. Därefter kom von Born in på begreppet fosterländskhet som enligt honom inte enbart innebar en beredskap att dö för sitt land, utan att ”även leva för detsamma”. Ingen hade ”ensamrätt på vad vi kalla fosterlandskärlek”, och han påpekade att ”de rätta fosterländska tankesätten höra nog icke alltid säkrast hemma där, varest de mest högljutt basuneras ut, eller där man i tid och otid för fosterlandets tyvärr ofta missbrukade namn på läpparna”. För von Born handlade det om en vilja att upprätthålla evig trohet till idealen från 1918 – men vilka var dessa? Enligt von Born: Finlands frihet, självständighet, lag, rätt och ordning. Högeraktivisternas försök att radikalisera det vita arvet kunde enligt honom inte tillåtas.[33]

Lapporörelsens koppling till arvet från 1918 visar att retoriken om antikommunismen var starkt sammanbunden med en exkluderande idé om fosterländskhet: Ju aktivare man bekämpade kommunismen, desto större fosterlandsvän var man. Detta kunde leda till en svartvit världsbild som inte accepterade svagare åtgärder mot kommunismen eftersom svaghet likställdes med ofosterländskhet.

En katalysator för kommunistskräcken var inbördeskrigets tioårsjubileum 1928. ”Frihetskrigets” vita förkämpar krävde att de radikalnationalistiska värderingarna skulle hedras och att de ”ofosterländska” rörelserna skulle förbjudas. Det främsta uttrycket för denna väckelse var bildandet av Frihetskrigets Frontmannaförbund (Vapaussodan Rintamamiesten Liitto) i maj 1929 som förespråkade en politisk aktivism utanför parlamentarismens ramar. Tauno Saarela visar i sin forskning att den förstärkta retoriken om kommunistfaran nådde rikspolitiken redan före Lapporörelsens tillkomst, under sommaren 1929, speciellt i Samlingspartiets kampanj inför riksdagsvalet. Partiet krävde redan då att all kommunistisk verksamhet skulle förbjudas, inklusive föreningar och förbund. Kommunisternas deltagande i riksdagen skulle enligt deras program också förbjudas. Under valkampanjens gång var det även många inom liberala Framstegspartiet och Agrarförbundet som anslöt sig till klagovisan mot kommunisterna, och bidrog därmed till att blåsa upp kommunistskräcken.[34]

De finska borgerliga partiernas tidigare krav på förbud mot kommunistisk verksamhet övertygade Ernst von Born om att Lapporörelsens ursprung var ”mycket dunklare och grumligare” än vad som förts fram i offentligheten. Som han uttryckte det i sitt manifest bottnade den så kallade spontana rörelsen i själva verket i partiegoism och partitaktik. von Born resonerade att Lapporörelsen kunde uppkomma i och med Samlingspartiets ilska och frustration över förlusten av det borgerliga blockets majoritet i riksdagen. De borgerliga partierna hade under 1920-talet drygt 90 mandat i riksdagen medan vänsterpartierna hade drygt 80. Sedan 1924 hade SFP erhållit 23–24 mandat, vilket i praktiken innebar att den sida SFP positionerade sig med fick majoritet i riksdagen. Enligt von Born var det speciellt de finska borgerliga som var alltmer desperata över det politiska läget: ”Detta har retat dem [Samlingspartiet] därhän, att de satt in alla sina krafter på att få en ändring i förhållanden till stånd.”[35]

Det var ytterst osannolikt att SFP i slutet av 1920-talet skulle återansluta sig till det borgerliga blocket, något som framkommer nedan när äktfinskhetens framfart i det finska borgerliga blocket behandlas. Det enda sättet att ändra på de politiska konstellationerna till den borgerliga finsknationella frontens fördel blev därmed att utmanövrera kommunisterna som i riksdagsvalet 1929 fick 13,5 procent av rösterna. Ernst von Born hade en bestämd uppfattning om varför Lapporörelsen bildats: ”Där har vi upphovet och roten till den (mot kommunisterna) så häftigt och plötsligt upplossade rörelsen långt mer än i de upphöjda oegennyttiga fosterländska syften som man nu vill tillskriva rörelsen.” Genom att utnyttja religiösa och fosterländska strömningar hade man sökt ”förädla och höja dess idé och ge den ett värdigt och alla samlande innehåll”. Detta var enligt von Born endast rörelsens ”fagra omhölje,” medan den kritiska och skarpa iakttagaren kunde skönja det verkliga syftet – borgerlig maktpolitik.[36]

Ernst von Born och de andra Lappokritiska inom Svenska folkpartiet uppfattade kommunisternas medverkan i riksdagen som ett mindre hot. Bland andra Ragnar Furuhjelm underminerade Lappopropagandan under SFP:s partidag i Åbo i maj 1930 genom att framföra att kommunisterna var ett marginellt parti som varken hotade Finlands frihet eller samhällsskick.[37] Det ständiga talet om ett akut hot från kommunismen gjorde det nämligen möjligt för högeraktivisterna att konstruera en känsla av nationellt nödtillstånd. Minimeringen av kommunistfaran utgjorde en direkt kritik som ifrågasatte Lapporörelsens politiska tillvaro och syfte. Denna kritik lyftes även fram i SFP:s Lappokritiska pamflett *Lappo-rörelsen. Mål, motiv, medel*, skriven av SFP:s tidigare riksdagsledamot, professor Georg Gustaf Alexander Rosenqvist sommaren 1930. Han återgav bland annat Eirik Hornborgs kritik från tidskriften *Nya Argus* där denna påpekade att om ett nödtillstånd upphöjdes till ett kroniskt tillstånd blev retoriken om det akuta läget till slut rätt krystat.[38]

Det som förbluffade Rosenqvist, von Born, Furuhjelm och de övriga Lappokritiska inom Svenska folkpartiet var att rykten om att vissa SFP-ledare samverkade med kommunisterna i riksdagen spreds inom partiet. Dylika anklagelser hade framförts i den frustrerade finska borgerliga pressen under 1920-talet men i och med den politiska polariseringen hade kritiken även tagits upp av de svenskspråk-

kiga Lappoanhängarna. Antikommunismen var ett effektivt vapen för högerflygeln i kampen om Svenska folkpartiets ledning.[39]

Anklagelserna om en ohelig allians mellan kommunisterna och SFP:s riksdagsgrupp återkom ständigt under 1930. Ännu 1927 hade Ernst von Born menat att det inte var något märkligt med att samarbeta med kommunisterna i enskilda frågor trots stora meningsskiljaktigheter i andra frågor: ”Finnes det för övrigt verkligen ännu någon som på allvar ondgöres över att svenska riksdagsgruppen, så som det heter, röstat med kommunisterna?”[40] Det så kallade samarbetet handlade enligt von Born endast om att SFP några gånger råkat rösta på liknande sätt i riksdagen, utan att det skulle ha funnits en formell överenskommelse om samarbete. Även Samlingspartiets tidning *Uusi Aura* (Åbo) utnyttjade detta narrativ då de rapporterade om incidenten i grundlagsutskottet den 5 juli 1930 med rubriken ”Svenska adelsmän såsom kommunisternas beskyddare”.[41]

Den centrala, och enligt von Born fullständigt felaktiga, kritiken gick ut på att Svenska folkpartiets ledning inte hade varit tillräckligt hård mot kommunisterna eller att de rentav hade gjort kohandel med dem. Propagandan från de svenskspråkiga Lappoanhängarna hade till den mån varit framgångsrik att von Born hade försatts i en uppenbar försvarsposition då han 1930 kände sig tvungen att ingående bemöta anklagelserna. Det var ur von Borns perspektiv beklämmande att tidningsartiklar, broschyrer, föredrag och annat ”agitationsmaterial” spridits runt om i Svenskfinland med syftet att ”misstänkliggöra och nedsätta” SFP:s Lappokritiska ledning. Det var ingen ”naturlig, saklig och lojal kritik”, utan som att bli huggen i ryggen, enligt von Borns egna ord i september 1930: ”sällan hava så mycket ohemula tillvitelser, ja, rent av förtal mot de egna och deras gärningar förts fram.”[42]

I ett försök att korrigera situationen förklarade von Born i ett tal han höll för SFP:s väljarkår i Österbotten inför riksdagsvalet i oktober 1930 att socialdemokraterna och kommunisterna flera gånger intagit en ståndpunkt i finlandssvenska frågor som överensstämde med SFP:s. Inga förhandlingar eller överläggningar mellan partierna hade behövts för den sakens skull: ”Detta är ju också helt naturligt, då de två nämnda partierna principiellt äro tvåspråkiga och sålunda

måste ställa sig förståelsefulla i språkfrågan och allt som rör förhållandet mellan de båda språkgrupperna i landet."[43]

Kritik mot von Born framfördes även av poeten Bertel Gripenberg som 1930–1931 blev en hängiven förespråkare för Lapporörelsen i östra Nyland.[44] Enligt Gripenberg hade Svenska folkpartiets samarbete med vänsterpartierna hårt drabbat "finlandssvenskarnas anseende såsom fosterländska medborgare". Gripenberg polemiserade i *Borgåbladet* att det var på tiden att SFP anslöt sig till "samhällets vita försvarare". Medan von Born uppfattade Lapporörelsen som ett hot mot svenskheten i Finland, påstod Gripenberg att alla svenskspråkiga som understödde rörelsen gjorde det med deras "framtid och välfärd för ögonen". Enligt Gripenberg utsatte von Born och hans likasinnade de svenskspråkiga för fara. Vad skulle hända med dem efter att Lapporörelsen tagit makten, frågade Gripenberg: "Är det inte då antagligt att vi (och med all rätt) komma att placeras bland rikets fiender, i samma kategori som kommunisterna? Då är det mycket större fara för våra tidningar, våra skolor och vår yttrandefrihet […]."[45]

Ernst von Born skrev personligen till Gripenberg och berättade hur "det verkligen djupt smärtar mig att bevittna splittringen i våra svenska led liksom och att se, huru hjärtat, det varma hjärtat blott alltför ofta dessa tider far av med det sunda förnuftet och huru vanliga heders- och rättsbegrepp lätt fördunklas".[46] Lapporörelsens antikommunistiska agerande betraktades alltså av von Born som en del av känslornas politik, medan SFP:s Lappomotstånd karakteriserades som förnuftets väg.

Enligt Erik von Frenckell hade SFP:s riksdagsgupp genom sitt samarbete med vänstern distanserat sig från det svenskspråkiga folket. I sin polemik mot von Born framhöll han att kritiken mot Lapporörelsen inte återspeglade finlandssvenskarnas "allmänna tankesätt". Enligt von Frenckell behövdes det en "naturlig föryngring och förnyelse" av SFP. Om den heterogena borgerliga gruppen inom partiet tvingades samarbeta endast med vänstern i riksdagen skulle det leda till en splittring av SFP.[47]

Lappoanhängare som von Frenckell argumenterade för att motståndarnas fixering vid lagligheten de facto innebar ett ofosterländskt ställningstagande. I ett försök att tillbakavisa denna kritik fick von

Born och laglighetsgruppen i Nyland författaren Arvid Mörne aktiverad på sin sida sommaren 1930. I ett flygblad, ”Till alla svenskar i Nyland”, tog Mörne fasta på den allmänna ovissheten som rådde bland Svenska folkpartiets väljare. Partiets kandidater hade alltid varit ”obetingat fosterländska” men på grund av Lapporörelsen var väljarna oroade och förvirrade. Som många andra Lappokritiker inledde Mörne med att först betona det ”aktningsvärda” med Lapporörelsen som på många sätt var ”nyttig och berättigad” då den försökte sätta stopp för kommunisternas ”landsförrädiska verksamhet”. Men enligt Mörne medförde Lapporörelsens metoder inte trygghet, utan ledde till en återgång till våldet från åren 1917–1918. Lapporörelsen agiterade för att alla ”oliktänkare” var ofosterländska. Mörne var tydlig med var SFP:s och de svenskspråkigas politiska allierade fanns: ”Sanningen är den att såväl kommunister som socialdemokrater många gånger ställt sig i vägen, när de finska partierna försökt att beröva vårt språk dess i grundlag stadgade rätt. Och de ha gjort så helt enkelt därför att arbetarpartierna i alla länder motsätta sig språkförtryck av vad slag det må vara.”[48]

Ernst von Borns förmenta kommunistvänlighet provocerade Lappoanhängarna. Konsekvenserna kunde ha blivit ödesdigra: Efter riksdagsvalet 1930 försökte Lappomän genomföra en skjutsning av von Born och sommaren 1932 planerades ett regelrätt attentatsförsök mot honom.[49]

Den polariserande antikommunistiska vågen medförde inte bara att kommunisterna, utan alla som försökte förhindra de olagliga metoderna i kampen mot kommunismen utmålades som förrädare. Detta överensstämmer med Jenni Karimäkis slutsats om att det även för de finska liberala borgerliga var en realpolitisk omöjlighet att officiellt inta en antifascistisk position under vintern 1929–1930.[50] Det fanns dock en avgörande skillnad här vad gällde Ernst von Born och de andra Lappomotståndarna inom Svenska folkpartiet som kom till uttryck i von Borns manifest. Han var övertygad om att Lapporörelsen och den finska borgerligheten, när de väl eliminerat kommunismen, skulle vända sig mot följande inre fiende: de svenskspråkiga i Finland. Denna övertygelse påverkade på ett avgörande sätt von Borns antifascistiska hållning och demonstrerar varför de svenskspråkiga borgerliga långt före de finskspråkiga dito och särskilt Sam-

lingspartiet antog en antifascistisk hållning. För de finskspråkiga borgerliga skedde en vändning mot antifascism först efter det katastrofala valsamarbetet med det fascistiska partiet Fosterländska folkrörelsen (Isänmaallinen kansanliike, IKL) sommaren 1933. von Born vägrade se antikommunismen som en isolerad politisk fråga, utan uppfattade den som ett steg i förverkligandet av högerradikalismens bredare politiska program.[51]

Tema 2: Äktfinskhet och högerradikalism

Ifall den högerpopulistiska Lapporörelsen skulle ha intagit en tydlig äktfinsk ståndpunkt hade dess inflytande i de svenskspråkiga områdena förblivit marginellt, och därmed aldrig gett upphov till en splittring inom Svenska folkpartiet. Bland andra Ernst von Born och Ragnar Furuhjelm hörde till dem som misstänkte att borgfreden mellan språkgrupperna frammanad av Lapporörelsen var varken genuin eller varaktig. I sitt manifest framhöll von Born att ”så fort de finska borgerliga partierna komma till makten […] komma de nog att visa att de äro husbonden i landet […]. Då skola svenskarna säkert (bittert) få ångra sin godtrogenhet”.[52]

Här kommer jag att granska närmare äktfinskhetens betydelse för SFP:s antifascistiska ståndpunkt. Hur påverkade det upplevda hotet från äktfinskheten von Borns borgerliga antifascistiska hållning? Bland Lapporörelsens ledande och anhängare fanns som bekant även svenskspråkiga. Rörelsens ledare, Vihtori Kosola, uttalade upprepade gånger att alla fosterlandets vänner, oberoende av språk, var välkomna. Enligt Kosola var det inte språket som delade Finlands folk utan det var hur människorna förhöll sig till utrotandet av kommunismen som avgjorde om de var landets ”vänner” eller ”förrädare”.[53]

Trots lugnande uttalanden från Lapporörelsens ledning var von Born övertygad om att de svenskspråkiga i det framtida finsknationalistiska Finland skulle få känna den beska eftersmaken av den antikommunistiska berusningen. von Born förklarade:

> Man kommer att på allt sätt kringskära våra rättigheter, icke minst de språkliga, och våra intressen i detta land och kanske rent av i fosterlandets namn söka kasta ut oss härifrån […]; för det s.k. fosterländska

> finska Finland kommer nog snart svenskarna att anses stå lika mycket i vägen som nu kommunisterna.[54]

I dramatisk stil reflekterade von Born över framtiden efter Lapporörelsens maktövertagande, delvis som en återkoppling till hans egna känslor i början av 1920-talet efter de svenskspråkigas uppoffringarna för det vita Finland 1918:

> Förgäves skall man då [efter Lapporörelsens första fas] vädja till de i förbrödringens och berusningens stunder givna löftena och utfästelserna […] ingen kommer att bry sig vidare om dessa löften […], man har glömt gemenskapen och vänskapen och vad som förenat, och man fäster sig åter mera vid vad som skiljer, språket och sinnelaget. Var stå vi svenskar då, utan vänner och stöd kanske ensamma och övergivna av alla i vårt land. Detta blir kanske slutet på svenskarnas segerglada Lappotåg, detta blir kanske ännu vårt Oravais.[55]

Inom SFP viftades dylika orosmoln bort av bland andra bankdirektören K. Fr. Nyman som hyllade Lapporörelsens bondetåg som dagen då svenska och finska bönder sida vid sida skred fram i ”värdig tropp” och då den ”svenska allmogemannen” räckte handen över partigränserna åt sin ”finska broder byggd”. Nyman ställde upp i riksdagsvalet i oktober 1930 för SFP:s Lappofalang. Han såg Lappos knutna näve som medicin mot ”det i många avseenden sjukliga partiväsendet”. Samtidigt spekulerade han i sin valkampanj om Lapporörelsens nya starka styre kunde ersätta parlamentarismen. Nyman var medveten om att många oroade sig över rörelsens inställning till nationalitetsproblemet, det vill säga konflikten mellan Finlands två nationaliteter, den svenska och den finska. Nyman lugnade sina väljare med att ”löften om borgfred i nationalitetsstriden ha givits”. Den finska studentrörelsen hade inte gett upp sin äktfinskhet men Nyman var övertygad om att ”den svenska och finska bondens handslag” var inledningen till en ny era kännetecknad av en ”varaktig förståelse” och ”ömsesidig aktning”. Därmed manade han i direkt opposition till von Born och likasinnade att ”vi svenskar synas icke ha anledning att ställa oss på sidan om den mäktiga folkrörelsen”, utan i stället medverka till dess utformning som, enligt Nyman, skulle stärka ”vårt söndrade folk”.[56]

Nymans tankegångar om böndernas förbrödring över språkgränsen var trots den överdrivna romantiseringen inte en omöjlighet. Ett visst hinder kunde i alla fall skönjas i det enspråkigt finska Agrarförbundet (Maalaisliitto) som 1926 som första politiska parti hade anammat äktfinskheten i sitt program.[57] Agrarförbundet hade samtidigt förvandlats till ett mitten-borgerligt parti,[58] men i motsats till exempelvis studentrörelsens äktfinskhet, som riktades mot hela svenska språkgruppen, framställde Agrarförbundet sin språkstrid som en del av kampen mellan ”folket” och ”herrarna”. I kampen mot svenskheten i Finland var det med andra ord den svenskspråkiga eliten som var måltavlan, medan de svenskspråkiga jordbrukarna, i alla fall i princip, var skonade från anfall. Från detta perspektiv var Svenska folkpartiet inte ett parti för det svenskspråkiga folket på landsbygden, utan enbart en institution som sökte bevara den finlandssvenska elitens ”oproportionerliga privilegier”.[59]

I och med att Agrarförbundet och SFP inte tävlade om samma väljare, blev äktfinskhetsagendan främst ett vapen mot de andra finska borgerliga partierna som började inta allt radikalare positioner gentemot det svenska.[60] Äktfinskheten artikulerades inte homogent inom det borgerliga fältet. Inom Samlingspartiet krävde speciellt den yngre generationen förfinskningsåtgärder. Ett avgörande argument för den äktfinska linjen inom Samlingspartiet var att partiet riskerade förlora röster till Agrarförbundet. Samlingspartiets väg mot äktfinskhet fullbordades vid partimötet i april 1929 som krävde skapandet av en finsk nationalstat.[61]

I jämförelse med agrarernas kamp mot ”herrarna” fanns det fler beröringspunkter och personliga förbindelser mellan Samlingspartiet och de svenskspråkiga affärsledarna inom Svenska folkpartiet.[62] Samlingspartiet var även betydligt mer splittrat inför äktfinskheten. Hur skulle äktfinskheten kunna hjälpa Samlingspartiet att spränga riksdagsmajoriteten som bestod av vänstern och SFP? Kritikerna inom Samlingspartiet var övertygade om att det äktfinska programmet skulle tvinga det borgerliga SFP att även i fortsättningen samarbeta med vänsterblocket. Flera av de äldre ledande samlingspartisterna hotade lämna partiet ifall språkfrågan upphöjdes till främsta politiska mål framför andra samhälleliga och politiska frågor.[63]

Medan äktfinskheten fortsatte att splittra de borgerliga, jublade man inom Samlingspartiet då man hösten 1929 hittade en, förvisso gammal, tråd att dra i för att förena det borgerliga blocket i riksdagen.[64] Det var speciellt Samlingspartiet som såg stor potential i Lapporörelsen. Partiet var redo att överge de äktfinska kraven och i stället sätta fokus på kampen mot kommunismen. Detta medförde ett delvis påtvingat samarbete där antikommunismen fungerande som en enande kraft. Den tydligaste markeringen av denna förändring uttrycktes av det främsta språkröret för äktfinskheten, tidningen *Aitosuomalainen* som utgavs av Aitosuomalaisten Liitto (Förbundet för äktfinskhet). I februari 1930 konstaterade tidningen att kommunismen nu utgjorde den största faran för nationen, medan svenskheten var förvisad till andra plats. Samma linje följdes av Suomen Lukko som grundades av ledande Lappoaktiva våren 1930. Lapporörelsens godtyckliga inställning till svenskan hade paralyserat det äktfinska förbundets verksamhet. Äktfinnarna hoppades att den ”antikommunistiska borgfreden” skulle resultera i att Svenska folkpartiet splittrades och eliminerades som enad politisk kraft.[65] Trots att äktfinska rörelsen och SFP var diametralt olika politiska djur, delade de samma grundidé om att samla en heterogen grupp samhällsaktörer kring sitt eget språk och sin egen nationalitet. Lapporörelsen utmanade därmed både äktfinska grupperingar och SFP genom att ifrågasätta deras huvudsakliga syfte. Riskerna och konsekvenserna var dock betydligt mer allvarliga för dem i minoritetsställning än för dem som förde majoritetsbefolkningens talan.

För att förstå varför Ernst von Born förhöll sig skeptisk till ett förnyat samarbete mellan finska och svenska borgerliga måste vi ta ett steg tillbaka och betrakta von Borns vision om SFP som politiskt projekt. På SFP:s partikongress 1927 förklarade von Born att tanken om en svensk folkrörelse i Finland uppkommit som en reaktion mot den förfinskning som inleddes under mitten av 1800-talet och som, från SFP:s perspektiv, i allt radikalare former sökte att ”tillintetgöra det svenska inslaget i vårt lands politiska och kulturella liv”. Svenskhetsrörelsen var enligt von Born ”en *motrörelse*, en *defensiv*” gentemot det anfall som de svenskspråkiga utsattes för.[66] Om SFP:s mål skulle formuleras i ett ”antiprogram” byggde partiets arbete på en kontinuerlig anti-äktfinskhet. Från den språkliga minoritetspositio-

nen sett var steget från anti-äktfinskhet till antifascism inte så långt, och kunde till och med uppfattas som nödvändigt och livsviktigt.[67]

Arbetet för det svenska karaktäriserades av von Born som en motståndskamp som fördes mot en ”numeriskt betydligt överlägsen styrka”. Då den äktfinska agitationen ökade, så ökade även behovet för svenskheten att befästa sina positioner.[68] Samtidigt påminde han om att de svenskspråkiga i Finland inte var en minoritetsbefolkning i ordets internationellt vedertagna betydelse, utan något mycket mer: ”Vi äro den ena av de två armar, med vilka vårt land skall arbeta. Den ena av de två vingar, som skola bära det och föra det framåt och uppåt.” Den ”svenskfödde” medborgaren hade samma rättigheter och skyldigheter i Finland som den ”finskfödde”, förtydligade von Born.[69] Det var först i SFP:s partiprogram från 1988 som finlandssvenskarna för första gången omnämns i termer av en minoritet.[70] Trots idealet om jämställdhet mellan de två språkgrupperna, kunde SFP och von Born inte bortse från att de svenskspråkiga var i en minoritetsposition i förhållande till den finsktalande majoriteten.[71]

Under 1920-talet var det framför allt vänsterpartierna som tillmötesgick SFP:s krav i nationalitetsfrågan, som handlade om att trygga den svenskspråkiga befolkningens rättigheter som en likställd ”nation” i Finland trots den finska befolkningens klara majoritetsställning. Inom SFP betraktade en del konservativa detta som en ohelig allians, men von Born var en varm förespråkare av samarbetet och frågade sina partikamrater: ”Varför skulle vi […] stöta dem ifrån oss?” År 1927 såg han samarbetet mellan socialdemokraterna och SFP som en naturlig följd av den äktfinska rörelsens framträdande. De finska borgerliga partiernas sympatier för äktfinskhet hade enligt von Born de facto tvingat SFP in på denna väg. Vissa högerkrafter inom partiet kontrade med att vänstern inte agerade i språk- och nationalitetsfrågorna på basen av rättskänsla utan enbart likgiltighet. von Born var däremot övertygad om att socialdemokraternas hållning handlade om övertygelse och inte taktik.[72] Socialdemokraternas samarbete med SFP irriterade den äktfinska sidan som anklagade socialdemokraterna för att förråda de finska arbetarna i samarbetet med de svenskspråkiga storkapitalisternas parti. Från detta perspektiv var det de svenskspråkiga som utgjorde det största hindret till bildandet av en ”stark finsk nationell kultur” som

skulle göra landet till en nationalstat i dess ultranationalistiska och fascistiska bemärkelse.[73]

Den äktfinska kampen mot SFP hade enligt von Born till och med gynnat partiet: ”[…] ju kraftigare detta motstånd varit. Ju hänsynslösare det drivits, dess mera har det fört oss svenskar samman, dess klarare har rättmätigheten i vår sak framstått.”[74] von Born bemötte Lappoanhängarnas kritik i februari 1931 med att fråga vad det ”måhända kostat svenskfolket, om icke dess riksdagsgrupp under den äktfinska anstormningens dagar kunnat bibehålla korrekta relationer och ett visst samförstånd med det socialdemokratiska partiet”. För SFP medförde samarbetet med SDP kompromisser i socialpolitiska frågor, men å andra sidan skulle de svenskspråkiga vinna större trygghet. Det första större initiativet till samarbete med SDP gjordes 1927 då SFP gav sitt stöd till socialdemokraten Väinö Tanners minoritetsregering.[75]

Efter att Lapporörelsens viktigaste krav, ett antikommunistiskt lagpaket, hade godkänts av riksdagen hösten 1930 fanns det inte längre något behov av att upprätthålla borgfreden mellan språkgrupperna. Lapporörelsen förlorade därmed mycket av sin relevans och intresset för rörelsen bland de svenskspråkiga började svalna. Denna utveckling gav utrymme för den latenta äktfinskheten att vädra morgonluft. Mäntsäläupproret i februari 1932 utgjorde det definitiva slutet inte bara för Lapporörelsen, utan även för freden mellan partierna. De finska fascisternas ”tvåspråkighetstid” var utan tvekan över. Tidningen *Aitosuomalainen* kunde inte hålla tillbaka sin glädje och deklarerade i april 1932 att ”även detta lands åkrar frågar efter plöjarens språk”, vilket var en ironisk omformulering av Vihtori Kosolas ofta citerade uttalande i motsatt syfte. I och med Lapporörelsens upplösning togs dess mantel snabbt upp av IKL som tydligt antog den äktfinska linjen. Till och med Vihtori Kosola var tvungen att vända kappan efter vinden i språkfrågan.[76]

När Ernst von Born åter sammanfattade det politiska läget och utvecklingen av de svenska frågorna på SFP:s partidag i Ekenäs den 3 juni 1934 fanns det inte många glädjeämnen för partiet. Om von Born 1930 hade önskat sig enighet inom partiet kunde han fyra år senare konstatera att det goda som följt de hårdare angreppen efter 1931 var den starka sammanhållning som väckts bland de svensk-

språkiga. ”Har vår ställning utåt försvårats, så har den inåt konsoliderats. […] ju större den yttre faran, […] dess större samhörighet och endräkt växer fram på vårt håll.” von Born uppfattade denna enighet, en ”obruten svensk front”, som SFP:s styrka och räddning. Samtidigt var han medveten om dess bräcklighet: Oenighet och inbördes misstroende utgjorde fortsättningsvis det största hotet mot partiet. Han var ytterst skeptisk till den finska majoritetens inställning till de svenska: ”Vad man på finskt håll ger, kan man i regel återtaga, när man lyster.”[77]

Det fascistiska IKL:s inträde i riksdagen 1933 med 14 mandat innebar enligt von Born att inslag av ”hätskhet, oresonlighet och demagogi” överskuggade riksdagens arbete. Något nytt samförstånd nåddes inte mellan Samlingspartiet och Svenska folkpartiet 1934, trots den antifascistiska vändningen hos de finskspråkiga borgerliga. En avgörande orsak var enligt von Born valkampen mellan IKL, Samlingspartiet och agrarerna: ”Ju svagare och osäkrare man känner sin egen ställning, dess kraftigare kastar man sig över svenskheten för att på den vägen söka återvinna inflytande och anseende.” Slutresultatet av denna konkurrens var ”en hetsjakt emot den svenska befolkningen”. Gällande IKL:s framträdande äktfinskhet såg von Born det som en hämnd eller bitterhet över att de svenskspråkiga svikit Lapporörelsen efter dess mobiliseringsfas. Efter riksdagsvalets alla förfinskningslöften hade en process inletts där dessa partier ”tävlade då rent av i att överbjuda varandra i sin strävan att tillintetgöra svenskheten i alla dess former”. Här syftade von Born främst på förfinskningen av Helsingfors universitet, men lyfte även fram de äktfinska studenternas våldsdåd på Helsingfors gator på Svenska dagen den 6 november 1933.[78]

Det som förenade von Born och Lappomotståndarnas hållning i både antikommunismen och anti-äktfinskheten var tron på laglighet som en orubblig princip som garanterade fortsatta rättigheter för de svenskspråkiga. Medan antikommunismen hade verkat som en splittrande kraft inom Svenska folkpartiet, blev följden av de finska högerpopulisternas och fascisternas politiska vändning till äktfinskhet en marginalisering av ytterhögerns attraktion och verkningskraft bland de svenskspråkiga.[79] Ernst von Born, Ernst Estlander, Eirik Hornborg, John Österholm och de andra likasinnade fick sina farhågor bekräftade gällande äktfinskhetens starka återkomst, även

om den befarade fascistiska diktaturen uteblev. Det som band samman von Borns förhållande till antikommunismen och anti-äktfinskheten var hans fasta tro på lagen som beskyddare av både politiska och språkliga minoriteter. Därför blev även principen om laglighet grundbulten för hans borgerliga antifascism.

Tema 3: Laglighetslinjen

I sitt manifest fördömde Ernst von Born starkt Lapporörelsens lagstridiga metoder och deras våldsretorik. För Lappomotståndarna var det viktigast av allt att upprätthålla den lagliga ordningen. Lapporörelsens program var enligt von Born en paradox:

> Rörelsen har hyllat satsen ändamålet helgar medlet, den har undergrävt aktningen för lag och rättsordning, den har själv förgripit sig på den samma statsförfattning, som den anklagat kommunisterna för att vilja omvälva, den har icke tryggat, utan fastmer själv rubbat rättsordningen och den har förstört […] det ende säkra tillförlitliga vapen som Finlands folk haft och har i kampen för sin tillvaro, rättens vapen, lagens svärd, som har fläckats och besudlats.[80]

I avsnittet nedan analyserar jag den så kallade laglighetslinjen som utkristalliserade sig som von Borns och Lappomotståndarnas främsta vapen. Anmärkningsvärt är att von Borns kritik inte enbart riktade sig mot Lapporörelsens aktioner utan även mot Kyösti Kallios regering som satt 16.8.1929–4.7.1930, och vars ministrar nästan uteslutande kom från Agrarförbundet (undantaget tre fackministrar). Enligt von Born motarbetade regeringen kommunisterna genom att revidera och tillämpa landets lagar på ett olagligt sätt.

Den finska fascismens antikommunism hade splittrat de svenskspråkiga och fascismens ultranationalism i dess äktfinska form hade förenat dem. Hur inverkade då lagligheten på SFP:s antifascistiska positionering under Lapporörelsens olika utvecklingsfaser? Lapporörelsens primära målsättning var att tvinga fram en ändring av Finlands lagar och grundlagar för att stävja kommunismen. De så kallade kommunistlagarna, som antogs sommaren och hösten 1930, omfattade ändringar i förenings- och tryckfrihetslagen, en begräns-

ning av politisk och kommunal valbarhet och att Finland skulle få en skyddslag delvis enligt modell från Weimartyskland, som gav presidenten omfattande fullmakter då landets allmänna ordning kännbart stördes.[81]

I samband med Lapporörelsens våldsamma metoder och den hotade lagligheten togs fascismbegreppet aktivt in i debatten i både riksdagen och tidningsspalterna där det demokratiska Finlands förfall till en fascistisk diktatur lyftes fram. Frågan om laglighet upphöjdes till främsta rummet av Lappomotståndarna inom Svenska folkpartiet som namngav sig själv ”laglighetsgruppen”. Namnet lanserades inte utan mothugg från partiets högerfalang. Erik von Frenckell gick i polemik mot laglighetsgruppen som, enligt honom, på ett förargande och vilseledande sätt antydde att de andra tillhörde ”olaglighetsgruppen”. I sin valkampanj hösten 1930 tog von Frenckell tydligt ställning för Lapporörelsen och bekräftade att han var en ”varm anhängare”.[82] von Frenckell förstod inte varför våldsdåden gjordes till huvudsak av Lapporörelsens kritiker, eller varför dessa våldsdåd på något sätt skulle hota Finlands prägel som västerländsk rättsstat. Ur hans urskuldande perspektiv försökte Lapporörelsen enbart stärka den finska rättsstaten.[83]

I manifestet varnade von Born Lapposympatisörerna för att de ”glömt att den som griper till våld skall kanske en gång själv med våld förgöras”. Han var starkt övertygad om de katastrofala följderna: ”man har rubbat den säkraste av de grunder på vilka vårt samhälle vilar, man har spolierat på visst sätt resultatet av generationers hängivna offervilliga arbete – allt blott för den fiktionen, att vårt land för närvarande med avseende å kommunistfaran befunne sig i ett tillstånd av nöd, som berättigade till dylika utslag av nödvärn och nödrätt.”[84] Manifestets alarmerande slutkläm löd: ”kunde en gång extraordinära hjälpmedel tillgripas mot dem [kommunisterna], så varför vore icke detsamma slutligen tillåtet även ifråga om oss.”[85]

I likhet med von Frenckell angrep Bertel Gripenberg laglighetsgruppens synpunkter på lagens mening: ”En lag är icke ett självändamål, den är icke ett ideal eller ett gudomligt begrepp, höjt över all kritik.” Enligt Gripenberg var lagen okränkbar endast så länge den var ändamålsenlig för samhällets välfärd och bestånd. Förändringar kunde inte förhindras med ”juridiska spetsfundigheter”, vilket

var en tydlig pik mot von Borns ansträngningar.[86] I och med att antikommunismen och äktfinskheten kopplades samman fick laglighetsargumentet en tyngd som på ett avgörande sätt skiljde SFP:s borgerliga antifascism från andra laglighetsgrupper inom det finska borgerliga blocket.[87] Redan i det första uttalandet den 3 december 1929 efter Lapporörelsens tillkomst fördömde SFP:s riksdagsgrupp hur vänsterungdomarnas fest i Lappo hade avbrutits. Sättet att förbigå ordningsmakten och myndigheterna, och egenmäktigt gå till angrepp, kunde inte accepteras i ett lagbundet samhälle. Regeringen försökte bortförklara incidenten som en följd av kommunisternas provokationer, men det var bara en förmildrande omständighet. Ett övergrepp var ett övergrepp.[88]

Laglighetens betydelse för SFP kom fram även under det första officiella mötet mellan SFP:s riksdagsgrupp och Lapporörelsen. Den 7 december 1929 uppvaktades SFP av en deputation med lantbruksrådet, brukspatronen Edvard Björkenheim[89] i spetsen. Riksdagsgruppen svarade i sin replik att kommunismen förvisso måste bekämpas, men att det måste ske med lagliga medel. I SFP:s grupp uttalade sig även Rafael Colliander, med Ernst Estlanders och John Österholms understöd, att ny lagstiftning inte borde förberedas under ”upprörd sinnesstämning”.[90] Deputationen framlade att folket i Sydösterbotten starkt kände att ”frihetskrigets dyrt köpa vinningar” nedtrampades på ett oacceptabelt vis. I ett hotfullt avslut deklarerade deputationen att om statsmakten inte vidtog åtgärder, fanns det en allvarlig anledning att befara att statsmakten skulle förlora möjligheten att ”själv taga initiativet till behärskande och lugnande av situationen”.[91]

En ytterligare deputation med representanter från så kallade medborgarmöten i Björneborg, Forssa, Tammerfors och Åbo besökte SFP:s riksdagsgrupp den 12 december. Vicehäradshövding Karl von Törne talade för Björneborg och påminde SFP om att det fanns en delad övertygelse bland de borgerliga partierna och alla språkgrupper i Finland om att kampen mot kommunismen måste effektiveras ”innan det kanske blir för sent”. Ragnar Furuhjelm påtalade åter i riksdagsgruppens svar att ”uteslutande lagliga medel” kunde användas i denna kamp. Samtidigt höjde han å gruppens vägnar kritik mot Lapporörelsens medborgarmöte i Åbo, som inte bara riktat sig mot kommunismen, utan där även ”häftiga anfall” hade gjorts mot de

svenskspråkiga. Hur tänkte sig deputationen, undrade Furuhjelm, att Lapporörelsen kunde anhålla om samarbete med SFP samtidigt som man kränkte finlandssvenskarna?[92]

När det första lagförslaget om föreningslagen som skulle förbjuda kommunistisk verksamhet lades fram till omröstning den 20 december 1929 gick Georg Schauman och Ernst von Born från SFP:s sida till hårt angrepp mot förslaget. von Born gick inte med på att så radikalt beskära den grundlagsstadgade föreningsfriheten ”blott för att tillgodose ett tillfälligt politiskt intresse”. Trots kritiken godkändes lagen med rösterna 98 mot 78, efter att SFP splittrats i frågan: 14 röstade emot, medan 7 gav sitt understöd och 2 var frånvarande. Den första ”kommunistlagen” hade därmed gått igenom.[93]

Den andra lagändringen gällde tryckfriheten och kom till behandling i början av februari 1930. Målet var att begränsa kommunisternas publiceringsverksamhet och speciellt att förhindra den kommunistiska tidningspressens verksamhet. Lagförslaget fick enad kritik från Svenska folkpartiet och den 14 mars röstade riksdagen 101 mot 86 för att förkasta lagen. Av SFP:s 21 närvarande ledamöter röstade alla emot. Reaktionerna från Lapporörelsen kom omedelbart: För många radikaler visade riksdagens förkastande av den nya tryckfrihetslagen att utomparlamentarisk aktion var det enda sättet att effektivt bekämpa kommunismen.[94] Ernst von Born var nöjd med att SFP hade bevarat sitt anseende genom att inte gå med på ett initiativ som var riktat endast mot kommunisterna. ”Inom vissa gränser måste dock även en sådan lagstiftning hållas, liksom den så mycket som möjligt borde byggas på den bestående rättsordningens grund.” En del samtida kritiker menade att SFP:s agerande i stället ledde till Lapporörelsens radikalisering och att SFP:s försvar av lagligheten i själva verket orsakade en ökning av olagligheter. Det fanns med andra ord olika uppfattningar om laglighetens betydelse och de omtolkades aktivt av Lapporörelsens sympatisörer.[95]

Lapporörelsen visade upp sin radikala, terroriserande sida den 28 mars 1930 då kommunisternas tidningstryckeri i Vasa förstördes. Aktionen blev en avgörande vändpunkt för von Born och i den efterföljande riksdagsdebatten höjde han sin röst mot Lapporörelsen.[96] Först förklarade han att SFP retats upp av Lapporörelsen då vissa medborgarmöten redan i december 1929 gett utrymme för ”omdömes-

lösa och obehöriga" uttalanden mot landets svenskspråkiga befolkning. Han poängterade också SFP:s principiella hållning mot rörelsens metoder: "olag skall väl dock om något med lag bekämpas, orätt skall med rätt slås ned. Går man över lagens råmärke, förlorar ens egen verksamhet lätt sitt berättigande. Man underminerar den grund, på vilken man själv skall stå, man vrider vapnet, lagens svärd ur sin egen hand."[97]

I sitt anförande i riksdagen ironiserade von Born över hur svårt det verkade vara för regeringen att ställa inför rätta de Lappomän som begått övervåld mot person och egendom. Han såg att det fanns en osynlig hemlig makt i vägen, något som var bekant för de svenskspråkiga: "Vi hava kunnat lägga märke till något liknande i fråga om alla de utslag av våld och olagligheter, som utövats mot svenskheten i landet genom nedrivande av svenska anslag, tjärande av svenska skyltar och dylikt […]. Har i dessa fall någon utredning någonsin presterats?" Ernst von Borns beklämmande slutsats blev därmed att alla medborgare i Finland inte var likställda inför lagen – eller var det åter igen ändamålet som helgade medlen, undrade han. von Born böjde sig inte för högerns urskuldande argument: "Vad som en gång är orätt, är och förblir det, även om det användes i ett lovvärt syfte."[98]

Ragnar Furuhjelm bekräftade gruppens hållning en månad senare under SFP:s partidag i Åbo med att konstatera att det inte fanns någon anledning att tumma på rätts- och frihetsprinciperna för kommunisternas skull.[99] Trots att Ernst von Born veterligen inte själv använde ordet fascism i sina tal eller skrifter, kryllande det av fascismreferenser i de allmänna diskussionerna. I riksdagen talade både kommunister och socialdemokrater om Lapporörelsens "fascistiska diktatursträvanden" (STPV, Kulmala), "fascistisk fara" (SDP, Ryömä, Keto), och om Lappo som en "tydlig fascistisk företeelse" (SDP, Voionmaa).[100] Georg Schauman från Svenska vänstern framförde samma dag under svenska riksdagsgruppens möte att Lapporörelsen ledde till att vissa kretsar satte sig över statsskicket och lutade mot fascism. Schauman var den första inom riksdagsgruppen att explicit yttra en jämförelse mellan Lapporörelsen och fascismen.[101]

Det intressanta är att Ernst von Born inte bara kritiserade Lapporörelsens metoder utan även det lagstridiga sättet på vilket regeringen lade fram nya lagar. Regeringens förslag på hur valbarheten skulle

avgöras i framtiden var till exempel enligt honom helt förkastligt. I stora drag gick förslaget ut på att vissa administrativa myndigheter fick rätt att avgöra vem som kunde ställa upp i riksdags- och kommunalval, utan att en domstol prövat ärendet. Det var enligt von Born emot alla rättsprinciper. Han vägrade rösta för regeringens proposition och deklarerade i riksdagen: ”Jag kan icke och jag vill icke annat – domen över mitt handlingssätt må sedan bliva vilken som helst.”[102]

På grund av socialdemokraternas och några av SFP:s röster kunde varken ovannämnda vallag eller skyddslagen, som skulle ge presidenten omfattande fullmakter då landets allmänna ordning kännbart stördes, godkännas direkt. Ernst Estlander förklarade i ett brev till partikamraten R. A. Wrede att skyddslagen representerade ”den nya hembakta fascismens utländska leksak – en carte blanche på att få omstörta samhällsordningen”.[103] Enligt mötesprotokollet från svenska riksdagsgruppen deklarerade Georg Schauman att han ”inte hade lust att vara med om Finlands förvandling till en fascistisk polisstat”.[104] I och med att det var fråga om grundlagar krävde de två tredjedels majoritet och blev därmed vilande över nyval. För att forcera processen upplöstes riksdagen omedelbart och nyval utlystes till den 1–2 oktober 1930. Inför detta så kallade Lappoval uppmanade Lapporörelsen sina anhängare att avstå från våld men krävde i stället att samtliga borgerliga partier skulle ingå valförbund. I detta valförbund fick endast kandidater som ”obetingat” gav sitt stöd till Lapporörelsen och dess målsättningar nomineras.[105]

Under valkampen publicerade laglighetsgruppen inom Svenska folkpartiet sin egen betraktelse över Lapporörelsen. Det var teologie doktor, professor Gustaf Rosenqvist som bidrog till debatten med pamfletten *Lappo-rörelsen. Mål, motiv, medel*. I SFP:s historik karikeras pamfletten som laglighetsgruppens ”heliga skrift”, men för övrigt verkar dess innehåll inte ha analyserats närmare.[106] Rosenqvist och von Born uppträdde även på ett medborgarmöte i Lovisa den 18 juni 1930 där de tillsammans kraftigt betonade laglighetssynpunkten och vädjade till de svenskspråkiga i Finland att hålla sig till att bekämpa kommunismen med lagliga medel.[107] Rosenqvists skrift bör därmed ses som ett gemensamt ställningstagande för hela laglighetsgruppen. Den blir särskilt relevant för SFP:s antifascism på grund av sin analys av lagligheten och för att den explicit definierade Lapporörelsen som

fascistisk, vilket definitivt placerade SFP:s borgerliga Lappokritiska grupp i en tydlig antifascistisk position.[108] Valet av en teolog som författare till pamfletten kunde ses som ett genialiskt motdrag mot Lapporörelsen som utnyttjade en religiös retorik både i sitt fosterlandspatos och i konstruktionen av den vita självbilden, som byggde på att starkt motsätta sig marxismens ateism.[109]

Rosenqvist analyserade Lapporörelsens uppträdande och handlingar i syfte att avslöja dess verkliga karaktär. I grunden handlade hans kritik om Lapporörelsens bejakande av det politiska våldet, eller hot om våld för att tvinga igenom sitt program. Rosenqvists slutsats var att rörelsens handlingar hade medfört en ”konsekvent kränkning av principer och grundsatser, som uppbära allt ordnat samhällsliv, ja grundsatser, som härlyfta ur aktning för personlig frihet och människovärde”.[110] Han ifrågasatte Lapporörelsens kommuniké där det hävdades att ”allt tal om fascism, ändring av regeringsformen och diktatur” var falskt förtal. Rosenqvist var entydig: ”Då Lappo-ledningen sålunda i fråga om sig tillbakavisar varje tal om fascism, vet den knappt vad fascism är eller saknar den absolut förmåga att bedöma arten och halten av sitt eget uppträdande.” Han lyfte även fram Eirik Hornborgs artikel i *Nya Argus* (10/1930) där denna konstaterat att det var ”uppenbart och ovedersägligt att de fascistiska tendenserna numera övergått till öppen fascism”. Rosenqvist förespråkade resoluta motdrag av de svenskspråkiga: ”alla de, för vilka landets rättsordning och kultur äro dyrbara, måste göra front mot Lappo-rörelsens lagstridiga kampmedel och fascistiska uppträdande.”[111]

Lapporörelsens agerande avslöjade respektlösheten mot lag och statsmakt. De aktiva anhängarna uppvisade ett bristande omdöme i hur kommunisters människovärde måste iakttas. Teologen Rosenqvist uttryckte ett ytterst humanistiskt försvar av kommunisterna: ”Man behandlar icke människor, av vilken halt de än må vara, såsom vilda djur eller såsom ’dynga’. Då vet man icke vad kristendom innebär.”[112] Ragnar Furuhjelm påpekade därutöver att fasthållandet vid lagligheten var en svensk arvedel i Finland: ”Och huru skulle det gå med oss, svensktalande medborgare, om olagligheter skulle anses tillåtna? Snart skulle man nog på äktfinskt håll göra gällande, att även de bestämmelser i landets grundlagar, som garanterar våra rättigheter, äro blott döda ’paragrafer’, med vilkas efterlevnad det icke är

så noga."[113] Därmed kopplades antikommunismen samman med äktfinskheten i laglighetens bevarande och utgjorde livlinan för alla i minoritetsposition. Den antifascistiska sidans mål sammanfattades slagkraftigt i Arvid Mörnes ställningstagande för laglighetsgruppen i september 1930: bekämpa kommunismen inom laglighetens ramar, bevara demokratin och trygga de svenskspråkigas rättigheter i samhället.[114]

Riksdagsvalet i oktober 1930 gav de borgerliga två tredjedels majoritet med minsta möjliga marginal (134 mot 66). Den borgerliga pressen jublade över valresultatet men förbisåg att Svenska folkpartiets led var djupt delade, vilket hotade godkännandet av de två sista kommunistlagarna. Av SFP:s 21 mandat gick åtta till Lapposinnade kandidater, medan resten tillföll dem som motsatte sig Lapporörelsen. Pressen på SFP:s laglighetsgrupp var enorm. Statsminister Per Edvin Svinhufvud hotade med att regeringen skulle avgå ifall lagarna inte godkändes av riksdagen. Den 11 november 1930 samlades SFP:s riksdagsledamöter för att avgöra gruppens ställning till kommunistlagarna. Alla de som under valkampanjen varit ytterst kritiska till lagarna såg sig nu illa tvungna att rösta för dem. Detta inkluderade Ernst Estlander, Ragnar Furuhjelm, Max Sergelius, John Österholm och Ernst von Born. Inför omröstningen motiverade von Born i riksdagen sin position med att lagarna måste godkännas för att göra slut på "de oansvariga krafternas spel" i Finland. Varför kollapsade laglighetsgruppens antifascism i sanningens minut? I bakgrunden fanns framför allt von Borns oro över vad som skulle hända med de svenskspråkiga då de finska borgerliga för första gången hade enkel majoritet i riksdagen (113 mandat).[115]

Ifall Svenska folkpartiet inte enhälligt röstade för lagarna fanns det en risk för att det finska borgerliga blocket, som hämnd, skulle ge sitt stöd till de radikala äktfinnarna. I ett försök att förlänga "språkfreden" röstade hela SFP:s riksdagsgrupp till slut för kommunistlagarna.[116] Antifascismen och de principiella laglighetsståndpunkterna fick i den avgörande stunden ge vika för att skydda de svenskspråkiga och SFP:s ledning från de övergrepp som annars hotade. Då valet till slut verkade stå mellan att skydda kommunisternas rättigheter och att bevara de svenskspråkigas position, valde SFP det senare alternativet. Även om partiet deltog i kommunistlagarnas godkännande övergav SFP inte laglighetslinjen. Efter Mäntsäläupproret och då

Ingen given enhet? Svenska riksdagsgruppen åter samlad 1932 efter den hårda inre striden om Svenska folkpartiets positionering gentemot Lapporörelsen. Ernst von Borns laglighetsgrupp och den svenskspråkiga borgerliga antifascismen hade slutligen triumferat. Sittande (fr.v.): Ernst Estlander, Johannes Inborr, Ernst von Born, Axel Palmgren, Emil Sarlin och Torsten Rothberg. Raden i mitten (fr.v.): Max Sergelius (Svenska vänstern), Kristian Åkerblom, John Österholm, Edvard Haga, Matts Björk, Uno Hildén, Emil Hästbacka, Otto Jacobsson, Wilhelm Westman, Erik von Frenckell, Levi Jern och Edvard Helenelund. Bakre raden (fr.v.): Emil Roos, Knut Molin och Kuno F. Nyman.

Högsta domstolen hade dömt upprorsmännen fick laglighetslinjen sin ultimata seger. von Born konstaterade triumferande att ”bekräftelse vunnits till grundsatsen, att land skall med lag byggas”.[117]

Tyvärr återvände inte lugnet efter Lapporörelsens fall våren 1932. Precis som von Born hade förutspått riktades de allvarligaste angreppen mot SFP och de svenskspråkiga efter att kommunisterna eliminerats. Samlingspartiet och Lapporörelsens arvtagare IKL gick in i sin tätaste samarbetsfas i äktfinskhetens och antikommunismens tecken. Bland annat redaktören John Österholm tog på SFP:s partidag 1933 fasta på den äktfinska rörelsens inflytande i det borgerliga blocket. Samhällets förfinskning och inskränkandet av de svenskspråkigas rättigheter utgjorde åter ett allvarligt hot. Österholm hävdade att ”alla strävanden, som avse att gynna uppkomsten av ett diktaturstyre i en eller annan form, bör med alla lagliga medel bekämpas”.[118]

Den splittring som hade uppstått inom Svenska folkpartiet 1930 kunde slutligen överbryggas först efter riksdagsvalet 1933. Valet visade tydligt att de som öppet hade gett sitt stöd till Lapporörelsen, både på finskt och svenskt håll, nu upplevde en klar tillbakagång. SFP:s riksdagsgrupp kunde till von Borns tillfredsställelse framträda som en enhetlig grupp utan fraktionsbildningar.[119]

Lagligheten blev med andra ord en principiell ståndpunkt som definierade SFP:s hållning till både antikommunismen och äktfinskheten. Detta utmynnade i en borgerlig antifascism som ansåg upprätthållandet av rättsstaten och det demokratiska statsskicket som det bästa försvaret mot fascismen. En paradoxal vändning för SFP var däremot att IKL:s ledare efter 1933 blev, i von Borns ord, ”stränga laglighetens försvarare” genom att bestämt ta avstånd från Lapporörelsens våldsamma, utomparlamentariska metoder.[120] Lagen i all ära, men om det fanns ett finsknationellt tryck att ständigt försämra de svenskspråkigas juridiska rättigheter undergrävde det förtroendet och försatte finlandssvenskarna i ett olidligt osäkerhetstillstånd. Denna otrygghetskänsla tvingade SFP, sade von Born på SFP:s partidag 1934, att slå vakt om de minsta av intressen och gav upphov till bitterhet gentemot den finska majoriteten. Trots hetsen önskade han inte stänga några dörrar: Om de svenskspråkiga i Finland möttes med lojalitet och trofasthet skulle de vara beredda att sträcka ut en hand över gränsen mellan majoritet och minoritet.[121]

Samtidigt varnade Ernst von Born SFP:s medlemmar under partidagen i Ekenäs i juni 1934 för att IKL utgjorde ett ”betydande orosmoment i samhället genom sin oberäknelighet, sin hätskhet och sina stridsmetoder”. Däremot var von Born lugn gällande hotet från nazismen i Finland. Han förutsåg endast en marginell framgång för nationalsocialismen eller ”Kalstarörelsen” (grundad 1933 av jägarkaptenen och nazisten Arvi Kalsta) och han karakteriserade dem som ”blott något av det skum på ytan, som blivit kvar efter den storm, som övergått vårt samhälle”.[122]

Hur skulle Svenska folkpartiets borgerliga antifascism uttryckas när den borgerliga äktfinskheten och IKL verkade som en aktiv motkraft i riksdagen? Enligt von Born skulle motståndet inte artikuleras genom direkt konfrontation, utan SFP:s position krävde att man uppträde lugnt, sansat och värdigt: ”Icke förgå oss, icke låta reta oss till vrede,

icke utmana, ja, icke ens tala i onödan. Och framför allt icke förlora modet eller ge tappt, även 'om det mörknar ibland uppå färden.'"[123] Avgörande var även att SFP nu förlorat sin vågmästarposition mellan vänstern och högern i riksdagen, och därmed förlorat politisk makt och möjlighet att skydda de egna genom att göra eftergifter till de större partierna som i gengäld var villiga att garantera finlandssvenskarnas position. Medan von Born å ena sidan underströk lugnets betydelse i de yttre konfrontationerna hade å andra sidan hans tolerans för oliktänkande inom partiet påverkats starkt av motsättningarna under Lappoåren. von Borns krav på inre sammanhållning hårdnade under 1930-talets senare hälft och inför partidagen 1937 varnade han för att de som spred "vanföreställningar" inom de egna leden, strödde ut "misstrons frätande gift" eller arbetade emot den svenskspråkiga samhörigheten var en "fiende till den svenska befolkningen".[124] Uttalandet utgjorde en fortsättning på von Borns antifascistiska hållning, som nu riktade sig mot de svenskspråkiga nazisterna, fascisterna och högerpopulisterna som försökte skapa slitningar inom partiet.

Den senare delen av 1930-talet karakteriserades av von Born som besvikelsernas och missräkningarnas år, speciellt 1937–1939 då SDP och Agrarförbundet fann varandra politiskt. Enligt von Born var det Finlands nya skandinaviska orientering som delvis förklarade den minskade aktiviteten inom den äktfinska fronten, men en mer uppenbar orsak var att de äktfinska krafterna i mitten av 1930-talet nått flera av sina centrala mål, och segervisst kunde smälta sitt byte. SFP hade till exempel inte kunnat förhindra den nya universitetslagens stadfästelse, trots att den enligt partiet stred mot grundlagens föreskrifter.[125] På SFP:s partidag i Helsingfors i maj 1939 sade von Born att den politiska avspänningen mellan språkgrupperna som lovprisats runt om i Finland och i Skandinavien inte i själva verket var det i "verklig eller djupare mening". Det var inte en samförståndsfred, utan en maktfred. Kampen mot de svenskspråkiga fortsatte intensivt och hänsynslöst.[126]

Avslutande reflektioner

I detta kapitel har jag undersökt hur Ernst von Born och Svenska folkpartiets Lappomotståndare artikulerade en borgerlig antifascis-

tisk hållning som verkade inom ett tredelat spänningsfält mellan antikommunismen, äktfinskheten och laglighetslinjen. Trots att ett borgerligt motstånd mot Lapporörelsen till en början betraktades som en omöjlighet, påvisade von Born och hans medkämpar att det fanns alternativa handlingsmodeller. Tillsammans artikulerade de ett kraftigt försvar av den lagliga kampen mot kommunism och fascism. Till skillnad från de finska liberala borgerliga präglades von Born och SFP av en ständig oro över finlandssvenskarnas (och SFP:s) väl. Denna grundinställning bottnade i deras minoritetsposition, och resulterade i att von Born och hans krets långt före många andra såg en samverkan mellan antikommunismen och äktfinskheten – den finska fascismens två grundpelare. Medan den sistnämnda tillfälligt kunde skymmas av den förstnämnda var de ur SFP:s antifascistiska synvinkel i grunden sammansvetsade. Om övergrepp kunde ske mot en grupp, var det uppenbart att steget var kort till att tillämpa liknande olagliga metoder mot en annan intern fiende. I och med att antikommunismen och äktfinskheten kopplades så starkt ihop av SFP:s Lappomotståndare blev laglighetsargumentet avgörande för von Born. Antikommunismen kunde inte isoleras från övriga samhällsfrågor. Detta principiella förhållningssätt skiljde även SFP:s borgerliga antifascism från andra laglighetsgrupper inom det finska borgerliga blocket. Den borgerliga antifascismen från en minoritetsposition måste noggrant följa med potentiella nya hot som kunde gro inom majoritetsbefolkningen ifall denna skulle bejaka eller tillåta framväxten av en ultranationalistisk fascism riktad mot de språkliga minoriteterna.

SFP:s laglighetslinje och fortsatta samarbete med agrarer, socialdemokrater och även kommunister efter andra världskriget cementerade partiets socialliberala profil. Även om SFP i fortsättningen också bestod av både höger- och vänstersinnade, resulterade 1930-talets interna kamp i en avgörande vändpunkt. Utrymmet för högerradikalismen minimerades och de mer högersinnade fick söka sig till andra partier.[127] De som var beredda att samarbeta med den finska radikalhögern hade ingen plats i partiets ledning. Detta är det mest centrala arvet av Ernst von Borns borgerliga antifascism.

NOTER

1. von Born, ”För eller emot Lappo” (daterat Sarvlaks 7.8.1930), 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103. Manifestet återges i förkortad form i Ernst von Borns autobiografi med rubriken ”Tankar om Lappo”, von Born, *Levnadsminnen*, s. 100–102.
2. Ernst von Born och hans samtida använde begrepp som ”svensktalande medborgare”, ”svenskfolket”, ”svenskfödd” eller ”svenska stammen” i Finland. En liten grupp inom SFP använde även den kontroversiella termen ”östsvenskar”. Under 1930-talet ökade bruket av begreppet finlandssvensk, men det etablerades först långt senare.
3. Kommunisterna Eino Pekkala och Jalmari Rötkönen blev skjutsade till Lappo. Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*, s. 116–118.
4. Meinander, ”Svenska folkpartiet och Finland”, s. 9–35.
5. Se närmare i Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 15–16.
6. Om de liberala värderingarnas politisering, se Elmgren, ”Medborgerliga rättigheter?”, s. 225–256.
7. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 15–108; Karvonen, ”I stormens öga”, s. 129–152.
8. von Born, ”För eller emot Lappo”, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
9. von Born, ”För eller emot Lappo”, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
10. Landgrén, ”von Born, Ernst”, *Biografiskt lexikon för Finland 3. Republiken A–L* (2011), URN:NBN:fi:sls-4194-1416928956800. För ingående biografiska uppgifter, se von Born, *Levnadsminnen*; Stjernschantz, *Ernst von Born*.
11. Stjernschantz, *Ernst von Born*, s. 369. Citat från Hornborgs minnestal vid von Borns begravning 1956.
12. Copsey, ”Preface”, s. xiv–xxi.
13. Se Ruotsila, *British and American Anticommunism before the Cold War*.
14. Se Traverso, ”Antifascism between Collective Memory and Historical Revision”, s. 321–338; Braskén, Kaihovirta & Wickström, ”Antifascismen i Norden”, s. 3–16.
15. För finländska exempel, se bl.a. Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*; Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*. Internationellt kan nämnas Beck, *The Fateful Alliance*.
16. Olechnowicz, ”Liberal Anti-Fascism in the 1930s”, s. 636–660; Seidman, *Transatlantic Antifascisms*; Karimäki, ”Finnish Liberals and anti-fascism”, s. 39–54; Dørum, ”Conservative fascist sympathies and anti-fascism in 1930s Norway”, s. 73–87; Vares, ”From Allies to Opponents”, s. 224–247.
17. Se t.ex. Klausa, ”Konservative im Widerstand”, s. 185–201; Frölich, ”Opposition und Widerstand auf liberaler Grundlage”, s. 167–184.
18. von Bonsdorff & Jernström, *Från självständighet till Lappo*, s. 124.
19. Karimäki, ”Finnish Liberals and anti-fascism,” s. 47.
20. Hornborg, *Man i ledet*, s. 208–209. Se även Nilsson, ”John Österholm som finlandssvensk politiker”, s. 319–344.
21. I Finlands riksdags historia förklarar Vesa Vares att Lapporörelsen var en rörelse uppburen av ”medborgare som var oroliga över kommunisternas verksamhet”. Likväl rubriceras det som en ”antikommunistisk reaktion”,

som en reaktiv handling, och därmed utesluts andra synpunkter om Lapporörelsens dolda funktioner. Se Vares avsnitt i Vares, Uola & Majander, *Kansanvalta koetuksella*.

22. Lackman, *Esko Riekki*, s. 199–219.
23. Lackman, *Esko Riekki*, s. 220–221; Silvennoinen, ”Demokratins framgångshistoria?”, s. 204.
24. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 27–28.
25. Roselius, ”Valkoinen rintama”, s. 257–280.
26. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 66–67.
27. Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*
28. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 36.
29. Bertel Gripenberg, ”Kring Lapporörelsen. Svar till friherre Ernst von Born”, *Borgåbladet* 3.7.1930.
30. P. H. Norrmén, ”Lappos signatur”, *Svenska Dagbladet* 17.1.1931.
31. Norrméns tankar korrelerar i hög grad med den europeiska och finska högerradikalismens och fascismens tankemönster om den förlorade segern, se Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 54–60.
32. von Born, manuskript till tal i Lovisa 6.2.1933, 25.5, EBH 65, SLSA 1103.
33. von Born, manuskript till tal i Lovisa 6.2.1933, 25.5, EHB 65, SLSA 1103.
34. Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 761–765.
35. Avsnittets alla citat från von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 1, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103. Om SFP:s avgörande position i riksdagen, se även Furuhjelm, *Svenska riksdagsgruppens politik*, s. 3–4.
36. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 1, EBH 14, 10.1.4.7, SLSA 1103.
37. Ragnar Furuhjelm, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag” [tidningsurklipp], 9.1.7, EBH 8, SLSA 1103.
38. Rosenqvist, *Lappo-rörelsen*, s. 22.
39. Rosenqvist, *Lappo-rörelsen*, s. 22.
40. von Born, ”Våra svensknationella problem (Får icke publiceras före den 27 mars 1927)”, s. 11, 25.12, EBH 65, SLSA 1103. Maskinskrivet manuskript daterat Helsingfors 26.3.1927.
41. von Born, manuskript till tal, Jakobstad, Jeppo, G. Karleby, 21.9.1930, s. 14, 25.4, EBH 65, SLSA 1103.
42. von Born, manuskript till tal, Jakobstad, Jeppo, G. Karleby, 21.9.1930, s. 1–4, 25.4, EBH 65, SLSA 1103.
43. von Born, manuskript till tal, Jakobstad, Jeppo, G. Karleby, 21.9.1930, s. 13, 25.4, EBH 65, SLSA 1103.
44. För en mer ingående analys av Gripenbergs högeraktivism, se kapitlet ”Bertel Gripenbergin poliittinen henkilökuva” i Hyvämäki, *Sinistä ja mustaa*, s. 15–173.
45. Bertel Gripenberg, ”Kring Lapporörelsen. Svar till friherre Ernst von Born”, *Borgåbladet* 3.7.1930.
46. Ernst von Born till Bertel Gripenberg, Sarvlaks 12.8.1930, 10.1.4.3, EB 19, SLSA 1103.
47. Flygblad av Erik von Frenckell, utgivet av Svenska Folkpartiets grupp för borgerlig samverkan 1930, s. 3–4, 29.1, EBH 29, SLSA 1103.

48. Flygblad av Arvid Mörne, ”Till alla svenskar i Nyland”. Mörnes text introduceras av Kurt Antell, Eirik Hornborg, Allan Granfelt och Gunnar Landtman, daterat Helsingfors 14.9.1930, 29.1, EBH 29, SLSA 1103.
49. Skjutsningar innebar att politiska fiender kidnappades, misshandlades och transporterades till Sovjetunionens gräns. Sirén, *Pernå sockens historia*, s. 563–569.
50. Karimäki, *Tulevaisuuden lähtökohdista kansanvallan kolmiliittoon*, s. 205–208.
51. Vares, ”From Allies to Opponents”, s. 231–232.
52. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 2, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
53. Virtanen, *”Toimikaa, älkää odottako”*, s. 202.
54. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 3, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
55. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 3, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103. Oravais syftar på ett avgörande slag i finska kriget 1808–1809 som ledde till svenska tidens slut i Finlands historia.
56. K. Fr. Nymans flygblad inför riksdagsvalet, Helsingfors 24.8.1930, 29.1, EBH 74, SLSA 1103.
57. Mylly, *Maalaisliitto-Keskustapuolueen historia*, s. 247.
58. Mylly, *Maalaisliitto-Keskustapuolueen historia*, s. 234.
59. Mylly, *Maalaisliitto-Keskustapuolueen historia*, s. 245.
60. Hämäläinen, *Nationalitetskampen och språkstriden i Finland*, s. 131–135.
61. Hämäläinen, *Nationalitetskampen och språkstriden i Finland*, s. 125–128.
62. Hämäläinen, *Nationalitetskampen och språkstriden i Finland*, s. 130.
63. Leino-Kaukiainen & Uino, *Suomalais-Kansallinen Kokoomus*, s. 580, 587, 589, 593, 595.
64. Leino-Kaukiainen & Uino, *Suomalais-Kansallinen Kokoomus*, s. 599, 603.
65. Uino, ”Kielitaistelu ja ’uusi suomalaisuusliike’”, s. 212–213.
66. von Born, ”Våra svensknationella problem (Får icke publiceras före den 27 mars 1927)”, s. 1, 25.12, EBH 65, SLSA 1103. Mina kursiveringar.
67. Även Ragnar Furuhjelm karakteriserade SFP:s riksdagspolitik i de finlandssvenska frågorna som rent försvar. Furuhjelm, *Svenska riksdagsgruppens politik*, s. 3–4.
68. von Born, ”Våra svensknationella problem (Får icke publiceras före den 27 mars 1927)”, s. 2, 25.12, EBH 65, SLSA 1103.
69. von Born, ”Våra svensknationella problem (Får icke publiceras före den 27 mars 1927)”, s. 2–3, 10–11, 25.12, EBH 65, SLSA 1103.
70. Sundberg, ”Skarpa linjeval och pragmatism i Svenska Folkpartiet”, s. 66.
71. von Borns resonemang bör ställas i relation till den bredare debatten om Finlands svenskhet, presenterad i Meinander, *Nationalstaten*.
72. von Born, ”Våra svensknationella problem (Får icke publiceras före den 27 mars 1927)”, s. 2–3, 10–11, 25.12, EBH 65, SLSA 1103.
73. Hämäläinen, *Nationalitetskampen och språkstriden i Finland*, s. 99–109.
74. von Born, manuskript till tal, Jakobstad, Jeppo, G. Karleby, 21.9.1930, s. 1–3, 25.4, EBH 65, SLSA 1103.
75. von Born, *Svensk riksdagspolitik*.
76. Uino, ”Kielitaistelu ja ’uusi suomalaisuusliike’”, s. 215–219.
77. von Born, hälsningstal på SFP:s partidag i Lovisa 25–26.5.1935, s. 5–7, 9.1.11, EBH 8, SLSA 1103.

78. von Born, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag”, SFP:s partidag i Ekenäs 3.6.1934, s. 4, 8–10, 9.1.10, EBH 8, SLSA 1103.
79. Nazismen och fascismen hade naturligtvis sina finlandssvenska anhängare även därefter, se Ekberg, *Führerns trogna följeslagare*.
80. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 2, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
81. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 42–47.
82. Flygblad av Erik von Frenckell 1930, 29.1, EBH 29, SLSA 1103.
83. Flygblad av Erik von Frenckell 1930, 29.1, EBH 29, SLSA 1103.
84. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 2, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
85. von Born, ”För eller emot Lappo”, s. 3, 10.1.4.7, EBH 14, SLSA 1103.
86. Bertel Gripenberg, ”Kring Lapporörelsen. Svar till friherre Ernst von Born”, *Borgåbladet* 3.7.1930.
87. Jämför t.ex. med Framstegspartiets liberala antifascistiska hållning som inte verkar ha inkluderat minoriteters rättigheter, Karimäki, ”Finnish Liberals and anti-fascism”, s. 39–54.
88. Svenska riksdagsgruppens sammanträde 3.12.1929, kl. 19 i Riksdagshuset, protokoll 1928–1929, Svenska riksdagsgruppen, Svenska centralarkivet.
89. Enligt Johanna Bonäs uttalade sig inte den frikyrkliga Björkenheim för Lapporörelsen trots att han uppfyller Bonäs kriterier för en sympatisör. Hans tidiga sympatier för Lapporörelsen framkommer dock i och med hans deltagande i deputationen. Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*, s. 171–172.
90. Svenska riksdagsgruppens sammanträde 7.12.1929, kl. 17, protokoll 1928–1929, Svenska riksdagsgruppen, Svenska centralarkivet.
91. Lappodeputationen, 7.12.1929, bilaga 1, protokoll 1928–1929, Svenska riksdagsgruppen, Svenska centralarkivet.
92. Svenska riksdagsgruppens sammanträde 11.12.1929, kl. 17.15, bilagor med uttalanden av von Törne, Jensen och Furuhjelm, protokoll 1928–1929, Svenska riksdagsgruppen, Svenska centralarkivet.
93. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 20–21.
94. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 22–24.
95. von Born, *Svensk riksdagspolitik*, s. 58–59.
96. Stjernschantz, *Ernst von Born*, s. 151.
97. von Borns uttalande citeras i ”Riksdagen ogillar Lappoagitationen”, *Hufvudstadsbladet* 5.4.1930 (B).
98. von Borns uttalande citeras i ”Riksdagen ogillar Lappoagitationen”, *Hufvudstadsbladet* 5.4.1930 (B).
99. Ragnar Furuhjelm, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag” [tidningsurklipp], 9.1.7, EBH 8, SLSA 1103.
100. Citat från ”Riksdagen ogillar Lappoagitationen”, *Hufvudstadsbladet* 5.4.1930 (B). STPV står för Sosialistisen Työväen ja Pienviljelijäin Vaalijärjestö (Socialistiska arbetarbefolkningens och småbrukarnas valorganisation), dvs. kommunisternas och yttervänsterns valförbund.
101. Svenska riksdagsgruppens sammanträde 3.4.1930, kl. 10, protokoll 1930, Svenska riksdagsgruppen, Svenska centralarkivet. Se även Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 25–27.

102. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 42–47.
103. Citerat från Vares, ”Rigorist och legalist”, s. 245.
104. Svenska riksdagsgruppens sammanträde 9.7.1930, kl. 12, protokoll 1930, Svenska riksdagsgruppen, Svenska centralarkivet.
105. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 48–49.
106. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 61–62.
107. ”Nya medborgarmöten ha hållits i Borgå och Lovisa”, *Borgåbladet* 21.6.1930.
108. Rosenqvist, *Lappo-rörelsen*.
109. Virtanen, *”Toimikaa, älkää odottako”*, s. 127–137.
110. Rosenqvist, *Lappo-rörelsen*, s. 1–13.
111. Rosenqvist, *Lappo-rörelsen*, s. 16, 20.
112. Rosenqvist, *Lappo-rörelsen*, s. 28.
113. Furuhjelm, *Svenska riksdagsgruppens politik*, s. 6.
114. Flygblad av Arvid Mörne, ”Till alla svenskar i Nyland”, 29.1, EBH 29, SLSA 1103.
115. Schauman & Lilius, *Från Lappo till vinterkriget*, s. 71–78.
116. Uino, ”Kielitaistelu ja ’uusi suomalaisuusliike’”, s. 214.
117. von Born, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag”, SFP:s partidag i Ekenäs 3.6.1934, s. 3, 7, 9.1.10, EBH 8, SLSA 1103.
118. Utdrag ur protokoll, SFP:s partidag i Gamlakarleby 13–14.5.1933, § 11, ”Red. John Österholm föreslog följande kläm”, 9.1.9, EBH 8, SLSA 1103.
119. von Born, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag”, SFP:s partidag i Ekenäs 3.6.1934, s. 4, 9.1.10, EBH 8, SLSA 1103.
120. von Born, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag”, SFP:s partidag i Ekenäs 3.6.1934, s. 2, 9.1.10, EBH 8, SLSA 1103.
121. von Born, hälsningstal på SFP:s partidag i Lovisa 25–26.5.1935, s. 7, 10, 9.1.11, EBH 8, SLSA 1103.
122. von Born, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag”, SFP:s partidag i Ekenäs 3.6.1934, s. 2, 9.1.10, EBH 8, SLSA 1103.
123. von Born, ”Det politiska lägets utveckling och de svenska frågornas behandling sedan senaste partidag”, SFP:s partidag i Ekenäs 3.6.1934, s. 16, 9.1.10, EBH 8, SLSA 1103.
124. von Born, ”Stundens krav”, s. 22–23.
125. von Born, hälsningstal på SFP:s partidag i Åbo 22.5.1938, s. 3–5, 9.1.14, EBH 8, SLSA 1103.
126. von Born, hälsningstal på SFP:s partidag i Helsingfors 13.5.1939, s. 3–4, 9.1.15, EBH 8, SLSA 1103. Om Ernst von Borns internationella roll som finlandssvenskarnas talman i Skandinavien, se Stjernschantz, ”J. K. Paasikivi och finlandssvenskarna”, s. 267–279.
127. För de långa linjerna, se Sundberg, ”Skarpa linjeval och pragmatism i Svenska Folkpartiet”, s. 45–70; Meinander, ”Svenska Folkpartiet och Finland”, s. 9–35.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Sarvlaks arkiv (SLSA 1103)
Ernst von Borns brev (EB)
Ernst von Borns handlingar (EBH)

Svenska centralarkivet, Helsingfors

Svenska riksdagsgruppens arkiv
Protokoll 1928–1929, 1930

Tidningar

Borgåbladet 1930
Hufvudstadsbladet 1930
Svenska Dagbladet 1931

Litteratur

Beck, Hermann, *The Fateful Alliance. German Conservatives and Nazis in 1933. The Machtergreifung in a New Light*, New York: Berghahn Books 2008.

von Bonsdorff, Göran & Frank Jernström, *Från självständighet till Lappo. Svenska folkpartiet II, 1917–1929*, Ekenäs: Svenska folkpartiet rp 1984.

Bonäs, Johanna, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik? Svensksösterbottniska bönder inför Lapporörelsen sommaren 1930*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2012.

von Born, Ernst, *Levnadsminnen*, Helsingfors: Söderströms 1954.

von Born, Ernst, ”Stundens krav”, *Inför partidagen 1938*, Helsingfors: Svenska folkpartiet 1938.

von Born, Ernst, *Svensk riksdagspolitik. Förklaringar och bemötanden*, Helsingfors 1931.

Braskén, Kasper, Matias Kaihovirta & Mats Wickström, ”Antifascismen i Norden. Ett nytt forskningsfält”, *Historisk Tidskrift för Finland*, 102, 2017:1, s. 3–16.

Copsey, Nigel, ”Preface. Towards a New Anti-Fascist ’Minimum’?”, Nigel Copsey & Andrej Olechnowicz (eds.), *Varieties of Anti-Fascism. Britain in the Inter-War Period*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2010, s. xiv–xxi.

Dørum, Knut, ”Conservative fascist sympathies and anti-fascism in 1930s Norway”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 73–87.

Ekberg, Henrik, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944*, Helsingfors: Schildts 1991.

Elmgren, Ainur, ”Medborgerliga rättigheter? De intellektuella och 1930-talets statsmakt”, Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg (red.),

Demokratins drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demokratier 1890–2020, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag 2018, s. 225–256.
Frölich, Jürgen, ”Opposition und Widerstand auf liberaler Grundlage”, Peter Steinbach & Johannes Tuchel (Hrsg.), *Widerstand gegen die nationalsozialistische Diktatur 1933–1945*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung 2004, s. 167–184.
Furuhjelm, Ragnar, *Svenska riksdagsgruppens politik*, Helsingfors 1930.
Hornborg, Eirik, *Man i ledet. Minnen och episoder 1899–1927*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1959.
Hyvämäki, Lauri, *Sinistä ja mustaa. Tutkielmia Suomen oikeistoradikalismista*, Helsinki: Otava 1971.
Hämäläinen, Pekka Kalevi, *Nationalitetskampen och språkstriden i Finland 1917–1939*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1968.
Karimäki, Jenni, ”Finnish Liberals and anti-fascism, 1922–1932”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 39–54.
Karimäki, Jenni, *Tulevaisuuden lähtökohdista kansanvallan kolmiliittoon. Kansallinen Edistyspuolue ja kansallisen eheytymisen politiikka 1919–1939*, diss., Turku: Turun yliopisto 2016.
Karvonen, Lauri, ”I stormens öga. Svenska folkpartiet, språkstriden och Lapporörelsen”, Siv Sandberg (red.), *Svenska folkpartiet genom 100 år, 1906–2006*, Helsingfors: Schildts 2006, s. 129–152.
Klausa, Ekkehard, ”Konservative im Widerstand”, Peter Steinbach & Johannes Tuchel (Hrsg.), *Widerstand gegen die nationalsozialistische Diktatur 1933–1945*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung 2004, s. 185–201.
Lackman, Matti, *Esko Riekki. Jääkärivärväri, Etsivän Keskuspoliisin päällikkö, SS-pataljoonan luoja*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.
Landgrén, Lars-Folke, ”von Born, Ernst”, *Biografiskt lexikon för Finland 3. Republiken A–L* (2011), URN:NBN:fi:sls-4194-1416928956800.
Leino-Kaukiainen, Pirkko & Ari Uino, *Suomalais-Kansallinen Kokoomus. Suomalaisen Puolueen ja Kansallisen Kokoomuspuolueen historia vuoteen 1929*, Helsinki: Suomen kansalliskirja 1994.
Meinander, Henrik, *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis 2016.
Meinander, Henrik, ”Svenska folkpartiet och Finland. En 100-årig gemenskap”, Siv Sandberg (red.), *Svenska folkpartiet genom 100 år, 1906–2006*, Helsingfors: Schildts 2006, s. 9–35.
Mylly, Juhani, *Maalaisliitto-Keskustapuolueen historia 2.Maalaisliitto 1918–1939*, Helsinki: Kirjayhtymä 1989.
Nilsson, Johan, ”John Österholm som finlandssvensk politiker”, Pia Forssell & John Strömberg (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 78, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2003, s. 319–344.
Olechnowicz, Andrzej, ”Liberal Anti-Fascism in the 1930s. The Case of Sir Ernest Barker”, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 36, 2004:4, s. 636–660.

Roselius, Aapo, ”Valkoinen rintama. Vapaussodan muistojen vaalijat”, Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.), *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*, Helsinki: Gaudeamus 2018, s. 257–280.
Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland, 1918–1944*, Stockholm: Lind & Co 2018.
Rosenqvist, G. G., *Lappo-rörelsen. Mål, motiv, medel*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag 1930.
Ruotsila, Markku, *British and American Anticommunism before the Cold War*, London: Frank Cass 2001.
Saarela, Tauno, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
Schauman, Henrik & Patrik Lilius, *Från Lappo till vinterkriget. Svenska folkpartiet III, 1930–1939*, Helsingfors: Svenska folkpartiet rp 1992.
Seidman, Michael, *Transatlantic Antifascisms. From the Spanish Civil War to the End of World War II*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.
Siltala, Juha, *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*, Helsinki: Otava 1985.
Silvennoinen, Oula, ”Demokratins framgångshistoria? Skogsindustrin, arbetsmarknaden och en fascistisk samhällssyn 1918–1940”, Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg (red.), *Demokratins drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demokratier 1890–2020*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag 2018, s. 189–224.
Sirén, Olle, *Pernå sockens historia IV. Tiden ca 1920–1999*, Lovisa: Pernå kommun 1999.
Stjernschantz, Göran, *Ernst von Born. Den siste hövdingen*, Helsingfors: Söderströms 1984.
Stjernschantz, Göran, ”J. K. Paasikivi och finlandssvenskarna. Några kommentarer med anledning av dagböckerna”, Torsten Steinby (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 62, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1987, s. 267–279.
Sundberg, Jan, ”Skarpa linjeval och pragmatism i Svenska Folkpartiet”, Siv Sandberg (red.), *Svenska folkpartiet genom 100 år, 1906–2006*, Helsingfors: Schildts 2006, s. 45–70.
Traverso, Enzo, ”Antifascism between Collective Memory and Historical Revision”, Hugo García, Mercedes Yusta, Xavier Tabet & Cristina Clímaco (eds.), *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books 2016, s. 321–338.
Uino, Ari, ”Kielitaistelu ja ’uusi suomalaisuusliike’ 1918–1939”, Päiviö Tommila (toim.), *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*, Kuopio: Kustannuskiila Oy 1989, s. 175–249.
Vares, Vesa, ”From Allies to Opponents. Conservatives Facing Fascism in Finland in the 1930s”, *Scandinavian Journal of History* 46, 2021:2, s. 224–247.
Vares, Vesa, ”Rigorist och legalist. Ernst Estlanders politiska rättskamper”, *Historisk Tidskrift för Finland* 77, 1992:2, s. 211–250.
Vares, Vesa, Mikko Uola & Mikko Majander, *Kansanvalta koetuksella*, Helsinki: Edita 2006.
Virtanen, Aarni, *”Toimikaa, älkää odottako”. Vihtori Kosolan puheiden muutokset 1929–1936*, diss., Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2015.

HOLGER WEISS

DEN ANTIFASCISTISKA DISKURSEN I TIDSKRIFTEN *MERIMIES-SJÖMANNEN* UNDER 1930-TALET

Våren och sommaren 1933 genomfördes en rad uppseendeväckande protestaktioner och demonstrationer mot hakkorsflaggan runt om i Europa. Speciellt utsatta var tyska handelsfartyg eftersom naziregeringen genomdrivit att den tidigare tyska handelsflaggan skulle bytas ut mot hakkorsflaggan. Protestaktionerna koncentrerade sig huvudsakligen till hamnarna och gick ut på att vägra lasta och lossa tyska fartyg så länge de förde hakkorsflaggan. Även i de skandinaviska hamnarna tvingades tyska handelsfartyg hala ned flaggan. I Finland däremot förekom inga protester mot hakkorsflaggan eller tyska fartyg.[1]

De centrala aktörerna i den internationella bojkotten mot hakkorsflaggan var sjötransportarbetarna, huvudsakligen hamnarbetare och stuvare understödda i många länder av sjöfolket. Oklart är vem som initierade proteströrelsen. Den kommunistiska oppositionen inom såväl hamnarbetar- som sjöfolksfacken samt deras takorganisation, Sjömännens och hamnarbetarnas international (ISH), var visserligen pådrivande, men i exempelvis Sverige utfördes bojkottaktioner även av ickekommunistiska, socialdemokratiska och vänstersocialistiska, fackföreningsaktiva inom Svenska Sjöfolksförbundet.[2]

Redan de första protestaktionerna i Skandinavien, som utfördes i samband med förstamajfirandet på olika håll i Danmark och Norge,

blev förstasidesnyheter i såväl den finsk- som svenskspråkiga borgerliga och socialdemokratiska pressen i Finland.[3] Under hela sommaren rapporterade tidningarna om olika bojkotter genomförda i danska, svenska och norska hamnar.[4] I den borgerliga pressen var tongångarna neutrala, till och med kritiska, exempelvis konstaterade *Vasabladets* Helsingforskorrespondent indignerat att ”[i] utlandet strejka här och var hamnarbetarna och vägra ta befattning med tyska båtar, som hissat hakkorsflaggan. Det är dumheter, varje nation måste få hissa de flaggor de behagar”.[5] Vänsterpressen skrev i positiva ordalag om aktionerna,[6] inte minst för att såväl Socialistiska arbetarinternationalen som Internationella fackföreningsfederationen och Internationella transportarbetarfederationen (ITF) hade uppmanat till bojkott av Nazityskland.[7] Med tanke på att Finlands Sjömans-Union (Finlands Sjömans och Eldare Union fram till maj 1935) hade ett nära samarbete med det svenska förbundet och dessutom var medlem i både Skandinaviska transportarbetarfederationen (STF) och ITF är det förvånande att unionens tvåspråkiga medlemsorgan *Merimies-Sjömannen* inte med ett ord nämnde aktionerna i de skandinaviska hamnarna.

Avsaknaden av antinazistiska aktioner i finländska hamnar 1933 berodde främst på hamnarbetarnas ovilja eller oförmåga att bojkotta tyska fartyg med hakkorsflaggan. Hamnarbetarna, vars fackliga organisering drastiskt reducerats efter en utdragen hamnarbetarstrejk 1928, var inte intresserade av eller kapabla till att inleda politiska aktioner. Huvudorsaken var dock att hamnarna sedan hamnarbetarstrejkens tid bemannades av ”strejkbrytare” och dessa hade inget intresse att följa fackens upprop om bojkottaktioner eller stödja strejkande finländska sjömän.[8] Först 1934 tycks den fackliga verksamheten ha ökat och till exempel i Jakobstad grundades på nytt en tvåspråkig fackavdelning.[9] Finlands Sjömans och Eldare Union förde i sin tur våren och sommaren 1933 ett flerfrontskrig mot redarna, strejkbrytarna och den kommunistiska oppositionen inom unionen; unionen hade påbörjat en landsomfattande strejk i slutet av april och medlemsbladet dominerades av nyheter om strejken. Något utrymme för antifascistiska eller antinazistiska upprop och aktioner tycks inte ha funnits.

Det finska sjöfackets fördröjda antifascism står i fokus för detta kapitel. Tystnaden inom unionen byttes till en öppet antifascistisk diskurs när Italien angrep Etiopien (Abessinien) i oktober 1935 och nådde sin höjdpunkt i samband inbördeskriget i Spanien. De antifascistiska aktionerna och ställningstagandena under det senare kriget har behandlats utförligt av Timo Soukola i hans historik över Finlands Sjömans-Union,[10] däremot inte unionens inställning i Etiopienkrisen. Härvid skiljer sig förbundet i Finland från sjöfacket i Sverige, som redan 1933 tagit ställning mot Nazityskland och i sin medlemstidning *Sjömannen* drev en aktiv antifascistisk och antinazistisk linje.[11] Av central betydelse för den fördröjda framväxten av en antifascistisk diskurs inom Finlands Sjömans-Union var hotet om den kommunistiska oppositionens försök att åsidosätta den vänstersocialistiska och socialdemokratiska – socialfascistiska enligt kommunistisk politisk retorik – fackföreningsledningen. Efter oppositionens maktövertagande skulle unionen kapa sina band till STF och ITF och i stället ansluta sig till ISH. Detta hade inträffat i Danmark där oppositionen i såväl sjömans- som eldarunionen lyckats med sin kupp 1932, i den förra dock endast kortvarigt,[12] medan det förelåg ett hot om att oppositionen kunde ta över Svenska Sjöfolksförbundet efter den svenska sjömansstrejken i mars 1933.[13] Hotet från yttervänstern framför ytterhögern kännetecknar åren 1933 och 1934 och ligger som grund för analysen av den fördröjda antifascistiska diskursen inom det finska sjöfacket.

Den diskursiva arenan för Finlands Sjömans-Unions antifascism var det tvåspråkiga medlemsbladet *Merimies-Sjömannen*, som ursprungligen hette *Merimiehet-Sjömän*. Till en början utkom den en gång i månaden som stenciler; bevarade exemplar finns endast från 1922 fram till sommaren 1923. Under 1920-talet, då unionen verkade som avdelning 8 inom Finlands Transportarbetarförbund (FTF), ingick unionens meddelanden i FTF:s organ *Kuljetustyöläinen*. Medlemsbladet utkom kvartalsvis och redigerades tidvis av Karl Ahonen som samtidigt var unionens förtroendeman. Efter att Sjömans-Unionen brutit med och ställt sig utanför FTF utgavs separata finsk- och svenskspråkiga versioner av *Merimiehet-Sjömän* från 1930 till 1934 (från 1933 med namnet *Merimies-Sjömannen*). Innehållet är huvudsakligen identiskt med vissa uppenbara redaktionella

förändringar mellan numren från tidigt 1920-tal och dem efter 1930. I vissa av de tidigare årgångarna finns texter som skrivits endast på svenska eller som översatts från svenska till finska. Från och med 1930 är nästan alla texter skrivna på finska och översatta till svenska, med undantag av dikter på finska eller svenska som inte har översatts. Unionens sekreterare Niilo Wälläri blev ansvarig redaktör i början av 1932 och författade därefter merparten av bidragen.[14] Från och med december 1934 ändrade tidskriften karaktär; de två parallella stencilerna slogs åter ihop och utkom som ett tryckt blad där den finska och svenska texten löper bredvid varandra på samma sida. *Merimies-Sjömannen* är tillgänglig via Nationalbibliotekets digitala samlingar medan meddelandestencilerna och årgångarna från 1930–1932 hittas i Arbetararkivet.

Sjömans-Unionen avvek från de övriga transportarbetarfackförbunden med sin tvåspråkighet; finskan och svenskan var (i princip) jämbördiga vilket återspeglades såväl i unionens tidskrift som i den fackliga politiska retoriken.[15] Detta korrelerar med den finländska arbetarrörelsens socialistiska internationalism där språkfrågan spelade en underordnad roll under mellankrigstiden. Till skillnad från den borgerliga finlandssvenskheten, där språket utmejslades till den samlande faktorn, var klasstillhörigheten den samlande faktorn inom såväl den politiska som den fackliga arbetarrörelsen.[16] Däremot avviker Sjömans-Unionen från de landbaserade fackförbunden, inte minst Finlands Transportarbetarförbund, genom att unionen – i likhet med det svenska sjöfacket – inte var indelat i lokala (en- eller flerspråkiga) avdelningar utan bestod av ett centralt organ som var i kontakt med medlemmarna med hjälp av ombudsmän som var utplacerade i hamnarna.[17]

Någon specifik markering mellan svensk- och finskspråkiga medlemmar gjordes varken av unionens ledning eller i dess upprop och meddelanden under mellankrigstiden. Språkfrågan delade inte unionen, inte heller kom den att ventileras på unionens kongresser på 1930-talet. Finsk- och svenskspråkiga sjömän var jämbördiga, deklarerade *Merimies-Sjömannen*: ”Vi havets arbetare stå enigt. Finnar och svenskar, hand i hand. Vi sjöproletärer känner ingen språkstrid oss emellan. Vi alla tillhör Finlands sjöfolk och betrakta alla andra länders sjömän som våra bröder.”[18] Sjöskalden Albin-Eero prisade i sin

dikt ”Shovinismi” (som endast publicerades på finska i tidskriften) eldarnas mångspråkiga och mångfärgade arbets- och ödesgemenskap ombord på ångfartygen och vidhöll sjöproletariates antichauvinism, det vill säga antirasism:

> […] Bröder! Vi är förtryckta / men inte av svensken / eller av något annat folk. / Nej. Utan av kapitalismen. /[…] Jag har skyfflat kol / med svensken. / Druckit ur samma kärl / med svart och gul. / Inte hatar jag dem. / Inte hatar de heller mig. /[…].[19]

Däremot förefaller det som om unionens ledning var medveten om medlemskårens språkliga bakgrund eftersom den konstaterade att svenskspråkiga finländska sjömän även läste Svenska Sjöfolksförbundets tidskrift *Sjömannen*. Möjligtvis kunde denna iakttagelse förklara de svenskspråkiga finländska sjömännens relativt höga fackliga organisering, vilket påpekades i *Arbetarbladet* i början av 1936: ”[…] sjömän från svenska trakter [är] inte alls sämre än de finska sjömännen när det gäller organisationsverksamheten. Snarare råder det ett rakt motsatt förhållande […].”[20]

Sjömans-Unionens tvåspråkighet och organiseringen av de svenskspråkiga sjömännen faller utanför ramarna för detta kapitel. Vissa indicier på språkfrågan kan dock utläsas i såväl medlemsorganet som i den svenskspråkiga arbetarpressen. Synbarligen var unionens långvariga huvudförtroendeman Karl Ahonen tvåspråkig, bland annat hälsade han de skandinaviska gästerna som deltog i unionens kongress 1932 på svenska.[21] När Ahonen övergick till andra fackliga uppdrag i mitten av 1930-talet kom Karl-August Fagerholm att överta rollen som den svenskspråkiga föredragshållaren vid unionens tillställningar. Unionens sekreterare och senare legendariska ledare Niilo Wälläri rörde sig visserligen i skandinaviska kretsar men höll sina anföranden på 1930-talet enbart på finska. Däremot var unionens ledning inklusive Wälläri medvetna om nödvändigheten att bedriva facklig verksamhet på svenska. Det framhävdes också av honom och Bruno Airola i en skrivelse om det svenskspråkiga fackliga upplysningsarbetet till styrelsen för Finlands Fackföreningarnas Centralförbund.[22]

I fokus för detta kapitel står den diskursiva arenan, det vill säga sjöfackets medlemstidning, genom vilken representationer och diskurser av en tvåspråkig facklig antifascism kommer att blottläggas och analyseras. Denna diskursiva arena återspeglar den levda verkligheten som syns i inlägg och texter som tar ställning till dagsaktuella frågor. Ofta innehåller texterna uppmaningar till antifascistiska aktioner eller handlingar men utfallet av dessa faller utanför kapitlet, särskilt för att de sällan lämnade några spår i medlemsbladet. Analysen av den antifascistiska diskursen i *Merimies-Sjömannen* tar fasta på innehåll och uttryck i artiklar och översikter som publicerades mellan 1930 och 1939. Sammanlagt 92 nedslag av antifascistiska yttringar identifierades och av dem hittas endast fem före 1935, något som framhäver den fördröjda antifascistiska diskursen i tidskriften. Diskursen är enbart textuell, de få fotografier och teckningar som ingår har huvudsakligen sjöfartsmotiv. I relation till de globala antidiskurserna – antifascism, antiimperialism, antirasism – som genomsyrade framför allt yttervänsterns och kommunisternas tryckalster och riktade sig mot den japanska invasionen av Manchuriet 1931, Hitlers maktövertagande i Tyskland 1933, krossandet av Sovjetkina 1934, det italienska angreppet på Etiopien 1935, spanska inbördeskriget 1936 och Japans angrepp på Kina 1937,[23] berörs endast Etiopienkrisen och särskilt spanska inbördeskriget i *Merimies-Sjömannen*. I stället är det kritiken av och ställningstagandet mot Lapporörelsen och den finländska fascismen som präglar tidskriften under hela 1930-talet.

Maktkampen mellan kommunister och vänstersocialister inom Sjömans-Unionen

Den fackliga organiseringen bland däcks- och maskinpersonalen ombord på finländska insjö- och havsfartyg kom i gång i början av 1900-talet och lokala sjömans- och eldarförbund uppstod i Åbo och Helsingfors. Dessa förde dock en tynande tillvaro. År 1912 bildades Finlands Transportarbetarförbund (FTF) i vilket de lokala förbunden blev avdelningar. I efterdyningarna av inbördeskriget 1918 upphörde verksamheten och återupptogs först följande år. År 1920 lösgjorde man sig från FTF och bildade ett självständigt fackförbund för utri-

kesfartens sjömän, Finlands Sjömans och Eldare Union. Organiseringsgraden var dock låg: 1924 var endast 216 av 10 800 finländska sjömän medlemmar i unionen. Efter att FTF genomgått en omorganisering blev unionen medlem i det nya transportarbetarförbundet 1925. Samma år anslöt sig unionen även till ITF och STF. Unionens främsta framgång skrevs 1927 genom sjömännens kollektivavtal samt rätten för unionens ombudsmän att besöka fartyg och sköta unionens ärenden. Framgången hade en positiv effekt och unionen räknade med 1 923 medlemmar i slutet av året.[24]

Fackföreningsrörelsen i Finland skakades under denna tid av dragkampen mellan socialdemokrater, vänstersocialister och kommunister. Efter upplösningen av Finlands arbetarparti 1923 var Finlands landsorganisation (FLO) det viktigaste instrumentet för kommunisterna att nå ut till massorna. Visserligen hade kommunisterna ett betydande inflytande inom fackföreningsrörelsen, men detta kom med tiden att urholkas på grund av framväxten av en ”högeropportunistisk” opposition som vid slutet av 1920-talet öppet motsatte sig den av Kommunistiska internationalen (Komintern) pådrivna klass-mot-klass-doktrinen. Enligt denna doktrin uttolkades socialdemokratin bereda väg för ett kapitalistiskt samhälle, socialdemokraterna stämplades som ”socialfascister” med vilka kommunisterna skulle bryta allt samarbete, och socialdemokratin (”socialfascismen”) liksom ytterhögern (”fascismen”) utpekades som fiender till arbetarklassen. Doktrinen, som antagits vid Kominterns sjätte världskongress 1928, var förpliktande för alla nationella sektioner, det vill säga de nationella kommunistiska partierna samt organisationer som var knutna till Komintern, inklusive den Röda fackföreningsinternationalen (RFI). Den senare antog vid sin kongress i Strasbourg 1929 en ny strejktaktik som byggde på klass-mot-klass-doktrinen (de så kallade Strasbourgteserna) samt pådrev den kommunistiska oppositionen inom fackföreningarna att störta den socialdemokratiska eller socialistiska fackföreningsledningen (den så kallade konfrontationstaktiken).[25]

Införandet av klass-mot-klass-doktrinen resulterade i att en rad nationella kommunistiska partier splittrades i två falanger, i många länder såsom i Sverige och Finland i en Kominterntrogen minoritet och en vänstersocialistisk eller obunden kommunistisk majoritet.

I Finland fördes maktkampen inom yttervänstern inför öppen ridå där parterna smutskastade varandra i sina egna tidningar och tidskrifter – vänstersocialisterna kallades av de Moskvatrogna kommunisterna för ”de som vacklar” (fi. *hoipertelijat*) medan dessa svarade med att brännmärka kommunisterna som ”de som viftar i luften” (fi. *huitojat*).[26]

Motsättningen drabbade även sjömans- och eldarunionen. Den ledande aktören för ”de som vacklar” eller den ”opportunistiska” linjen var Niilo Wälläri (1897–1967). Han hade gått till sjöss 1913 och bott i Förenta staterna sedan 1916. Under denna tid radikaliserades han och tillhörde det syndikalistiska[27] Industrial Workers of the World (IWW) 1917–1919 och var medlem i föregångaren till det amerikanska kommunistpartiet fram till sin utvisning 1920. Återkommen till Finland anslöt han sig både till Finlands socialistiska arbetarparti (FSAP) och Finlands kommunistiska parti (FKP) och verkade som redaktör för arbetartidningen *Suomen Työmies*. När FSAP:s partiledning och partipressens ansvariga redaktörer fängslades i januari 1922 tillsattes en provisorisk partikommitté med Wälläri som ordförande. Under sin tid som ordförande samarbetade Wälläri med Finlands socialdemokratiska parti i syfte att få amnesti för de röda fångarna från inbördeskriget. När FSAP ombildades till Finlands arbetarparti (FAP) blev Wälläri dess sekreterare. Han fängslades i samband med myndigheternas pådrag mot partiet och satt därefter i Ekenäs tvångsarbetsinrättning till 1926. Under denna tid började Wälläri ifrågasätta FKP:s underjordiska verksamhet och när kommunisterna försökte driva igenom konfrontationstaktiken och Strasbourgteserna inom FLO 1929 ställde sig Wälläri och de övriga vänstersocialisterna i opposition mot denna linje.[28]

Maktkampen mellan vänstersocialisterna och kommunisterna inom FTF och sjömans- och eldarunionen kulminerade 1930. Unionen ämnade kapa banden med det kommunistdominerade FTF;[29] detta föranledde en massiv kampanj mot den vänstersocialistiska förbundsledningen och unionens förtroendeman Karl Ahonen som styrdes upp av FLO och FTF.[30] Kommunisterna satte i gång en smutskastningskampanj mot Ahonen och förbundsledningen inför förbundskongressen i maj 1930 och anklagade dem för att vara ochranans, det vill säga Detektiva centralpolisens hantlangare, och

”socialfascister”.[31] Socialdemokraterna anklagade i sin tur kommunisterna eller ”yttersta vänsterns fanatiker” för att splittra unionen,[32] vilket under Ahonens ledning hade varit det enda förbundet som ”ur facklig bemärkelse fått vara fredat för kommunistiska irrläror”.[33] Möjligtvis förekommer det under denna tid även en språklig radikalisering bland en del sjömän – en av FLO:s ledande agitatorer bland sjömännen var en viss organisatör Asplund som beskylldes av *Arbetarbladet* för att bedriva en ”hänsynslös propaganda” för John Österholm som var unionens ombudsman i Åbo och tillhörde oppositionen mot Ahonen.[34] Under ledning av Österholm lyckades den av kommunisterna kontrollerade Åboavdelningen mobilisera sina anhängare och vid förbundskongressen avsätta Ahonen och unionens ledning.[35] Målet var att åstadkomma en vänstervridning, och bland annat skulle *Nya Folkbladet* ersätta *Hufvudstadsbladet* som ett av de officiella annonsorganen för unionens meddelanden.[36]

Åboavdelningens kupp kom dock att bli verkningslös. Karl Ahonen och den avsatta förbundsledningen gick i sin tur i angrepp mot ”huliganerna”, det vill säga kommunisterna, och anklagade dem för att splittra unionen och för att driva ”oväsenspolitik” (fi. *hulinapolitiikkaa*).[37] Snabbt grundade vänstersocialisterna och socialdemokraterna ett nytt fackförbund till vilket det gamla kommunistkontrollerade fackförbundets kassa överfördes och registrerade det med det gamla förbundets namn.[38] Såväl Internationella transportarbetarfederationen (ITF) som Skandinaviska transportarbetarfederationen (STF) godkände den nya unionen som sin medlem i augusti 1930. När Finlands riksdag genomdrev de så kallade kommunistlagarna i september 1930 blev det omöjligt för kommunisterna att bedriva offentlig verksamhet. Den kommunistdominerade unionen liksom FLO gick i graven, det som kvarstod var den av socialdemokraterna dominerade Finlands Fackföreningars Centralförbund FFC (grundad 1930 som parallellorganisation till FLO). John Österholm flydde i oktober via Sverige till Sovjetunionen och avled ett år senare i tuberkulos i Leningrad.[39]

Den nygamla Finlands Sjömans och Eldare Union förde under de följande åren under Ahonens och sedermera Wälläris ledning en förbittrad kamp mot yttervänsterns och kommunisternas försök att på nytt infiltrera unionen och åsidosätta dess styrelse och förtroende-

män. Kampen fördes såväl på den nationella som på den internationella arenan. Kommunisterna och yttervänstern hade i oktober 1930 grundat Sjötransportarbetarnas international (Internationale der Seeleute und Hafenarbeiter/International of Seamen and Harbour Workers, ISH). Målsättningen var att kommunisterna skulle överta ledningen av de nationella sjömansunionerna, bryta med ITF och ansluta unionerna till ISH. Den kommunistiska politiska retoriken stämplade socialdemokrater och vänstersocialister som socialfascister; enligt dem gick den antifascistiska kampen ut på att hålla både fascismen och socialfascismen stången. Språkrören för angreppen mot unionens ”socialfascistiska” ledning blev tidskrifterna *Majakka* och *Kipinä* (vissa nummer som *Kipinä-Gnistan*). Den förstnämnda var organet för den något obskyra ISH:s finländska sektion och utgavs i Hamburg, den senare publicerades av den illegala Suomen Merimiesten Vallankumouksellinen Ammatillinen Oppositioryhmä (Finska Sjömännens Revolutionära Fackföreningsopposition).[40] Wälläri förde således ett tvåfrontskrig i *Merimies-Sjömannen*. De svenskspråkiga sjömännen varnades för att lyssna på angreppen från oppositionen och ISH som publicerades i *Ny Dag* och *Hamn- och Sjöproletären* i Sverige, medan de finskspråkiga sjömännen varnades för de två finskspråkiga tidskrifternas splittringsförsök.

ITF och de anslutna, socialistiskt eller socialdemokratiskt kontrollerade, nationella fackförbunden svarade med samma mynt och varnade för yttervänsterns agitatorer och provokatörer: ISH, oppositionen inom fackförbunden och kommunisterna eftersträvade inget annat än att splittra den fackliga enheten. Detta, konstaterade *Merimies-Sjömannen*, var även målet för ”lappohuliganerna” och ”fascisterna” i Finland.[41] Antifascismen innebar således för unionens ledning att den fick värja sig mot verbala angrepp och smädelser från både ytterhögern och yttervänstern även om tidskriften aldrig retoriskt stämplade yttervänstern som fascister,[42] endast ytterhögern. Finland prövades av ett ”fascistiskt uppror” i februari 1932, det så kallade Mäntsäläupproret, och *Merimies-Sjömannen* varnade för ”lappofascismens” konsekvenser för arbetarklassen – upplösningen av arbetarorganisationerna, nedpressandet av lönerna, avskaffandet av åttatimmarsdagen, berövandet av arbetarnas rättigheter, förslavandet av arbetarna och införandet av en fascistisk diktatur.[43]

Strejkbrytaren och redaren (kaptenen) – antifascistisk karikatyr publicerad i tidskriften Majakka *våren 1933. Karikatyren framställer strejkbrytaren som en "äventyrare" som deltagit i "hjälteresor" med avsikt att slå ned kommunister i Tyskland, Estland, Fjärrkarelen, Lappo och Mäntsälä. Strejkbrytaren försäkrar redaren att han känner till "statskompassens" olika svängningar och undrar om han efter den finländska sjömansstrejken kunde få anställning som första styrman på redarens fartyg. Redaren svarar att det nog är gott och väl och ifall han fortsätter med att blanka redarens skor så kan han rentav få anställning som jungman.*

Angreppen i *Majakka* mot Sjömans-Unionens ledning var som intensivast fram till unionens extraordinarie möte i december 1933. Unionen hade i april 1933 utlyst en landsomfattande strejk som dock slutade i ett bittert nederlag i slutet av augusti.[44] Unionen räknade då med cirka 1 000 medlemmar eller omkring tio procent av alla sjömän. Eftersom de så kallade Lappolagarna hade förbjudit all kommunistisk verksamhet kom oppositionen inom unionen att verka illegalt och i hemlighet. Understödet för oppositionen är inte känt men av allt att döma måste Ahonen och Wälläri ha bedömt den utgöra ett potentiellt hot. Medan redarna värvade strejkbrytare försökte kommunisterna splittra unionen vilket sist och slutligen endast gagnade redarna och inte de strejkande sjömännen, resonerade man. Oppositionen krävde i sin tur att ett extraordinarie möte skulle sammankallas för att ställa unionens ledning till svars för den misslyckade strejken.[45]

Kravet på en extraordinarie kongress efter den misslyckade strejken utgjorde grundbulten i ISH:s och oppositionens konfrontationstaktik. Tanken var att oppositionen skulle föra de missnöjdas talan vid kongressen och anklaga unionens ledning för en ”nederlagstaktik” under strejken. Eftersom angreppen skedde antingen inför öppen ridå, med hjälp av propagandaskrifter och flygblad eller bakom kulisserna, genom att man sökte samröre med de sjömän som befann sig i utländska hamnar, riktade förbundsledningen all sin energi åt att varna för oppositionens lockelser och tomma löften. Även om oppositionen inom Sjömans-Unionen tystnade, efter att Wälläri kört över den vid det extraordinarie mötet i december,[46] kom ISH och dess försök att uppvigla finländska sjömän att kvarstå som ett konstant hot för unionens ledning under de följande åren.[47] Inom sjöfacket i Sverige, där oppositionen hade vädrat morgonluft efter sjömansstrejken i mars 1933, utspelade sig en liknande dragkamp som avgjordes först vid den ordinarie kongressen i oktober 1935.[48] Fram tills dess framstod ISH och kommunisterna snarare än ytterhögern och fascisterna som de största fienderna till de socialdemokratiskt eller vänstersocialistiskt ledda sjöfacken:

> Kamrater! Vi veta det nog, att ISH-agenterna oavbrutet ha varit i farten. De ha organiserat talrika strejkbrytare för sitt smutsiga arbete och flera av dem, som före vår strejk uppträdde såsom ISH:s främsta talesmän bland finska sjömän gingo under strejken ombord såsom brytare. ISH får hålla dessa element. Men vi, organiserade sjömän, måste alltid visa vad de äro: redarnas lakejer eller rena provokatörer ofta med radikala och revolutionära fraser på sina läppar. Man bör akta sig för dem.[49]

Klass-mot-klass-doktrinen gick officiellt i graven vid Kominterns sjunde världskongress i augusti 1935. Dessförinnan hade Röda fackföreningsinternationalen sökt att tona ned ISH:s konfrontation med ITF och aviserat sin avsikt att samla oppositionen inom de ITF-anslutna transportfacken under en ny paraplyorganisation, kallad den Internationella oppositionskommittén. Taktiken genomskådades dock omedelbart av de ITF-anslutna fackföreningarna.[50] I samband med kursomläggningen i Moskva och införandet av den så kallade folkfrontstaktiken, vilken yrkade på ett samarbete med socialdemokraterna och vänstersocialisterna för att bilda en enad front gentemot fascismen, blev såväl Röda fackföreningsinternationalen som ISH obsoleta organisationer i Kominterns ögon. Till en början yrkade Komintern på att båda organisationerna skulle samgå med Internationella fackföreningsfederationen ITFU respektive ITF men inviterna avslogs varefter Kominterns ledning gick in för att avveckla dem och slutligen likvidera dem 1937.[51]

Niilo Wälläri och den av honom ledda Sjömans-Unionen framstod efter 1933 som en udda fågel i det finländska fackföreningslandskapet. Unionen hade visserligen förlorat strejken men lyckades under de följande åren förhandla fram relativt hyfsade avtal utan att vara tvungna att tillgripa strejkvapnet. Detta stärkte Wälläris ställning inom unionen och han valdes till ordförande 1938. Unionens och Wälläris förhållande till FFC och socialdemokratiska partiet var länge ansträngt; en av hans mest högljudda kritiker var Karl-August Fagerholm som i mycket kritiska ordalag hade uttalat sig i *Arbetarbladet* om Wälläris roll under sjömansstrejken. Trots detta tog Fagerholm ett par år senare Wälläri i försvar när den högerborgerliga tidningen *Nyland* gick till angrepp mot honom: ”Visst tusan har

Wälläri varit bolsjevik, ja han var en ilsken liten bolsjevik på sin tid. Och inte har jag hört till hans intimare vänner precis. Men vad i alla milda makters angår det tidningen Nyland vilken förtroendeman sjömännen behagar välja?"[52] Tydligen pejlade Fagerholm väl stämningarna bland sjöfolket i Finland – i mitten av 1938 då Wälläri valdes till unionens ordförande var omkring 90 procent av dem fackligt organiserade.[53]

Tystnadens konsekvenser: den (nästan) frånvarande antinazistiska diskursen

I Finlands Sjömans och Eldare Unions annaler är 1933 året då unionen kämpade mot redare, strejkbrytare och kommunister. Världspolitiska händelser som nazisternas maktövertagande i Tyskland kommenterades inte i *Merimies-Sjömannen*. Sjömansstrejken i Sverige fick en notis,[54] däremot inte sönderslagningen av det tyska, socialdemokratiska sjöfacket eller förföljelsen av vänsterpolitiker och fackföreningsaktivister. Vidare publicerades ett upprop till finländska sjömän att inte ta värvning som strejkbrytare på svenska fartyg,[55] men inte någon appell till förmån för tyska fackligt anslutna sjömän.

Det första antinazistiska inlägget i medlemsbladet publicerades i juli 1933 i form av en satirisk vits som gjorde narr av Hitler.[56] I oktober offentliggjorde tidskriften en rapport från ITF:s medlemsblad om den "fascistiska regimen" i Tyskland samt om tvångsvärvningen av tyska sjömän i "fascistiska hakkorsorganisationer".[57] Med rapporten sattes den antifascistiska och antinazistiska retoriken på agendan för *Merimies-Sjömannen* som i sitt decembernummer inkluderade den första, troligtvis av Niilo Wälläri författade, kritiska uppgörelsen med fascismen i Finland och organisationer som stämplades som fascistiska, såsom Fosterländska folkrörelsen (Isänmaallinen kansanliike, IKL) och Finlands fria sjömansförbund:

> Fascismen är en internationell företeelse. I Finland uppträder fascismen nu efter det s.k. Lapporörelsen var förbjuden, som "fosterländska folkrörelse", eller IKL. Fascismen har dock också i Finland olika filialer. Hakkorsorganisationen eller Finlands Folkorganisation är blott en av fascismens grenar här. Det var ju hakkorsorganisationen

som under strejktiden arbetade med strejkbryteri och brytarna uppträdde ofta med hakkorsuniform. En annan fascistisk organisation är ”det fria sjömansförbundet” som finansieras av vissa redarintressen. Strejkbryteriet var en av detta förbunds huvuduppgift. Då man har inte hört något av denna organisation sedan strejkens slut kan den vara pensionerad tills nästa sjömansstrejk.[58]

Framför allt skulle unionen och dess medlemmar ta lärdom av utvecklingen i Tyskland, där naziregimen ställt sig på redarnas sida och kapat sjömännens löner. Detta avslöjade fascismens sanna väsen och skribenten varnade för att så skulle även ske i Finland ifall fascisterna kom till makten. ”Därför måste vi vara bestämt mot fascismen”, avslutade skribenten.[59]

Något förvånande följde *Merimies-Sjömannen* inte upp sin kritiska rapportering om situationen i Tyskland under de följande åren.[60] Det enda antifascistiska ställningstagandet som publicerades 1934 gällde hotet om ett fascistiskt maktövertagande i Österrike. I rapporten utmålades hotet som en dualistisk kamp mellan det goda (den österrikiska arbetarklassen, som tvingats till motvärn och hjältemodigt försvarade sig) och det onda (de österrikiska fascisterna som uppmuntrats, beväpnats och kommenderats av fascistiska Italiens och fascistiska Tysklands ”behärskare” att angripa arbetarna). Eftersom det var fråga om en kamp mellan arbetare och fascister var det uppenbart att fascismen inte företrädde proletariatet utan dess förtryckare. Fascismens väsen avslöjades under österrikiska inbördeskriget: ”Fascistiska horder slaktade tusentals arbetare, gamla och unga, män och kvinnor, ja t.o.m. barn.”[61]

Rapporten, som var skriven av ITF, uppmanade alla medlemsorganisationer att ta lärdom av händelserna i Österrike och Tyskland. Förutom att sympatisera med offren skulle medlemsorganisationerna ”i eget land bestrida och förinta fascismen och reaktionen i alla dess former innan den blir så stark att den förintar oss”. Arbetarklassen – inklusive den finländska sjömannen – uppmanades kämpa mot fascismen såsom man gjorde i Österrike och inte underkasta sig fascismens ok utan motstånd såsom man hade gjort i Tyskland. Ett varningens finger höjdes för vad som följde ett fascistiskt maktövertagande med tyska förtecken: ”Arbetarorganisationernas egendom

beslagtogs, organisationerna upplöstes, ledarna häktades och med över 100,000 arbetare få de nu försmäkta i Hitlers koncentrationsläger, där hundratals ha blivit brutalt torterade och mördade."[62]

Mot en antifascistisk diskurs

Det dröjde till våren 1935 innan unionen och *Merimies-Sjömannen* formulerade en egen antifascistisk och antinazistisk diskurs. Denna hade mejslats fram av Niilo Wälläri och tog avstånd från allt partipolitiskt politiserande inom unionen:

> Vi motsätta oss bestämt att partipolitik, av vad slag det än vara må, blandas i arbetarnas fackliga organisation […]. Vi måste bestämt förhindra såväl det kommunistiska som socialdemokratiska och även andra politiska partiers eventuella strävanden, att direkt eller indirekt få inflytanden i den fackliga rörelsen eller använda den till förmån för sina partipolitiska ändamål. Om man håller bestämt fast vid dessa principer, stärkes den fackliga rörelsen och den förmår bättre än hittills försvara arbetarklassens intressen.[63]

Sjömans-Unionens radikala ställningstagande var ett utslag av den syndikalism som genomsyrade unionens ledning, inte minst Wälläri som i samband med sjömansstrejken hade blivit den ledande aktören inom unionen. Även Ahonen hade en syndikalistisk grundton när han varnade unionens medlemmar för att falla för kommunistiska, fascistiska eller nazistiska partiagitatorer när de vistades i hamnarna: "Om vi önska, att Unionens verksamhet skall bära frukt, få ingen politisk grupp bestämma dess verksamhet. […] Vi ha endast en fiende – skeppsredarna."[64]

Den antifascistiska tonen slogs an i marsnumret av *Merimies-Sjömannen* med att stämpla regimerna i Lettland, Tyskland och Österrike som fascistiska. Fascism, varnade bladet, var lika med lönesänkningar, likriktning och diktatur.[65] I Finland var fascisterna lika med IKL, redarkapitalet och det fria sjömansförbundet; dessa sökte vinna sjömännens själar med samma radikala brösttoner som redan ISH och kommunisterna hade anslagit när de sökte uppvigla sjömännen mot unionens ledning och locka dem att bli strejkbrytare:

> Under senaste tider ha dunkla element, åtminstone i Helsingfors, utdelat provokatoriska flygblad […] försett med mystiska bokstäver – F. F. E. – vilket torde stå för Finlands Fri [sic] Export. Vem står bakom dessa provokatoriska dokument och aktionen? Naturligtvis redarkapitalet. Men de som utför det smutsiga arbetet, de äro f.d. strejkbrytare och lappofascisternas agenter, de som ha stämplat vår svenska befolkningen såsom Finlands judar, vilka måste utrotas bort. Strejkbrytaragenter ha icke vågat gå ombord på fartyg. De krypa omkring på krogarna och liknande ställen. Men sjömän kunna de icke lura. Vi känner dessa redarnas pappenheimare.[66]

Intressant är unionens resoluta ställningstagande i språkfrågan, eller snarare bekräftelsen av sin tidigare absoluta språkjämlikhet, och avståndstagandet av ytterhögerns hets mot den svenska språkminoriteten i Finland. Fascism, varnade bladet, innebar terrorregim, krig och arbetarklassens förslavning; de finska fascisterna, IKL-anhängarna, Finlands fria sjömansförbund och Finlands Fria Export bejakade strejkbrytarorganisationer och bekämpade arbetarnas intressen.[67] *Merimies-Sjömannen* påminde läsarna om att ”lappofascisterna” redan under sin ”högkonjunkturperiod” 1930 hade terroriserat och krossat arbetarrörelsen.[68]

Fascismen demaskerad: Abessinien

Den antifascistiska diskursen kom att slå igenom i *Merimies-Sjömannen* i samband med eskaleringen av Etiopienkrisen hösten 1935. Konflikten hade utlösts av sammandrabbningar mellan italienska och etiopiska gränsstyrkor i november 1934, vilket föranledde Mussolini att gå till verbalt angrepp och rusta upp mot Etiopien. Efter att Nationernas förbund hade misslyckats i sitt medlingsförsök under sommaren 1935 utlyste ISH en kampanj för en internationell bojkott av italienska fartyg och fartyg lastade med krigsmateriel till Italien, något som dock avvisades av Internationella transportarbetarfederationen. Rapporteringen om Etiopienkonflikten lyste länge med sin frånvaro i *Merimies-Sjömannen*; det första meddelandet var ett upprop av ITF i augusti 1935 som varnade för den italienska upprustningen och hotet om ett instundande krig på Afrikas horn, samt en

månad senare ITF:s resolution mot kriget och fascismen.[69] I den senare tog ITF bestämt avstånd från det italienska – fascistiska – krigshetsandet och pläderade i sin tur för en internationell bojkott, som dock aldrig förverkligades.

I oktober rullade de italienska styrkorna utan krigsförklaring över Etiopiens gräns. Medan angreppet blev förstasidesnyhet i Finland och framför allt vänstern mobiliserade för ett stöd för Etiopien,[70] begränsades rapporteringen i *Merimies-Sjömannen* under de första krigsmånaderna till korta notiser om internationella antifascistiska aktioner.[71] I Norge, upplyste tidskriften, hade norska sjömans- och eldareförbundet tagit ställning för ITF:s upprop om en blockad.[72] Först i julnumret 1935 publicerades ett direkt fördömande av det italienska övervåldet, ett fotografi föreställande en (katolsk) präst som välsignar en italiensk pansarvagn med undertexten ”Frid på jorden. Abessinierna slagtas massvis. Och kyrkan ger sin välsignelse.”[73]

Den antifascistiska diskursen under Etiopienkrigets första fas framträder som dämpad i *Merimies-Sjömannen*, framför allt när den jämförs med den relativt intensiva rapporteringen i motsvarande svenska fackföreningsblad. *Sjömannen* i Sverige publicerade kontinuerligt nyheter om aktioner mot italienska fartyg. Dessa, upplyste *Sjömannen*, hade dock blivit godkända av ITF och sanktionerats av de nationella sjöfacken.[74] *Sjömannen*, till skillnad från *Merimies-Sjömannen*, krävde ett aktivt ställningstagande, ”var och en [måste] vara beredd att slänga en feghetens neutralitet för att i stället medverka till kraftiga ekonomiska åtgärder mot världens fredsstörare”.[75]

Tongångarna ändrades i *Merimies-Sjömannen* i samband med det italienska angreppets upptrappning och brutalisering under vintern och våren 1936. Inte minst flygbombningen och förstörelsen av amerikanska, egyptiska och svenska ambulanser samt det av Finlands Röda Kors donerade sjukhus väckte avsky och *Merimies-Sjömannen* tog nu steget ut mot en utpräglad antifascistisk diskurs. Fascism, betonade tidskriften, betydde intet annat än barbari, förödelse och mord. Förstörandet av ambulanserna stämplades som en ”fruktansvärd krigsförbrytelse” och de italienska bombningarna som misshandel av kvinnor och barn. ”Vill man bekämpa kriget, måste man kämpa för fascismens förintande”, deklarerade *Merimies-Sjömannen*, och påminde om fascismen i Finland i form av det fascistiska partiet

IKL.[76] Kriget i Etiopien (”italiensk fascism”) och den samtida upprustningen i Nazityskland (”tysk fascism”) hade avslöjat fascismens sanna väsen: ”Fascismen är mänsklighetens farligaste fiende.”[77]

Nazistiskt övervåld mot sjömän

Parallellt med eskaleringen av kriget i Etiopien började *Merimies-Sjömannen* vända blicken mot det åtstramade läget i Tyskland. Krossandet av den tyska arbetarrörelsen pågick utan större internationella protester, och först fängelsedomarna mot de två svenska sjömännen Erik Jansson och Knut Mineur samt den danska styrmannen Peter Friberg vårvintern 1936 fick de nordiska, framför allt svenska, sjöfacken att demonstrera mot Nazityskland. De tre sjömännen dömdes för att ha försökt smuggla in antifascistisk litteratur, vilket fick de svenska och finska sjöfacken att rikta en officiell varning till sina medlemmar om de faror som hotade organiserade sjömän i tyska hamnar. Under inga omständigheter skulle de hjälpa till att smuggla in förbjuden litteratur i Tyskland.[78]

Medan sjöfacken officiellt höll sig från politiska aktioner mot Nazityskland, kom särskilt Jansson och Mineur att bli galjonsfigurer i en svensk antinazistisk kampanj som utöver kravet på att frige de två sjömännen även högljutt gick in för en bojkott av de olympiska spelen i Berlin sommaren 1936.[79] Kampanjen i Sverige organiserades av den så kallade Jansson-Mineur-kommittén och hade initierats i oktober 1935, men noterades i *Merimies-Sjömannen* först i maj 1936.[80] Det finländska organet förhöll sig avvaktande till den svenska kampanjen; några ekon av den svenska olympiabojkotten går inte att hitta i *Merimies-Sjömannen*. I stället kom tidskriften att skriva kritiskt om förhållandena i Tyskland under de följande åren med blickpunkten fäst på de försämrade arbetsvillkoren för tyska sjömän och ”svälthyrorna” under den nazistiska regimen, ”svältkorset”.[81]

Mot fascismen och storkapitalismens diktatur i Finland samt försvaret av de svenskspråkiga

Utöver den antifascistiska diskursen gällande Italien och Tyskland var *Merimies-Sjömannen* inriktad på att varna Sjömans-Unionens

medlemmar för att falla för de finländska fascisternas lockelser. I blickpunkten var ”kapitalistkretsarnas”, inklusive redarnas, försök att kringskära strejkrätten, något som förbereddes av regeringen under hösten 1935. Niilo Wälläri gick till högljutt angrepp mot dessa planer:

> I de flesta fall ha lönerna stigit först genom strejk. Och detta förskräcker dessa kapitalistkretsar, som med den fascistiska lapporörelsens tillhjälp lyckats förstöra arbetarnas fackliga organisationer och pressa ner lönerna så lågt, att i över 100 kommuner man måste betala fattighjälp åt i arbete varande arbetare. På det att arbetarna icke skulle kunna höja sina löner, ha de reaktionära kretsarna redan länge fordrat, att strejkerna skulle förbjudas. […] Det finns ingen moralisk rätt att frånta sjömannen rätten, att med tillhjälp av arbetskonflikter höja sin lön eller förbättra sina arbetsförhållanden. Om rätten till arbetskonflikter förbjudes för sjömännen, innebär detta ett ensidigt stödjande av skeppsredarna.[82]

Skeppsredarna, upplyste *Merimies-Sjömannen*, sökte genom Finlands fria sjömansförbund ”trygga arbetsfreden” och motarbeta strejker inom sjöfarten. Detta fackförbund var inget annat än en förtäckt strejkbrytarorganisation och ett led i ytterhögerns ”gemensamhetsfront”. Till denna ”fosterländska” front hörde endast finskspråkiga och *Merimies-Sjömannen* varnade för ”lappofascisternas” tillämpning av nazityskt tankegods gentemot den svenskspråkiga befolkningen i Finland: ”Enligt lappofascister äro endast de fosterländska och de skola behandla våra svenskar såsom judar behandlas i Tyskland, ty ’svenskarna äro Finlands judar’, förklarade fascisternas ’Ajan Suunta’.”[83]

Utfallet av riksdagsvalet 1936 hälsades därför som en arbetsseger för de antifascistiska krafterna i Finland. Partiet IKL och de finländska fascisterna hade misslyckats med att bli en maktfaktor, den svenskspråkiga befolkningen och de svenskspråkiga sjömännen kunde för tillfället andas ut.[84] Dock gällde det att vara på sin vakt gällande fascismen och fascisternas angrepp mot arbetarklassen och de svenskspråkiga. Sjöfolket skulle inte låta sig luras av ”historiens största sociala och politiska bedrägeri”, eftersom det skulle leda

till storkapitalismens diktatur, den arbetande befolkningens förslavning och genomdrivandet av svältlöner.[85] *Merimies-Sjömannen* tog resolut avstånd från de finskspråkiga fascisternas minoritetspolitik och IKL:s hets mot den svenskspråkiga befolkningen.[86] ”Fascismen är fiende till sjöfolket”, upprepade tidskriften sin tidigare bestämda ståndpunkt, och manade sjöfolket att fortsättningsvis bestämt ta ställning mot all slags fascism och stödja kampen mot fascismen.[87] Kampen visade sig bära frukt – IKL led en brakförlust i riksdagsvalet i juli 1939, och *Merimies-Sjömannen* tolkade det som folkets dom över fascismen och den sociala reaktionen.[88]

Spaniens sak är vår

Den öppet antifascistiska diskursen i *Merimies-Sjömannen* riktade sig inte enbart mot den finländska fascismens framväxt utan i synnerhet mot händelseutvecklingen i Spanien. En jämförelse mellan tidskriftens ställningstaganden under Etiopienkrisen 1935–1936 och inbördeskriget i Spanien 1936–1939 visar på en uppenbar omdefiniering av den fascistiska utmaningen; den tidigare krisen följdes på avstånd, den senare var ett uppenbart hot mot arbetarklassens framtid i Europa. I Etiopien stred ett folk mot fascistiska imperialister medan den fascistiska militärkuppen i Spanien hotade att tillintetgöra arbetarklassens vinningar och krossa den folkvalda folkfrontsregeringen.[89] Inte minst sjöfolket såg Spanien som ett föredöme eftersom de spanska strejkande sjömännen hade tvingat redarna och kapitalisterna på knä och att gå med på grundläggande förbättringar för sjömännen efter en segerrik strejk våren 1936.[90] Ifall Etiopien framstod som antitesen i kampen mot fascismen måste Spanien ha varit sjömännens förlovade land och folkfrontsregeringen garanten för en bättre framtid.[91] Militärens och högerns revolt mot republiken och folkfrontsregeringen i juli 1936 framstod för sjötransportarbetarna som ett kombinerat fascistisk-kapitalistiskt angrepp mot arbetarklassen.[92]

I likhet med de övriga nordiska sjöfacken tog Finlands Sjömans-Union resolut avstånd från militärkuppen i Spanien.[93] Till skillnad från sin välvilliga men passiva hållning i Etiopienkrisen tog unionen parti för den spanska republiken.[94] Under parollen ”Spaniens sak

är vår" antogs en aktiv antifascism, inte minst genom att unionen i *Merimies-Sjömannen* bejakade, uppmanade och bejublade den militanta antifascismen genom att kräva ett aktivt stöd för regeringen (till skillnad från den av Nationernas förbund påbjudna noninterventionspolitiken).[95] Den antifascistiska diskursen och stödet för den spanska republiken genomsyrade medlemsbladet.[96] Finländska sjömän uppmanades lämna fartyg som transporterade vapen till de spanska fascisterna.[97] Särskilt gällde det att bistå det spanska folket genom aktioner, och Sjömans-Unionen stödde helhjärtat olika upprop och insamlingar som initierades av ITF och på vänsterhåll i Finland.[98] Speciellt utsatta var besättningen ombord på handelsfartyg som försökte förse regeringssidan med förnödenheter och vapen eller befann sig i vatten nära krigszonen där de utsattes för flygattacker eller hotades bli attackerade av fascistiska "pirater".[99] Enhetsfronten var dock bedräglig, samtidigt som fascisterna bombade det spanska folket anklagades de Moskvatrogna kommunisterna och deras organisationer för att intrigera mot och sabotera den gemensamma arbetarfronten.[100]

Sjötransportarbetarna gick i bräschen för den militanta antifascismen i de nordiska länderna; den största kontingenten bland frivilliga i Internationella brigaden utgjordes av sjömän och hamnarbetare.[101] Även Finlands Sjömans-Union utkorade sina Spanienfrivilliga till frihetskämpar och prisade deras insatser;[102] när de återvände vintern 1939 framhävde *Merimies-Sjömannen* deras offervilja:

> Vid olika fronter i Spanien kämpade sammanlagt 400 finnar (båda [sic] finsk- och svenskspråkiga), […] över 300 stupade, […] kommer hem stiger till cirka 60. Många ha försvunnit. […] Bland de finska frivilliga utgöra sjömännen den största gruppen. […] Vid Spaniens slagfält ha våra kamrater allt djupare lärt sig känna den fara, som i internationella fascismen hotar främst små nationer. Vid hemkomsten har de kunnat konstatera, att även finska folkets breda led börjat inse denna fara och att alla demokratiskt sinnade element nu allt mera närma sig varandra mot alla mörka krafter.[103]

Försvaret av den spanska republiken och den internationella brigadens frontinsatser hyllades i antifascistiska dikter av Erik Blomberg

(”Madrid”; i svensk översättning av Katri Vala),[104] Josef Kjellgren (”Tetuel”)[105] och Albin Eero (”Kansainvälinen prikaati”);[106] den sistnämnda dock enbart på finska medan Kjellgrens endast på svenska.[107] Återvändande brigadister fortsatte kampen genom att skriva om brigadernas ståndaktiga hjältemod i kriget mot de spanska fascisterna senvåren och försommaren 1939, då det republikanska motståndet redan kollapsat och nationalisterna övertagit makten i Spanien.[108]

Fascisterna provocerar fram kriget

Fascismen i Europa gick fram som en ångvält under senare hälften av 1930-talet. ”Fascismen är en fara för små nationers självständighet”, varnade *Merimies-Sjömannen* i april 1938 när Tyskland ockuperat Österrike.[109] När Hitler senhösten 1938 hotade Tjeckoslovakien stärkte det den dystra framtidsprognosen – fascistiska stormakter som Tyskland och Italien hotade att förinta mindre demokratiskt styrda stater ”och bereda sig att underkasta hela världen barbarismens ok”.[110] Spanien, Österrike och Tjeckoslovakien samt det japanska angreppet på Kina visade med all tydlighet att fascismen inte betydde något annat än krig och hundratusentals människooffer. De europeiska fascisternas och de japanska imperialisternas rovlystnad verkade vara gränslös, de demokratiska staterna maktlösa.[111]

Våren 1939 besannades hotbilden, den spanska republiken kapitulerade och Italien ockuperade Albanien.[112] När de tyska pansarvagnarna rullade över den polska gränsen i september 1939 skrev *Merimies-Sjömannen* bestört att människoslakten hade börjat igen. Bittert konstaterade tidskriften att Sovjetunionen åter svikit den antifascistiska fronten; genom Molotov–Ribbentrop-pakten hade Tyskland fått garantier på att Sovjetunionen inte skulle skydda Polen. ”De stora nationerna bryr sig inte om små nationers oavhängighet – vad än de behaga att deklarera som sina principer.”[113] I slutet av november 1939 anföll Sovjetunionen Finland.[114]

Slutord

Finlands Sjömans-Unions tidskrift *Merimies-Sjömannen* artikulerade två parallella antifascistiska diskurser under 1930-talet. Den första riktade sig mot de finländska fascisterna, Lapporörelsen och dess efterträdare Fosterländska folkrörelsen (IKL), till vilken retoriskt även redarna och de så kallade gula fackföreningarna, särskilt Finlands fria sjömansförbund, räknades. Denna diskurs knöts ihop med unionens fackliga kamp om bättre löner och levnadsförhållanden i finska handelsflottan och genomsyrade *Merimies-Sjömannen* under hela årtiondet. Förutom denna antidiskurs tog tidskriften ställning mot den internationella fascismen. Den här diskursen korrelerade dock inte med de samtida globala antidiskurserna och uttrycktes till en början genom att publicera Internationella transportarbetarfederationens resolutioner och upprop till stöd för tyska sjömän efter nazisternas maktövertagande 1933.

Fördröjningen av en egen antidiskurs i *Merimies-Sjömannen* gentemot Nazityskland berodde i stor utsträckning på att Finlands Sjömans-Union förde ett tvåfrontskrig 1933 och 1934. Unionen måste då såväl värja sig mot angrepp från den interna – kommunistiska – oppositionen som parera redarnas försök att pressa unionen till eftergifter. Först när hotet från yttervänstern hade tynat bort, till stor del som en följd av att Kommunistiska internationalen och Röda fackföreningsinternationalen gjort en helomvändning i form av folkfrontstaktiken 1935, kom *Merimies-Sjömannen* att ta ställning i globala kriser. Den antifascistiska diskursen kulminerade under spanska inbördeskriget då tidskriften – liksom även Svenska Sjöfolksförbundets tidning *Sjömannen* – ställde sig bakom den radikala militanta antifascismen, vilken de sjötransportarbetare som stred i Internationella brigadens led i Spanien bidrog till.

NOTER

1. Se vidare Weiss, ”Boycott the Nazi Flagg”.
2. Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 528–554.
3. Se bl.a. *Svenska Pressen* 2.5.1933 samt *Hufvudstadsbladet* och *Arbetarbladet* 3.5.1933.
4. ”Hakkorset revs sönder i Oslos hamn”, *Östra Nyland* 25.4.1933; ”Intermezzo med efterspel på tysk båt i Stockholms hamn”, *Hufvudstadsbladet* 19.8.1933; ”Ett hakkors-intermezzo i Stockholms hamn”, *Arbetarbladet* 21.8.1933; ”Tysk kapten begår helgerån mot hakkorsflaggan”, *Vasabladet* 22.8.1933; ”Tyska fartyg i Norge måste lasta nattetid”, *Hufvudstadsbladet* 24.8.1933; ”’Majas’ besättning belönad i Hamburg”, *Wiborgs Nyheter* 14.9.1933; ”Hakkorset revs sönder i Oslo hamn”, *Svenska Pressen* 16.4.1934.
5. ”I veckans marginal”, *Vasabladet* 20.8.1933.
6. ”En bojkottring kring nazist-staten”, *Arbetarbladet* 9.6.1933.
7. Se vidare Reinalda (ed.), *The International Transportworkers Federation, 1914–1945*; Nelles, *Widerstand und internationale Solidarität*; Buschak, *Edo Fimmen*; Hyslop, ”German seafarers, anti-fascism and the anti-Stalinist left”.
8. Berättelse över Finlands Sjömans och Eldare Unionens styrelsens verksamhet under strejktiden 29.4–29.8.1933, Toimintakertomuksia. Merimies-Unioni 1929–1933, 1939, Niilo Wälläris arkiv, Arbetararkivet; Bergholm, ”Masculinity, Violence and Disunity”.
9. ”Hamnarbetarfackavdelning grundad i Jakobstad”, *Arbetarbladet* 18.6.1934. Se Pylkkänen, Bergholm & Teräs, *Satamillaan maa hengittää*.
10. Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*.
11. Estvall, *Sjöfart på stormigt hav*.
12. Oppositionen i den danska sjömansunionen utmanövrerades redan hösten 1932 efter en medlemsomröstning om att annullera beslutet om att bryta med ITF. Det danska eldarförbundet beslutade att utträda ur ISH och anhålla om återinträde i ITF först våren 1936.
13. Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 309–316, 382–399.
14. Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 79–80.
15. Bergholm, *Från låg lön till välfärd*, s. 17.
16. Se vidare Ahlskog, Kaihovirta & Wickström, ”Nationen i klasskampen”. De Moskvatrogna finländska kommunisterna intog en mer ambivalent inställning i språkfrågan; finlandssvenskarna definierades visserligen som en nationell minoritet men klasstillhörigheten ansågs utslagsgivande, se Wickström & Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland”.
17. Se vidare Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*.
18. ”På stridens väg”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 4 (april) 1933.
19. ”Veljet! Me olemme sorrettuja, / mutta ei meitä ruotsalainen / eikä mikään muukaan kansa sorra. / Ei. Vaan kapitalismi. / […] Minä olen työntänyt hiiliä / ruotsalaisen kanssa. / Juonut samasta astiasta / mustan ja keltaisen kanssa. / Enkä minä heitä vihaa. / Eivätkä hekään vihaa minua.” Albin-Eero, ”Shovinismi”, *Merimies-Sjömannen* nr 4 (april) 1936, s. 14. Albin-Eero var signaturen för sjöarbetaren och skalden Eero Koskinen, ej att förväxla med

Finska missionssällskapets missionär Eero Koskinen. Se vidare Turtiainen & Lappalainen (toim.), *Meri, miehet, laivat*.

20. ”Fackliga översikter – Sjömans- och Eldareunionen”, *Arbetarbladet* 22.1.1936.
21. ”Sjömännens kongress dryftade sjöfolkets livsfrågor”, *Arbetarbladet* 13.1.1932.
22. ”Organisatoriskt”, *Arbetarbladet* 8.5.1936.
23. Se vidare Weiss, *A Global Radical Waterfront*.
24. Bergholm, *Från låg lön till välfärd*, s. 7–19; utförligt i Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*. Första delen av detta underkapitel bygger på Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 294–297.
25. Weiss, *A Global Radical Waterfront*, s. 138–139. Se även Tosstorff, *The Red International of Labour Unions (RILU) 1920–1937*.
26. Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 736–751, framför allt s. 740–742; Saarela, *Finnish Communism Visited*, s. 78–79.
27. Syndikalisterna hade det fackliga arbetet och generalstrejken som sin ledstjärna. Till skillnad från socialisterna och kommunisterna intog syndikalisterna en kritisk om inte avvisande position gällande möjligheten att uppnå förändring med hjälp av parlamentariska och politiska processer. En intressant fråga, som dock inte kan följas upp här, är syndikalismens inverkan på finländska sjömän under den tidiga mellankrigsperioden. Just IWW kom i början av 1920-talet att ha ett påfallande fotfäste bland sjötransportarbetarna i den atlantiska världen, inte minst bland dem som vistades kortare eller längre tider i Förenta staterna. Om IWW:s inflytande bland finländska immigranter i Förenta staterna (men tyvärr inget om finländska sjömän), se vidare Huhta, *Toward a Red Melting Pot*.
28. Bergholm, ”Wälläri, Niilo”, *Biografiskt lexikon för Finland* 4, URN:NBN:-fi:sls-4446-1416928957052; Saarela, *Suomalainen kommunismi*, s. 744.
29. ”Sjömansunionen ämnar gå ut ur Transportförbundet”, *Arbetarbladet* 14.5.1930.
30. Se vidare Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 97–98.
31. ”Merimiesunionin palkkaama Ahonen ryhtynyt ohranan asioita ajamaan?”, *Työväenjärjestöjen Tiedonantaja* 23.5.1930; ”Hillitön hajoitustyö sosialifascistien toimesta Merimiesten unionissa menee jo odottamattoman pitkälle”, *Työväenjärjestöjen Tiedonantaja* 24.5.1930.
32. ”Kommunistit repimässä merimiesten unionia”, *Suomen Sosialidemokraatti* 8.3.1930.
33. ”Mullvadsarbete bland sjömännen. Man försöker peta undan Ahonen”, *Arbetarbladet* 22.1.1930.
34. ”Mullvadsarbete bland sjömännen. Man försöker peta undan Ahonen”, *Arbetarbladet* 22.1.1930.
35. ”Merimiehet lopettaneet sosdem hajoittajien rikolliset vehkeilyt Unioninsa toiminnassa”, *Työväenjärjestöjen Tiedonantaja* 28.5.1930; J[ohn] Ö[sterholm], ”Splittringsarbetet inom vår union”, *[Merimiehet-]Sjömän* nr 4 (juni) 1930, Suomen Merimies-Unioni UB6, Arbetararkivet.
36. ”Unionens fortsatta årsmöte”, *[Merimiehet-]Sjömän* nr 4 (juni) 1930, Suomen Merimies-Unioni UB6, Arbetararkivet. Om maktkampen inom sjömansunionen, se Bergholm, *Från låg lön till välfärd*, s. 22–23; utförligt i Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 54–61.

37. ”Kuljetusliiton johtomiehet repivät merimiesten unionia”, *Suomen Sosialidemokraatti* 4.6.1930; insändare av medlem nr 11810 i *[Merimiehet-]Sjömän* nr 1 (feb. 1930), Suomen Merimies-Unioni UB6, Arbetararkivet.
38. ”Merimiehet eivät alistu Moskovan johdettavaksi. Kommunistien ’erottama’ johto valittu jälleen toimeensa”, *Suomen Sosialidemokraatti* 6.8.1930.
39. Se vidare Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 54–61.
40. Om *Majakka* se vidare, Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 307, 359; om *Kipinä* se vidare, Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 376, 388.
41. ”Merimiestoverit! Varokaa ’ystäviä’”, *Merimies[-Sjömannen]* nr 4 (maj) 1931, Suomen Merimies-Unioni UB6, Arbetararkivet; ”Fascister och ISH hand i hand mot vår Union”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 6 (juni) 1933.
42. ”ITF ilmasodassa fascismia vastaan”, *Merimies[-Sjömannen]* nr 11 (dec.) 1931, Suomen Merimies-Unioni UB6, Arbetararkivet. I artikeln syftar begreppet fascism på fascismen i Italien.
43. ”Lappoupproret – störtade sig”, *[Merimiehet-]Sjömän* nr 3 (mars) 1932, Suomen Merimies-Unioni UB6, Arbetararkivet.
44. Den finska sjömansstrejken behandlas utförligt i Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 84–101.
45. ”ISH och kommunistisk press ge befallning: ’Unionens ledare skall avgå!’”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 11 (nov.) 1933. Se vidare Bergholm, *Från låg lön till välfärd*, s. 27–28; utförligt i Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 102–108.
46. ”Det ingångna årets perspektiv”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 1 (jan.) 1935.
47. ”Kommunistiska partiet vill diktatur över sjöfolket”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 8 (aug.) 1934; ”En politisk maskerad – ISH”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 9 (sept.) 1934; ”Revolutionära oppositionen går till Canossa”, *[Merimies-] Sjömannen* nr 10 (okt.) 1934; ”Interklubbar och strejkbrytare”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1934. Se vidare Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 109–110.
48. ”Svenska Sjöfolksförbundet enigt. Kongressen likviderade ISH-splittrare”, *Merimies-Sjömannen* nr 10 (okt.) 1935.
49. ”ISH dyker upp”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1935.
50. ”Fienden i eget hus”, *Merimies-Sjömannen* nr 1 (jan.) 1935.
51. ”ISH:s saga slut – likvideras”, *Merimies-Sjömannen* nr 7 (juli) 1937.
52. Friman [K.-A. Fagerholm], ”Försök till arbetsplatsterror,” *Arbetarbladet* 24.9.1937.
53. ”Sjömans-Unionen valde Wälläri till ordförande,” *Arbetarbladet* 1.6.1938.
54. ”Sjömansstrejk pågår i Sverige”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 3 (mars) 1933.
55. ”Strejkbrytarvärvning till Sverige”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 3 (mars) 1933.
56. ”Kristendomslektion i Tyskland”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 7 (juli) 1933.
57. ”Arbetare under hakkorset i Tyskland”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 10 (okt.) 1933.
58. ”Nazistregimen har reducerat sjöfolkets löner med 39 %”, *[Merimies-]-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1933. Finlands fria sjömansförbund var en gul fackförening, det vill säga ett förbund som initierats och kontrollerades av redarna för att samla ”vita” fartygsarbetare och förhindra strejker. Förbundets organ var tidskriften *Vapaa merimies – Fria sjömannen* som utkom

1936–1937. Se vidare Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 146. Någon antifascistisk diskurs kan inte hittas i organet, snarare en förståelsefull inställning till Nazityskland vid sidan om en grundmurad aversion gentemot den ”marxistiska” eller ”röda” Sjömansunionen.

59. ”Nazistregimen har reducerat sjöfolkets löner med 39 %”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 12 (dec.) 1933.
60. Däremot noterar Soukola (*Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 158) att unionen understödde ITF:s kampanj mot Nazityskland genom att dela ut antifascistiska skrifter bland tyska sjömän när de besökte finländska hamnar. Om detta finns dock inga spår i *Merimies-Sjömannen*.
61. ”Arbetarmord och fascism rasar i Österrike”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 2 (feb.) 1934.
62. ”Arbetarmord och fascism rasar i Österrike”, *[Merimies-]Sjömannen* nr 2 (feb.) 1934.
63. N[iilo] W[älläri], ”Partifraktionerna”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1935.
64. K[arl] A[honen], ”Sjömansunionen och de som politisera”, *Merimies-Sjömannen* nr 4 (april) 1935.
65. ”Under fascismen: Tyskland ett fattighus, lönereduceringar i Österrike, lönesänkningarna i Lettland”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1935.
66. ”Fascisterna och brytare lura på sjömän”, *Merimies-Sjömannen* nr 8 (aug.) 1935.
67. ”Fascism betyder lönereduceringar”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1935.
68. ”Terrorlag”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1935.
69. ITF, ”Kursen mot klipporna”, *Merimies-Sjömannen* nr 8 (aug.) 1935; ”ITF:s kongress. Mot kriget och fascismen”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1935.
70. Om den finlandssvenska vänsterpressens rapportering under Etiopienkrisen, se Wikblad, Abessinienkrisen och Finlands svenska arbetarförbund.
71. ”Sjömännen i Amerika mot kriget”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1935.
72. ”Norsk Sjömannsförbund 25 år”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1935.
73. ”Kristligt hyckleri”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1935.
74. ”Från rövartåget till Abessinien. Fransk blockad mot italienska fartyg”, *Sjömannen* 11/1935, s. 358.
75. ”Arbetarna mot kriget”, *Sjömannen* 10/1935, s. 307.
76. ”Fascism – barbari och mord”, *Merimies-Sjömannen* nr 1 (jan.) 1936.
77. ”Fascismen betyder förödelse och mord”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1936.
78. ”Terrordomar över sjömän i Tyskland”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1936.
79. Se vidare Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 577–579.
80. ”Mot fascistisk förföljelse. Rättvisa åt sjömän”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1936.
81. ”De tyska sjömännen få ej rättvisa”, *Merimies-Sjömannen* nr 6 (juni) 1937; ”Tyska sjöfolkets svälthyror”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1937; ”Sjömännen i Tredje Riket”, *Merimies-Sjömannen* nr 2 (feb.) 1938; ”Tyska sjömän under svältkorset”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1938; ”78-timmars arbetsvecka i Nazi-Tyskland”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1939.

82. N[iilo] W[älläri], ”Skola vi bli galärslavar?”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1935.
83. ”Humbugsmakarna. Redarnas ’fria förbund’ har nu en ny maskering”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1936.
84. ”Valet stor betydelse. Arbetsseger vid riksdagsval”, *Merimies-Sjömannen* nr 7 (juli) 1936.
85. ”Fascism – bedrägeri”, *Merimies-Sjömannen* nr 10 (okt.) 1936; ”Fascismen i Finland: svält åt de arbetande – miljoner åt de rika”, *Merimies-Sjömannen* nr 6 (juni) 1938.
86. ”’Finlands judar’ – Fascisterna mot den svenskspråkiga befolkningen”, *Merimies-Sjömannen* nr 2 (feb.) 1937.
87. ”Fascisterna – sjörövare!”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1937.
88. ”Folkets dom”, *Merimies-Sjömannen* nr 8 (aug.) 1939.
89. ”År 1936 ett ’konungsår’?”, *Merimies-Sjömannen* nr 1 (jan.) 1937.
90. ”Stor seger för spanska sjöfolket”, *Hamn- och sjöproletären* 6, 1936:6, s. 8. Intressant är att varken *Sjömannen* eller *Merimies-Sjömannen* kommenterade utgången av den spanska sjömansstrejken.
91. ”Facklig samling i Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 4 (april) 1936.
92. Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 576.
93. ”Inbördeskriget i Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 8 (aug.) 1936.
94. ”För det spanska folket”, *Merimies-Sjömannen* nr 10 (okt.) 1936.
95. ”Inga vapen till spanska fascister”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1936.
96. ”Vad har arbetarklassen med Spanien att göra?”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1937; ”För spanska folket”, *Merimies-Sjömannen* nr 10 (okt.) 1937; Paulino Masip, ”Spaniens folk kämpar för frihet”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1937; ”Spanien kämpar mot fascistiska barbarer”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1938.
97. ”Inga vapen till spanska fascister”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1936.
98. ”Hjälp åt de spanska kamraterna! Resolution från ITF:s Exekutivkommitté”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1937; ”Hjälp spanjorerna!”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1937; ”Spaniens barn vädja till oss”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1937; ”Spanska sjöfolk tackar oss för hjälp”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1938; ”Barn i nöd”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1938; ”Våra skyddslingar”, *Merimies-Sjömannen* nr 6 (juni) 1939. Se även Haga, *”Vi borde förstås ha tryckt någon general Francos taktiska radioskryt”*.
99. ”Fascisterna i Spanien massakrera sjömän”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1937; ”Hjälp fascismens sjöfolksoffer”, *Merimies-Sjömannen* nr 10 (okt.) 1937; ”Krigets fasor på sjön”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1937; ”Fascistiska pirater på Medelhavet”, *Merimies-Sjömannen* nr 2 (feb.) 1938; ”Fascistiska pirater ha sänkt talrika fartyg” och ”Skydda sjömännen mot fascistiska luftpiraterna”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1939; ”Luftanfall mot en tankångare”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1938.
100. ”Enig arbetarfront Spaniens räddning”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1937; ”Internationalen och dubbeltungade politik”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1938.
101. Se vidare Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 159–192; Weiss, *För kampen internationellt!*, s. 584–586.

102. ”Frihetskampen i Spanien mot fascismen”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1937; ”No pasaran! En hälsning från Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1937; ”Till Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1937; ”No Pasaran. Våra frihetskämpar i Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 1 (jan.) 1938; ”Sjömän i spanska regeringsarmén”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1938; ”Våra kamrater i Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 8 (aug.) 1938.
103. ”Spanienkämparna hemma igen”, *Merimies-Sjömannen* nr 1 (jan.) 1939.
104. *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1938.
105. *Merimies-Sjömannen* nr 6 (juni) 1938.
106. *Merimies-Sjömannen* nr 7 (juli) 1938.
107. En längre presentation på finska och svenska om den svenska arbetarförfattaren och hans antifascistiska dikter finns i artikeln ”Josef Kjellgren, en havets och sjöfolkets skald”, *Merimies-Sjömannen* nr 8 (aug.) 1938.
108. Teniente X, ”Adelante!”, *Merimies-Sjömannen* nr 3 (mars) 1939; ”En sjöman som partisan: Vid Spaniens centralfront”, *Merimies-Sjömannen* nr 4 (april) 1939; ”Frontminnen från Spanien”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1939; Teniente X, ”Brinnande berget”, *Merimies-Sjömannen* nr 6 (juni) 1939. Bakom signaturen Teniente X dolde sig Evald Helander som avancerat till löjtnant i Internationella brigaden, se Soukola, *Kampen mot sjömännens slavmarknad*, s. 162.
109. ”Fascism betyder krig”, *Merimies-Sjömannen* nr 4 (april) 1938.
110. ”Barbariet hotar”, *Merimies-Sjömannen* nr 10 (okt.) 1938.
111. ”Tjeckoslovakien stormakternas rov”, *Merimies-Sjömannen* nr 11 (nov.) 1938; ”Vid årsskiftet”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1938.
112. ”Mänskligheten i fara” och ”Barbariets seger”, *Merimies-Sjömannen* nr 5 (maj) 1939.
113. ”Människoslakt igen”, *Merimies-Sjömannen* nr 9 (sept.) 1939.
114. ”Kriget över oss”, *Merimies-Sjömannen* nr 12 (dec.) 1939.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Arbetararkivet, Helsingfors

Niilo Wälläris arkiv
Toimintakertomuksia. Merimies-Unioni 1929–1933, 1939
Berättelse över Finlands Sjömans och Eldare Unionens styrelsens verksamhet under strejktiden 29.4–29.8.1933

Suomen Merimies-Unioni (Finlands Sjömans-Union) UB6
Merimiehet-Sjömän 1930, 1932
Merimies-Sjömannen 1931

Tidningar och tidskrifter

Arbetarbladet 1930, 1932–1934, 1936–1938
Hamn- och Sjöproletären 1936
Hufvudstadsbladet 1933
Merimies-Sjömannen 1931, 1933–1939
Sjömannen 1935
Suomen Sosialidemokraatti 1930
Svenska Pressen 1933, 1934
Työväenjärjestöjen Tiedonantaja 1930
Vasabladet 1933
Wiborgs Nyheter 1933
Östra Nyland 1933

Litteratur

Ahlskog, Jonas, Matias Kaihovirta & Mats Wickström, ”Nationen i klasskampen. Minoritetsnationalism inom den socialistiska arbetarrörelsen”, *Historisk tidskrift* 138, 2018:3, s. 452–479.
Bergholm, Tapio, *Från låg lön till välfärd. Sjömännens fackföreningsverksamhet i Finland 1916–1996*, Helsingfors: Finlands sjömans-union 1996.
Bergholm, Tapio, ”Masculinity, Violence and Disunity: Waterfront Strikers and Strikebreakers in Finnish Ports in the 1920s and 1930s”, *International Journal of Maritime History* 8, 1996:1, s. 23–42.
Buschak, Willy, *Edo Fimmen. Der schöne Traum von Europa und die Globalisierung*, Essen: Klartext Verlag 2002.
Estvall, Martin, *Sjöfart på stormigt hav.* Sjömannen *och* Svensk Sjöfarts Tidning *inför den nazistiska utmaningen 1932–1945*, diss., Växjö: Växjö University Press 2009.

Haga, Melissa, *”Vi borde förstås ha tryckt någon general Francos taktiska radioskryt” – en studie över* Arbetarbladets *framställning av det spanska inbördeskriget*, avhandling pro gradu i allmän historia, Åbo: Åbo Akademi 2021.
Huhta, Aleksi, *Toward a Red Melting Pot. The Radical Thinking of Finnish-American Radicals, 1900–1938*, Helsinki: Työväen historian ja tutkimuksen seura 2021.
Hyslop, Jonathan, ”German seafarers, anti-fascism and the anti-Stalinist left: The ’Antwerp Group’ and Edo Fimmen’s International Transport Workers’ Federation, 1933–40”, *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs* 19, 2019:4, s. 499–520.
Nelles, Dieter, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, Essen: Klartext Verlag 2001.
Pylkkänen, Ali, Tapio Bergholm & Kari Teräs, *Satamillaan maa hengittää. Suomen satamaliiton historia 1923–2000*, [Helsinki:] Suomen satamaliitto 2002.
Reinalda, Bob (ed.), *The International Transportworkers Federation, 1914–1945: The Edo Fimmen Era*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1997.
Saarela, Tauno, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
Saarela, Tauno, *Finnish Communism Visited*, Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2015.
Soukola, Timo, *Kampen mot sjömännens slavmarknad. Finlands sjömans-union och dess föregångare 1905–2000*, Helsingfors: Otava 2004.
Tosstorff, Reiner, *The Red International of Labour Unions (RILU) 1920–1937*, Leiden: Brill 2016.
Turtiainen, Arvo & Oiva Lappalainen (toim.), *Meri, miehet, laivat*, Helsinki: Tammi 1969.
Weiss, Holger, ”’Boycott the Nazi Flagg’: Antifascist Agendas of the International of Seamen and Harbour Workers and Its Activities in Northern Europe During the First Half of the 1930s”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Antifascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 124–142.
Weiss, Holger, *För kampen internationellt! Transportarbetarnas globala kampinternational och dess verksamhet i Nordeuropa under 1930-talet*, Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2019.
Weiss, Holger, *A Global Radical Waterfront: The International Propaganda Committee of Transport Workers and the International of Seamen and Harbour Workers, 1921–1937*, Leiden & Boston: Brill 2021.
Wickström, Mats & Jonas Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland. Kommunistisk nationalitetsteori och den tidiga finlandssvenska folkdemokratin”, Anna Biström & Maren Jonasson (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 93, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018, s. 135–159.
Wikblad, Andreas, *Abessinienkrisen och Finlands svenska arbetarförbund: En studie i internationell solidaritet 1934–1936*, avhandling pro gradu i allmän historia, Åbo: Åbo Akademi 2019.

ANDERS WESTERLUND

ATT BEMÖTA HOTANDE IDÉSTRÖMNINGAR

Essäistisk antifascism i Hans Ruins *Gycklare och apostlar*

Senhösten 1933 reste den finlandssvenska essäisten Hans Ruin (1891–1980) till Paris för att arbeta vidare på det som skulle bli hans viktigaste litteraturvetenskapliga verk, *Poesiens mystik* (1935). På vägen ned gjorde han ett uppehåll i Stockholm där han höll föredrag den 2 och 3 november.[1] I ett brev till sin fru Kaisi i Helsingfors rapporterade han om utfallet:

> Stämningen bland åhörarmassan (nästan fullt hus) var tydligen på vissa händer ganska nazistisk. Jag märkte under mitt första föredrag att flera avlägsnade sig, medan jag talade om Kerr och hans antinazism! Grevinnan Wilamovitz (född Fock, Görings svägerska!) torde ha lidit på sin stol. Fröken Fröberg, en mycket stram dam, tydligen färgad i brunt, hon också!, yppade åt mig före mitt andra föredrag att man tyckt att det varit väl mycket ”politik”. Jag blev faktiskt litet förargad. Jag genmälde bara att hos oss talar en talare så som han känner det![2]

Den tyska teaterkritikern och PEN-klubbsordföranden Alfred Kerr hade Ruin träffat ett halvt år före föredraget, i maj i Zürich, där Kerr befann sig i tillfällig asyl.[3] Kerr, som var jude och öppet kritisk mot

nazismen, hade i februari 1933 tvingats fly hals över huvud från Tyskland efter Hitlers maktövertagande.[4] Hans böcker förbjöds senare av nazisterna och brändes på bål.[5]

Ruins föredrag publicerades en månad senare i Stockholmstidningen *Nya Dagligt Allehanda* som en essä med titeln ”Blodets lovsång i våra dagar”. Följande år ingick texten i essäsamlingen *Gycklare och apostlar* (1934), då omdöpt till ”Blodets lovsång”. Essäsamlingen blev Ruins definitiva genombrott som essäist och trycktes i flera upplagor. Den uppmärksammades stort även i Sverige och nådde där en mycket bredare publik än hans föregående bok, *Själens försvarsproblem* (1929).[6] *Gycklare och apostlar* översattes till nederländska 1936 och utgavs 1937 i tysk översättning i Wien.[7] Innehållet misshagade dock de nazistiska makthavarna och den tyska upplagan förbjöds i januari 1938.[8] I ett brev från förlaget informerades Ruin om att Gestapo beslagtagit 1 000 exemplar av boken.[9] Den nederländska utgåvan av boken kom också att förbjudas, liksom den nederländska översättningen av Ruins följande essäsamling, *Väl mött, Europa!* (1938).[10]

Föredrag som det i Stockholm och de bannlysta översättningarna av *Gycklare och apostlar* är två exempel på vad som vanligen lyfts fram när Hans Ruins antifascistiska engagemang kommer på tal. Att han redan i början av 1930-talet – betydligt tidigare än de flesta andra finlandssvenskar – varnade för utvecklingen i Tyskland har noterats, men ofta har det stannat vid just ett omnämnande. Thomas Ek har en rätt träffande rubrik för ett avsnitt i sin avhandling om Ruins självbiografiska essäistik: ”Antinazisten som glömdes bort”.[11] Syftet med min studie är därför att närmare granska dels vilka samtida idéströmningar Hans Ruin i essäsamlingen *Gycklare och apostlar* (1934) identifierar som explicit eller implicit kopplade till den framväxande fascismen, dels hur han använder det essäistiska framställningssättet som redskap.[12]

Såväl fascism som antifascism är begrepp som beroende av kontext kan ges högst skiftande innebörder. I denna studie används de i en generell betydelse; det som Ruin vänder sig mot i det som här betecknas som antifascistiska ställningstaganden är till viss del ideologiska element som kunde falla innanför strikt politiska definitioner av fascism och nazism. Det är dock i betydligt större utsträckning frågan

Bilden på omslaget till Hans Ruins essäsamling Gycklare och apostlar *(1934) anspelar på en medeltida, fransk legend som omnämns i en av bokens essäer. Varken bilden eller titeln synliggjorde den politiska dimensionen av essäsamlingen.*

om underliggande idéströmningar som utmanar och hotar de humanistiska och demokratiska grundvärden Ruin företrädde.

Essäsamlingen *Gycklare och apostlar* består av två delar. Den första, ”Europeiska bilder”, är i detta sammanhang av mindre intresse eftersom de sju essäerna där mera har karaktären av resebilder och kulturhistoriska betraktelser. I bokens andra del, ”Jord och ande”, ingår fem essäer skrivna i början av 1930-talet där Ruin går in på samtidsfrågor. Det som han i förordet anger som den gemensamma nämnaren för bokens essäer – ”motsatsparen jorden och människan, blodet och anden, naturen och visionen” – kommer till uttryck främst i denna del.[13] I ”Den återuppståndne Caliban” försöker Ruin ”få ett grepp på problemet om primitivitetens renässans i vår tid”.[14] Essän ”Blodets lovsång” behandlar filosofen Ludvig Klages som den mest framträdande representanten för denna primitivism – ”tidens filosof som ingen annan”.[15] I den tredje essän, ”Prometheus dömd av människan”, fördjupar Ruin tematiken genom att gå i dialog med tankar hos Klages, psykiatrikern Hans Prinzhorn och teologen Johannes Müller, där de tar ställning för det instinktdrivna. Följande essä, ”Instinkter på gott och ont”, argumenterar för att instinkterna i sig inte är nog, de måste ledas av något annat för att kunna spela en konstruktiv roll. Medan de fyra första essäerna utgår från en tysk kontext presenterar Ruin i den femte essän, ”Den Helige andes diktatur”, den kristna Oxfordgrupprörelsen som ett försonligt motexempel på hur religiös mystik kan kanalisera instinkter på ett fruktbart sätt. Merparten av essäerna i boken publicerades ursprungligen 1932–1934 i tidskrifter och tidningar i Finland, Sverige och Norge, och flera av dem har också hållits som föredrag.

Hans Ruins sociala och politiska bakgrund

Hans Ruin inledde sin kulturpublicistiska bana på 1910-talet, bland annat som recensent i *Finsk tidskrift* och redaktör för *Studentbladet* 1919. Han disputerade i filosofi 1921 och förblev sedan i över fem decennier en framträdande finlandssvensk kulturprofil – även efter att han i mitten av 1940-talet flyttade från Helsingfors till Lund. Som författare kategoriseras han ofta som essäist i och med att de flesta av hans böcker var essäsamlingar, men han gav även ut självbiografiska

verk och vetenskapliga arbeten inom litteraturhistoria och konsthistoria. Både i hans självbiografiska texter och i sonen Olof Ruins böcker om fadern framträder en sammansatt bild av hans sociala bakgrund. I sin mest tillspetsade form är det berättelsen om modern Flora, som var dotter till en försupen länsman i Borgå, och fadern Waldemar som på krönet av sin akademiska karriär verkade som rektor för universitetet i Helsingfors. När de träffades på 1880-talet var den ståndsmässiga klyftan mellan dem ändå inte dramatiskt stor med dagens mått mätt. Olof Ruin betecknar Waldemar som en representant för ”en nyligen etablerad högborgerlighet”, medan Flora å sin sida stod för en ”nyligen deklasserad småborgerlighet”.[16] Olof Ruin sammanfattar konsekvensen som en viss social osäkerhet för Hans Ruin, där han ”kände sig som överklass men också litet som underklass – eller hade åtminstone som pojke och ung man känt sig som sådan”.[17] Trots den känsla av utanförskap som den unge Hans Ruin tidvis gav uttryck för i förhållande till högreståndskretsarna i huvudstaden var han på samma gång i mångt och mycket en del av en etablerad finlandssvensk kulturelit.

En beskrivning av Hans Ruins sociala bakgrund är inte fullständig utan ett viktigt tillägg: den nyländska skärgården. Fadern Waldemar hade på 1890-talet köpt en ö i Ingå och på denna tillbringade Hans Ruin så gott som alla somrar fram till 1970.[18] I en finlandssvensk antologi, *Barndomshemmet i våra minnen* (1948), var det just Härligö, som han valde att lyfta fram som sitt barndomshem, inte Helsingfors.[19] Ruin kom hela sitt liv att identifiera sig starkt med fiskarbefolkningen i skärgården – medan han kände ett ”främlingskap inför bönderna på fastlandet”.[20] Hans Ruin var på sätt och vis förankrad både i en finlandssvensk kultursvenskhet och i en finlandssvensk bygdesvenskhet, utan att ändå oreserverat representera någon av dem fullt ut.[21] I viss mån genererade detta en osäkerhet, men i sitt essäistiska författarskap var de dubbla perspektiven även något som han använde till sin fördel, precis som han beskrivit spänningen mellan den handlingskraftiga moderns livsstil och den reflekterande faderns hållning som en trots allt fruktbar uppväxtmiljö.[22]

Utgångspunkten för en karakterisering av Ruins partipolitiska preferenser är hans djupa förankring i en tysk bildningstradition med ”en utpräglat apolitisk kulturuppfattning” där även inslag av rent

politikförakt förekom.[23] Med hänvisning till Norbert Elias analys av denna tyska tradition beskriver Stefan Nygård det som att borgerligheten där ”valde att i en förändrad politisk situation dra sig tillbaka till kulturens icke-politiska region där det var möjligt att bevara en inre frihet och personlig integritet”.[24] Roger Holmström konstaterar på tal om Ruins 1920-talspublicistik att hans ”grundinställning till politiken är direkt avvisande”.[25] ”Som journalist och publicist tar han påfallande sällan till orda i samhällsfrågor och då han gör detta är resonemangen vanligen av mycket allmän karaktär”, skriver Holmström.[26] Ruins försvar av svenskans ställning i mellankrigstidens språkstrider och kamp för finlandssvensk kultur och finlandssvenskhet överlag är kanske det mest konkreta undantaget och ett exempel på samhällsengagemang med klart politiska dimensioner – även om det inte skedde inom partipolitiska ramar. En iakttagelse från Holmströms sida som är relevant i den här studien är att Ruin generellt talar för ”eftertanke och besinning”, och att han där han ”spårar ytterlighetstendenser” inte är ”sen att uttala sina varningar”.[27]

Med tanke på Ruins borgerliga uppväxtmiljö bjuder en dagboksanteckning från juli 1917 på en något oväntad inledning:

> Socialist, demokrat, det vill jag vara om det gäller att åt alla människor giva samma startpunkt i livet, samma möjligheter att komma fram och förverkliga själens och kroppens fallenheter. Men gäller det att göra av människorna en välfödd hjord av lika tillskurna individer, att hävda jämlikhet för jämlikhetens egen skull, gäller det att sätta massan över individen, kvantiteten över kvaliteten, så – vid gud – jag svär mig fri.[28]

Fastän den första meningen initialt kan läsas som ett explicit politiskt ställningstagande ger fortsättningen belägg för att det hela snarare är en för Ruin typisk existentiell reflektion. Någon socialist var han inte 1917. Däremot sögs han under den oroliga hösten ”med i den stämning av skräck och avsky som rådde i borgerliga kretsar” över agitation och våld från vänsterhåll.[29] Men trots detta och trots att han under inbördeskriget var engagerad i en vit grupp i Helsingfors som hade hemliga vapenövningar, hörde han till dem som snabbt efter inbördeskriget förespråkade en försoningspolitik.[30]

I avsaknad av direkt partipolitiska ställningstaganden från Hans Ruins sida är det intressant att ta del av hur sonen Olof Ruin – själv professor i statskunskap – karakteriserar sin familjebakgrund: ”Jag växte upp i en s k liberal familj. Man ogillade hårda arbetsgivartag och drygt uppträdande mot ’folket’; man var ’arbetarvänlig’ utan att för den skull sympatisera med organiserad arbetarrörelse; man uppfattade sig som vänster.”[31] Den mest explicita positioneringen ger Olof Ruin efter en beskrivning av faderns politiska inställning efter inbördeskriget:

> Den medkänsla med de rödas svåra belägenhet, som han kände när striderna väl upphört i Finland, ledde i och för sig inte till några sympatier för socialism och socialdemokrati utan han kom under sin tid i Finland att politiskt stödja det som borgerligt betraktade Svenska folkpartiet. Men han kom samtidigt att i valen till riksdagen – inom ramen för det system med personval som rådde – alltid rösta på folkpartikandidater som uppvisade en klar vänsterliberal profil.[32]

En tredje variant på samma tema är när Olof Ruin i samband med Hans Ruins kritik av nazismen betecknar honom som en ”ganska typisk borgerlig vänsterintellektuell” när det gäller hans ”olust inför kollektiv” och försvar av ”den enskilde individen”.[33]

Hans Ruin och det tyska

När det gäller Hans Ruins reaktion på den framväxande fascismen på 1930-talet är en viktig bakgrundsfaktor hans allt annat än okomplicerade förhållande till Tyskland och det tyska.[34] Han växte upp i en miljö som var starkt präglad av tysk kultur tack vare fadern Waldemar, vars mor hade tyska som modersmål och härstammade från en svensk-baltisk adelsätt.[35] Waldemar Ruin kom i egenskap av rektor för universitetet i Helsingfors och ordförande för Finsk-tyska sällskapet att fungera som ställföreträdande värd för de tyska trupper som bidrog till de vitas seger i inbördeskriget 1918 och han blev personligen bekant med deras befälhavare Rüdiger von der Goltz.[36] Vurmen för det tyska kulminerade för Hans Ruins del både i tacksamhet över Tysklands ingripande i inbördeskriget och i harm

och bitterhet över ententens hårda dom över landet efter det tyska nederlaget i första världskriget. Hans debutverk *Krigets anlete* (1919) är bland annat ett lidelsefullt försvar av Tyskland och en uppgörelse med den orättfärdiga behandling som landet enligt honom utsattes för av segrarmakterna. I synnerhet Frankrikes oresonliga förhållningssätt gentemot Tyskland såg Ruin som en bidragande orsak till nazismens framväxt.[37] Ännu i april 1933 var hans hållning entydig på den punkten: ”Frankrike, som halstarrigt [sic], gentemot hela världens växande opinion tillbakavisat varje tanke på revision av det ödesdigra Versaillesfördraget” bar ”huvudskulden” för att nazisterna fått det tyska folket på sin sida.[38]

Men medan många andra tysksinnade fortsatte att ta det nazistiska Tysklands parti under 1930-talet och även senare, var Ruin tidigt ute med att ompröva sin hållning, vilket är huvudtemat i denna studie. Förutom rent ideologiska invändningar bidrog personliga upplevelser till hans kraftiga avståndstagande. Exempelvis vistades han våren 1933 i Heidelberg och såg med egna ögon det som drabbade judarna efter Hitlers maktövertagande. Han bedrövades över utvecklingen:

> För en trofast vän av det tyska folket är det bittert att bevittna, huru dåraktigt man nu i den tyska politiken uppger allt vad man under år av skicklig diplomati vunnit i fråga om världsopinionens svängning till Tysklands förmån. Vilket vanvett att på beskyllningen för judehets svara med att bekräfta den![39]

Även en tredje fas i Ruins inställning till Tyskland behöver för fullständighetens skull nämnas. Efter andra världskriget opponerade han sig mot den onyanserade demonisering som han ansåg att Tyskland och tyskarna utsattes för. Medan han i *Krigets anlete* avvisat tesen om Tysklands ensidiga skuld för första världskriget var ansvarsfrågan efter 1945 odiskutabel. Däremot kunde Ruin inte förlika sig med den kollektiva skuld som pålades tyskarna, den tyska kulturen och allt som hade med landet att göra. Ruin försökte vara tydlig med att skilja på sin inställning till Tyskland och tysk kultur, och den ideologi som präglade landet 1933–1945. Olof Ruin pekar dock på vissa inkonsekvenser i faderns analys: I sin tidiga beundran av den tyska kulturen var Hans Ruin benägen att se den som ett uttryck för något

specifikt tyskt, medan han däremot inte härledde nazismen till det tyska.[40]

Trots sitt kategoriska avståndstagande från nazismen kom Hans Ruin under andra världskrigets turbulenta år att se Tyskland som en möjlig bundsförvant till Finland i landets utsatta läge. Essän ”Vi kommo igen” i essäsamlingen *Ett land stiger fram* (1941) andas optimism inför hoppet om att återerövra det som förlorades i vinterkriget. Olof Ruin beskriver stämningsläget i familjen 1940–1941:

> Finland hade hamnat i en situation där man försökte balansera ett ont mot ett annat ont. Balansgången kändes svår för många och naturligtvis särskilt svår för kretsar som förenade sin avsky för Stalins kommunism med avsky för Hitlers nazism. Min familj tillhörde de kretsarna. […] Jag minns att man ofta, i skarven mellan vinterkrig och fortsättningskrig, tog upp en diskussion om vilket som var värst: att hamna under Ryssland eller Tyskland, under stalinistisk kommunism eller Hitlers nazism. Det svar man oftast kom fram till var att Ryssland och Stalin dock var det värsta. En genom sekler närd misstro och fruktan inför det ryska vägde särskilt tungt.[41]

Till bilden hör dock att optimismen i början av fortsättningskriget för Hans Ruins del rätt snart dämpades och han avvisade de nationalistiska strävandena att skapa ett Storfinland. Han sympatiserade senare med fredsoppositionen i landet, utan att aktivt ta del i politisk verksamhet.[42] Efter krigsslutet bidrog det upplevda hotet om att Finland trots allt kunde dras in i den sovjetiska intressesfären till Ruins beslut att flytta till Sverige.[43]

Kritiken mot hotande idéströmningar

Även om fokus i studien ligger på den antifascistiska tematiken i *Gycklare och apostlar* är det viktigt att påpeka att essäsamlingen i första hand är skriven i en annan kontext än den politiska. Stefan Nygård har i sin bok *Henri Bergson i Finland* tecknat en initierad bild av en utdragen uppgörelse inom filosofin i Finland under 1900-talets första decennier. En generation med förankring i det sena 1800-talets empirism och antimetafysik utmanades av en yngre falang anti-

positivister som inspirerats framför allt av Bergsons intuitionsfilosofi. I denna idéstrid var Hans Ruin djupt involverad som en av de tongivande debattörerna för intuitionsfilosofin och mot den reduktionism och materialism som han ansåg att hotade den andliga utvecklingen och själens autonomi. Fastän *Gycklare och apostlar* inte är ett inlägg i den filosofiska debatten på samma sätt som den föregående boken *Själens försvarsproblem,* är den i viss mån färgad av besläktade frågor. Men i huvudsak präglas essäsamlingen av Ruins öppna intresse för det som rör sig i tiden, där han drivs av en genuin vilja att försöka förstå aktuella idéströmningar. Det är i sammanhanget relevant att påminna om att termen ”essä” etymologiskt har koppling just till ordet ”försök”.

Primitivismen

Det av tidens idékomplex som Ruin först tar fasta på och som ges störst utrymme i essäsamlingens andra avdelning ”Jord och ande” är det han benämner *primitivism.* Tidens på många håll reservationslösa förhärligande av det omedvetna och instinktstyrda handlar, som Ruin ser det i essän ”Den återuppståndne Caliban”, om människans behov av att fylla den inre tomhet som uppstått när fasta värden gått förlorade – hon ”kan inte i längden undvara ett fast själsinnehåll”.[44] Mycket i det moderna samhället genomsyras enligt Ruin av ”tanken om en återgång till det primitiva som en utsikt till livsförnyelse” och han ger en exempelkatalog över hur denna *animalitet* tar sig uttryck ”i den yttre livsbilden av i dag”:[45]

> […] den kosmetiska färgglädjen över läppar och kinder, dansandet i restaurangerna under negrers rullande ögon, den sexuella passepartoutandan, vågen av vidskepelse, vars svall för med sig fetischer, totemdjur och andra rekvisita, massornas atavistiska berusning inför en lyckad knock-out i boxningsringen o.s.v.[46]

Med en kritisk udd riktad mot olika former av modern dekadens tangerar Ruin här sådant som i konservativa kretsar lätt kunde tas som argument för behov av en samhällelig nyordning av det slag som fascisterna förespråkade. Men hans huvudärende är varken att i reak-

tionär anda förfasa sig över moraliskt förfall eller att ur en elitistisk synvinkel avvisa nya, populärkulturella företeelser. Ruins ambition är att tränga djupare än så och se mekanismerna bakom den primitivism som kommer till uttryck i ”vetenskapen, konsten och politiken”.[47] Nietzsche ”med sin dyrkan av det hänsynslösa och urtidsvilda i människan” lyfts fram som en väsentlig inspirationskälla för 1900-talets primitivism.[48] Hos vitt skilda riktningar som behaviorismen, psykoanalysen och modernismen och tänkare som Spengler, Freud och Bergson urskiljer Ruin likaså ett intresse för det instinktiva, omedelbara och naturliga.

Den som ändå mer än någon annan får representera tidens reservationslösa dyrkan av instinkterna är den tyska filosofen Ludwig Klages (1872–1956). Ruin redogör ingående för Klages skoningslösa civilisationskritik där, summariskt sammanfattat, djuret ställs högre än människan. Klages förkunnar, enligt Ruin, att ”vi stå mitt inne i den tidsålder, som heter *själens undergång*” och roten till det onda är anden, vilken är ”den stora dödsbringaren”.[49] Med anden avser Klages medvetandet och alla de hämningar som det pådyvlar människan i form av exempelvis moral – ”samvetet är någonting okänt för den starka, fria människan”.[50] Ruin ser hur Klages idévärld – inte minst kritiken mot ”rasblandning och blodförsämring” – direkt motsvarar det som nazisterna för fram.[51] Den springande punkten är dock att det inte är Klages som vänt kappan efter den politiska vinden, utan tvärtom nazisterna som begärligt knutit an till filosofiskt tankegods som gett deras ideologi större legitimitet. Mycket av det som kan betecknas som Ruins antifascism i *Gycklare och apostlar* följer samma mönster: fokus ligger på de filosofiska frågeställningarna, medan den politiska dimensionen följer med på köpet.

När det gäller primitivismen medger Ruin att det instinktiva har en viktig potential som vitaliserande kraft och att undertryckande av drifter vållat mycken skada. Men han avvisar kategoriskt ”den blinda tron på att livet som sådant vore Gud, att instinktlivet vore en obetingad välsignelsens källa”.[52] Hans bergfasta ståndpunkt är att människan inte kan förlita sig *bara* på det instinktdrivna: ”Instinkterna behöva anden, den på en gång stävjande och riktninggivande [sic], som ensam kan hindra att vi uppslukas av det primitiva”.[53] Ett övergripande tema i *Gycklare och apostlar* är därför att kulturen inte är

någon ”en gång för alla tryggad vinning” utan något som ständigt måste försvaras.[54]

Kollektivismen

Mot bakgrund av Ruins passionerade försvar av individens frihet och integritet är det föga förvånande att han riktar kritik mot de kollektivistiska tendenserna i samtiden. En stark invändning som han har mot det han benämner primitivism är att dess betoning på instinkter samtidigt innebär att det kollektiva ges företräde framför det individuella. ”Det kollektiva ligger i det omedvetna”, skriver Ruin, medan ”[d]et individuella däremot, det differentierade och nyanserade, hör det medvetna till”.[55] Men den medvetna sfären kan ”när som helst […] genombrytas av flöden från de gemensamma primitiva djupen”, varnar Ruin.[56] De exempel han först anför är dock inte kopplade till politikens område, något som är ett uttryck för hans ambition att anlägga ett bredare samhällsperspektiv på ämnet. Han talar på ett allmänt plan om ”människornas oerhörda upplåtenhet för massuggestionen” – men fortsätter sedan in på ett något oväntat spår:

> Att kvinnorna vid massupplopp så lätt ta ledningen hör hit. Kvinnorna står det kollektiva, det omedvetna närmare än mannen. Ett uttryck härför är i sitt slag det rika kvinnliga inslaget i de litterära kretsar av i dag, som ha kollektiviteten som program.[57]

Senare kommer han in på de starkt kollektivistiska dragen hos fascismen, men passar här på att i förbifarten rikta kritik mot en falang av kvinnliga, modernistiska författare. Hans inställning till de finlandssvenska modernisterna var kluven.[58] Å ena sidan visade han redan i sin recension av Edith Södergrans debut *Dikter* (1916) uppskattning för de estetiska kvaliteterna i det nya formspråket.[59] Å andra sidan förhöll han sig starkt kritiskt till modernismen som ideologi i den tappning som ”[m]odernismens förkunnare i Finland framom någon annan”, Hagar Olsson, propagerade för.[60] I en essä från 1947 slog Ruin dock fast att modernistisk ideologi präglad av ”internationalism, kollektivism, livsdyrkan, återspegling av nutidslivets förvirrande mångfald av intryck” och ”ett revolutionärt program” utmärkte

de finska författarna i kretsen kring den modernistiska författargruppen Tulenkantajat. Enligt honom karakteriserade detta endast i begränsad utsträckning de finlandssvenska modernisterna.[61] Medan Ruin betraktade det undermedvetna som kopplat till primitivitet och det kollektiva, var det undermedvetna för Olsson snarare en väg till det unikt individuella. Av de tongivande finlandssvenska recensenterna av *Gycklare och apostlar* var Olsson den som var mest reserverad i sitt beröm, även om hon i sakfrågan om den hotande fascismen höll med Ruin.[62]

I essän ”Den Helige andes diktatur” kopplar Ruin däremot kollektivismen direkt till fascismen när han jämför den kristna Oxfordgrupprörelsen och de radikala politiska rörelserna. Han konstaterar att ”den överbetoning av kamratskapet” som den förstnämnda utmärks av ”närmar sig det kamaraderi, som präglar t.ex. nationalsocialisternas förhållande till varandra”.[63] Trots de yttre likheterna urskiljer Ruin ändå avgörande skillnader när han kommer till det mål som eftersträvas. Det som många av tidens ideologier – vare sig de är politiska som fascismen och kommunismen, eller religiösa som Oxfordgrupprörelsen och den växande katolicismen – har som mål är ”att vara en rörelse, som förvandlar människor”.[64] ”För den profana diktaturen är personligheten”, enligt Ruin, ”den rena styggelsen, ett tillhåll för självviskhet och njutningslystnad, den förhatliga liberalismens växtplats, som därför från början måste trampas ned.”[65] Men han avvisar bestämt att det individuella måste utplånas för att en ny människa ska kunna skapas: ”Det är sant att människan förändrar sig i en massa, men en sådan förändring har ingen varaktighet; en dag blåser en ny vind över massan från i går och människan förändrar sig med den.”[66] Det är därför han ser positivare på Oxfordgrupprörelsens betoning på personlig omvändelse: ”Människan måste ses och behandlas som individ, man måste gå från människa till människa.”[67]

En annan form av kollektivism som tangeras i essäsamlingen är nationalismen. Där föreligger ändå en intressant spänning mellan bokens första och andra del. I reseessäerna som inleder boken intar Ruin flera gånger en försvarsposition när han jämför natur och kultur i Sydeuropa med det som hans karga hemland har att erbjuda. I de avsnitten skönjer man spår av en trotsig nationalism när Ruin argumenterar för att Norden trots allt har kvaliteter som kultur-

länderna i söder saknar. Det är symptomatiskt att han i fråga om speciellt Italien och Spanien – två länder han hade endast begränsade erfarenheter av – är snabb med generaliserande omdömen. ”Det råder en våldsam polaritet i spanskt väsen”, vet han berätta, och han slår vidare fast att ”först när man sett den spanska naturen kan man förstå den spanska konsten”.[68] Visserligen problematiserar han i viss mån sina stereotypa karakteriseringar, men utan att ifrågasätta den underliggande, nationalistiska förklaringsmodellen. När nationalismen kopplas samman med kollektivism höjer han däremot genast ett varningens finger. Han pekar på exemplet Tyskland och hur ”det livsdugliga i nationalsocialismen”, ”[d]ess fascinerande makt”, gott kan härröra från att man där ställt ”det samfällda över det enskilda, helheten över delarna, folket över individen”.[69] Denna princip vänder sig Ruin mot med emfas, detta att man ska ”tänka kollektivt, känna kollektivt, handla kollektivt, och den stötes ut ur laget som inte passar takten”.[70] Och han ser med förskräckelse på de yttersta konsekvenserna av detta: ”Under masslidelsernas anstormning är det inte bara individen som utplånas, det händer stundom att ett mycket större värde än han förintas, nämligen det som konstituerar ett folk.”[71] Med det avser Ruin sådant som historia och kulturarv som gått förlorade när den kollektivistiska nationalismen ”iklätt sig blodsmyternas och rashatets skrämmande skrud”.[72]

Humanisten Ruin ser kollektivismen som ett reellt hot mot en mångfald av humanistiska värden. På samma gång finner han tröst i exempel på motsatsen, där respekt för individen framträder, som i ett kapell i Oxford där ett lärosäte vid sidan om en minnestavla över stupade studenter i första världskriget också haft en tavla med tre tyska studenters namn. Besöket i det kapellet betecknar Ruin som ”det ljusaste minne han hemfört” från sina tre år ”i ett splittrat och hatfyllt Europa”.[73]

Antiintellektualismen

Nära förbunden med primitivism och kollektivism ligger en tredje idéströmning som Hans Ruin riktar kritik mot, nämligen *antiintellektualism*. Att sätta sin tilltro till det instinktiva och det kollektiva innebär enligt honom ofelbart att förnuft och erfarenhet nedvärderas eller

till och med avskrivs helt. Den antiintellektualism som genomsyrar de framväxande ideologierna är något han ser många spår av i samtiden. ”Jag skulle säga att nationalsocialismens stora fara är, att den inte ger erfarenheten tillräckligt spelrum”, konstaterar Ruin.[74] Uttalandet fälls i ett av de många avsnitt där han argumenterar mot att instinkterna ges företräde och bör inte läsas som hans avgörande dom över rörelsen. Men det säger ändå en hel del om upplägget i essäsamlingen: Ruins antifascistiska uttalanden fälls ofta i anslutning till invändningar mot primitivistiskt, kollektivistiskt och antiintellektualistiskt tankegods. Att han däremot är förvånansvärt återhållsam i sin kritik av den nazistiska rasläran fastän den nämns vid några tillfällen kan bero på att ämnet ligger något på sidan av de teman han skriver om. Det kan även tolkas som att han kategoriserar rasteorierna som så pass antiintellektuella att det inte finns anledning att offra utrymme på att argumentera mot dem.

När fascismen och kommunismen lanserar storslagna visioner om en ny människa i en ny värld och därför strävar efter ett radikalt brott med det gamla samhället lyfter Ruin som motvikt fram erfarenhetens betydelse för utvecklingen: ”[D]et väsentliga för det, som heter livet” är inte ”det liv vi leva, vår generations liv, utan generationernas liv, vars levande summa kulturen bevarar.”[75] Enligt hans synsätt är individens uppgift att förvalta detta kulturarv och bidra till att det förs vidare, allt medan de extrema politiska ideologierna kräver en kollektiv underkastelse, att individen offrar sig för framtiden. På denna punkt har han en pessimistisk bild av ungdomen. När tidens rörelser, från fascismen till modernismen, besjunger ungdomen som ”bäraren av det evigt unga och friska och oprövade i denna åldrade och murkna värld” hävdar han tvärtom motsatsen.[76] Ungdomen är enligt Ruin ”den eviga cirkelgångens vidmakthållare”: ”Med varje ny generation går starten för mänskligheten på nytt, samma illusioner, samma misstag, samma blodets och naturens fördomar gå igen.”[77] Bristen på erfarenhet gör att ungdomen, ett drygt decennium efter första världskrigets slut, har en pådrivande roll i upprustningen.[78] ”Nutidens ungdom kräver disciplin och lydnad”, vet Ruin vidare berätta som förklaring till att den ”samlar sig i längtan efter diktatorn i våra dagar”.[79] Men däremellan ser Ruin ungdomen även som något hoppingivande i en dyster tid. I essän ”Den Helige andes diktatur” berättar han om

hur han i Oxford blir betagen av anblicken av ett tusental ”idel unga män” samlade till en aftongudstjänst.[80] Och i bokens sista essä är det ett fotografi av en madonnabild som får bli symbol för det hopp som trots alla mörka krafter finns i världen. ”Ty hon är livets egen unga rot, skör och bräcklig och ändå i stånd att spränga berg”, skriver Ruin om madonnan.[81] Som kollektiv betraktat framstår ungdomen för Ruin mera som ett hot för att den bortser från erfarenhetens betydelse, medan det unga som idé ständigt står för det friska och livgivande.

En angelägen fråga som Ruin även går in på i *Gycklare och apostlar* är hur antiintellektuella ideologier kunnat samla så stora anhängarskaror att de blivit en reell maktfaktor i det Europa som ändå en lång tid präglats av rationalism. Med tanke på hans tydliga ställningstagande för förnuft och erfarenhet är svaret oväntat dystopiskt: ”Förnuftet är maktlöst i världen. Det kan inte föda liv, ej heller hindra liv. Och maktlös är också kunskapen, maktlös erfarenheten.”[82] Pudelns kärna är således enligt honom att det inte räcker med rationell argumentation för att nå människorna. Detta är något som tidens radikala rörelser till fullo insett och utnyttjat. Ruin uppfattar att mycket av framhävandet av det omedelbara och instinktiva på förnuftets bekostnad har sina rötter i romantiken. Det som även är ett viktigt element i hans analys är de upprepade paralleller han drar till den religiösa mystiken. För mystikern är ”den starka, handgripliga, allt betvingande gudsupplevelsen” det som allt utgår från.[83] Mystikernas brinnande gudstro är inte ett resultat av rationella överväganden, utan något som går bortom förnuftet. Ruin identifierar samma psykologiska mekanism i de sekulära ideologierna: ”Ty Hitler är utan tvivel en mystiker, som stötts in på sin bana av en uppenbarelse, i sin oemotståndlighet jämförbar med de omvändes och uppenbarelsebetagnes erfarenheter.”[84] Detta anmärkningsvärda uttalande illustrerar samtidigt än en gång karaktären på Hans Ruins antifascism i essäsamlingen: Han försöker i första hand förstå och förklara det han ser i samtiden, snarare än att inrikta sig på politisk argumentation. Samma intresse driver honom våren 1933 när han befinner sig i Tyskland att försöka få till stånd ett personligt möte med Ludwig Klages, bland annat för att kunna bekräfta det samband han urskiljer mellan Klages filosofi och fascismens ideologi – det som Ruin omtalar som ”antiintellektualismens fadderskap” från Klages sida.[85]

I förhållande till fascismen och andra antiintellektuella rörelser är Ruin angelägen om att positionera sig som en sansad och analytisk rationalist. Det paradoxala är att han i de filosofiska debatterna i Finland kategoriserades på diametralt motsatt sätt av sina meningsmotståndare. I och med sitt helhjärtade engagemang för Bergsons intuitionsfilosofi kom han av filosofer som Rolf Lagerborg att beskyllas för att vara en flummig metafysiker.[86] Att Ruin identifierar antiintellektualism i såväl kristen mystik som i sekulär fascism betyder heller inte att han rent generellt avvisar mystiken. Vid denna tid var mystiken tvärtom ett ämnesområde som han i sin litteraturvetenskapliga forskning ägnade stor uppmärksamhet. De studieresor han företog i Europa i början av 1930-talet skedde i anslutning till arbetet med *Poesiens mystik*, där en bärande tanke är likheten mellan den poetiska erfarenheten och religiös mystik. Ludwig Klages är de facto en av de auktoriteter som Ruin refererar till där, i och med att även Klages tagit starka intryck av Bergsons filosofi.[87] Ruins sonson Hans Ruin d.y. har formulerat en uttrycksfull sammanfattning av farfaderns förhållningssätt till Klages civilisationskritik i *Gycklare och apostlar*: ”Själv känner han denna kraft och lyssnar till dess locktoner, inte med bortvänt ansikte, utan som någon som tycker sig förstå den samtidigt som han själv väljer en annan väg.”[88]

Det essäistiska

Temat i denna studie är antifascismen i *Gycklare och apostlar* och då ligger tyngdpunkten primärt på *innehållet* i Hans Ruins essäsamling. Men det är även befogat att beakta *formen*, det sätt på vilket budskapet förmedlas. Essän som genre har ofta betraktats som allt annat än politisk. Sinnebilden av essäisten som en som dragit sig tillbaka från världen för att skriva det som behagar, utan krav på samhällsrelevans, är utbredd.[89] Det etymologiska sambandet mellan ”essä” och ”försök” signalerar även genrens prövande och sökande karaktär, långt från politikens tvärsäkra agiterande.[90] Historiskt sett har essäister snarare rört sig åt det moralfilosofiska än politiska hållet i sina samtidskommentarer.[91] Essäistikens dialektiska karaktär gör att den snarare lämpar sig för kritiskt dekonstruerande än programmatisk verksamhet.[92] Att tillskriva litterära genrer koppling till specifika

ideologier är sällan hållbart, men för essäns del går det att skönja dels en konservativ dimension om man tänker på reträtten från världen och dragningen till det förflutna, dels en liberal och progressiv i fråga om den starka betoningen på den individuella friheten.[93] I och med att det fria, kritiska tänkandet är en förutsättning för essän har den kommit på kollisionskurs med totalitära system. Gerhard Haas påpekar att några essäer av rang inte skrevs i Tyskland åren 1933–1945 och inte heller i DDR.[94] I 1930-talets Finland var essäskrivandet däremot en möjlig motståndshandling för Hans Ruin.

Boktiteln *Gycklare och apostlar* ger ingen handfast information om innehållet och lyfter definitivt inte fram någon politisk dimension. Inför utgivningen var ett förslag från förlaget att i titeln uttrycka bokens tema ”i form av två orter”, men idén förföll eftersom det inte fanns ”en ort som innefattade nazism, fascism etc.” som motpol till Oxford som symbol för det hoppingivande.[95]

Den essäform Ruin använder kan gott relateras till flera olika essätyper, som den lärda essän, reseessän, den självbiografiska essän eller den personliga essän. Mer fruktbart än att följa upp de spåren är ändå att ta fasta på det som Claire de Obaldia på en generell nivå benämner det essäistiska.[96] I sin renodlade form kommer det essäistiska till uttryck företrädesvis just i essäer, men kan även förekomma i många andra genrer – till exempel romaner, reseskildringar, reportage, självbiografier och till och med dikter.

Ett typiskt essäistiskt drag är att texten rör sig framåt associativt i stället för linjärt.[97] Hos Ruin framträder denna processkaraktär till exempel genom att läsaren får följa essäjaget i tid och rum och ta del av tankar i en till synes spontan och autentisk ordningsföljd. I essän ”Blodets lovsång” framträder den genom ett kronologiskt upplägg där den röda tråden är Ruins tågresor genom Centraleuropa med sikte på ett personligt möte med Ludwig Klages. Olyckliga omständigheter tillstöter gång på gång och något möte blir aldrig av, men Ruin kan ändå i slutet av essän konstatera att han trots allt nådde målet: Klages fick han visserligen aldrig tag i, men i stället hade slumpen fört andra personer i hans väg i vilka Klages ande ”blivit kött och blod”.[98] Ur retorisk synvinkel bidrar processkaraktären till att stärka essäistens etos; det till synes autentiska tankeflödet bidrar till textens trovärdighet.

Essäisten Hans Ruin (1891–1980) ställde sig redan i början av 1930-talet kritisk till den primitivism, kollektivism och antiintellektualism som enligt honom utgjorde drivkraften bakom den politiska utvecklingen i Tyskland.

Att läsaren ges både frihet och ansvar att tänka vidare är ett annat kännetecken för det essäistiska. Enligt Graham Good förutsätter essän som genre, förutom ett ämne och essäisten som en oberoende iakttagare, även en välvilligt inställd läsare.[99] Ruin riktar sig till läsare med samma perspektiv på samtidens frågor som han själv har. ”Jag tänker att vi kunna enas om att detta är en kulturkritik med en bister följdriktighet och en fördomsfrihet, som ställer den i en klass för sig”, konstaterar han efter att ha redogjort för filosofen Klages uppgörelse med framstegstänkandet och försvar av det instinktdrivna.[100] Samtidigt är naturligtvis det samförstånd med läsaren som Ruin här tar för givet en effektiv retorisk strategi, genom att andra möjliga förhållningssätt osynliggörs. Enligt Magnus von Platen delade 1800-talets essäister och deras läsare en gemensam bildning och hade samma värderingar i högre utsträckning än vad som var fallet för senare generationer.[101]

Huvudintrycket är att Ruin ligger nära den äldre traditionen. Att essäsamlingen innehåller en del oöversatta citat på tyska och franska ger en tydlig vink om vilken gemensam referensram han utgår från när det gäller bildning, fastän han i regel bemödar sig om att vara lättillgänglig. Flertalet av essäerna i *Gycklare och apostlar* hade tidigare publicerats i till exempel liberala *Nya Argus*, den konservativa Stockholmstidningen *Nya Dagligt Allehanda* och den norska tidskriften *Janus*, vilket även är en indikation på att en bildad, borgerlig publik var den primära målgruppen.[102] Bilden av essäistiken som en traditionellt manlig sfär bekräftas i fallet med *Gycklare och apostlar*: det är bara ett fåtal kvinnor som nämns i boken, den recenserades nästan uteslutande av män och så vidare. En anmärkningsvärd omständighet är emellertid att flera av essäerna först framförts som föredrag och åtminstone där har kvinnor konkret inkluderats i målgruppen.

Det mest slående exemplet på hur Ruin i essäsamlingen låter läsaren dra egna slutsatser återfinns i essän ”Prometheus dömd av människan”, där han redogör för ett säreget möte i maj 1933 med den tyska teologen Johannes Müller som bjudit in honom till sitt Schloss Elmau i Bayern. På en direkt fråga från Ruin bekräftade Müller att han såg Hitler som Guds utvalda redskap, och att till exempel Hitlers kuppförsök 1923 misslyckats för att han ”då ännu icke gjort sig till ett organ för de gudomliga impulserna”.[103] Efter flera sidor med referat av Müllers tankar, vilka ligger helt i linje med Klages primitivism, och ett avslutande citat av Müller – ”Allt genialt framgår ur det omedvetna!” – vänder sig Ruin så till läsaren: ”Jag tror att vi med detta uttalande, som helt visst inte saknar sin storslagenhet, kunna lämna Müller åt sitt öde. Här är egentligen ingenting att tillägga.”[104] I stället för att bemöta Müllers kontroversiella påståenden utgår han från att läsaren själv har omdöme att avfärda dem. Ruin nöjer sig med en retorisk fråga och en kort, men talande, markering: ”Och dock – skulle här faktiskt icke finnas någonting att tillfoga? Naturligtvis – en kritik av hela detta betraktelsesätt, vilket dock kräver en utläggning för sig.”[105] Ruins retoriska strategi i de kulturkritiska essäerna i andra delen av *Gycklare och apostlar* är att inte reflexmässigt gå i svaromål mot vartenda enskilt påstående som refereras. Han avslutar essän om Klages och Müller utan att desto mer argumentera mot deras tankar, men behandlingen av temat fortsätter i den essä som följer. Ruin ger

genomgående stort utrymme åt meningsmotståndarnas tankar, även om den polemiska tonen avslöjar hans inställning. Olof Enckell noterade greppet i sin recension av essäsamlingen i *Hufvudstadsbladet*: ”Även om han tydligt tillkännager sin egen avvikande mening, för han motpartens talan med en viss hänförelse.”[106] Att nazisterna gick ut med förbud mot essäsamlingen är ett slående bevis på att Ruins kritiska budskap i essäerna inte gick att ta miste på.

Att låta läsaren själv dra slutsatser kan betraktas som ett retoriskt grepp de gånger essäisten sitter inne med svaret fastän det inte skrivs ut i texten. Men det finns även lägen där essäisten tillåter sig att ställa helt öppna frågor. I essän ”Den återuppståndne Caliban” ger Ruin en rad exempel på vilka uttryck den moderna primitivismen tar sig i samhället, politiken och konsten. Men efter slutsatsen att primitiviteten är ”kulturens fara”, avsvär han sig i essäns sista stycke plötsligt ansvar för att tillhandahålla ett svar på utmaningen: ”Spörjer någon huru denna fara skall avvärjas, så är det mer än denna boks författare kan svara på.”[107] Att ”det onda bör uppsökas där det hör hemma” är en frapperande vag slutkläm på ett stringent resonemang, i synnerhet i jämförelse med ett explicit antifascistiskt budskap som kunde förväntas i en politisk kontext.[108] I sin centrala essäteoretiska essä ”Essän som form” tangerar Adorno denna egensinniga, otämjda sida av genren när han skriver att essän ”säger vad som faller den in, avbryter där den känner sig färdig och inte när ämnet är uttömt”.[109] Denna lekfullhet hos genren ser Adorno dock även som en orsak till att den avfärdats som ett subjektivt förankrat skrivande utan allmänt värde. Men han accepterar inte att essän diskvalificeras med så svaga argument, utan visar tvärtom vilken potential den har som redskap för kritiskt tänkande. Adorno går så långt att han upphöjer kätteriet till ”essäns innersta formlag”.[110] Att den tyska översättningen av *Gycklare och apostlar* förbjöds av nazisterna är ett tecken på att essäerna verkligen fullföljt sin kritiska uppgift. Även Stian Bromark definierar på ett drastiskt sätt essäistens kritiska uppdrag: ”Essayisten skal utfordre ytringfriheten. Hvis ingen roper opp om sensur, er det ikke et essay. En telefon fra inkvisisjonen er et godt tegn. […] Et essay som blir godt likt er en selvmotsigelse: det er ikke et essay.”[111]

Adorno betonar att essäns värde ligger i att den ger en unik inblick i individens upplevelser och erfarenheter, fastän dessa ”inte låter sig

generaliseras vetenskapligt".[112] "Eftersom verkligheten är uppbruten tänker den i brott, och finner sin enhet genom brotten som sådana", skriver Adorno.[113] Viljan att försöka förstå idéströmningarna i tiden är en avgörande drivkraft för Ruin i *Gycklare och apostlar,* och det är med nyfikenhet och en fördomsfri öppenhet som han tar sig an uppdraget. Tillvägagångssättet motsvarar det som G. Douglas Atkins ser som essäistikens kärna, nämligen reflektion över erfarenheter.[114] I Atkins modell är fiktionen den form som erfarenheter ofta förmedlas genom, medan den renodlade reflektionen återfinns inom filosofin. Essän är en genre som på ett fruktbart sätt kombinerar reflektion och erfarenhet.[115] De till synes irrelevanta, ofta smått kåserande, episoder från sina resor i Europa som Ruin återger i sina essäer förankrar innehållet i hans erfarenheter.

Det reflekterande förhållningssättet avspeglar sig även i urvalet av de essäer som publicerades i *Gycklare och apostlar*. I *Nya Argus* hade Ruin publicerat mer politiskt laddade texter som inte togs med i essäsamlingen, exempelvis "Tyskland på nära håll" i april 1933 och "Fransk fascism" i april 1934.[116] Som kontrast är det givande att jämföra hur Ruin har en helt annan ton än i essäsamlingen när han i en intervju talar klarspråk. Helsingforstidningen *Svenska Pressen* publicerade den 16 juni 1933 ett referat av en intervju som Ruin gett *Dagens Nyheter*. Där drog han bland annat paralleller mellan utvecklingen i Tyskland och Finland: "Hela denna nya radikalnationella ideologi, inklusive rasfanatismen, håller ju på att flyttas över till oss för att sammansmälta den äktfinska svenskfientliga hetsen med Lapporörelsens diktaturplaner till en förintande front mot hela den svenska stammen i Finland."[117] Att politiska kretsar i Finland försökte använda den nazistiska rasideologin om germansk överlägsenhet som ett vapen riktat *mot* finlandssvenskar såg Ruin som ett "groteskt tydligt" bevis på "den ohållbara förljugenheten" i rasteorierna. *Svenska Pressen* återgav även fortsättningen på Ruins jämförelse mellan Lapporörelsen och nazismen:

> För övrigt, tillägger dr Ruin, är det ett misstag att tro att Lapporörelsen är någon fullständig motsvarighet till nationalsocialismen. Den är en rent arbetarfientlig storbonderörelse, med starkt religiöst inslag, medan det är uppenbart att i den tyska nationalsocialismen i varje fall

på många ledande håll en verklig vilja och övertygelse är för handen att kämpa för den tyska arbetarklassens bästa.[118]

Mot bakgrund av stilen i essäerna är de här uttalandena frapperande frispråkiga med sina explicit politiska ställningstaganden. Det visar sig dock att den refererade intervjun i *Dagens Nyheter* inte håller för en källkritisk granskning. Tre dagar efter referatet publicerade *Svenska Pressen* en kort text av Ruin som denne även sänt till *Dagens Nyheter*, där han förnekade att han gett någon intervju: ”[D]e mig tillskrivna uttalandena få stå för någon herres räkning, som uppsnappat och fritt tolkat ett privat samtal, därvid tillåtande sig att t. o. m. direkt lägga i min mun ord och uttryck, som jag inte använt, och som jag inte kan gilla.”[119] Att Ruin reagerade starkt mot att *Dagens Nyheter* publicerat texten är förståeligt. Däremot är det svårare att bedöma exakt vilka formuleringar han ville ta avstånd från. Den kritiska hållningen mot nazismen motsvarar den som uttrycks i de texter han själv publicerat.

Ruins antifascism och Ruin som antifascist

Hur ska man då sammanfatta karaktären av Ruins antifascism i *Gycklare och apostlar*? Ruins ambition i den samtidsinriktade, andra delen av essäsamlingen är att försöka förstå tidens primitivistiska, kollektivistiska och antiintellektualistiska idéströmningar, vilka gav näring åt fascismen – samtidigt som de till vissa delar hade sina rötter i samma filosofiska tradition Ruin själv anknöt till i sin litteraturhistoriska forskning. Essän var ett flexibelt redskap för honom när han försökte skriva sig fram till förståelse.[120] Infallsvinkeln med betoning på det filosofiska framför det dagspolitiska kan gott ha bidragit till att Ruin ändå inte i högre utsträckning uppmärksammats som antifascistisk författare. Därtill utgick han från en annan referensram än den profilstarka, vänsterinriktade antifascismen i och med att han även var uttalat kritisk mot kommunismen. Hos extremrörelserna både på höger- och vänsterkanten såg han till exempel en konformistisk kollektivism som stod i bjärt kontrast till den humanistiska individualism han själv förespråkade.

Fastän Ruin i *Gycklare och apostlar* granskar idéer som han ställer sig kritisk till bör man inte underskatta den betydelse de egna upplevelserna kan ha haft för hans reaktion på utvecklingen i Tyskland. Hans erfarenheter av ”masspsykos och masshysteri” i samband med inbördeskriget i Finland 1918 ser sonen Olof Ruin som en förklaring till att han tidigt reagerade på det som hände i Tyskland.[121] Att han vistades i Tyskland under flera perioder i början av 1930-talet gav honom handgripliga erfarenheter av samhällsklimatet. ”Jag har sett hänförelsens vågor fara över folkmassorna som täta brisar över böljande fält, och själv har jag, trots att jag stått utanför, haft en rent kroppslig förnimmelse av massuggestionens enorma styrka”, skriver han i en dagboksanteckning från april 1933.[122] Betecknande är även hur han i förordet till en urvalsvolym med essäer som kom ut på norska långt senare, 1968, valde att betona personliga upplevelser som kontext till essäerna från 1930-talet:

> I Rom hade jag sett de fascistiska kampgruppernas väg markerad av grandiosa slagsmål och nedbrända tidningskiosker och skövlade affärer. I Paris upplevde jag på nära håll den blodiga 6 februari 1934 då fascistiskt anstuckna massor med studenter i spetsen sökte storma deputeradekammaren, och det republikanska gardet blev tvunget att ge eld. I det ”idylliska” Heidelberg bevittnade jag otäcka scener av våld. […] Vid die Machtübernahme kunde jag natt efter natt höra förtvivlade skrik av skräckslagna människor i bortilande bilar.[123]

Medan Ruin i ett tillbakablickande 1960-talsperspektiv lyfter fram det fascistiska våldet som en betydelsefull faktor är det anmärkningsvärt att det nämns bara i förbigående i essäsamlingen från 1934.

Gycklare och apostlar erbjuder ingen systematisk helhetsuppgörelse med fascismen. Med historiens facit på hand framstår vissa av Ruins slutsatser som insiktsfulla, andra som något naiva. I essän ”Den återuppståndne Caliban” refererar han ett tal från 1930 där Thomas Mann påpekat hur tidigare ideal om ”frihet, humanitet, fördragsamhet, framsteg” ersatts av en instinktdriven människotyp.[124] ”[D]et är i politiken denna typ sätter sina verkningsfullaste spår”, konstaterar Ruin.[125] Visserligen framgår det inte om detta är hans

egen eller Manns iakttagelse, men uttalandet avspeglar en medvetenhet om att de filosofiska idéerna fått konkreta, politiska konsekvenser. I samma essä anknyter Ruin till Karl Jaspers teori om att denna nutidsmänniska utan fasta värden ”i det historiska kretsloppet” kommer att följas av ”den demoniska människan, en människa i stånd att skapa de nya värden, som åter kunna hela och samla allt som ligger spritt och förött inom oss”.[126] Förutsägelsen om ”den demoniska människan” är bokstavligt tolkad skrämmande profetisk med tanke på vad de ”nya värden” som propagerades i 1930-talets Tyskland kom att utmynna i. Däremot ägnar Ruin endast marginell uppmärksamhet åt sådant som den nazistiska rasideologin. Den får närmast tjäna som exempel på hur primitivism och antiintellektualism lett till att det biologiska överbetonats och det förnuftsmässiga ratats. Trots att han med egna ögon bevittnat diskriminering mot judar i Tyskland kunde Ruin – lika litet som någon annan vid denna tid – föreställa sig de fasansfulla konsekvenser som den statligt sanktionerade antisemitismen skulle få.

Vad det formmässiga beträffar är *Gycklare och apostlar* en essäsamling, inte en faktabok om den politiska utvecklingen i Tyskland eller en pamflett mot fascismen. Det essäistiska i boken framträder inte minst genom att essäerna avspeglar Ruins reflektioner över tidens idéströmningar, men även bjuder in läsaren till reflektion och möjlighet att dra egna slutsatser. Att Ruins essäistiska framställning rentav kan ha tilltalat personer med annan ideologisk ståndpunkt indikeras av några rader ur samma brev till frun Kaisi som citerades i inledningen till denna studie. Efter att Ruin berättat om hur förmodade nazistsympatisörer reagerat negativt på hans första föredrag i Stockholm i november 1933, redogjorde han för hur det andra föredraget togs emot av publiken:

> Men det underbara inträffade nu att det andra föredraget slog i allra högsta grad an, ingen avlägsnade sig, jag talade säkert minst en och en kvarts timme, man lyssnade andlöst, jag hade gjort mycket verkningsfulla tillägg, talade om mystiken i den nya rörelsen – och det slog i hög grad an! Applåderna voro synnerligen livliga, det strömmade folk över mig för att tacka, själva grevinnan Wilamovitz lät presentera sig och tyckte att jag åtminstone gått saken djupt in på livet![127]

Att Hermann Görings svägerska, grevinnan Fanny von Wilamovitz-Moellendorff, fann att Ruin ”åtminstone gått saken djupt in på livet” får väl ses som ett tecken på att han kunde nå sina åhörare. Samtidigt kan man förstås fråga sig hur verkningsfull den antifascism är som till och med Görings svägerska förmådde uppskatta.[128] En cynisk slutsats kunde vara att Ruin som retoriker snarare behagade sin publik än berörde den på djupet, och att detta i sin tur är en delförklaring till att hans antifascism inte uppmärksammats i högre utsträckning. Ruins självbild är dock en annan. I sin självbiografiska *Hem till sommaren* (1960) redogör han för hur det han under sin uppväxt såg utspela sig mellan den konflikträdde fadern Waldemar och den temperamentsfulla modern Flora skärpte hans ”öga för humanisters och vishetsälskares vanliga undfallenhet och flathet i en värld där robusta makter styr och ställer”.[129] Som humanist ville han verkligen välja bort elfenbenstornstillvaron och i stället ta strid för sina ideal.

Mycket talar även för att hans budskap fick ett betydande genomslag i samtiden. Redan innan *Gycklare och apostlar* gavs ut hade ett flertal av essäerna publicerats i tidskrifter och tidningar i Finland, Sverige och Norge. Boken fick ett gott mottagande och följdes av översättningarna till nederländska och tyska, vilka förbjöds av nazisterna några år senare. Ingen annan av Ruins böcker nådde en så bred läsekrets. I sin minnesteckning över Ruin vittnar litteraturhistorikern Carl Fehrman om den betydelse som essäerna hade: ”För många av oss som var unga på trettiotalet öppnade boken ’Gycklare och apostlar’ ett första tidspanorama över 30-talets Europa.”[130]

Även om den explicita antifascismen präglar en begränsad del av Hans Ruins författarskap förefaller den ändå ha spelat en rätt viktig roll för hans offentliga identitet. Som essäist upplevde han ibland att han inte blev tagen på allvar i den akademiska världen.[131] Att han rörde sig mellan flera humanistiska discipliner bidrog till en känsla av utanförskap, och i melankoliska stunder senare i livet i viss mån till bitterhet.[132] Som essäist och föredragshållare var han populär i både Finland och Sverige, men hans stil kunde uppfattas som ”både ceremoniös och lätt arkaisk”.[133] Att från början ovedersägligen ha stått på rätt sida när det gällde bedömningen av fascismen var däremot en merit som inte kunde ifrågasättas. Olof Ruin skriver att fadern ”kände sig nöjd och smickrad över att […] ha blivit erkänd som

anti-nazist av tyska myndigheter" när den tyska upplagan av *Gycklare och apostlar* bannlystes.[134] Om hans antifascism ändå i något sammanhang ifrågasattes reagerade Ruin. När John Landquist i en recension av hans essäsamling *Den mångtydiga människan* (1966) beskyllde honom för att i en essä ha bagatelliserat den svenska litteraturhistorikern Fredrik Böök's nazism försvarade sig Ruin i sin dagbok: "Det smärtar mig att den oinvigde skall få denna förvända uppfattning. Så mycket mer som jag hörde till dem som från första början och ihållande angripit nazismen."[135]

NOTER

1. *Dagens Nyheter* 2.11.1933.
2. Hans Ruin till Kaisi Ruin, 4.11.1933. Hans Ruins samling, Lunds universitetsbibliotek.
3. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 134–138. I noterna till detta kapitel avser ”Ruin” Hans Ruin, medan förnamn skrivs ut i de fall det gäller sonen Olof Ruin eller sonsonen Hans Ruin d.y.
4. Wittstock, *Februari 33*, s. 131–132.
5. United States Holocaust Memorial Museum, ”Alfred Kerr”, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/alfred-kerr.
6. S*jälens försvarsproblem* var den första av Ruins böcker som utgavs i svensk delupplaga.
7. Ruin, *Narren en apostelen*; Ruin, *Narren und Apostel*.
8. *Hufvudstadsbladet* 16.1.1938, ”Bok av Ruin förbjuden i Tyskland”.
9. Koloman Kollár, Pantheon Akademische Verlagsanstalt, till Hans Ruin 24.1.1938(?). Brevet är daterat ”1939”, vilket av allt att döma är en feldatering. Utgående från brevets innehåll är det sannolikare att det rör sig om 1938. Hans Ruins samling, Lunds universitetsbibliotek.
10. Verbrannte und verbannte, ”Hans Ruin”, https://verbrannte-und-verbannte.de/person/697. Även Ruins doktorsavhandling, som han skrev på tyska, bannlystes.
11. Ek, *En människas uttryck*, s. 213–216.
12. Av utrymmesskäl ligger fokus på *Gycklare och apostlar*, även om *Väl mött, Europa!* (1938) innehåller essäer av hög relevans när det gäller Hans Ruins antifascism, liksom texter i t.ex. *Nya Argus* som inte återpublicerats i någon essäsamling.
13. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 7.
14. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 128.
15. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 169.
16. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 30.
17. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 30.
18. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 75.
19. Ruin, ”Två världar”, s. 185.
20. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 78.
21. Jfr Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 95; Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 131.
22. Ruin, *Hem till sommaren*, s. 242.
23. Nygård, *Henri Bergson i Finland*, s. 203.
24. Nygård, *Henri Bergson i Finland*, s. 204.
25. Holmström, *Karakteristik och värdering*, s. 133.
26. Holmström, *Karakteristik och värdering*, s. 133.
27. Holmström, *Karakteristik och värdering*, s. 134.
28. Dagboksanteckning 5.7.1917. Häfte II, L12, Hans Ruins samling, Lunds universitetsbibliotek.
29. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 56.
30. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 58–62.
31. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 77.
32. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 94.

33. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 109.
34. För en utförligare genomgång av temat se Olof Ruin, ”Beundra, fördöma och förlåta”.
35. Aho, ”Ruin, Waldemar”, s. 731.
36. Aho, ”Ruin, Waldemar”, s. 732; Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 71.
37. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 110.
38. Ruin, ”Tyskland på nära håll”, s. 95.
39. Ruin, ”Tyskland på nära håll”, s. 95.
40. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 114.
41. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 176–177.
42. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 155.
43. Westerlund, ”Hans Ruin – politisk flykting eller desertör?”, s. 187–189.
44. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 115.
45. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 119.
46. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 119–120. Ruin tar starkt avstånd från nazisternas raslära och deras rasistiska behandling av judar men omnämner här människor med afrikansk härkomst på ett för tiden typiskt sätt, vilket i dag betecknas som klart rasistiskt.
47. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 120.
48. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 116.
49. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 162 (spärrad stil i orig.), resp. 164.
50. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 169.
51. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 169.
52. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 184.
53. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 126–127.
54. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 129.
55. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 123–124.
56. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 124.
57. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 124.
58. För en utförlig genomgång av ämnet, se t.ex. Ek, *En människas uttryck*, s. 74–93.
59. Ruin, ”Ny inhemsk vitterhet. V.”.
60. Ruin, ”Finlandssvensk modernism”, s. 49. Antipatin mellan Ruin och Olsson var ömsesidig. Till det inflammerade förhållandet bidrog i hög grad Olssons och modernisternas angrepp mot traditionalisten Jarl Hemmer, Ruins närmaste vän i de litterära kretsarna under ungdomsåren.
61. Ruin, ”Finlandssvensk modernism”, s. 57.
62. Olsson, ”Filosofisk resenär”.
63. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 218. Oxfordgrupprörelsen var en kristen väckelserörelse, grundad av den amerikanska evangelisten Frank Buchman. Den fick sitt genombrott på 1920-talet i Oxford och nådde Finland i början av 1930-talet. (Se Ekstrand, *Tro och moral*) Ruin kom i kontakt med rörelsen under en vistelse i Oxford våren 1934 men anslöt sig aldrig till den. Tre finlandssvenska kulturpersonligheter som engagerade sig i Oxfordgrupprörelsen i slutet av 1930-talet var författarna Jarl Hemmer och Sally Salminen och konstnären Lennart Segerstråle. (Ekstrand, *Tro och moral*, s. 153 ff.)
64. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 219.
65. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 223.

66. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 222.
67. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 222.
68. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 48 resp. 43.
69. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 194 resp. 193.
70. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 194.
71. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 196.
72. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 205.
73. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 235.
74. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 197.
75. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 233.
76. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 189.
77. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 189.
78. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 190.
79. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 214–215.
80. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 208.
81. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 241.
82. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 199.
83. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 180.
84. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 181–182.
85. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 131 resp. 169.
86. Nygård, *Henri Bergson i Finland*, s. 144.
87. Nygård, *Henri Bergson i Finland*, s. 61.
88. Ruin, Hans d.y., ”En Noak på stormiga hav”, s. 14.
89. Jfr den ingående behandlingen av essäns förhållande till reträtt och sysslolöshet i Emma Eldelins *Att slå dank med virtuositet*.
90. Robbins, ”Politics and the English Essay”, s. 218.
91. Field, ”Retiring or engaging”, s. 224.
92. Field, ”Retiring or engaging”, s. 235.
93. Field, ”Retiring or engaging”, s. 224.
94. Haas, *Essay*, s. 81.
95. Hans Ruin till Jarl Hemmer 12.9.1934, Jarl Hemmers samling, Åbo Akademis bibliotek. För en genomgång av olika titelförslag till essäsamlingen inför utgivningen, se Westerlund, ”Essäistik mellan vetenskap och konst”, s. 103–109.
96. de Obaldia, *The Essayistic Spirit*. Hon utgår från den distinktion Alastair Fowler gör i *Kinds of Literature* mellan essän som form och det essäistiska som modus.
97. Foster & Porter, *Understanding the Essay*, s. 249–250.
98. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 153.
99. Good, *The Observing Self*, s. 4.
100. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 166.
101. von Platen, ”Essayn”, s. 10.
102. *Nationalencyklopedin* betecknar *Nya Dagligt Allehanda* som ”protysk 1934–36”. Tidskriften *Janus* utgavs 1933–1941 av den norska författaren Alf Larsen, som enligt *Store norske leksikon* ”engasjerte seg i mellomkrigstidens kulturkamper om nasjonalisme, kommunisme, Oxfordbevegelsen, psykoanalysen og mye annet”. Se även: https://snl.no/Janus_-_tidsskrift.
103. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 174.
104. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 176.

105. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 176.
106. Enckell, ”En god bok om gycklare och apostlar”.
107. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 129–130.
108. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 130.
109. Adorno, ”Essän som form”, s. 323.
110. Adorno, ”Essän som form”, s. 342.
111. Bromark, ”Det er noe muffens med makta”, s. 10.
112. Adorno, ”Essän som form”, s. 327.
113. Adorno, ”Essän som form”, s. 335.
114. Atkins, *Tracing the Essay*, s. 149.
115. ”The essay, in fact, focuses on achieved meaning to a greater extent than those other forms we typically call literature; essays foreground meaning along with represented experience.” (Atkins, *Tracing the Essay,* s. 150)
116. Essän ”Tyskland på nära håll” finns återgiven som dagboksanteckning i Ruins *Uppbrott och återkomst*, s. 14–23. De allmännare delarna av ”Fransk fascism” har arbetats in i essän ”Instinkter på gott och ont” i *Gycklare och apostlar*.
117. ”Hans Ruin hemma”, *Svenska Pressen* 16.6.1933.
118. ”Hans Ruin hemma”, *Svenska Pressen* 16.6.1933.
119. ”Med anledning av en ’intervju’”, *Svenska Pressen* 19.6.1933.
120. Jfr Robbins, ”Politics and the English Essay”, s. 223–224.
121. Ruin, Olof, *Spänningar*, s. 60.
122. Ruin, *Uppbrott och återkomst*, s. 18–19. Citatet ingår även i *Nya Argus*-essän ”Tyskland på nära håll”, s. 94.
123. Ruin, *Roboten og menneskeansiktet*, s. 10–11.
124. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 112.
125. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 112.
126. Ruin, *Gycklare och apostlar*, s. 129.
127. Hans Ruin till Kaisi Ruin, 4.11.1933. Hans Ruins samling, Lunds universitetsbibliotek. Brevet ger inga uppgifter om föredragets titel, men det är rimligt att anta att det rör sig om ”Prometheus dömd av människan” eller ”Humanistiskt julevangelium” (eller båda), vilka publicerades i *Nya Dagligt Allehanda* den 10 resp. 17 december 1933. I likhet med Ruins första Stockholmsföredrag ingår båda i *Gycklare och apostlar*, den senare i bearbetad form under titeln ”Instinkter på gott och ont”.
128. Att Hermann Görings bror Albert var aktiv antinazist är ett enkelt exempel på att släktskap inte automatiskt innebär identisk politisk åskådning (se Wyllie, *Bröderna Göring*). Göring och hans svägerska Fanny von Wilamowitz-Moellendorff delade i varje fall samma ideologi – hon hyllade Hitler och nazisternas nya Tyskland i sin bok *Resan till det okända landet* (1933). (Se Svedjedal, *Spektrum 1931–1935*).
129. Ruin, *Hem till sommaren*, s. 132.
130. Fehrman, ”Hans Ruin”, s. 28.
131. Westerlund, ”Essäistik mellan vetenskap och konst”, s. 97–98.
132. Ek, *En människas uttryck*, s. 124–125.
133. Wrede, ”Ruin, Hans Waldemar”, s. 706.
134. Ruin, Olof, *Hans Ruin*, s. 110.
135. Landquist, John, ”Det finns mycket hos människan”; Ruin, dagboksanteckning 6.12.1966, L17, Hans Ruins samling, Lunds universitetsbibliotek.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Lunds universitetsbibliotek, Lund

Hans Ruins samling
Brevsamling
Dagboksanteckningar

Åbo Akademis bibliotek, Handskriftssamlingarna, Åbo

Jarl Hemmers samling

Databaser

United States Holocaust Memorial Museum, Holocaust Encyclopedia, ”Alfred Kerr”, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/alfred-kerr (Hämtad 21.11.2022).
Verbrannte und verbannte, ”Hans Ruin”, https://verbrannte-und-verbannte.de/person/697 (Hämtad 21.11.2022).

Litteratur

Adorno, Theodor W., ”Essän som form”, Arne Melberg (red.), *Essä*, Göteborg: Daidalos 2013, s. 322–342.
Aho, Jouko, ”Ruin, Waldemar”, *Biografiskt lexikon för Finland 2*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 731–732, URN:NBN:fi:sls-5233-1416928957839.
Atkins, G. Douglas, *Tracing the Essay. Through Experience to Truth*, Athens: University of Georgia Press 2005.
Bromark, Stian, ”Det er noe muffens med makta. Eller: Om det kjetterske essayet”, *Vinduet*, 1997:1, s. 8–18.
Ek, Thomas, *En människas uttryck. Studier i Hans Ruins självbiografiska essäistik,* diss., Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2003.
Ekstrand, Sixten, *Tro och moral. Oxfordgrupprörelsen och MRA i Finland 1932–1955*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 1993.
Eldelin, Emma, *Att slå dank med virtuositet. Reträtten, sysslolösheten och essän*, Lund: ellerströms 2018.
Enckell, Olof, ”En god bok om gycklare och apostlar”, *Hufvudstadsbladet* 28.10.1934.
Fehrman, Carl, ”Hans Ruin”, *Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. Årsberättelse 1981–82*, Lund: CWK Gleerup 1982, s. 26–39.
Field, Ophelia, ”Retiring or Engaging. Politics in the English Essay”, Thomas Karshan & Kathryn Murphy (eds.), *On Essays. Montaigne to the Present*, Oxford: Oxford University Press 2020, s. 223–240.

Foster, Patricia & Jeff Porter (eds.), *Understanding the Essay*, Peterborough: Broadview Press 2012.
Fowler, Alastair, *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Oxford: Clarendon Press 1982.
Good, Graham, *The Observing Self. Rediscovering the Essay*, London: Routledge 1988.
Haas, Gerhard, *Essay*, Stuttgart: Metzler 1969.
”Hans Ruin hemma”, *Svenska Pressen* 16.6.1933.
Holmström, Roger, *Karakteristik och värdering. Studier i finlandssvensk litteraturkritik 1916–1929*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 1988.
Landquist, John, ”Det finns mycket hos människan”, *Aftonbladet* 24.11.1966.
”Med anledning av en ’intervju’”, *Svenska Pressen* 19.6.1933.
Nygård, Stefan, *Henri Bergson i Finland. Reception, rekontextualisering, politisering,* Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011.
de Obaldia, Claire, *The Essayistic Spirit. Literature, Modern Criticism, and the Essay*, Oxford: Clarendon Press 1995.
Olsson, Hagar, ”Filosofisk resenär”, *Svenska Pressen* 31.10.1934.
Platen, Magnus von, ”Essayn”, *Horisont*, 1987:5, s. 7–14.
Robbins, Bruce, ”Politics and the English Essay”, Mario Aquilina, Bob Cowser & Nicole B. Wallack (eds.), *The Edinburgh Companion to the Essay*, Edinburgh: Edinburgh University Press, s. 217–231.
Ruin, Hans, ”Ny inhemsk vitterhet. V”, *Finsk Tidskrift*, 1917:II, s. 142–147.
Ruin, Hans, *Krigets anlete*, Helsingfors: Holger Schildts förlagsaktiebolag 1919.
Ruin, Hans, *Själens försvarsproblem*, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1929.
Ruin, Hans, ”Blodets lovsång i våra dagar”, *Nya Dagligt Allehanda* 3.12.1933.
Ruin, Hans, ”Prometheus dömd av människan”, *Nya Dagligt Allehanda* 10.12.1933.
Ruin, Hans, ”Humanistiskt julevangelium”, *Nya Dagligt Allehanda* 17.12.1933.
Ruin, Hans, ”Tyskland på nära håll”, *Nya Argus*, 1933:8, s. 93–96.
Ruin, Hans, ”Fransk fascism”, *Nya Argus*, 1934:7, s. 83–87.
Ruin, Hans, *Gycklare och apostlar*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1934.
Ruin, Hans, *Poesiens mystik,* Stockholm: Natur och Kultur 1935.
Ruin, Hans, *Narren en apostelen. Europeesche beelden*, Utrecht: Erven J. Bijleveld 1936.
Ruin, Hans, *Narren und Apostel. Europäische Bilder*, Wien: Verlag Franz Leo & Comp. 1937
Ruin, Hans, *Väl mött, Europa!*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1938.
Ruin, Hans, *Gegroet, Europa!*, Utrecht: Erven J. Bijleveld 1939.
Ruin, Hans, *Ett land stiger fram*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1941.
Ruin, Hans, ”Finlandssvensk modernism”, *Svensk litteraturtidskrift*, 1947:2, s. 49–66.
Ruin, Hans, ”Två världar”, Gunnar Mårtenson (red.), *Barndomshemmet i våra minnen. Nitton finlandssvenskar berättar om sin barndom*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1948, s. 185–199.
Ruin, Hans, *Hem till sommaren*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1960.
Ruin, Hans, *Roboten og menneskeansiktet. Essays*, Oslo: Minerva forlag 1968.

Ruin, Hans, *Uppbrott och återkomst. Dagboksblad 1933–1973*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1977.
Ruin, Hans d.y., ”En Noak på stormiga hav. Hans Ruin och fascismens mystik”, *Mellan tillhörighet och exil. Hans Ruin-essätävlingen 2016*, Helsingfors: Svenska kulturfonden 2016, s. 9–15.
Ruin, Olof, *Spänningar. Finland speglat i en familj*, Stockholm: Alba 1987.
Ruin, Olof, ”Beundra, fördöma och förlåta”, *Nya Argus*, 1991:1, s. 5–9.
Ruin, Olof, *Hans Ruin. En gränsöverskridare*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien & Atlantis 2009.
Svedjedal, Johan, *Spektrum 1931–1935 – den svenska drömmen. Tidskrift och förlag i 1930-talets kultur*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 2011.
Westerlund, Anders, ”Hans Ruin – politisk flykting eller desertör?”, Michel Ekman, Julia Tidigs & Clas Zilliacus (red.), *Medvandrare. Festskrift till Roger Holmström den 13 november 2008*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2008, s. 181–191.
Westerlund, Anders, ”Essäistik mellan vetenskap och konst. Paratextuella signaler i Hans Ruins *Gycklare och apostlar*”, Jennica Thylin-Klaus & Martin Welander (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier 91*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, s. 97–124.
Wittstock, Uwe, *Februari 33. Litteraturens vinter*, Stockholm: Nirstedt/Litteratur 2022.
Wrede, Johan, ”Ruin, Hans Waldemar”, *Svenskt biografiskt lexikon. Band 30*, Stockholm 2000, s. 706–713.
Wyllie, James, *Bröderna Göring. Hermann och hans antinazistiske bror Albert*, Lund: Bakhåll 2015.

JUDITH MEURER-BONGARDT

ATT HITTA VÄGEN I IDEOLOGIERNAS DJUNGEL

Hagar Olsson som antifascistisk kritiker och dramatiker

NÄR HAGAR OLSSON (1893–1978) debuterade med berättelsen *Lars Thorman och döden* 1916 stod den svenskspråkiga litteraturen i Finland inför en litterär blomstringstid, som vanligen kallas ”finlandssvensk modernism”. Till ”modernisterna” räknas bland annat författare som Edith Södergran (1892–1923), Elmer Diktonius (1896–1961), Henry Parland (1908–1930) och Gunnar Björling (1887–1960). I sin dubbelroll som kritiker och författare blev Olsson en av strömningens centrala aktörer. Hon tog ställning i olika politiska debatter om bland annat kvinno- och arbetarrörelsen, den politiska utvecklingen i olika europeiska länder som Ryssland, Tyskland och Italien, och konstens samhällstransformerande potential. Hennes litterära produktion kan karakteriseras som politiskt engagerad, men med en genomgående betoning av konstens frihet.[1]

Hagar Olsson var inte rädd att ifrågasätta etablerade finländska och rikssvenska litteraturkritiker, vars röster hade stort inflytande på det kulturpolitiska fältet. Vid den här tiden avfärdade särskilt konservativa röster mycket som inte motsvarade det egna konst- och litteraturidealet som ”sjukt” eller ”abnormt”.[2] Deras retorik påminde om de tyska nationalsocialisternas förolämpande sätt att yttra sig om

modern konst och litteratur, vilket bland annat ledde till nazisternas bokbål 1933 och utställningen ”Entartete Kunst”, en hatutställning med så kallad ”urartad” konst som ägde rum i München 1937.[3] Bland författarna vars böcker brändes fanns många som Olsson hade kontakt med eller som hon hade recenserat.[4]

Olsson hade i början av 1920-talet framför allt kämpat för att öka acceptansen för modernistisk konst och litteratur. Omkring 1930 började hon alltmer ägna sig åt samhällstillvända och även utrikespolitiska ämnen, utan att helt lämna det litterära och konstnärliga sammanhanget. Detta medför att hennes texter – och här spelar det ingen roll om det handlar om dagskritik, essäer, skådespel eller prosaberättelser – kan vara mångtydiga och ambivalenta. I essän ”Dikten och illusionen” lanserade Olsson ett begrepp för den här praktiken: ”De moderna ha skapat en nyrealism som förenar illusionens fjärrskådande intensitet med konstaterandets objektivitet. […] En realism för utopister!”[5] Nyrealism är en central berättarstrategi i Olssons produktion, som återspeglar och utvecklar – igen med Olssons egna ord – en ”ny mentalitet”[6] eller en ”ny europeisk humanism”,[7] det vill säga en (politisk) hållning. Den aspekten är inte bara viktig för att förstå Hagar Olssons antifascism, utan den nya humanismen som hon efterlyser kan även relateras till posthumanistisk teori, såtillvida att posthumanism förstås som en kritik av en position där den manliga (vita) människan ses som alltings måttstock. I det här kapitlet kommer jag att utveckla denna tanke ur ett litteraturvetenskapligt perspektiv.

Vid sidan av några utvalda recensioner och essäer koncentrerar jag mig på pjäserna *Det blåa undret* (1932) och *Lumisota* (1939), som iscensätter framför allt unga människor i ”ideologiernas djungel”, det vill säga i en politisk situation där det på många vis var svårt att orientera sig. Jag börjar med att presentera Hagar Olsson som finländsk kosmopolit innan jag ger prov på hennes kritiska uppgörelse med några av sin tids centrala ideologier så som fascism, nationalsocialism och socialism. Jag ska också gå in på en del kritik som hon har fått. Intressant nog sträcker kritiken sig från censuren av skådespelet *Lumisota*, som enligt myndigheterna alltför öppet kritiserade nationalsocialismen i det spända politiska läget, till anklagelsen om att Olsson själv till en början skulle ha varit fascinerad av nationalsocialismen.

Hagar Olsson – en finländsk kosmopolit

Efter att ha tagit studenten våren 1913 och gjort ett kort mellanspel som bankanställd i den kosmopolitiska staden Viborg flyttade Hagar Olsson 1915 till Helsingfors och började studera. Men efter att hon under två år deltagit i föreläsningar i många olika humanistiska ämnen lockade livet som fri kulturjournalist och författare. Den löftesrika framtiden mulnade när inbördeskriget bröt ut. Så som många borgerliga svenskspråkiga finländare sympatiserade Olsson med den vita sidan, men hon började snart leva sig in i de rödas situation. Särskilt arbetarklassens fattigdom och utsiktslöshet fick henne att intressera sig för socialistiska idéer.[8] Till skillnad från Elmer Diktonius engagerade hon sig däremot aldrig i något politiskt parti, utan hennes politiska hållning kan bäst beskrivas som kulturradikal. I likhet med hennes svenska och norska kollegor Karin Boye, Elin Wägner, Sigurd Hoel, Arnulf Øverland och Helge Krog valde Olsson att inta en oberoende position, medan hennes politiska ledstjärnor var pacifism, feminism och en ny humanism.[9]

Efter att litteraturhistorikern Olaf Homén hade rekommenderat Olsson till dagstidningen *Dagens Press* blev hon hösten 1918 anställd som kulturredaktör med ansvar för litteratur och teater.[10] Hon recenserade inte bara enskilda nyutkomna böcker och skådespel utan drog även paralleller till inhemska och internationella strömningar i konst, politik och litteratur och följde därmed författarkollegan Diktonius motto: ”Fönstren upp mot Europa!” (”Ikkunat auki Eurooppaan päin!”[11]). I många programmatiska essäer positionerade sig Olsson mot en nationalistiskt präglad världsbild. Upplevelsen av första världskriget fick henne att betona hur viktiga internationella förbund som Nationernas förbund (NF) var för att säkra freden i Europa och världen. Hon tog också upp idén om en europeisk union, som under mellankrigstiden debatterades under begreppet ”Paneuropa”,[12] och hon försökte etablera en finländsk sektion av den pacifistiska Clartérörelsen, som grundades av den franska författaren Henri Barbusse.[13]

Även om litteratur och konst enligt Hagar Olsson spelade en betydelsefull roll för utvecklingen av en ny kosmopolitisk och pacifistisk världssyn, satte hon inte likhetstecken mellan en sådan syn och modern konst. Det visar till exempel hennes recension av en antologi

med titeln *1929* som publicerades i *Svenska Pressen* den 14 december 1929[14] samt några av hennes reaktioner på den finskspråkiga författarkretsen Tulenkantajat (Eldbärarna). Angående antologin *1929* tillstår recensenten att särskilt de unga författarnas bidrag är ”fullt av liv, av vilja och lidelse” och att man måste beundra den ”intellektuella skärpan och intensiteten”, men betonar med särskild hänsyn till Jarl Galléns bidrag att man ”desto bestämdare måste […] ta avstånd från de idéer, i vilkas tjänst detta intellekt ställt sig”. Olsson varnar för att ”albumets karaktär utan tvivel är reaktionär. Dess revolution är, om man vill låna en term från det politiska livet, fascistisk”.[15] Även om Olsson preciserar att inte alla inlägg är reaktionära och fascistiska, understryker hon att avsnittet ”Dokument” innehåller ”de utpräglat tendentiösa artiklarna” som ”genom sin aktiva udd, trycker sin prägel på hela publikationen.”[16] Olssons kritik av Galléns bidrag, i vilket han förklarar en ortodox katolicism som ledstjärna i en pågående kulturkamp, för tankarna till 2000-talets putinism och trumpism och deras ”alternativa fakta”: ”han kan, nästan ända till virtuositet, konsten att vända svart till vitt, att framställa reaktionen som det verkliga, sanna framsteget.”[17]

Exemplet visar att själva (bild)språket inte nödvändigtvis behöver säga någonting konkret om skribentens politiska hållning eller ideologi och att det kunde vara svårt att finna sig till rätta i ideologiernas verbala djungel. I kretsen kring tidskriften *Tulenkantajat*, som tog upp Diktonius motto om de öppnade fönstren mot Europa, fanns det personer som föredrog ett helt finskspråkigt Finland, vilket enligt Olsson visade, ”vilken kollektiv maktfaktor äktfinskheten i detta nu är”.[18] Diktonius instämde under signaturen ”Polypen” när han hälsade tidskriften *Tulenkantajat* välkommen:

> Tulenkantajat, de s.k. finska modernisternas organ. Salve elikä terve! – och torka fötterna, ja. Samtidigt gratulerar vi hela den finska kulturen för att de äntligen fått vad den så hjärteinnerligt åstundat: en boulevardblatta enligt verkligen kontinentala skandalpressmönster. […] vore vi vid sunda kassor, skulle vi sända en årgång av den till British Museum, avd. Primitiv negerkultur, underavd. Storhetsdille, streberfräckhet och Mussolini.[19]

Att med bitande sarkasm kritisera *Tulenkantajat*s fascistiska tendenser kunde under mellankrigstiden gå hand i hand med en ur dagens perspektiv problematisk nedvärdering av afrikansk och afroamerikansk kultur. Rasistiska tendenser var överlag inte ovanliga bland finlandssvenskarna. Rainer Knapas hänvisar till att det fanns kåsörer, journalister och skribenter som skrev ”om finnarna som ’mongoler’, som stod på en lägre ras- och kulturnivå än ’germanerna’.”[20]

Språkstridens extrema polarisering mellan finsk- och svenskspråkiga finländare föranledde den tvåspråkiga Olsson att skissera en framtidsvision, där finlandssvenskarnas mångkulturella erfarenhet blir grunden till en kosmopolitisk identitet. I essän ”Finländsk robinsonad”, som publicerades 1928 i tidskriften *Quosego,* beskriver Olsson ”Den Ensamme Svensken” som en otidsenlig figur som håller fast vid ”de stormpiskade svenska skären, den svenska jorden och den svenska tanken” och som ”avskilde sig så gott han kunde från det främmande finska folket och sökte huld och skydd hos Sveas barm”. Men tyvärr, skriver Olsson med ironisk underton, måste han uppleva att ”jungfru Svea visade sig vara synnerligen hårdflirtad” och att ”det finska folket gjorde en ful grimas och bad honom att packa sin kappsäck och resa hem till Sverige”.[21] Olsson kontrasterar den här ”abstraktion[en]” med ”Den Nye Finländaren”.[22] Han beskrivs som en anti-nationalistisk ”verklighetsprodukt”, som i stället för att hålla sig vid ”den svenska skärgården och bygga en kinesisk mur omkring det helgade området” går ”sorglöst omkring och anda[s] icke blott den förrädiska luften i ’det tusen sjöarnas’ Finland, utan den ännu mera förrädiska luft som kommer farande från världens fyra hörn”.[23]

Den finlandssvenska ön omvärderas av Olsson till ett utsatt, men fritt ställe utan nationalistiska gränser, som via havet står i livlig förbindelse med alla världens kontinenter.[24] När jag går närmare in på möjliga paralleller mellan Olssons nya humanism och posthumanismen ska jag återkomma till ”robinsonaden” och relatera den till posthumanisten Rosi Braidottis koncept ”becoming-nomad of Europe”.[25] Före det presenterar jag Olssons uppgörelse med tidens politiska ideologier i några centrala essäer och recensioner.

En vägvisare genom ideologiernas djungel: Hagar Olsson som antifascistisk kritiker

Under mellankrigstiden fick höger- och vänsterradikala rörelser allt större inflytande i de flesta europeiska länder. Ur ett återblickande perspektiv kan dessa rörelser och ideologier verka diametralt olika sinsemellan, men exempelvis historikern Gunther Mai visar att samtida personer inte nödvändigtvis distinkt kunde skilja dem åt.[26] Det hade bland annat att göra med det redan nämnda likartade bildspråket och ordvalen, men även med de extremistiska positionernas strukturella släktskap.[27] Elmer Diktonius tog upp den här förvirringen i sitt ”träsnitt i ord”,[28] romanen *Janne Kubik* (1932). Protagonisten Janne, som står som representant för en hel generation av unga, obildade finländska arbetare börjar som rödgardist, genomlever en episod som medlem i den högerradikala Lapporörelsen och dör slutligen som sliten hamnarbetare – man kunde också säga att han slutar som mat för det amerikanskt konnoterade kapitalistiska maskineriet.[29]

Liksom Diktonius och andra europeiska författare tematiserade även Hagar Olsson vilken dragningskraft ideologierna utövade, särskilt på unga människor, samt svårigheten att finna sig till rätta bland de politiska ismerna. Inbördes- eller ”brödra”-kriget befäste Olssons strävan efter att medla mellan olika grupper även om hon samtidigt kunde vara mycket stridbar. Hennes förståelse för de rödas situation, och innehållet i hennes roman *Det blåser upp till storm* (1930), kunde i den politiskt och ideologiskt laddade situationen som rådde ge anledning att kategorisera henne som ”kulturbolsjevik”.[30] Olsson hade ändå en differentierad syn på socialismen. Hon skiljde mellan en politisk socialism och en socialistisk världsåskådning. I artikeln ”Blåser det upp till storm?” från 1931 blir det tydligt:

> Som sådan är socialismen utan tvivel den märkligaste kulturströmning den moderna tiden frambragt. Dess syfte är i högsta grad ideellt, eftersom den strävar till större rättvisa, och dess innebörd är i högsta grad kulturell, eftersom den strävar att höja även de djupa skikten till kultur. Den starka känslan av *människovärdet* är dess djupaste patos.[31]

Samtidigt presenterade Olsson två faktaböcker om Sovjetunionen i recensionen ”Sovjetunionen under observation”. Även om Hubert Knickerbockers *Femårsplanen* och Theo Findahls *Ryssland i dag* framställs mycket sakligt och med färre kritiska kommentarer än i andra sammanhang, blir det tydligt att Olsson tvivlar på att den ovan beskrivna socialistiska världsåskådningen har hittat hem i Sovjetunionen: ”En ny stat är under bildning och folket utpressas intill märgen”, och ”Varför har industrialiseringstempot ökats i den grad att befolkningen måste lida så mycket?”[32]

Intressant att notera i samband med Olssons politiska inställning är ett oavslutat artikelmanuskript, som troligen var tänkt som ett svar på Ebbe Lindes recension av *Tidig dramatik,* som publicerades den 25 juni 1962 i *Dagens Nyheter,* där Linde betecknar henne som bolsjevikisk författare:

> Jag var först benägen att avfärda det hela som ett gott skämt, en kuriositet, som inte blir mindre lustig av att somliga skribenter i stället tycker sig kunna utläsa en viss ’nazistisk’ anstrykning i mina skrifter![33]

Den sistnämnda kritiken, som yttrades på 1960-talet av bland andra Johannes Salminen,[34] måste ha varit särskilt provocerande för Olsson med tanke på att hon i ett mycket tidigt skede kritiserade Benito Mussolini och varnade för den nya nazismen i Tyskland.

På bildspråkets och retorikens igenvuxna stigar

Innan jag kort går in på Salminens kritik ska jag med hjälp av några exempel kontextualisera Hagar Olssons ordval, eftersom det förmodligen bidrog till att hon ansågs vara fascinerad av nazismen. I essän ”Den nya revolutionära dikten” som publicerades 1924 i *Nya Argus* hittar man till exempel följande passager:

> […] det tredje riket, som ligger bortom intellektets och passionernas – martyrernas, siarnas, guds barns rike, där ordet är profetia och motsägelserna bejaka varandra […].
> […] de sjungande revolutionärerna äro barn av det tusenåriga riket.[35]

Sådana formuleringar för tankarna till nationalsocialistiska propagandatal, även om man är medveten om att kontexten är en annan. I Hagar Olssons fall fungerar namnen ”det tredje” eller ”tusenåriga” riket precis som Samarkand, Atlantis eller Kanaan. De är poetiska omskrivningar av ett konstnärligt ideallandskap, där en ny konst, litteratur och humanism ska växa fram.[36] Olsson verkar i samma tradition som upplysningsdramatikern Gotthold Ephraim Lessing, vars utopi om en fullbordad humanitet, där det skulle råda samförstånd och harmoni bland människorna, kallades just ”det tredje riket”.[37]

Under mellankrigstiden var den bibliska apokalypsen i form av den kiliastiska föreställningen om det Nya Jerusalem eller det tusenåriga riket en populär tankefigur bland det europeiska avantgardet.[38] Efter första världskriget korresponderade bilden av apokalypsen med tidsandan, och i frälsningsvisionens dialektik integrerades undergången som en nödvändighet för en ny och bättre värld. Därmed fungerade den som en brandvägg mot mentala krigsskador som nihilism och depression. I essän ”Jag lever” (1948) beskriver Hagar Olsson sin generations apokalyptiska livskänsla som ett slags kraftkälla: ”Det var som om själva kriget, hopplösheten och isoleringen hade ropat på sin övervinnelse!”[39] Men att apokalypsen även kunde vara en problematisk tankefigur diskuterades också i Tyskland. Redan på 1930-talet kritiserade Georg Lukács expressionismens undergångs- och uppbrottsretorik för att den röjde vägen för nationalsocialistisk propaganda.[40] Ernst Bloch försvarade däremot den expressionistiska konsten. Han menade att även om nazisterna kapade åt sig delar av expressionismens bildspråk, betydde det inte att själva expressionismen hade haft en nazistisk prägel. Tvärtom präglades expressionismen av hoppet om en mänskligare framtid utan krig.[41]

Hur som helst visar den så kallade expressionismdebatten (”Expressionismus Debatte”) att bildspråket kunde skapa förvirring – inte bara för samtiden utan även för efterkrigsgenerationen. En kontextualisering är inte sällan nödvändig för att kunna bedöma om en texts storm- och kampmetaforik uppmanade till en kulturell och estetisk revolution, eller till politiska omvälvningar ur en höger- eller vänsterradikal ståndpunkt.[42]

Fenomenet med att motsatta sidor använder sig av likartad retorik spelar sedan några år tillbaka igen en allt större roll, men med den betydande skillnaden att den så kallade ”nya” högern (die ”Neue” Rechte) medvetet och strategiskt verkar kapa åt sig vänsterliberala och vänsterextrema diskurser.[43] Samtidigt, tack vare olika postmodernistiskt präglade teorier, har sensibiliteten för språkets förmåga att forma verkligheten ökat betydligt i jämförelse med mellankrigstiden, vilket kan förklara varför dagens läsare reagerar med skepsis på vissa textpassager. Även om det inte råder något tvivel om författarnas antifascistiska hållning, finns det ändå tendenser till kolonialistiskt och antisemitiskt tänkande. Eftersom dessa tendenser har präglat den moderna västerländska kulturen utgår jag från att de reproducerades både medvetet och omedvetet.[44]

På villospår: Hagar Olssons kritiker

Hagar Olsson har genom åren fått en hel del kritik av olika kulturpersonligheter och litteraturvetare som menar att hon var antiintellektuell och opolitisk,[45] även om Olsson själv redan 1948 i essän ”Jag lever” förtydligade att hon inte står för ”något slags romantisk antiintellektualism” och att hon inte diskrediterar ”det intellektuella sanningssökandet som sådant”.[46] Den sistnämnda kritiken är märklig med tanke på hur beläst Olsson var och hur sakligt hon kunde analysera sin egen tids tendenser. Omdömet har förmodligen sitt ursprung i Olssons vetenskapskritik och hennes poetiska språk, som jag läser som ett tecken på att hon i hela sin produktion rörde sig i gränslandet mellan verklighet och konst. Det gav friheter som passade hennes kulturradikala position. Vetenskapskritiken riktade sig framför allt mot naturvetenskapen som Olsson inte avfärdade, men ansåg att var för ensidig för att kunna ersätta religionen som förklaringsmodell för hela tillvaron och som den ledande meningsskapande kraften. Hon betonade många gånger att man borde tänka med hjälp av intellekt och känsla.[47] Den åsikten delade hon inte bara med Bloch och andra samtida intellektuella, utan liknande tankar finns också hos dagens teoretiker som Chantal Mouffe, Eva Illouz och Marta Nussbaum.[48] Särskild Nussbaum har kommit med det viktiga påpekandet att kritiken som riktas mot någon för att den är för emotionell, och alltså

inte riktigt borde tas på allvar, bygger på könade fördomar om det överlägsna manliga förnuftet och den svaga kvinnliga sentimentaliteten.[49]

Hagar Olsson anklagades för att vara för känslostyrd för att kunna ha ett gott omdöme om den politiska situationen i Europa. Johannes Salminen hävdar att Olsson gav Hitler ”en roll i modernismens stora drama”,[50] vilket han mer eller mindre direkt förklarar med Olssons översvallande känslighet.[51] Salminen bygger sin argumentation på en recension av Olsson med titeln ”Mot en ny kultursyntes?” som publicerades i tidskriften *Tidevarvet* den 15 september 1934.[52] Här presenterade Olsson Hermann Keyserlings bok *La Révolution Mondiale et la Responsibilité de l'Esprit*. I boken beskriver Keyserling de aktuella utvecklingarna i den europeiska politiken som början på en global revolution. Även om han kritiserar vissa tendenser så som till exempel fascismen kan han se någonting bra i själva revolutionen, eftersom den enligt honom leder till en nödvändig förnyelse. Olsson återger framför allt Keyserlings teser, när hon skriver:

> Lika visst som den mekanistiska intellektualismen måste frammana en vitalistisk motrörelse, lika visst kommer den nationalistiska kollektivismen av i dag att frammana en andlig individualism av ny och fördjupad art. Ur dagens andliga förtryck kommer en het frihetslängtan att växa fram.[53]

Keyserlings samtidsanalys talar till Olssons utopiska längtan efter en bättre framtid och det gör det kanske lite svårt att dra gränsen mellan Keyserling som möjligen ”ger Hitler en roll” i kampen om förnyelsen, och Olssons egen position. Tar man däremot hänsyn till tidigare recensioner där Olsson kommenterar den politiska situationen i både Italien och Tyskland blir det tydligt att hon inte såg någonting positivt i fascismen och nationalsocialismen – däremot försökte hon förstå hur det var möjligt att dessa ideologier utvecklade en sådan dragningskraft.

Under rubriken ”Aktuellt om Italien” som publicerades den 24 maj 1930 i *Svenska Pressen* presenterade Hagar Olsson böcker om Italien. Med hänsyn till den politiska situationen är framför allt hennes kritik av Edvard R. Gummerus *Fascismen och det moderna Italien* (1930) av

intresse. Olssons ton är genomgående ironiskt distanserad och det blir omedelbart tydligt att man inte borde lita på Gummerus omdömesförmåga: ”Författaren […] bemödar sig ögonskenligt om att vara objektiv, kanske tror han till och med att han är det.”[54] Det Gummerus skriver om Italien bedöms av Olsson som pseudovetenskapligt eftersom den fascistiska ideologin gör en objektiv skildring omöjlig – man kunde också säga att Gummerus presenterar ”alternativa fakta”:

> Men alltför länge behöver man inte läsa hans bok, innan man kommer underfund med hur det är fatt med objektiviteten. Den är fascistisk, kort sagt. Fascistisk objektivitet är naturligtvis främmande för all antifascistisk subjektivitet, och fascistisk statistik upptar naturligtvis ingenting sådant som en antifascistisk statistik kunde tänkas uppta, till exempel antalet indragna tidningar, utvisade och förföljda medborgare, övergrepp mot den personliga friheten etc. etc.[55]

Det råder inget tvivel om att Olsson har genomskådat hur en fascistisk diktatur fungerar. Dessutom förutsäger hon tydligt att fascismens logiska konsekvens är krig, ”ty på något sätt måste ju de medvetet upphetsade krigsinstinkterna slutligen få utlopp”.[56] Hon gör sig lustig över Gummerus romantisering av krig och formulerar ett hopp om att ”det inte finns för många ibland oss som numera uppfatta kriget så där dekorativt med purpurröda togor, imperatorer och silvertubor. Vi har dock lärt något, och inte glömt allt”.[57] Recensionen avslutas med en sarkastisk kommentar om att Mussolini själv uttrycker sig tydligare än Gummerus: ”Den mannen vet vad han talar om. Det är inga silvertubor det, bästa herr Gummerus.”[58]

Den här recensionen räcker egentligen för att vederlägga bilden av en överkänslig kvinnlig författare som frossade i idealiserade föreställningar om en kulturrevolution och därför till en början inte hade genomskådat fascismen eller Hitler och nationalsocialisterna, så som Salminen hävdade. År 1932, kort innan Hitler fick makten, skildrade Olsson under rubriken ”Från Falsterbo till Wien” sina intryck från en resa via Stockholm och den idylliska skånska badorten Falsterbo till Tyskland och Österrike. Hon yttrar sig oroligt om atmosfären i Berlin och den fanatiska hetsjakten på judar och socialister i Wien:

> Sinnena överallt uppagiterade, lidelsefulla, blinda av hat och förstörelsebegär. Tidningarna konstaterar med förfäran den bestialitet som gripit omkring sig bland den studerande ungdomen. Men ingen tänker på att dämpa hetsen. Ingen vågar längre tala om människovärdet. Ja, det är långt från Falsterbo till Wien. Än så länge.[59]

I artikeln ”Man är tiden i hälarna”, som publicerades den 16 september 1933 i *Tidevarvet* kort efter att Hitler blev ”Reichskanzler”, hänvisade Olsson till nationalsocialismens absurda förtyskning på alla livsområden:

> Det finns inga människor mera i Tyskland, det finns bara tyskar […]. Mänsklighetens era är slut. […] Filosofin är väl tillrättalagd för ett icke-demokratiskt styrelsesätt. Kom inte och tala mänskliga fri- och rättigheter! Den tyska människans gud heter inte rättfärdighet.

I likhet med Bloch iakttog Olsson hur nationalsocialisterna tillägnade sig delar av det modernistiska bildspråket för att ladda den egna ideologin emotionellt. Men hon såg också att människorna i Tyskland uttryckte emotionella behov och att de letade efter riktning och mening: ”Men något finner man även nu som inger tillförsikt […]. Det är det rörande storögda allvaret i sökandet efter det egna.”[60] I efterhand har en sådan formulering en obehaglig bismak, men det är förståeligt och förklarligt med tanke på Hagar Olssons tro på möjligheten till ett allmänmänskligt samförstånd att hon letade efter hoppingivande tecken. De här citerade texterna visar med all tydlighet att Olsson tidigt hade förstått vilken fara som utgick från fascismen och nationalsocialismen.[61]

Förräderiet mot ungdomen

Hagar Olsson har skrivit flera berättelser och skådespel som behandlar sin tids politiska situation och populära ideologier. Ofta står ungdomar eller unga vuxna i centrum av dessa texter. Ungefär samtidigt som Olssons feministiska engagemang växte omkring 1930 började hon även tematisera ungdomarnas situation i en del essäer. Hon kritiserade skolundervisningen, presenterade alternativa pedagogiska

koncept och betonade att de unga borde tas på allvar särskilt när det gällde gestaltningen av framtiden. En central text i det här sammanhanget är föredraget ”Förräderiet mot ungdomen” som publicerades den 20 december 1930 i *Tidevarvet*.[62]

I föredraget tematiserade Olsson den unga generationens situation efter första världskriget. Det efterkrigstida Europa var enligt Olsson behärskat av kulturnihilistiska tendenser som en följd av oräkneliga unga människors meningslösa död. Samtidigt kunde man bevittna en utpräglad ungdomskult, men utan att det utvecklades ett större intresse för de ungas verkliga situation i Europa och Finland: ”Å ena sidan ropar man på ungdom, på förnyelse, på skapande kraft och vitalitet och å andra sidan inpressar man ungdomen i de gamla sterila formerna.”[63] Här såg Olsson ett allvarligt problem. För att kunna bemästra en komplex verklighet med många stora samhälleliga problem (”tidens inre motsatser”[64]) skulle det enligt henne behövas en annorlunda skolutbildning och en kulturrevolution, som skulle upphäva de patriarkala strukturerna som dominerade samhället, familjen och religionen. I essän ”Skolungdomen och tiden” (1930) betecknade Olsson skolan som en ”föråldringsanstalt”, där eleverna lär sig att ”plugga”, men inte att tänka självständigt.[65] Olsson varnade för att skolan löpte risk att tappa sin betydelse, med konsekvensen att eleverna kan bli lätta byten för ”vilken masspsykos som helst”.[66]

Ungdomarnas situation, så som den skisserades i essäerna, engagerade Olsson också litterärt. I romanerna *På Kanaanexpressen* (1929), *Det blåser upp till storm* (1930) och *Chitambo* (1933) möter läsaren unga protagonister som letar efter mening i en tid präglad av kulturella och politiska spänningar, där politiska ideologier så som fascismen lockar med enkla lösningar på komplexa problem. Tematiken introducerades också på teatern. Framför allt skådespelen *S.O.S.* (1928), *Det blåa undret* (1932) och *Lumisota* (1939) förtjänar att nämnas i sammanhanget. Jag ska gå närmare in på de två sistnämnda, eftersom pjäserna explicit behandlar fascism i samband med frågor om hur ett samförstånd mellan olika grupper skulle kunna bli möjligt och hur den unga generationen kunde tas på allvar utan att fascismen bagatelliseras som ett ungdomligt villospår. Men först ska jag kort redogöra för Olssons ”nyrealism” och ”nyhumanism”. Här fungerar *På Kanaanexpressen* som ett bra exempel. Den är Olssons mest

experimentella bok, och här blir den nyrealistiska berättarstrategin särskilt tydlig.

”Nyhumanism” och ”nyrealism”

Utgående från Hagar Olssons litterära, dramatiska och essäistiska produktion kan man konstatera att nyrealism betecknar ett sätt att skriva realistiskt, men med mystiska och/eller utopiska element, eller strukturella medel som bryter upp realismen. Det kan till exempel vara intermediala kompositioner och collage av olika genrer som sammanförs till en berättelse. Realismen på teatern flankeras av musikaliska mellanspel eller passager som påminner om August Strindbergs pjäser *Till Damaskus* (1898–1904) och *Ett drömspel* (1902). Det uppstår luckor som bjuder in publiken till att aktivt och medvetet bidra till den meningsskapande processen.[67] Berättarstrategin skapar utrymme för samtidskritik och spårar samtidigt upp dolda möjligheter för en positiv samhällsutveckling. Dessa möjligheter förblir ofta svävande och öppna. De överskrider etablerade föreställningar om verkligheten och skapar därmed en medvetenhet om att världen kunde se annorlunda ut. Olsson instämmer med Bloch, som menar att endast ett perspektiv som räknar med framtid(er) kan kallas för realistiskt: ”Realism innefattar verklighet plus framtid.”[68] Den här utvidgade definitionen av realism är viktig för att förstå Olssons sätt att skriva om politiska ämnen: ”Diktaren fick vara vad han var, en utopiernas realist, en svuren fiende till schablon och schema: antipolitiker (om nämligen ordet ’politiker’ tas i betydelse av partipolitiker).”[69]

En vidare konstant i Olssons författarskap är idén att humanismen borde förnyas. Likt andra europeiska författare som engagerade sig mot fascism (till exempel Karin Boye och Klaus Mann), krävde Olsson en revolutionär eller ny humanism som kan beskrivas som pacifistisk, feministisk, demokratisk och socialistisk i bemärkelsen att den ger alla människor lika värde och rätt till ett lyckligt liv.[70] Om man följer Rosi Braidotti kan den nya humanismen läsas som en tidig posthumanism, eftersom båda begreppen innebär en kritik av den klassiska manliga och eurocentristiska humanismen som traderats sedan tidigmodern tid.[71]

Den här analogin uppenbarar sig visserligen inte omedelbart eftersom Olsson flitigt använder sig av orden humanism, humanitet, mänsklighet etc. och formulerar kravet på att människan borde återföras till centrum, medan posthumanistiska teorier kritiskt tar ställning mot antropocentrism.[72] Men Olssons kritik tar spjärn mot den mekanistiskt-positivistiska människosyn som var utbredd under andra hälften av 1800-talet och som bygger på en världsåskådning som prioriterar förnuft och intellekt och som samtidigt nedvärderar känslor och det kroppsliga. Synen präglades av ett dualistiskt tankesätt, som gynnar ojämna maktförhållanden och värderingar. Rosi Braidotti relaterar den här människosynen till humanismen.[73] Även om en sådan humanism har politiskt positiva effekter så som individualism, autonomi, ansvar och självbestämmande,[74] finns det enligt Braidotti problematiska skuggsidor: ”individualismen föder egoism och självcentrering; självbestämmande kan förvandlas till arrogans och dominans; och vetenskapen är inte fri från sina egna dogmatiska tendenser.”[75] Dessa skuggsidor behandlar Olsson genomgående i sin litterära produktion, där det är tal om ”herrar individualister” som inte bryr sig om sin omvärld,[76] om en dogmatisk vetenskap (”den intellektualistiska eran”[77]) och om strukturella nedvärderingar av ”det Andra”.[78] Särskilt tydlig blir hon i essän ”Jag lever” som skrevs efter andra världskrigets slut:

> Han [den västerländska individualisten] är en rent subjektiv företeelse och som sådan obunden av människogemenskapens etiska lagar, en priviligierad, som står i motsättning till den hypotetiska ”massan” och får sitt värde just genom denna motsättning: hans frihet innebär sålunda inte människans frihet, allas frihet, en likställd frihet, den fortsätter tvärtom en djup mänsklig ofrihet som kan tjäna som underlag för hans speciella, subjektiva frihet. Att friheten är en och odelbar och lika för alla, oberoende av vilket folkslag, vilken ras, vilket kön och vilken social kategori den enskilda tillhör […] är en uppfattning som är den västerländska individualisten fullkomligt främmande.[79]

Överbetoningen av det individualistiska kan försvaga demokratin, eftersom dess beslutsfattande processer bygger bland annat på majoritetsprincipen och på idén att gemensamt gestalta det samhälleliga

livet. Om detta förloras ur sikte blir demokratin kraftlös och har inte mycket att sätta emot fascismen och kommunismen. Den här diagnosen ligger bakom Olssons krav på en ny levande humanism, som också karakteriseras med adjektiv som ”vital” eller ”organisk”. Dessa mellankrigstida begrepp har en viss samstämmighet med begrepp som det ”materiella” och det ”mer-än-mänskliga” som används i posthumanistisk och nymaterialistisk teori.[80] Till skillnad från dagens posthumanistiska teorier syftar Olsson inte på den icke-mänskliga världen utan på kvinnor, arbetare och sådana människor som en nationalistisk och fascistisk ideologi förklarar som icke-mänskliga.

Braidottis posthumanism ter sig som en vidareutveckling av Olssons nyhumanism eller Karin Boyes revolutionära humanism.[81] I den här texten kan jag inte genomföra en utförlig jämförelse, men jag vill nämna några exempel. Braidottis kritik av eurocentrismen liknar Olssons kritik av nationalismen och Braidottis idé om Europas ”nomadisering” (”becoming-nomad of Europe”[82]) har paralleller till Olssons ”robinsonad”. Det gäller framför allt deras målsättningar, men även semantiken som i bådas fall kännetecknas av rörlighet, öppenhet och kritik av territorialiserande identitetsbegrepp. Braidotti skriver:

> Det europeiska nomad-blivandet innefattar motstånd mot nationalism, xenofobi och rasism, dåliga vanor hos det gamla imperialistiska Europa. […] Det omfamnar ett nytt politiskt och etiskt projekt genom att ta starkt avstånd från ”Fort Europa”-syndromet och återuppliva tolerans som ett redskap för social rättvisa. [83]

I essän ”Ny mentalitet” (1930) beskriver Olsson hur en ny mentalitet håller på att växa fram, som inte längre förskansar sig bakom ”borgar, fästningar, försvarsverk”,[84] utan är i öppen kontakt ”med livet sådant det levs i fabriker och laboratorier, på kontor, på folkmöte, på gator och torg”.[85] Mycket centralt i essän är kravet på att låta sig konfronteras av det som finns till (”naturvetenskapen tvang oss att blicka i kaos utan skygglappar”[86]) och att utveckla ”funktionella, socialt anpassbara värden”[87] för att kunna bemöta och bemästra verkligheten. ”Den ensamme Svensken” är ett koncept som inte lyckas med det, eftersom det är för statiskt och endimensionellt. Han kan inte

bara läsas som en symbol för ett nationalistiskt konstideal utan även för en nationalistisk identitetspolitik, som enligt Olsson måste överges: ”Som nationalister har vi finländare föga eller intet att vinna, som internationalister – allt.”[88] Inte bara kravet på att utveckla en post-nationalistisk identitet utan även viljan till förändring, längtan efter en rättvisare värld och betoningen av ett kollektivt skapande av konst, litteratur och samliv delar Olsson med Braidotti:

> Projektet med att utveckla en ny sorts post-nationalistisk nomadisk europeisk identitet är definitivt utmanande i och med att det förutsätter av-identifiering från etablerade, nationella identiteter. Det här projektet är politiskt i grunden, men har en stark affektiv kärna bestående av övertygelser, visioner och ett aktivt begär efter förändring. Vi kan gemensamt bemyndiga dessa alternativa blivanden.[89]

Både Braidotti och Olsson strävar efter en förändrad människosyn. ”Människan” får inte vara ett tomt begrepp som används floskelaktigt för att rättfärdiga gamla maktstrukturer, utan borde i stället ses som en rörlig och mångfaldig identitet.

Nyrealistisk litteratur försöker skriva sig fram till den här nya humanismen. Den är dess ”konkreta utopi”. Till skillnad från ”abstrakta utopier” är den intrasslad i det som finns till och kan därmed redan anses som en del av verkligheten.[90] I princip utforskar nyrealistisk litteratur hur verklighet blir till utan att endast uppmärksamma språket. Även det materiellas roll i verklighetsskapande processer tas i beaktande.[91] Det följande citatet ur *På Kanaanexpressen* kan tjäna som exempel:

> Det fanns ingenting stabilt i detta rum. Allt som fanns här, möbler, tillbehör, människor, idéer, stämningar, tycktes på något hemlighetsfullt sätt vara beroende av de hisnande konststycken som stundens lättfotade ande utför på den hårfina lina som är utspänd mellan ögonblicken – dessa flyktiga och farliga anknytningspunkter till tiden.[92]

Både den mänskliga och den icke-mänskliga omvärlden befinner sig på samma nivå i den här beskrivningen av en knutpunkt som har både rumsliga och tidsliga dimensioner.

Med *På Kanaanexpressen*s protagonist Örnungen som exempel kan man dessutom visa hur nyrealistisk litteratur prövar på att förkroppsliga nya livsformer och synvinklar: ”den unga flickans egendomliga fågelprofil […]. Den tycktes skapt för vingar – för hög luft.”[93] Den unga fågel-kvinnan betecknas som ”en ny människoart”.[94] Hon representerar en ny tid/ människa/ kultur och mognar under handlingens lopp från unge till örn. Hon sticker fram bland de andra karaktärerna eftersom hon trots alla bakslag verkar ha en inre kompass som hjälper henne att hitta vägen i ideologiernas djungel:

> Har ni inte sett Graven under triumfbågen, har ni inte läst På västfronten intet nytt? Har ni inte märkt att en ny anda talar ur dessa verk – en ärlighet som inte fruktar något och inte kan förvillas av vad det vara må? Denna ärlighet är en eld. Den glöder redan i ord, i gärningar, den flammar upp i konst, i erotik, i samhällsliv, i politiska debatter.[95]

I den här passagen vibrerar en ny mentalitet som kan identifieras som en ny eller revolutionär humanism. Den löper diametralt motsatt till mellankrigstidens nationalistiska och fascistiska strömningar, eftersom den är odogmatisk och försöker bryta upp dualismer, den tar ställning för mångfald och kräver att makten fördelas välbalanserat mellan alla människor.

Teatern som antifascistisk bildningsinstitution: skådespelen *Det blåa undret* och *Lumisota*

Antifascistiskt tänkande är följaktligen centralt i Hagar Olssons författarskap både på det innehållsliga och på det strukturella planet. Det gäller även för de båda skådespelen *Det blåa undret* (1932) och *Lumisota* (1939). Pjäserna utspelar sig i borgerliga familjer i Helsingfors. I centrum står två syskonpar, Martin och Louise i *Det blåa undret* samt Outi och Esko i *Lumisota*, som i brist på riktning söker sig till olika politiska grupperingar. Det gäller åtminstone för Martin, Louise och Esko, medan Outi rör sig utanför alla möjliga gränser. Det markerar redan hans (eller kanske snarare hens) namn: Outi är familjens yngsta son, men bär ett finskt kvinnonamn. I båda pjäserna väljer

syskonparen olika sidor, vilket leder till en djup kris i deras relation. I båda fallen visar kärleken och medkänslan till brodern respektive systern vägen ut ur konflikten.

Det blåa undret utspelar sig i en finlandssvensk miljö medan *Lumisota*s protagonister är finskspråkiga. Mot sin vana skrev Olsson *Lumisota* på finska, eftersom hon ville nå den mestadels finskspråkiga ungdomen som organiserade sig i högerradikala föreningar så som Akademiska Karelen-Sällskapet. Men en del finlandssvenska kritiker verkar inte ha haft förståelse för Olssons engagemang. Som Clas Zilliacus visar i sin artikel ”Snöbollskriget som frös bort” klandrades Olsson på grund av språkvalet för förräderi mot den finlandssvenska kulturen.[96] Zilliacus beskriver dessutom den process som under repetitionerna av pjäsen 1939 ledde till ett föreställningsförbud utfärdat av utrikesministeriet.[97] Under 1930-talet blev det vanligare att publikationer och konstnärliga verk med kontroversiellt innehåll inte längre kunde publiceras i Finland, utan måste ges ut i Sverige eller USA.[98] Tysklands inflytande på Finland var betydande under Hitlertiden och det påverkade också den litterära och kulturella utvecklingen.[99]

Louise och hennes yngre bror Martin är de centrala figurerna i *Det blåa undret.* Efter moderns död växer syskonparet upp hos fadern och mostern Henrike, som båda står för en liberal humanism som tappat sin gestaltningskraft och saknar förmågan att leva sig in i de ungas situation.[100] På spaning efter mening och fotfäste söker sig Louise till en socialistisk världsåskådning medan Martin väljer den fascistiska ungdomsrörelsen. Skådespelet är uppdelat i sju scener, varav fyra utspelar sig i familjens hem. I tredje scenen följer man Louise till en samlingslokal, där hon leder en socialistisk medborgarkurs för arbetslösa kvinnor. Den femte scenen utspelar sig i sin tur i ett samlingsrum för en fascistisk grupp av pojkar och unga män, där Mussolini till häst är den enda bilden på väggen. Skådespelet slutar med ett möte mellan syskonen i fängelset, där Louise hålls fängslad efter att en protestmarsch har urartat till en drabbning mellan fascister och socialister. I slutscenen försonas syskonen som kämpat på motsatta sidor.

Gestaltningen är övervägande realistisk, men de flesta scener slutar med att den verklighetsnära framställningen bryts upp. I första

Louise leder en socialistisk medborgarkurs för arbetslösa kvinnor. Urpremiär av Det blåa undret *den 15 mars 1932 på Svenska Teatern i Helsingfors.*

scenen markeras övergången av ett dovt trumslag från de fascistiska svartskjortorna, som hörs från gatan.[101] Martin träder ur rollen, imiterar trummans taktslag, vaggar med hela kroppen och stormar slutligen ut på gatan, även om han uppenbarligen är rädd.[102] Scenen där publiken först får en realistiskt gestaltad inblick i Louises medborgarkurs slutar med en Kassandra-aktig vision framförd av en av kursens deltagare som bär samma namn som huvudkaraktären i Strindbergs *Ett drömspel*:

> *Agnes* (sätter sig upp och skriker genomträngande, med vilt stirrande ögon). Blod! Blod!
> De andra står lamslagna och stirrar på henne med tomma ögon.
> Dånet av maskinerna fyller rummet.[103]

Scentekniska medel som musik, ljus eller olika ljud bryter upp den realistiska framställningen. Dessutom lämnar protagonisterna flera

gånger sina roller, vilket leder till dubbla perspektiv. Utopiska och dystopiska element överskrider realismen, medan gränsen mellan scenens och publikens verklighet samtidigt krackelerar när skådespelarna inte längre upprätthåller skenet av att vara äkta människor, utan i stället uppträder som symboler eller tecken. Publiken aktiveras eftersom den tvingas tolka en mångtydig iscensättning.

Skådespelets nyrealism förtydligar att kriget är en framtid som redan existerar i nuet, eftersom vägen dit är beredd. Men det samma gäller även för andra framtider. Louises engagemang bärs av ett konkret hopp, som under handlingens lopp tätnar till vissheten om att en mänskligare värld kan vara möjlig. Den här vissheten eller konkreta utopin kallar Louise för ”det blåa undret” och den blir hennes ledstjärna.[104] Louise och Martin fungerar bara skenbart som antagonister och representanter för mellankrigstidens två tongivande ideologier. Medan Martins grupp tydligt markeras som fascistisk genom konkreta referenser till 1930-talets verklighet – Mussolini, de svarta skjortorna, marschmusiken och den fascistiskt svarta fanan – kan Louises hållning inte lika entydigt relateras till socialismen. Den kan snarare karakteriseras som en nyhumanistisk hållning. Martins drivkrafter är i motsats till Louises hopplöshet, tomhet och en jakt på intensiva känslor. I regianvisningarna står det: ”Den svarta fanan står ensam kvar i rummet, medan hymnen och det bortdöende ekot av ynglingarnas frammarsch tolkar dess farliga innebörd.”[105] Det mänskliga har lämnat scenen.

Martins och Louises försoning vid skådespelets slut understryker att utopin om en fredligare värld inte är ett verklighetsfrånvänt drömmeri, men fascismens frammarsch presenteras som mer sannolik. Att Louise blir anhållen stöder det här intrycket. Hennes utopi verkar vara den farligare för den rådande ordningen i Finland, som i början av 1930-talet lutade kraftigt åt höger. Detta visar även Martins reaktion: ”Varför har inte jag blivit straffad liksom du? Varför ser de genom fingrarna med det jag gjorde, men straffar dig?”[106]

Fascismen, som Martin och hans kamrater suggereras till att se som vägen till en bättre framtid, avslöjas som en gammal ondska i ny dräkt. Den följande dialogen förtydligar att Martins sätt att tänka är besläktat med en attityd, som redan tidigare fört Europa till ett förödande krig:

Louise. Din hand darrar inte?
Martin. Jag lyder befallning.
Louise. Och ditt hjärta, Martin? Vad säger ditt hjärta?
Martin. Den skivan kan du sjunga in i grammofon! Nu är det fråga om verkligheten. Och den är hård.[107]

Här blir Hagar Olssons kritik av en gammal (manligt markerad) realism, som förtränger känslor och längtan efter en bättre värld, synlig. Bakom Louises frågor står insikten om att (den kvinnligt markerade) känslovärlden måste tas i beaktande för att man ska kunna skapa sig en bild av den mänskliga verkligheten.

Louises syn på världen framträder som en viktig grogrund för en bättre, rättvisare framtid utan krig. Fascismen ter sig däremot som en bakåtsträvande ideologi och ett förräderi mot ungdomen. De unga fascisterna presenteras som en produkt av ett system med auktoritära strukturer som vägrar tillerkänna unga människor självbestämmanderätt. De lär sig att lyda utan att de vuxnas beslut och beteende motiveras på ett förståeligt sätt. Steget till en fascistisk ideologi är inte långt. Även den bygger på hierarkier, men är förförisk eftersom den erbjuder en berättelse och därmed det efterlängtade större sammanhanget.

Även Olssons dramatiska produktion har kritiserats för att vara för okritisk mot fascismen. Sven Willner har uppenbarligen haft svårigheter med Olssons fördomsfria sätt att litterärt utforska ungdomens situation. I ett bidrag från 1989 anser han pjäsen vara ett tidstypiskt exempel på den ideologiska förvirring som härskade under mellankrigstiden. Enligt honom visar stycket att Olsson ansåg både fascism och nationalsocialism vara uttryck för en befriande vitalitet och för den nya generationens livskänsla.[108] I motsats till Willner betonade Gisbert Jänicke några år tidigare att *Det blåa undret* är ett lidelsefullt ställningstagande mot fascismen.[109] Jag delar Jänickes omdöme. *Det blåa undret* är inte någon programmatisk lovsång till den nya generationen och dess vitalism. Fascismen presenteras som en desperat villoväg för en ensam och perspektivlös ungdom som hungrar efter mening och ideal, vilket gör dem till ett lätt byte för den fascistiska propagandan.

Att radikalt hålla fast vid idén om en enad mänsklighet, där varje individ oberoende av politiska preferenser, kön, nationalitet, ålder etc. har samma värde och borde ha samma rättigheter, kännetecknade Olssons engagemang för sin tids unga människor. Hon bemötte dem fördomsfritt – inte ens den högerradikala ungdomen var hon beredd på att ge upp hoppet om – eftersom hon var medveten om hur utsatt hela den unga generationens position var. Men det betyder inte att hon var lika fördomsfri mot deras ideologier.

Också i skådespelet *Lumisota* står den unga generationens situation i de olika ideologiernas djungel i centrum. Skådespelet har en klassisk disposition med tre akter indelade i scener. De två första akterna utspelar sig i den finska utrikesministerns lägenhet medan tredje akten äger rum i statsrådets festsal, som befinner sig

Samlingsrummet där Martin och en fascistisk grupp av pojkar och unga män träffas. Den enda bilden på väggen visar Mussolini till häst. Urpremiär av Det blåa undret *den 15 mars 1932 på Svenska Teatern i Helsingfors.*

i samma hus. Det finns ett överskådligt antal rollfigurer, varav bröderna Esko och Outi samt deras föräldrar, utrikesministern och hustrun Lena, är de centrala aktörerna. Stycket börjar med en allegorisk berättelse, som utrikesministern berättar: En liten pojke som hamnar mellan frontlinjerna i ett snöbollskrig skriker att han inte är med, varefter han träffas av ”de allra hårdaste isbollarna […] från höger och vänster.”[110] Episoden kan överföras på Finlands position i stormakternas maktkamp. I princip utforskar skådespelet, med utrikesministerns familj som exempel, frontlinjerna mellan de europeiska länderna, mellan olika politiska grupperingar i Finland, och även mellan vänner och släktingar. På basen av detta undersöks möjligheten att hålla sig neutral och hitta vägar till försoning.

Den här gången är den äldre brodern med i en fascistisk studentförening. I motsats till *Det blåa undret*s Martin är han inte någon drömmande gosse som låter sig förföras av fascismen, utan Esko framstår som manlig och realistisk. Eskos yngre bror Outi påminner mera om Martin. Han älskar musik och verkar vara en världsfrånvänd konstnärstyp. Medan Martin och Louise i alla fall vid första ögonkastet uppträder ganska antagonistiskt fungerar Outi aldrig som Eskos antagonist. Han befinner sig från första scenen på ett annat plan eftersom han förenar mångtydiga och utopiska drag. Han är en karaktär som överskrider alla möjliga gränser: mellan manligt och kvinnligt, mellan olika ideologiers frontlinjer, mellan olika generationer.[111] Outi signalerar tydligt att han varken vill välja sida i kampen mellan fadern och Esko eller mellan de olika politiska partierna: ”Jag vill inte vara med i det där som de håller på med. Jag vill bara vara den jag är.”[112] Lena framhäver att hennes barn äger ett inre rum, ”ditt eget vackra rum”,[113] som skapas och blir synligt för utomstående via Outis musik. Att dra sig tillbaka till sitt inre konstnärsrum låter ganska eskapistiskt, men det lönar sig att ta en titt på Blochs funderingar om musik i samband med utopi och en ny humanism:

> Musiken befinner sig vid mänsklighetens gränser, men vid sådana gränser, där mänskligheten med ett nytt språk […], *en nådd vi-värld*, först formar sig. Och just ordningen i det musikaliska uttrycket betyder ett hus, ja en kristall, men av framtida frihet, en stjärna, men som ny jord.[114]

Citatet visar att Bloch verkligen är författaren till ”den expressionistiska tankevärldens filosofi” – en formulering av Hagar Olsson.[115] Här används ett symbolspråk som var typiskt för många europeiska expressionister. Bloch menar att musiken befinner sig i ett gränsland, där människor håller på att bli till via ett nytt språk och en medvetenhet om att de befinner sig i en ”Wir-Welt” (”vi-värld”), det vill säga en värld som alla delar med varandra. Huset/kristallen symboliserar det inre utopiska rummet, där rekreation blir möjligt även under vidriga omständigheter. Det ger kraft att engagera sig för världen utanför rummet, alltså utanför den enskilda människans gränser.

Outi demonstrerar att en självständigt tänkande och kännande personlighet (i motsats till den marscherande massan) är befriande samtidigt som den kräver en ansvarsfull hållning gentemot världen utanför det egna rummet (därmed står den i motsats till en individualistisk hållning som inte bryr sig). Han förkroppsligar Olssons utopi om en ny humanism och kan beskrivas som en litterär föregångare till och en representation av Rosi Braidottis posthumana subjekt, som hon beskriver som ”ett nytt kollektivt subjekt, ett ’vi-är-alla-i-det-här-tillsammans-men-vi-inte-är-samma’ slags subjekt”.[116] Dessa subjekt ”utforskar den mångfasetterade och differentiella naturen av det kollektiva ’vi:et’”.[117] Olssons texter utforskar alternativa tillblivelseprocesser. Särskilt framställningen av karaktären Outi kan relateras till Braidottis posthumanistiska subjektivitet: ”Posthumanistisk subjektivitet kan man förstå som en process av ett tillblivande enligt den egna immanensen och inte i termer av binära motsättningar. Det är ett tillblivande annorlunda-än-*Homo Universalis*”.[118] I Outis fall markerar redan namnet ett ställningstagande mot binariteter, medan musiken understryker det flytande, processaktiga och klara som präglar Outis antifascistiska engagemang. När det blir tydligt att Eskos högerradikala grupp planerar ett attentat på den liberalt inställda fadern går Outi till de fascistiska ungdomarnas möte och håller ett tal där han pläderar för en internationell mänsklig gemenskap och betonar de mänskliga rättigheternas betydelse. Efter det ger sig åhörarna på Outi, som skadas så allvarligt att han måste föras till sjukhuset där han dör vid pjäsens slut. Outis offer räddar fadern och leder till en försoning mellan Esko och föräldrarna. Samtidigt ses Finlands befolkning ty sig närmare varandra medan det utrikespolitiska trycket hårdnar.

Även om Outi dör representerar han en framtid. Han erbjuder publiken ett perspektiv som lämnar binära motsatser bakom sig och visar på möjliga positioner bortom den härskande polariseringen mellan de olika politiska lägren. En viktig roll i det här sammanhanget spelar också Outis och Eskos mor. Lena står för en moderlighet som också formuleras i Karin Boyes dystopiska roman *Kallocain* (1940), där protagonisten Linda Kall drömmar om ”en ny värld av sådana som är mödrar – antingen de är män eller kvinnor, och antingen de har fött barn eller inte”.[119] I en dialog mellan Lena och hennes väninnor krockar den här utopiska moderligheten med 1930-talets nationalistiska mödraideal:[120]

> Emmi: Det var verkligen rörande att se gamla mödrar med tårade ögon vädja till moderskänslorna och kräva oförsonlig kamp. Som en gång i tiden de spartanska mödrarna.
> Lena: (djupt uppskakad) Nej, nej! Jag rår inte för det. Det är nånting förtvivlat, omänskligt… Vem skall försona, vem skall hjälpa, hela såren, om också mödrarna… Gör man politik av moderlighet? Nu finns det alltså inte ett enda fredat område kvar i livet. Människan berövas allt som gör henne till människan. […] Jag lever! Jag känner, jag gråter, jag skrattar, jag är människa, jag är mor! Från mig utgår liv! Jag lever![121]

Lenas moderlighet är inte begränsad till kvinnor. Hon menar att den är ett av de områden som gör både kvinnor och män mänskliga. Här blir parallellen till *Kallocain* särskilt tydlig, eftersom motrörelsen i den dystopiska Världsstaten betecknar sig själv som en organisk gemenskap: ”Vi byggs inifrån som träd, och det växer broar mellan oss som inte är av död materia och dött tvång. Från oss går det levande ut.”[122] Boye och Olsson är på samma spår. De kräver en annorlunda syn på människan och strävar efter en förnyad humanism. Perspektivet kan beskrivas som relationellt, omtänksamt och ansvarsfullt. Det är inte Människan (Braidottis ”Homo universalis”) som ska stå i centrum utan det ”humanitära” i bemärkelsen det välgörande, omsorgsfulla eller vårdande.

Hagar Olssons iscensättningar av mellankrigstidens generationskonflikt kan även relateras till dagens situation. Många äldre

människor som innehar maktpositioner tar inte de unga på allvar eftersom de inte är villiga att överge sina väletablerade och bekväma strukturer, medan den unga generationen kräver stora förändringar för att förhindra en katastrof. Med tanke på den klimatsituation vi i dag befinner oss är Olssons appell, att för de ungas skull ta hand om en skadad värld, mycket aktuell.

En rörlig och brokig identitet

För att sammanfatta kan man konstatera att Hagar Olssons antifacism inte gick ihop med det dualistiskt strukturerade sättet att tänka världen som dominerade diskurserna under mellankrigstiden och efterkrigstiden. Hennes litterära och kritiska produktion under mellankrigstiden visar att hon inte accepterade fascismen och nationalsocialismen som politiska svar på längtan efter kulturell förnyelse. Tvärtom var hon en av dem som mycket tidigt varnade för att fascismen och nationalsocialismen skulle leda till ett nytt europeiskt krig. Olsson visar sig vara en representant för andra generationens nordiska kulturradikala. I likhet med Karin Boye krävde hon en ny och revolutionär humanism som kan anses grundläggande för hennes antifascistiska hållning.

Det finns även paralleller till en del tyska exilförfattare. Klaus Mann skrev att hans eget antifascistiska engagemang byggde på bekännelsen till en ”tillitsfull humanism” (”vertrauender Humanismus”). Begreppet, myntat av Konrad Heiden, står för övertygelsen, att man trots berättigad skepsis inte får ge upp tron på människorna och deras framtid.[123] I ett artikelfragment med titeln ”Den politiska narkosen” från 1944 tar Hagar Olsson också fasta på Heiden. Hon ser i Heidens bok *Der Fuehrer – Hitler's Rise to Power* (1944) en bekräftelse av sin egen samhällskritik, som hon fört fram redan under 1920-talet.[124] Heiden menar att nationalsocialisternas frammarsch i Tyskland framför allt kan förklaras med att tyskarna hade föredragit djävulen i stället för en existens som kändes meningslös och tom. Olsson skriver att hon är övertygad om att en seger över fascismen och nationalsocialismen inte kommer att garantera en långvarig fred, eftersom ideologiernas rötter inte har beaktats tillräckligt: ”Problemet idag är att ge denna djupare innebörd och värdighet, som

har dragits ned av en värld av materiella ting."[125] För Olsson är den västerländska livsstilen med sin överproduktion och överkonsumtion knuten till fascismen. Livsstilen erbjuder varken ett större sammanhang eller en hållbar tillfredsställelse, och därför blir människorna mottagliga för olika slags ideologier. Olssons diagnos påminner om filosofen och socialpsykologen Erich Fromms.[126] Liksom Fromm varnar Olsson i "Den politiska narkosen" för att det nationalsocialistiska Tyskland inte är ett undantagsfall:

> Redan aktningen för de döda och de till livslångt lidande dömda tvingar oss som blivit skonade att göra en kraftansträngning för att om möjligt förhindra att 'djävulen' som med sådana offer blivit slagen åter sticker upp huvudet – kanske i en ny och överraskande gestalt och från ett håll där man minst väntar att finna honom – och tar den försvarslösa människan i besittning.[127]

Här ligger enligt Olsson konstens och litteraturens ansvar. De borde "försvara" människorna genom att lyfta fram problem, men också stöda deras förhoppningar, så att de upplever tillvaron som meningsfull.

Olsson argumenterar för en kosmopolitisk identitet som hon utvecklar mot bakgrund av en mångkulturell finländskhet. I stället för att klamra sig fast vid det finlandssvenska isflaket beger hon sig ut på en robinsonad som påminner om Rosi Braidottis begrepp "europeiskt nomad-blivande" ("becoming-nomad of Europe"). Både Braidotti och Olsson kritiserar den klassiska manligt konnoterade västerländska humanismen som prioriterar förnuftet och intellektet samtidigt som den nedvärderar känslor och det kroppsliga, vilket gynnar en individualism som vägrar ta ansvar för sina handlingar och sin omvärld. En sådan individualism ligger inte bara bakom dagens miljöproblem, utan kan även försvaga demokratiska processer och gynna totalitära tendenser. Ur det här perspektivet är en ny humanism eller posthumanism nödvändig för att förebygga fascism. "Människan" borde enligt både Braidotti och Olsson inte vara ett statiskt koncept som stabiliserar gamla maktstrukturer, utan stå för en rörlig och brokig identitet som möjliggör en ansvarsfull frihet.

NOTER

1. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*; Holmström, ”Tiga eller tala?”, s. 151–156.
2. Jfr Domelöff, *Mätt med främmande mått*, s. 54–58; Strauß, ”Klassische Moderne”, s. 237–250.
3. Jfr von Lüttichau, ”’Deutsche Kunst’ und ’ Entartete Kunst’”, s. 97–99.
4. Bl.a. Henri Barbusse, Richard Coudenhove-Kalergi, Alexandra Kollontaj, Rosa Luxemburg, Heinrich Mann, Frans Masereel, Kurt Pinthus, Erich Maria Remarque, Ernst Toller, Franz Werfel och Bertolt Brecht. Jfr *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, 16.5.1933, s. 357; Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*; Holmström, *Hagar Olsson och den växande melankolin*.
5. Olsson, ”Dikten och illusionen”, s. 14–15.
6. Olsson, ”Ny mentalitet”, s. 431–434.
7. Olsson, *Jag lever*, s. 111.
8. Jfr Fridell, *Hagar Olsson och den nya teatern*, s. 10–12, 22.
9. Jfr Nolin (red.), *Kulturradikalismen*.
10. Jfr Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 24.
11. Diktonius, ”Muualla ja meillä”, s. 25.
12. Jfr Kogon, ”Richard Nikolaus Graf Coudenhove-Kalergi. Pan-Europa”, s. 242–243; Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 238.
13. Jfr om Olssons försök att etablera en Clarté-sektion i Finland Svensson, ”Clarté i Finland”, s. 157–177. Jfr även ett vykort av Karin Boye från 1930 till Hagar Olsson, där hon beskriver Clarté-ungdomens förtjusning i Olssons ungdomsroman *Det blåser upp till storm*. Kortet finns i Hagar Olssons brevsamling vid Åbo Akademis bibliotek.
14. Recensionen finns med i essäsamlingen *Tidiga fanfarer*, som kom ut 1953. Antologin utgavs av Nils-Gustaf Hahl, Hans Kutter, Erik Therman och E. N. Tigerstedt. I antologin finns bidrag av sexton författare med olika politiska bakgrund.
15. Citerad efter Olsson, *Tidiga fanfarer*, s. 92 f.
16. Citerad efter Olsson, *Tidiga fanfarer*, s. 92.
17. Citerad efter Olsson, *Tidiga fanfarer*, s. 92.
18. Olsson, ”Defensiv eller offensiv”, s. 178.
19. Polypen, ”I lupen”, s. 210.
20. Knapas, ”Språkstrid och högerextremism”, s. 142.
21. Olsson, ”Finländsk robinsonad”, s. 127.
22. Olsson, ”Finländsk robinsonad”, s. 127.
23. Olsson, ”Finländsk robinsonad”, s. 128–129.
24. Jfr Olsson, ”Finländsk robinsonad”, s. 129.
25. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 54.
26. Jfr Mai, *Europa 1918–1939*, s. 19.
27. Jfr Adorno, *Noten zur Literatur*, s. 413. Jfr även Backes & Jesse, *Vergleichende Extremismusforschung*.
28. ”Ett träsnitt i ord” är undertiteln till *Janne Kubik*.

29. Jfr Meurer-Bongardt, ”Total schräg?! Überlegungen zur finnländischen Erzähltradition”, s. 173–191; Tidigs, ”Multilingualism and (De)territorialization”, s. 573–586.
30. Jfr Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten*, s. 99; Wrede, ”Den finlandssvenska modernismens genombrott”, s. 47–66.
31. Olsson, ”Blåser det upp till storm?”, s. 41.
32. Olsson, ”Sovjetunionen under observation”.
33. Hagar Olssons samling 2.I.9, ÅAB. Jfr även Fridell, *Hagar Olsson och den nya teatern*, s. 20 f.; Holmström, *Hagar Olsson och den växande melankolin*, s. 251.
34. Om modernismdebatten jfr Söderling, *Drag på Parnassen. Del II*.
35. Olsson, ”Den nya revolutionära dikten”, s. 251.
36. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 92–94, 109–110. Om begreppet ”det tredje rikets” historia jfr. t.ex. Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*, s. 126–160; Vondung, Klaus, *Die Apokalypse in Deutschland*, s. 32; Stötzel, ”Drittes Reich”, s. 92–98.
37. Jfr Fromm, *Humanismus als reale Utopie*, s. 79.
38. Jfr Vondung, *Die Apokalypse in Deutschland*, s. 28–48; Anz, *Literatur des Expressionismus*, s. 45–49.
39. Olsson, ”Jag lever”, s. 152 f.
40. Jfr Lukács, ”Größe und Verfall des Expressionismus”, s. 153–173.
41. Jfr Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*, s. 261.
42. Jfr även Mai, *Europa 1918–1939*, s. 19.
43. Jfr t.ex. artiklarna i publikationen Wamper, Kellershohn & Dietzsch (Hrsg.), *Rechte Diskurspiraterien*. Här dras också linjer till mellankrigstiden. Jfr även artiklarna som samlas under rubriken ”Kultur und Medien” i Braun, Geisler & Gerster (Hrsg.), *Strategien der extremen Rechten*, s. 259–496.
44. I Hagar Olssons texter finns det vid sidan om de ovan nämnda begreppen även (några få) problematiska beskrivningar, som jag diskuterar i bidraget ”Wenn Literaturwissenschaftler übersetzen”, s. 157–160. Jfr även Leppänen & Svensson, ”Experiencing nature in Elin Wägner and Hagar Olsson” och Maria Mårsells doktorsavhandling *Fredstematikens kritiska potential. Feminism, militarism och kolonialism hos Frida Stéenhoff, Elin Wägner och Hagar Olsson*.
45. Bl.a. Wrede, ”Illusion – Utopi – Realism”, s. 277–281; Enckell, *Den unga Hagar Olsson*, s. 110–112; Karkama, ”Die Geburt der Utopie in der frühen Prosa Hagar Olssons”, s. 191. Däremot understryker Kristin Olssoni att hon inte förstår hur man kommer fram till en sådan bedömning. Jfr Olssoni, ”Hagar Olsson – trotserska och trösterska”, s. 11.
46. Olsson, *Jag lever*, s. 46.
47. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 192–198.
48. Jfr Mouffe, *Über das Politische*; Illouz, *Gefühle in Zeiten des Kapitalismus*; Nussbaum, *Politische Emotionen*.
49. Jfr Nussbaum, *Sex and Social Justice*, s. 71–80.
50. Salminen, ”Vägen till Weimar”, s. 118.
51. Det visar formuleringar som ”[e]n inlevelse i Olssons extrema art” eller ”Olsson snabbt nyktrade till”. Jfr Salminen, ”Vägen till Weimar”, s. 119.
52. *Tidevarvet* gavs ut i Sverige av en grupp kvinnor kring författaren Elin Wägner. Gruppen drev också Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad. Skolan erbjöd kvinnor från olika samhällsklasser en mångsidig bildning som

skulle hjälpa dem att bli myndiga medborgare. Gruppen var övertygad om att kvinnornas nyvunna rösträtt skulle möjliggöra en annorlunda politik. Jfr Eskilsson, ”Kvinnlig vänsterhållning och radikalism i 30-talets kultur- och samhällsdebatt”, s. 157–169. Jfr om Fogelstad-gruppen även Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*; Lennerhed & Witt-Brattström (red.), *Kvinnorna skall göra det!*; Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott*.

53. Olsson, ”Mot en ny kultursyntes?”.
54. Olsson, ”Aktuellt om Italien”.
55. Olsson, ”Aktuellt om Italien”.
56. Olsson, ”Aktuellt om Italien”.
57. Olsson, ”Aktuellt om Italien”.
58. Olsson, ”Aktuellt om Italien”.
59. Olsson, ”Från Falsterbo till Wien”.
60. Olsson, ”Man är tiden i hälarna”.
61. Jfr även Jänicke, ”Hagar Olsson mellan natt och dag”, s. 122–123 och Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 215–216.
62. I *Tidevarvet* publicerade Olsson några av sina centrala feministiska essäer. Jfr ”Den upproriska kvinnan I”, 4.7.1931; ”Den upproriska kvinnan II”, 11.7.1931; ”Den revolutionära kvinnosaken – dess mål och medel”, 22.8.1931. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 367–371.
63. Olsson, ”Förräderiet mot ungdomen”. Jfr om ungdomens situation i mellankrigstidens Europa även Reulecke, ”Utopische Erwartungen an die Jugendbewegung”, s. 199–218; Tenorth, ”Erziehungsutopien zwischen Weimarer Republik und Drittem Reich”, s. 175–198.
64. Olsson, ”Förräderiet mot ungdomen”.
65. Jfr Olsson, ”Skolungdomen och tiden”, *Allas krönika* 20.9.1930.
66. Olsson, ”Skolungdomen och tiden”.
67. Jfr Olsson, ”Dikten och illusionen”, s. 14 f. Jfr även Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 80–128.
68. Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*, s. 143: ”Realität heißt: Wirklichkeit plus Zukunft in ihr.” (Om inte annat nämns är översättningarna mina).
69. Olsson, ”Sigrid Backmans nya bok”, *Svenska Pressen* 28.10.1922.
70. I *På Kanaanexpressen* citeras den franska utopisten och författaren Etienne Cabet: ”Det är omöjligt att antaga, att människans bestämmelse är att vara olycklig på jorden.” Olsson, *På Kanaanexpressen*, s. 229. Budskapet kan betraktas som ett slags credo som präglade Olssons produktion. Jfr Meurer-Bongardt, ”Dagern låg som en skimrande yta av djupblått glas över gator och husfasader”, s. 12–33; Jfr om Karin Boyes ”radikala humanism” Domelöff, ”Karin Boye och den revolutionära humanismen”, s. 171–201.
71. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 16–30, 37–54.
72. Jfr Horn & Bergthaller, *Anthropozän zur Einführung*, s. 79–99.
73. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 19–36.
74. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 29.
75. Braidotti, *The Posthuman*, s. 30: ”[I]ndividualism breeds egotism and self-centredness; self-determination can turn to arrogance and domination; science is not free from its own dogmatic tendencies.”
76. Olsson, *På Kanaanexpressen*, s. 37.
77. Olsson, ”Mot en ny kultursyntes”.

78. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 384–390; 430–433.
79. Olsson, *Jag lever*, s. 79–80.
80. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 55–104; Hoppe & Lemke, *Neue Materialismen*; Löw et al., *Material Turn*.
81. Jfr också min artikel ”Die Kunst auf einem beschädigten Planeten zu leben”, s. 105–108, där jag relaterar Karin Boyes *Kallocain* till posthumanistisk teori.
82. Braidotti, *The Posthuman*, s. 53.
83. Braidotti, *The Posthuman*, s. 53: ”The becoming-nomad of Europe entails resistance against nationalism, xenophobia and racism, bad habits of old imperial Europe. […] It embraces a new political and ethnical project, by taking a firm stand also against the ‘Fortress Europe’ syndrome and reviving tolerance as a tool of social justice.”
84. Olsson, ”Ny mentalitet”, s. 432.
85. Olsson, ”Ny mentalitet”, s. 433.
86. Olsson, ”Ny mentalitet”, s. 432.
87. Olsson, ”Ny mentalitet”, s. 434.
88. Olsson, ”Finländsk robinsonad”, s. 130.
89. Braidotti, *The Posthuman*, s. 54: ”The project of developing a new kind of post-nationalist nomadic European identity is certainly challenging in that it requires dis-identification from established, national-bound identities. This project is political at heart, but it has a strong affective core made of convictions, vision and active desire for change. We can collectively empower these alternative becomings.”
90. ”Konkret och abstrakt utopi” är av Bloch myntade begrepp. Jfr Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, s. 163–166, 256–258.
91. Jenny Jarlsdotter Wikströms doktorsavhandling *Materiella vändningar. Läsningar av Parland, Lispector, Berg och Byggmästar* är intressant i den här kontexten, eftersom hon läser bl.a. modernisten Henry Parland ur ett nymaterialistiskt perspektiv.
92. Olsson, *På Kanaanexpressen*, s. 136.
93. Olsson, *På Kanaanexpressen*, s. 5.
94. Olsson, *På Kanaanexpressen*, s. 25.
95. Olsson, *På Kanaanexpressen*, s. 42.
96. Jfr Zilliacus, ”Snöbollskriget som frös bort”, s. 176–182.
97. I Hedvig Långbackas pro graduavhandling finns en bra överblick av receptionen av *Lumisota* 1939 (utg.), 1958 (urpremiär), 1981 (adaptionen av Lilla Teatern) och 1983 (premiär i Sverige). Jfr Långbacka, *Lumisota/Snöbollskriget 1939–1983*, s. 91–112.
98. Jfr Jänicke, ”Hagar Olsson mellan natt och dag”, s. 121 och Wrede, ”Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948”, s. 178, 188.
99. Jfr Wrede, ”Politiska ideologier och litteratur”; Meinander, *Finlands historia. Linjer, strukturer, vändpunkter*, s. 80–186; Jokisipilä, *Aseveljiä vai liittolaisia?*. Till skillnad från den stora ”vapenbrodern” föll demokratin i Finland aldrig. Dessutom fanns det inte någon systematisk statlig censur eller rasistiskt motiverad förföljelse och förintelse av judar eller andra minoritetsgrupper.

100. Jfr Olsson, *Tidig dramatik*, s. 209; Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 338 f.
101. Svartskjortorna, ”Mustapaidat” respektive ”Sinimustat”, var en beteckning för den fascistiska studentkåren i Finland, som hade sin förebild i Mussolinis ”Fasci di combattimento”. Även medlemmarna av den nationalsocialistiska ”Waffen-SS” betecknade man som ”Schwarzhemden”.
102. Jfr Olsson, *Tidig dramatik*, s. 165–166.
103. Olsson, *Tidig dramatik*, s. 183.
104. Färgsymboliken markerar den utopiska kontexten. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 134, 234–235.
105. Olsson, *Tidig dramatik*, s. 198.
106. Olsson, *Tidig dramatik*, s. 224.
107. Olsson, *Tidig dramatik*, s. 198.
108. Jfr Willner, ”Vänsternordism mellan krigen”, s. 79–80.
109. Jfr Jänicke, ”Hagar Olsson mellan natt och dag”, s. 124.
110. Jag citerar ur den svenska översättningen av Eva Stenius med titeln ”Snöbollskriget”. Manuskriptet finns i Hagar Olssons samling på Åbo Akademis huvudbibliotek under signaturen 6.I.1. Olsson, ”Snöbollskriget”, s. 2.
111. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 405–406.
112. Olsson, ”Snöbollskriget”, s. 7.
113. Olsson, ”Snöbollskriget”, s. 8.
114. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, s. 1297; kursivering i originalet. (”So steht Musik insgesamt an den Grenzen der Menschheit, aber an jenen, wo die Menschheit, mit neuer Sprache […], *erlangte Wir-Welt*, sich erst bildet. Und gerade die Ordnung im musikalischen Ausdruck meint ein Haus, ja einen Kristall, aber aus künftiger Freiheit, einen Stern, aber als neue Erde.”)
115. Jfr Olsson, ”Litterärt”, *Svenska Pressen* 15.10.1924
116. Braidotti, *Posthuman Knowledge*, s. 54. (”[N]ew collective subject, a ’we-are-all-in-this-together-but-we-are-not-one-and-the-same’ kind of subject.”)
117. Braidotti, *Posthuman Knowledge*, s. 41. (”[E]xplore the multi-faceted and differential nature of the collective ‘we’.”)
118. Braidotti, *Posthuman Knowledge*, s. 54. (”Posthuman subjectivity can be understood as a process of becoming in its own immanence and not in binary oppositional terms. It is a becoming other-than-the *Homo Universalis*.”)
119. Boye, *Kallocain*, s. 201. Jfr även Meurer-Bongardt, ”Die Kunst auf einem beschädigten Planeten zu leben”.
120. Jfr Koonz, *Mothers in the Fatherland*; Vinken, *Die Deutsche Mutter*.
121. Olsson, ”Snöbollskriget”, s. 44.
122. Boye, *Kallocain*, s. 112.
123. Jfr Mann, ”Deutsche Literatur im Exil. Ein Literaturbericht für amerikanische Leser”, s. 22.
124. Jfr Olsson, ”Den politiska narkosen”, Hagar Olsson samling, 6.II.2 ÅAB.
125. Olsson, ”Den politiska narkosen”.
126. Jfr Fromm, *Die Furcht vor der Freiheit*, s. 182–184; jfr även Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 438 f.
127. Olsson, ”Den politiska narkosen”.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Litteratur

Adorno, Theodor W., *Noten zur Literatur,* Frankfurt am Main: Suhrkamp 2003.

Anz, Thomas, *Literatur des Expressionismus,* Stuttgart: Metzler 2002.

Backes, Uwe & Eckard Jesse, *Vergleichende Extremismusforschung*, Baden-Baden: Nomos 2005.

Bloch, Ernst, *Erbschaft dieser Zeit,* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1977.

Bloch, Ernst, *Das Prinzip Hoffnung,* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1985.

Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, 16.5.1933.

Boye, Karin, *Kallocain*, Stockholm: Bonniers 1992.

Braidotti, Rosi, *The Posthuman,* Cambridge: Polity Press 2013.

Braidotti, Rosi, *Posthuman Knowledge,* Cambridge: Polity Press 2019.

Braun, Stephan, Alexander Geisler & Martin Gerster (Hrsg.), *Strategien der extremen Rechten. Hintergründe – Analysen – Antworten,* Wiesbaden: Springer 2016, s. 259–496.

Diktonius, Elmer, ”Muualla ja meillä”, *Ultra* 2/1922, s. 25.

Domelöff, Gunilla, ”Karin Boye och den revolutionära humanismen”, Bertil Nolin (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas,* Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion 1993, s. 171–201.

Domelöff, Gunilla, *Mätt med främmande mått. Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930–1935,* Hedemora: Gidlund 2001.

Enckell, Olof, *Den unga Hagar Olsson. Studier i finlandssvensk modernism II,* Stockholm: Wahlström & Widstrand 1949.

Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad,* Stockholm: Carlsson 1991.

Eskilsson, Lena, ”Kvinnlig vänsterhållning och radikalism i 30-talets kultur- och samhällsdebatt”, Bertil Nolin (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas,* Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion 1993, s. 157–169.

Fridell, Lena, *Hagar Olsson och den nya teatern. Teatersynen speglad i teaterkritiken 1918–1929 och i Hjärtats Pantomim*, diss., Göteborg: Göteborgs universitet, Litteraturvetenskapliga inst. 1973.

Fromm, Erich, *Humanismus als reale Utopie. Der Glaube an den Menschen,* Berlin: Ullstein 2005.

Fromm, Erich, *Die Furcht vor der Freiheit*, München: dtv 2006.

Holmström, Roger, ”Tiga eller tala? Om Hagar Olssons författarroll under fyrtiotalet”, András Masát & Péter Mádl (eds.), *Literature as Resistance and Counter-Culture. Papers of the 19th study Conference of the International Association for Scandinavian Studies*, Budapest: Hung. Assoc. for Scandinavian Studies 1993, s. 151–156.

Holmström, Roger, *Hagar Olsson och den öppna horisonten. Liv och diktning 1920–1945*, Helsingfors: Schildts 1993.

Holmström, Roger, *Hagar Olsson och den växande melankolin. Liv och diktning 1945–1978*, Helsingfors: Schildts 1995.

Hoppe, Katharina & Thomas Lemke, *Neue Materialismen,* Hamburg: Junius 2021.
Horn, Eva & Hannes Bergthaller, *Anthropozän zur Einführung,* Hamburg: Junius 2019.
Illouz, Eva, *Gefühle in Zeiten des Kapitalismus. Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2004,* 5. uppl., Frankfurt am Main: Suhrkamp 2015.
Jarlsdotter Wikström, Jenny, *Materiella vändningar Läsningar av Parland, Lispector, Berg och Byggmästar,* diss., Umeå: Umeå universitet 2020.
Jokisipilä, Markku, *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Saksan liitosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin-sopimus,* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004.
Jänicke, Gisbert, ”Hagar Olsson mellan natt och dag”, *Nya Argus* nr 6–7, 1987, s. 121–126.
Karkama, Pertti, ”Die Geburt der Utopie in der frühen Prosa Hagar Olssons”, George C. Schoolfield & Laurie Thompson (eds.), *Two Women Writers from Finland. Edith Södergran (1892–1923) and Hagar Olsson (1893–1978). Papers from the Symposium at Yale University, October 21–23,* Edinburgh: Lockharton Press 1993, s. 183–179.
Knapas, Rainer, ”Språkstrid och högerextremism”, Clas Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet,* Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2000, s. 140–142.
Knutson, Ulrika, *Kvinnor på gränsen till genombrott. Grupporträtt av tidevarvets kvinnor,* Stockholm: Bonniers 2004.
Kogon, Eugen, ”Richard Nikolaus Graf Coudenhove-Kalergi. Pan-Europa”, Walter Jens (Hrsg.), *Kindlers Neues Literatur Lexikon* 4, München: Kindler 1989, s. 242–243.
Koonz, Claudia, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, New York: St. Martin's Press 1987.
Leppänen, Katarina & Therese Svensson, ”Om naturupplevelser hos Elin Wägner och Hagar Olsson”, *Tidskrift för genusvetenskap* 36(4)–37(1)/2015–2016, s. 13–31.
Lennerhed, Lena & Ebba Witt-Brattström (red.), *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad – som idé, text och historia,* Huddinge: Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola 2002.
Lukács, Georg, ”Größe und Verfall des Expressionismus”, *Internationale Literatur* nr 1, 1934, s. 153–173.
von Lüttichau, Mario-Andreas, ”’Deutsche Kunst’ und ’Entartete Kunst’: Die Münchener Ausstellungen 1937”, Peter-Klaus Schuster (Hrsg.), *Nationalsozialismus und ’Entartete Kunst’. Die ’Kunststadt’ München 1937*, 3. uppl. München: Prestel Verlag 1988, s. 97–99.
Långbacka, Hedvig, *Lumisota/Snöbollskriget 1939–1983*, avhandling pro gradu i litteraturvetenskap, Åbo: Åbo Akademi 1988.
Löw, Christine, Katharina Volk, Imke Leicht & Nadja Meisterhans (Hrsg.), *Material turn: Feministische Perspektiven auf Materialität und Materialismus*, Leverkusen-Opladen: Verlag Barbara Budrich 2017.
Mai, Gunther, *Europa 1918–1939. Mentalität, Lebensweise, Politik zwischen den Weltkriegen,* Stuttgart: Kohlhammer 2001.

Mann, Klaus, ”Deutsche Literatur im Exil. Ein Literaturbericht für amerikanische Leser” (1938), Klaus Mann, *Zweimal Deutschland. Aufsätze, Reden, Kritiken 1938–1942*, Hamburg: Rowohlt 1994.
Meinander, Henrik, *Finlands historia. Linjer, strukturer, vändpunkter*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2006.
Meurer-Bongardt, Judith, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet oder eine Reise zum Mittelpunkt des Menschen. Utopisches Denken in den Schriften Hagar Olssons,* diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2011.
Meurer-Bongardt, Judith, ”’Dagern låg som en skimrande yta av djupblått glas över gator och husfasader.’ Intermedialitet, heterotopi och utopi i Hagar Olssons roman På Kanaanexpressen (1929)”, *Svanen/Joutsen* 2015, s. 12–33.
Meurer-Bongardt, Judith, ”Wenn Literaturwissenschaftler übersetzen – Überlegungen zur Übertragung finnlandschwedischer Klassiker ins Deutsche”, Marja Järventausta, Liisa Laukkanen & Christoph Parry (Hrsg./toim.), *Kontextwechsel. Zur gegenseitigen Vermittlung finnischer und deutscher Literatur durch Übersetzung/ Kontekstinvaihto. Käännökset suomalaisen ja saksalaisen kirjallisuuden välittäjinä*, München: iudicum 2015, s. 149–166.
Meurer-Bongardt, Judith, ”Die Kunst auf einem beschädigten Planeten zu leben. Der dystopische Roman als Erzählform des Anthropozäns am Beispiel nordeuropäischer Literatur”, *diegesis* 9, 2020:2, s. 96–121.
Meurer-Bongardt, Judith, ”Total schräg?! Überlegungen zur finnländischen Erzähltradition am Beispiel von Elmer Diktonius’ Janne Kubik (1930), Rosa Liksoms kreisland (1996) und Johanna Sinisalos Auringon ydin (2013)”, Dörthe Horstschäfer, Stephan Michael Schröder & Päivi Toivio-Kochs (Hrsg.), *Verbinden – verknüpfen – vermitteln. Festschrift für Marja Järventausta*, Berlin: Nordeuropa-Institut 2022, s. 173–191.
Mouffe, Chantal, *Über das Politische. Wider die kosmopolitische Illusion*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2007.
Mårsell, Maria, *Fredstematikens kritiska potential. Feminism, militarism och kolonialism hos Frida Stéenhoff, Elin Wägner och Hagar Olsson*, diss., Stockholm: ellerströms 2024.
Nolin, Bertil (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas,* Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion 1993.
Nussbaum, Martha C., *Sex and Social Justice,* New York/Oxford: Oxford University Press 1999.
Nussbaum, Martha C., *Politische Emotionen. Warum Liebe für Gerechtigkeit wichtig ist,* Berlin: Suhrkamp 2016.
Olsson, Hagar, ”Sigrid Backmans nya bok”, *Svenska Pressen* 28.10.1922.
Olsson, Hagar, ”Den nya revolutionära dikten”, *Nya Argus* nr 20, 1924, s. 250–252.
Olsson, Hagar, ”Litterärt”, *Svenska Pressen* 15.10.1924.
Olsson, Hagar, ”Dikten och illusionen”, Hagar Olsson, *Ny generation*, Helsingfors: Schildts 1925, s. 7–16.
Olsson, Hagar, ”Finländsk robinsonad”, *Quosego* nr 3, 1928, s. 127–130.
Olsson, Hagar, *På Kanaanexpressen,* Helsingfors: Schildts 1929.
Olsson, Hagar, ”Defensiv eller offensiv”, *Quosego* nr 4, 1929, s. 178–180.
Olsson, Hagar, ”Aktuellt om Italien”, *Svenska Pressen* 24.5.1930.

Olsson, Hagar, ”Skolungdomen och tiden”, *Allas krönika* 20.9.1930.
Olsson, Hagar, ”Förräderiet mot ungdomen”, *Tidevarvet* 20.12.1930.
Olsson, Hagar, ”Ny mentalitet”, *Finsk Tidskrift* nr 1, 1930, s. 431–434.
Olsson, Hagar, ”Sovjetunionen under observation”, *Svenska Pressen* 11.4.1931.
Olsson, Hagar, ”Den upproriska kvinnan I”, *Tidevarvet* 4.7.1931.
Olsson, Hagar, ”Den upproriska kvinnan II”, *Tidevarvet* 11.7.1931.
Olsson, Hagar, ”Den revolutionära kvinnosaken – dess mål och medel”, *Tidevarvet* 22.8.1931.
Olsson, Hagar, ”Blåser det upp till storm?”, *Svensk Ungdom* nr 4, 1931.
Olsson, Hagar, ”Från Falsterbo till Wien”, *Svenska Pressen* 7.6.1932.
Olsson, Hagar, ”Man är tiden i hälarna”, *Tidevarvet* 16.9.1933.
Olsson, Hagar, ”Mot en ny kultursyntes?”, *Tidevarvet* 15.9.1934.
Olsson, Hagar, *Jag lever,* Helsingfors: Schildts 1948.
Olsson, Hagar, *Tidiga fanfarer,* Helsingfors: Schildts 1953.
Olsson, Hagar, ”Det blåa undret”, Hagar Olsson, *Tidig dramatik*, Helsingfors: Schildts 1962.
Olsson, Hagar, ”Snöbollskriget”, övers. Eva Stenius, Hagar Olssons samling 6.I.1., Handskriftssamlingarna, Åbo Akademis bibliotek, Åbo.
Olsson, Hagar, ”Den politiska narkosen”, Hagar Olsson samling, 6.II.2., Handskriftssamlingarna, Åbo Akademis bibliotek, Åbo.
Olssoni, Kristin, ”Hagar Olsson – trotserska och trösterska”, *Horisont* nr 5, 1993, s. 11–15.
Polypen, ”I lupen”, *Quosego* nr 4, 1929, s. 210.
Reulecke, Jürgen, ”Utopische Erwartungen an die Jugendbewegung 1900–1933”, Wolfgang Hardtwig (Hrsg.), *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*, München: Oldenbourg Verlag 2003, s. 199–218.
Salminen, Johannes, ”Vägen till Weimar. Kulturklimatet i Finland på 1930- och 1940-talet”, *Nya Argus* 6–7/1987, s. 116–120.
Strauß, Frithiof, ”Klassische Moderne”, Jürg Glauser (Hrsg.), *Skandinavische Literaturgeschichte,* Stuttgart/Weimar: Metzler 2006, s. 237–250.
Stötzel, Georg & Thorsten Eitz (Hrsg.), *Zeitgeschichtliches Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Schlüsselwörter und Orientierungsvokabeln*, Hildesheim/Zürich/New York: Olms 2003.
Svensson, Helen, ”Clarté i Finland”, Torsten Steinby (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 54, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1979, s. 157–177.
Söderling, Trygve, *Drag på Parnassen. Del II. Modernistdebatten. Sak, person och fält i en finlandssvensk litteraturdebatt år 1965,* Helsingfors: Nordica, Helsingfors universitet 2008.
Tenorth, Heinz-Elmar, ”Erziehungsutopien zwischen Weimarer Republik und Drittem Reich”, Wolfgang Hardtwig (Hrsg.), *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*, München: Oldenbourg 2003, s. 175–198.
Tidigs, Julia, ”Multilingualism and (De)territorialization in the Works of Elmer Diktonius”, Hubert van den Berg et al. (eds.), *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1900–1925,* Leiden: Brill 2012, s. 573–586.

Wamper, Regina, Helmut Kellershohn & Martin Dietzsch (Hrsg.), *Rechte Diskurspiraterien. Strategien der Aneignung linker Codes, Symbole und Aktionsformen,* Münster: Unrast-Verlag 2010.
Willner, Sven, ”Vänsternordism mellan krigen”, Sven Willner, *Mellan tvång och frihet. Essäer av Sven Willner*, Helsingfors: Boklaget 1989, s. 77–90.
Vinken, Barbara, *Die Deutsche Mutter. Der lange Schatten des Mythos,* München/Zürich: Piper 2001.
Vondung, Klaus, *Die Apokalypse in Deutschland,* München: dtv 1988.
Wrede, Johan, ”Illusion – Utopi – Realism. Edith Södergran, Hagar Olsson och Finland omkring 1920”, *Finsk Tidskrift* nr 7, 1974, s. 273–282.
Wrede, Johan, ”Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948”, Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister. Studier i finlandssvensk 1900- talslitteratur*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1986, s. 169–194.
Wrede, Johan, ”Den finlandssvenska modernismens genombrott. En studie i idéernas sociala dynamik”, Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister. Studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur,* Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1986, s. 41–69.
Zilliacus, Clas, ”Snöbollskriget som frös bort. Hagar Olsson och dramatiken år 1939”, Roger Holmström, Krister Segerberg & Clas Zilliacus (red.), *Pegas och snöbollskrig. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Sven Linnér på hans 60-årsdag den 18 augusti 1979 av hans vänner i Humanistiska Fakulteten vid Åbo Akademi*, Åbo: Åbo Akademi 1979, s. 171–185.

AAPO ROSELIUS

”DET DEMOKRATISKA EUROPA KNAKA I SINA FOGAR”

Den finlandssvenska skolungdoms- och studentrörelsen i början av 1930-talet

När redaktören Per Olov Barck i slutet av 1930-talet blickade tillbaka på sina studieår i början av decenniet beskrev han sig tillhöra ”Lappogenerationen”. Med detta syftade han inte på en ideologisk tillhörighet utan på en specifik tid som präglats av det spänningsfält som uppstått i samband med den högerradikala och utomparlamentariska Lapporörelsens framgång i början av 1930-talet. Inom den finlandssvenska skolungdoms- och studentvärlden såg Barck och hans liberalt sinnade meningsfränder hur allt fler kände dragning till de fascistiska rörelserna i Europa och hur den inhemska Lapporörelsen även i Finland introducerade en högerradikal massrörelse med tydliga kontinentala förebilder. Många av de liberalt sinnade finlandssvenska studenterna slängde sig in i den ideologiska kampen, vars bataljer utspelades under debattkvällar, föredragsaftnar, studentkårsfester och framför allt i de finlandssvenska studenternas språkrör *Studentbladet*. En liknande kamp fördes även inom den finlandssvenska skolungdomsrörelsen som under mellankrigstiden stod nära den akademiska ungdomen och de facto leddes av studenter och

elever från läroverkens äldre klasser. Under de kampglada studieåren som P. O. Barcks ”Lappogeneration” upplevde saknades varken glöd eller hängivelse. I sin tillbakablick försäkrade Barck att han under de hätska kampåren hatat ”alla högermän med en lidelse som ännu väcker min förundran”. [1]

Splittringen och politiseringen inom den finlandssvenska akademiska ungdomen i början av 1930-talet reflekterade och accentuerade en redan tidigare existerande tudelning av den finlandssvenska eliten – till vilken en majoritet av studenterna ännu under mellankrigstiden hörde. Sedan början av seklet kunde man urskilja två grupperingar. Den första var en laglighetsbetonad och liberalt sinnad gruppering som ofta stod i nära förhållande till statsapparaten och kulturella institutioner. Denna länge dominerande gruppering hade som motvikt en mer högerbetonad, aktivistisk gruppering med nära koppling till affärslivet.[2] Mellan dessa kluster fanns förutom ideologiska skiljelinjer även olika syn på språk- och nationalitetsfrågan, vilket framträdde tydligt i 1930-talets nya politiska verklighet. Uppeggade av den högerradikala svängningen såväl i Europa som i Finland ställde en del finlandssvenska högerkretsar krav på en omvärdering av svenskhetspolitiken och ansåg att finlandssvenskarna borde visa förståelse för Storfinlandsideologin och den militanta nationalismen som florerade i många finskspråkiga miljöer – inte minst i finska skolungdoms- och studentkretsar.[3]

I detta kapitel granskar jag hur den fascistiska entusiasmen spred sig bland de finlandssvenska studentleden och hur den liberala motreaktionen formade sig. Kapitlet berör även den finlandssvenska läroverksungdomen som genom Finlands svenska skolungdomsförbund och dess tidning *Svensk Ungdom* drogs med i den politiska debatten. Fokus ligger tidsmässigt på de första åren av 1930-talet. Det är under dessa år, 1930–1933, som extremhögern växte till en betydande politisk rörelse i Finland samtidigt som Adolf Hitler lyckades ta makten i Tyskland och bli den ledande stjärnan i den fascistiska revolutionen i Europa.

Äktfinskhet och östsvenskhet

Vid en granskning av de ideologiska stormarna inom den finlandssvenska studentungdomen i början av 1930-talet, finns det orsak att blicka tillbaka på det ideologiska landskap som utvecklades under 1920-talet. Den av P. O. Barck proklamerade Lappogenerationen var en del av efterkrigsgenerationen, ett begrepp som använts såväl av samtiden som eftervärlden för att beskriva dem som blev vuxna under mellankrigstiden. Begreppet visar framför allt människornas uppfattning om första världskrigets omvälvande betydelse för de efterkommande leden. Under 1920-talet bestod Finlands läroverk och högskolor av elever, studenter och lärare som personligen upplevt eller på nära håll följt med världskriget, den finska motståndsrörelsen (aktivismen), den röda revolutionen, den vita arméns seger i inbördeskriget 1918 samt etableringen av Finland som en självständig stat i ett nytt nationalstats-Europa. I denna starkt formativa upplevelse ingick även en självförståelse, som levde kvar under hela

Ett satirporträtt av Per Olov Barck i Studentbladet *7–8/1933. Under sina studieår hörde Barck till de mest fräna kritikerna av högerradikalismen.*

mellankrigstiden, om att det uttryckligen var läroverksungdomen och studenterna som skulle forma framtiden. ”Framtiden bär vi i vår hand, vi är en generation som världen väntar på”, skrev den unga blivande politikern och redaktören Jan-Magnus Jansson om efterkrigsgenerationen.[4] En följd av dessa högt ställda förväntningar och ideal var en återkommande kritik av ungdomens likgiltighet, egennytta och lättja. Harry Kommonen, Finlands svenska skolungdomsförbunds ordförande 1929, delade många ungdomsledares uppfattning när han kritiserade mellankrigstiden som ytlig och nöjeslysten samt förfasade sig över hur även den finlandssvenska skolungdomen spenderade sin tid på caféer eller vid radion ”för att lyssna på konserter från kontinenten”.[5] Samhällets förväntningar och de ungas självförståelse medverkade till att det politiska trängde innanför läroverkens och högskolornas väggar. Det skapade ofta en upplevelse av liminalitet, en känsla av att leva i ett gränstillstånd mellan något som försvunnit och en framtid som var oklar. ”Det räcker inte med att flyta, man måste också flyta någonstans, i någon riktning”, analyserade Jansson sin egen tids ungdom.[6]

I en tid då endast en tiondel av årskullarna gick i läroverk och där studenternas antal uppgick till ett par tusen årligen (cirka 3 procent av åldersklassen), var det knappast överraskande att en stor del av eleverna och studenterna tillhörde övre medel- eller överklassen, en klasstillhörighet som var speciellt tydlig bland finlandssvenskar. Relativt sett fanns det under 1920-talet dubbelt fler svenskspråkiga än finskspråkiga läroverkselever, ett förhållande som återspeglades även i högskolorna. En orsak var att läroverkseleverna ännu till stor del kom från städerna och bland stadsbefolkningen var de svenskspråkigas andel relativt sett stor. Förutom att eleverna i de högre läroverksklasserna och studenterna i högskolorna kunde förvänta sig att inta ledande positioner i samhället och näringslivet, fanns det även en politisk tradition. Allt sedan det moderna politiska livet inleddes i Finland i slutet av 1800-talet hade studenter och deras sammanslutningar haft en betydande roll i den politiska debatten. Denna tradition och roll fortsatte även efter självständigheten, vilket betydde att studentföreningarnas röster och tankar fick stor genomslagskraft.[7]

Den rätt homogena sociala bakgrunden bidrog till att studentvärlden snarare upprätthöll än motarbetade samhällets sociala skiljelin-

jer. Den nästintill ogenomträngliga muren låg mellan arbetarrörelsen och det borgerliga Finland, en mur som förstärktes av upplevelserna från inbördeskriget 1918. I stället för en uppdelning längs en politisk vänster–höger-axel skedde mobiliseringen bland studenterna snarast kring graden av nationalistisk övertygelse och språkidentiteten. Under mellankrigstiden ökade kraven på att finska språket skulle ges en allt starkare ställning inom samhällets alla områden. Speciellt den högre utbildningen som traditionellt haft en kraftig överrepresentation av svenskspråkiga hamnade i blickfånget. Det ställdes krav på att minska antalet svenskspråkiga läroverk, kringskära möjligheterna att studera på svenska samt att förfinska Helsingfors universitet, och bland finlandssvenskarna fanns en ökad oro för språkgruppens ställning. Språket delade mellankrigstidens skol- och studentvärld i två läger.[8]

Påfallande för 1920-talets Finland var de ultranationalistiska idéernas framgång inom den finskspråkiga skol- och studentvärlden. Studentorganisationen Akademiska Karelen-Sällskapet (Akateeminen Karjala-Seura, AKS) och dess systerorganisation Naisylioppilaiden Karjala-Seura (NYKS) grundades 1922 i spåren efter de misslyckade frikårskampanjerna i Fjärrkarelen. Under perioden 1918–1922 organiserades i Finland ett tiotal frikårer med målet att erövra områden av Ryssland för att skapa ett Storfinland. Frikårerna lockade ett stort antal läroverkselever, som drömde om krigiska stordåd och äventyr.

AKS med sina hemliga inträdesceremonier och olika ritualer blev snabbt dominerande i det finskspråkiga studentlivet. Organisationen propagerade för ett Storfinland med starkt fokus på frändefolksideologin, nationens enande samt ett öppet hat av allt ryskt. Redan under första hälften av 1920-talet började AKS propagera för äktfinskhet och utvidgade sin verksamhet till läroverken. Det tidigare kulturellt inriktade skolungdomsförbundet Koulunuorison liitto upphörde med sin verksamhet på grund av trycket från de mer radikala och militanta organisationerna. Inom läroverkens konvent grundades speciella Karelenföreningar (Oppikoulujen Karjala-Seurat) för att föra fram en chauvinistisk och äktfinsk ideologi.[9] Den aggressiva nationalismen fann en lämplig fiende i landets svenskspråkiga. Skolungdomstidningen *Ajatar* var redo att acceptera våldshandlingar:

> Hos Finlands finskspråkiga skolungdom verkar idag en stark rörelse, som inte tolererar den i vårt land så allmänt frodade svenskheten. Denna åsikt kan leda till aktioner, som även många finnar, för att inte tala om svenskar, anser utgöra illgärningar. Då man med stränghet fördömer dessa dåd, måste man dock komma ihåg att det bland vår ungdom har väckts en nationalkänsla, som inte ens de strängaste domar och straff kan kväva.[10]

Den politiska radikalismen bland läroverkselever i början av 1920-talet var inte förbehållen de finskspråkiga. När Finlands svenska skolungdomsförbund (FSS) grundades i början av 1921 skedde det starkt förankrat i en radikal östsvensk ideologi, som drog skarpa gränslinjer till det finska Finland. Förbundets ledande medlemmar framhöll en pågående ”kamp mellan de bägge nationaliteterna” och ansåg att finlandssvenskarna var ”fastkedjade vid majoriteten” och tvungna att ”släpas med på alla demokratins, dumhetens och den politiska omogenhetens irrfärder”.[11] Men snart skedde en förändring. Medan den finskspråkiga skol- och studentvärlden radikaliserades ytterligare tog utvecklingen en annan riktning bland de svenskspråkiga. Regeringsformen 1919, som slog fast att både finska och svenska är nationalspråk, samt språklagen från 1922 lugnade situationen bland dem som varit rädda för språkgruppens framtida existens. Den aggressiva retoriken som färgat skolungdomsförbundet försvann i samma takt som östsvenskhetsrörelsen ebbade ut.[12]

Medan det politiska inom den finskspråkiga skolungdomsvärlden till stor del uppfattades som AKS-dominerad äktfinskhet och drömmar om ett Storfinland, var det lätt för den finlandssvenska studenten att positionera sig kritiskt till radikal nationalism. Under 1920-talet gick det finlandssvenska studentlivet ut på att skapa en egen plattform för sin verksamhet och ta avstånd från en allt fränare äktfinsk agitation. År 1929 bröt sig de svenska studentkårernas gemensamma delegation ut ur det tvåspråkiga Studentkårernas förbund och grundade på hösten 1930 Finlands svenska studentkårsförbund.[13] Orsaken till uppbrottet från det gemensamma förbundet var de äktfinska kampanjerna. Speciellt kampanjen för de finskspråkigas situation i Västerbotten i Sverige ansågs vara provocerande och uppfattades som inblandning i grannlandets inrikespolitik.[14] Medan 1920-talet

politiskt sett var passivt bland de finlandssvenska studenterna skulle följande årtionde skaka om studentlivet utifrån politiska ideologier och skapa nya identifikationer.

”Radikalt högerbetonad”

Den högerradikala vågen som nådde Finland i slutet av 1929 främst i form av Lapporörelsen skakade om samhällsklimatet på alla nivåer. Lapporörelsens framgång skapade utrymme för en mängd åsikter och idéer som tidigare existerat i marginalen av den offentliga diskussionen. Plötsligt var även de stora tidningarna och partierna tvungna att analysera det nya elementet i samhällslivet och hitta orsaker och förståelse för fenomen som tidigare snarast förlöjligats. Lappomanin betydde inte en tvär omvändning från högerpolitik till fascistisk politik. Det var snarast fråga om ett brett spektrum inom en nationalistisk politik som rev ner gamla uppfattningar om vad som var acceptabelt och rumsrent. Det som tidigare hade yttrats vid konspiratoriska testosteronstinna tillställningar kunde nu deklareras inför stora medborgarmöten. Samtidigt skedde en glidning mot en politik som alltmer tog efter fascismens mål och metoder. Det politiska fältet var satt i rörelse och ingen kunde förutspå följderna. I likhet med de fascistiska rörelserna i Europa utgjorde antikommunismen även i Finland en viktig utgångspunkt i radikaliseringen. I Finland med sin inbördeskrigs/revolutionshistoria och närhet till Sovjetunionen var antikommunismen ett effektivt sätt att mobilisera det borgerliga Finland. Grunderna för en ultranationell, antidemokratisk och liberalfientlig rörelse hade funnits under hela 1920-talet men fick ett bredare stöd först med de ekonomiskt oroliga åren kring 1930, vilket gjorde det lättare för olika grupperingar att ansluta sig till en radikal retorik och ifrågasätta det rådande systemet.[15]

Inom studentvärlden hade Akademiska Karelen-Sällskapet gjort ultranationalismen rumsren i finskspråkiga kretsar. En finlandssvensk motsvarighet saknades fram till tiden för Lapporörelsen. Den innebar en uppluckring av den tidigare konstellationen där ultranationalism gick hand i hand med äktfinskhet. I högerradikalismens tecken där den enade nationen stod över allt annat räcktes nu en hand över språkgränsen, vilket gjorde det möjligt att ta med det finlandssvenska

i den nya rörelsen. Den nya gränsen skulle dras enligt ideologiska, inte språkpolitiska linjer. För många på högerkanten verkade den nya vågen möjliggöra en förlikning och ett slut på den långa språkstriden. Dessa förhoppningar visade sig dock snart vara felaktiga. Lappotiden skapade i stället splittring såväl inom Svenska folkpartiet som inom andra finlandssvenska miljöer så som studentvärlden.[16]

Inom det finlandssvenska politiska livet kom Lapporörelsen till uttryck genom högerfraktionen i Svenska folkpartiet. Efter att fraktionen inte lyckades skapa sig en majoritet inom partiledningen organiserade den sig i Nyland inför riksdagsvalet hösten 1930 under kandidatlistan Gruppen för borgerlig samverkan. Gruppen gick in för att ”i fosterländskt intresse samarbeta med de finska borgerliga partierna” och försöka åstadkomma en markant förändring i finlandssvenskarnas syn på politik och utmana Svenska folkpartiets traditionella linje. Till gruppens påskyndare och ledare hörde bankiren P. H. Norrmén, som ingick i Lapporörelsens inre krets, och bokförläggaren Bertel Appelberg. Bägge var kända som ledande finlandssvenska Lappoanhängare och intog även en ledande ställning inom den studentorganisation som skulle följa valkampen 1930.[17]

Aktiva Studentförbundet

Den finlandssvenska Lappomobiliseringen, och den påföljande schismen inom Svenska folkpartiet, gjorde sig snabbt kännbar i studentkretsarna. Initiativtagarna var ett antal studenter som engagerat sig i riksdagsvalskampanjen hösten 1930 för Svenska folkpartiets Lappogruppering. Uppeggade av Lappoandan och uppbackade av äldre partimedlemmar grundade de i början av 1931 det högerradikala Aktiva Studentförbundet (”Aktivisterna”).[18] Den nya organisationen bestod av färgstarka personligheter. Jägaraktivisten Bertel Appelberg var den självklara ordföranden för förbundet medan författaren Örnulf Tigerstedt, med de ”världshistoriska vyerna och det intensiva temperamentet”, verkade som vice ordförande. I styrelsen, som bestod av representanter från de olika svenskspråkiga studentkorporationerna, fanns bland annat ”den asketiske och militante katolikern” Jarl Gallén, ”den eftertänksamme och sympatiske Göran Stenius och ”en av förbundets bästa hjärnor” Torsten G. Aminoff.[19]

Aktiva Studentförbundet ville skapa en gemensam front i Lappoanda. Detta betydde krav på stark regeringsmakt, en kritisk syn på parlamentarismen och partisystemet samt kritik mot allt som luktade kommunism. ”Aktivisternas” uppgift var att ”väcka en ansvarsfylld insikt om det moderna samhällslivets krav och Finlands historiska uppgifter som den västerländska kulturens bålverk mot öster”. Enligt Appelberg var förbundets politiska mål att ”i en eller annan form få en bestående motvikt mot ett ohejdat majoritetsvälde i riksdagen”.[20] För Jarl Gallén betydde Aktiva Studentförbundet att man accepterat ”de nya vindarna och det goda de föra med sig”, med syftning på antidemokratiska högerradikala rörelser i Europa.[21]

Aktiva Studentförbundet lyckades snabbt etablera sig som ledande kraft inom Finlands svenska studentkårsförbund och i dess språkrör *Studentbladet*.[22] ”Aktivisterna” uppträdde första gången i offentligheten i mars 1931 då P. H. Norrmén höll ett föredrag om det demokratiska statsskickets fördärvlighet i skapandet av nationell enighet och stark ekonomi.[23] Inom de mer liberala kretsarna var man förbryllad över nykomlingen.[24] Redan i aprilnumret av *Studentbladet* 1931, som de facto var Aktiva Studentförbundets specialnummer, blev det klart för de flesta vad den nya studentorganisationen hade som mål. I ledaren hyllade Bertel Appelberg den politiskt aktiva studenten och krävde kritisk granskning av slagord så som ”demokrati”, ”sociala reformer” och ”klasskamp”. Gustav Donner, som följande år skulle utses till docent i historia vid Åbo Akademi och 1932–1935 verkade som ordförande för Studentkårsförbundet, skrev om riksdagens oduglighet och den urartade demokratin. Han ansåg att fascismen hade ”lyckats åstadkomma storartade arbetsresultat i samarbetets anda” och menade att fascismen hade gett bestående värden åt de västerländska samhällena. All inbördes splittring var negativ: ”folket måste arbeta, ej politisera, och de dugligaste arbetarna må sedan med gemensamma krafter styra.”[25]

I språkfrågan följde Aktiva Studentförbundet den finlandssvenska Lappofraktionen och ville skapa en bro till det finskspråkiga Finland. Anhängarna ansåg det kränkande att föra fram språkmotsättningar i en tid då man borde skapa enighet. Den tidigare ordföranden för Studentkårsförbundet Karl-Gustaf Fogelholm beskylldes för att vara alltför ”svenskt nationalistiskt betonad” efter att han i sitt tal

på Studenthusets 60-årsjubileum 1930 kritiserat Helsingfors studentkårs behandling av sina svenskspråkiga medlemmar.[26] Bland andra P. H. Norrmén, som beskrivits som Aktiva Studentförbundets ideolog, ansåg att språkstriden tillspetsats på grund av det parlamentariska systemet och dess demokratiska val och partistrider.[27]

Utåt ville Aktiva Studentförbundet se sig som ”ett fritt forum, där medlemmarna oberoende av sin konservativa, högerliberala eller kanske fascistiska inställning kunnat fördjupa sina kunskaper och förtroendefullt debattera tidens problem”.[28] Intresset för fascismen var starkt, vilket kan ses i programutbudet. År 1932 höll författaren Örnulf Tigerstedt föredrag om det aktuella politiska läget i Tyskland och följande år ordnade ”aktivisterna” en föredragsserie om fascismen med Edvard Gummerus, Jarl Gallén och Gunnar Mickwitz som föreläsare. Den finska nationalsocialismens förespråkare Arvi Kalsta höll föredrag om sitt parti, Finlands Folkorganisation, medan R. G. Kalliala berättade om Akademiska Karelen-Sällskapet och Dr Ohling, som var medlem i Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiet och verkade i Uppsala med titeln Auslandsgauleiter, talade om nationalsocialismen i Tyskland.[29]

Aktiva Studentförbundets agenda för nationell enighet, som krävde ett närmande av språkgrupperna, vann aldrig en större spridning. Jarl Gallén grämde sig i *Studentbladet* 1933 över hur landets svenskar hade så pass lite förståelse för den storfinska tanken.[30] Orsaken till ointresset för nya öppningar var äktfinskhetens starka framfart inom universitetsvärlden, vilket omöjliggjorde ett trovärdigt samarbete över språkgränsen.

Motståndet

Aktiva Studentförbundets intåg i den finlandssvenska studentvärlden skedde i en tid när Lapporörelsen präglade det politiska fältet och där det även bland finlandssvenska studenter vädrades ”vårluft för nazismen”.[31] För de liberala kretsarna inom den finlandssvenska studentungdomen var det svårt att bilda en effektiv front mot aktivisterna. De radikalas framfart gjorde att liberalerna kände sig trängda. I stället för att bilda en tydlig front mot högerradikalismen förde man

fram vikten av att vara ”opolitisk” och hålla studentvärlden utanför politiken.

En del liberalt sinnade finlandssvenska studentkretsar hade försökt få i gång en mer politisk aktion i början av 1930. I mars 1930 grundade de Akademiska Vänsterklubben under ett möte på Vasa nation. Sammanslutningen var vänsterborgerlig och liberal och kunde identifiera sig bland annat med författargruppen Tulenkantajat (Eldbärarna). Föreningens radikala program gick ut på ”världsfredsstanken, internationalism och kosmopolitism” samt sociala reformer och ”samhällsklassernas utjämning”.[32] Föreningen lovade ”bekämpa nationalism, militarism, fascism, religiös intolerans och dylika företeelser”.[33] Som första ordförande verkade den blivande journalisten Hans Hartell och med i styrelsen fanns bland annat Armas Heikel, som samma år gifte sig med Tulenkantajat-författaren Katri Vala. Akademiska Vänsterklubbens verksamhet avtog snabbt och ett år efter dess grundande grämde sig Armas Heikel över att klubbens styrelse var så passiv att den inte kunde resa sig till kamp mot Aktiva Studentförbundet.[34]

De högerradikalas frammarsch inom Finlands svenska studentkårsförbund skedde inte utan motreaktioner. I täten gick Teknologföreningens Haakon Björkenheim som hårt kritiserade Aktiva Studentförbundet och dess påstående om nya riktlinjer för finlandssvensk studentpolitik.[35] Även Karl-Gustaf Fogelholm och Adolf Höglander hörde 1931 till den kritiska oppositionen inom studentkårsförbundet. När Aktiva Studentförbundet på våren 1931 föreslog att Studentkårsförbundet skulle arrangera en offentlig diskussionsafton för svenska studenter gällande ”aktuella brännande fosterländska problem”, motsatte sig oppositionen förslaget med motiveringen att ”så många studenter ej önskade diskutera vid ett av Aktiva Studentförbundet arrangerat möte”.[36]

Den liberala oppositionens största kritik mot ”aktivisternas” dominerande ställning inom Finlands svenska studentkårsförbund gällde *Studentbladet*, där dessa lade beslag på chefredaktörskapet i många år under 1930-talet. Enligt Björkenheim fanns det ett stort missnöje bland studenterna mot att tidningen 1931 förvandlats mer eller mindre till Aktiva Studentförbundets språkrör. Alla försök att få en mer neutral chefredaktör till tidningen misslyckades och Jarl Gallén återvaldes för 1932. Björkenheim och Höglander fortsatte protestera

efter att ”aktivisterna” säkerställde valet av Gustav Adolf Donner som ordförande för Finlands svenska studentkårsförbund. ”Fara föreligga att förbundet med en radikalt högerbetonad ledare kunde utsättas för ytterligare ökad politisering”, kritiserade Björkenheim och Höglander och bestämde sig för att i protest avgå från Studentkårsförbundet. Teknologföreningen kritiserade Aktiva Studentförbundet för att ha förvandlat Finlands svenska studentkårsförbund från ett förenande organ till en splittrad och politiskt färgad sammanslutning.[37]

Den ideologiska kampen bland finlandssvenska studenter resulterade i att de liberala i slutet av 1931 grundade Akademiska diskussionsklubben. Klubben var en lös samling av möten och diskussioner utan någon strikt struktur eller klart utsagd politisk riktning. Klubben var ett bevis på behovet av att diskutera tidens stora politiska och samhälleliga fenomen samt att skapa motvikt till det som Karl-Gustaf Fogelholm, en av diskussionsklubbens grundare, såg som ytterlighetsrörelser, det vill säga Aktiva Studentförbundet. Klubbens första föredragsafton på Nylands nation handlade om Paneuropa.[38]

En karikatyr av Adolf Hitler i Studentbladet *10/1938. Tidningens redaktion bestod fram till mitten av 1930-talet av personer från det högerradikala Aktiva Studentförbundet. Efter att redaktionen i slutet av 1930-talet övertogs av mer liberala krafter framställdes det nationalsocialistiska Tyskland i ett mindre fördelaktigt ljus.*

Till diskussionsklubbens krets hörde förutom Haakon Björkenheim, som var den sammanhållande kraften, bland andra Rune Kommonen, Runar Hernberg, Torsten Steinby, Nils Meinander och P. O. Barck. De flesta av diskussionsklubbens medlemmar positionerade sig som liberaler och många var även bärande krafter i Finlands svenska skolungdomsförbund, vars ledande medlemmar till stor del utgjordes av studerande.[39] Bland annat Boris Lindblad var 1935 samtidigt ordförande i diskussionsklubben, förbundsordförande i skolungdomsförbundet och redaktör för dess tidning *Svensk Ungdom*. Akademiska diskussionsklubben saknade dock ett klart uttalat politiskt program och var även organisatoriskt svag, vilket gjorde att dess roll som motvikt till Aktiva Studentförbundet blev begränsad.[40]

Debattåret 1933

Våren 1933 var en inspirerande tid för personer som hänfördes av fascismen. Adolf Hitler tog makten i Tyskland och skapade en nationalsocialistisk diktatur. I Finland hade Lapporörelsen efter sitt misslyckade kuppförsök, det så kallade Mäntsäläupproret 1932, tvingats upphöra med sin verksamhet, men i stället hade det uppstått en brokig skara oreserverat fascistiska partier. Under riksdagsvalkampanjerna våren 1933 väckte blåa hakkorsflaggor uppståndelse på gatorna i Helsingfors, men i själva valet visade det sig att de inhemska nationalsocialisterna inte hade folkligt understöd. Däremot lyckades Fosterländska folkrörelsen (Isänmaallinen kansanliike, IKL) mobilisera en stor del av Lapporörelsens stöd och fick 14 platser i riksdagen.[41]

Akademiska diskussionsklubben ordnade i februari 1933 en debattkväll på Nylands Nation med temat ”Har studenten av idag någon politisk uppgift?” Både Aktiva Studentförbundet och Akademiska vänsterklubben deltog och debatten inleddes av Torsten G. Aminoff (AS) och Cay Sundström (AV).[42] Tillställningen blev skränig:

> A.S. [Aktiva Studentförbundet] manifesterade sin ovilja att positivt bidraga till diskussionen. En ung man efterlyste gräl, mellan vänster och höger, en fascist angrep demokratien, en kommunist hotade borgarna och medlemmar av diskussionsklubben angrepo A.S.[43]

Under våren 1933 följde Jarl Gallén i *Studentbladet* noga med det politiska läget i Tyskland. Han beskrev Hitlers maktövertagande och den fascistiska revolutionen i Europa i positiva ordalag. Även nazisternas inställning till judarna fick Galléns förståelse: ”Och det är inte alldeles foglöst att ifrågasätta det judiska befolkningselementets värde för nationen, staten… ett minskande av judarnas inflytande i Tyskland är nationen till gagn och nyttigt för jämvikten i världen.”[44] P. O. Barck svarade med en skarp kritik av utvecklingen i Tyskland där ”hyperdemokratin” existerade i ”den personella diktaturens form.”[45]

Under den politiskt intensiva våren 1933 ordnade studentkåren vid Åbo Akademi en diskussionsafton med rubriken: ”Har nationalsocialismen betingelser i de nordiska förhållandena?” Två veckor tidigare hade ett tjugotal studenter grundat studiecirkeln Unghögerstudenter vid Åbo Akademi. På inbjudan av studiecirkeln skulle Aktiva Studentförbundet i april 1933 hålla en föredragsserie om fascismen i Åbo.[46]

Själva diskussionstillställningen lockade en stor publik och pågick i fyra timmar. Diskussionen inleddes av blivande professorn vid Åbo Akademi, teologie kandidat Wolfgang Schmidt, vars utdragna hyllning av nationalsocialismen även innehöll antisemitiska element. Schmidt ansåg att finlandssvenskarna borde ställa sig i spetsen för den nationalsocialistiska rörelsen i Finland. Genom en ledande position skulle finlandssvenskarna omöjliggöra den äktfinska rörelsens försök att lägga beslag på den nya politiska väckelsen.[47] Schmidt fick medhåll av bland andra Åbo svenska samskolas rektor Arne Törnudd, som menade att vi ”stå inför ett antingen eller, bolschevism eller något i stil med fascism”. Tiden hade kommit för finländarna att välja ståndpunkt.[48] Många i salen ställde sig kritiska till det pro-nationalsocialistiska lägret och magister S. O. [Sven] Lindman läste en mängd stycken från Hitlers *Mein Kampf* för att påvisa verkets totala idélöshet. Diskussionskvällens ordförande Åke Carlson påpekade det ologiska och absurda i att finlandssvenskarna skulle ställa sig i spetsen för en inhemsk nationalsocialistisk rörelse då ”den [nationalsocialismen] alltid visat sig leda till minoritetsförtryck”. En av de främsta kritikerna var den blivande nationalekonomen Carl Fredrik Erik Knoellinger som skarpt kritiserade både Schmidt och den nationalsocialistiska ideologin. Han var dock pessimist gällande framtiden:

”Rörelsen bygger på känslotänkande och intolerans samt äger därför tyvärr förutsättningar för att vinna spridning i vårt land.”[49] Trots unghögerstudenternas starka närvaro utmynnade diskussionen i en uppfattning om att ”en import av nationalsocialismen i sin tyska skepnad icke under några förhållanden var att förorda”.[50]

Striden mellan ”aktivister” och liberalt sinnade under första hälften av 1930-talet skedde i ett finlandssvenskt mikrokosmos där kretsarna var små och de flesta tillhörde den bildade medel- och överklassen. I det motsatta lägret fanns gamla klasskamrater, familjebekanta eller personer som man träffat i studentkårssammanhang. P. O. Barck beskrev Nylands Nation som en av ”medelpunkterna i världsalltet” för de finlandssvenska studenterna i Helsingfors. Vid festborden skålades det även över de bittra politiska gränserna och bland annat Örnulf Tigerstedt drack en skål till sin ”vän och fiende” Tor Therman under studenternas vårfest 1934. Han lovade dock att genast ”tiden var inne fälla visiret och fortsätta kampen”.[51] Tigerstedt, som i de liberalas kretsar möjligen var den starkaste symbolen för en finlandssvensk fascism, beskrevs av P. O. Barck som en charmerande människa, trots att de förblev ”djupt oense” beträffande politiken.[52]

Den schism mellan ”aktivisterna” och ”liberalerna” som uppkommit i samband med Lapporörelsens framgång fortgick under resten av 1930-talet och åren under andra världskriget. Även om den högerradikala framgången snabbt ebbade ut i Finland och en fascistisk revolution blev alltmer osannolik kvarstod kamplinjerna. I samband med tvister och förbittring vid presidentvalet 1937 grundade Aktiva Studentförbundet ett eget språkrör, *Svensk Botten*, medan de liberalt sinnade samma år grundade Liberala studentförbundet.

”Europas skränande hopar”

Den starka högervågen i början av 1930-talet tvingade fram en samhällelig diskussion och politiska åsikter även inom Finlands svenska skolungdomsförbund (FSS). På samma sätt som inom studentkorporationerna hade skolungdomsförbundet under 1920-talet värnat om en opolitiskhet – dock inom borgerliga gränser – som inte exkluderade någon. Inom skolungdomsrörelsen uppkom, till skillnad från de finlandssvenska studentkretsarna, aldrig en högerradikal gruppering

som skulle ha tagit upp kampen om hegemonin. Förbundets starka liberala förankring hade sin grund dels i en tradition av samhällsskola från 1920-talet, dels i ett aktivt engagemang bland studenter som tillhörde det liberala lägret. Skolungdomsförbundets flaggskepp och ”själ” under 1920-talet var sommarlägret ”Monarkin Svenskland”, som årligen under flera veckor samlade ett hundratal ledande konventsaktiva till skärgårdsbyn Bromarv i Västra Nyland . Lägren, som utgick från det amerikanska konceptet Junior Republic, var en samhällsskola där ungdomarna, utan inblandning av lärare, skapade sin egen miniatyrstat med alla dess nödvändiga politiska, juridiska och ekonomiska institutioner. Den pedagogiska tanken var att lära eleverna att verka i och förstå det moderna samhället enligt republikens grundlagar, delta i debatten och beslutsfattandet och acceptera majoritetsbeslut – demokratins grundregler. Skillnaden var redan under 1920-talet stor jämfört med den finskspråkiga skolungdomsrörelsen som dominerades av Oppikoulujen Karjala-Seurat och dess högerradikala program om Storfinland och äktfinskhet.[53]

Av stor vikt för 1930-talets utveckling inom FSS var att de ledande positionerna inom förbundet innehades av personer som tog avstånd från högerradikalismen. Aktiva Studentförbundets medlemmar lyste med sin frånvaro i skolungdomsrörelsen och ”Aktivisterna” försökte inte organisatoriskt utvidga sin verksamhet till skoleleverna. Skillnaden i de ideella strömningarna bland finlandssvenska och finskspråkiga läroverkselever var under 1930-talet påfallande. Medan skolungdomsförbundets tillställningar i början av 1930-talet fylldes av föredrag om åsiktsfrihet, den paneuropeiska tanken samt högläsning av Elmer Diktonius *Medborgare i republiken Finland* och Jarl Hemmers *En man och hans samvete*, höll utvecklingen på finskspråkigt håll på att ytterligare radikaliseras. Den fascistiska ungdomsrörelsen Sinimustat (De blåsvarta), som grundats som Lapporörelsens och senare Fosterländska folkrörelsens ungdomsorganisation, bredde snabbt ut sig bland läroverksungdomar. Under ledning av dess karismatiska ledare Elias Simojoki gick organisationen helhjärtat in för att efterlikna de tyska och italienska fascistiska ungdomsorganisationerna.[54] Den starka högerradikala dominansen bland finskspråkig skolungdom marginaliserade de liberala rösterna.

Medan svärmeriet för det militära och auktoritära aldrig fick något större fotfäste inom FSS var utvecklingen i Europa ett hett diskussionstema. ”Vi se i detta nu det demokratiska Europa knaka i sina fogar. En reaktionsvåg slår över Europa och har också hunnit till vårt land”, skrev FSS:s tidning *Svensk Ungdom* redan 1930. I tidningen kritiserades ”Europas skränande hopar” och ”svarta standar” med syftning på fascismens framfart. Det som enligt tidningen behövdes, var försvar av det demokratiska systemet, och uppfostran till politisk medvetenhet. Några dagar efter Lapporörelsens uppror i Mäntsälä sparade *Svensk Ungdom* inte på orden: ”I vårt land med dess befolkningsmajoritet av fanatiker: nationalister, bigotter, kommunister, militarister och s.k. patrioter är det helt naturligt att alla sansade, toleranta och upplysta medborgare bli utsatta för hätska angrepp.”[55] När samma tidning senare våren 1932 behandlade de politiska rörelserna i Europa försökte man inte ställa sig opartisk:

> Där demokratin och liberalismen vill gå fram med upplysning och humanitet vilja de svarta och röda revolutionärerna gå fram med ”järn och blod”. Därmed är inte sagt, att deras idéer skulle vara i avsaknad av positiva värden. Men det är i valet av medel, i sin fanatism och hänsynslösa herremoral, som de förefalla oss osympatiska. Kulturliberalen kan ej gå med på, att idéernas framåtskridande gagnas genom användande av våld. Han står över partierna och vädjar till förnuftet, till tolerans, fördomsfrihet och vidsynthet.[56]

1930-talets skärpta politiska utveckling i Europa kommer till synes i *Svensk Ungdom* i form av ett växande antal artiklar om världspolitiken och ideologier. Även ett större resereportage publicerades 1934 när skolungdomsförbundets styrelseordförande Carl-Olof Nordman gjorde en resa till det han kallade för ”Hitlerland”. I Danzig, där han upplevde att ”alla äro nazister”, iakttog han de taktfast marscherande SS- och SA-avdelningarna, lyssnade på glåpord och hån som riktades mot judar samt träffade entusiastiska medlemmar av Hitlerjugend. Trots att Nordman var imponerad av att Hitler ”skrämt på flykten efterkrigströtthet, dekadans, jobbare och kommunister”, tedde sig nazismen för honom som en kulturfientlig världsåskådning. Speciellt kritiskt såg han på hur den tyska skolungdomen ägnade mer tid

åt den politiska verksamheten än åt skolarbetet samt hur propagandan trängde ”ända till skolans läroplan”.[57]

Även om ledningen inom FSS var i de liberalas händer fanns det naturligtvis personer i medlemskåren som fascinerades av fascismen. Under förbundsdagarna 1935 höll Boris Schur ett anförande om demokratins kris i Europa och Thomas Warburton talade om rasfrågan i kulturen. Warburtons budskap om tolerans och lika rättigheter för alla oberoende av ras väckte kritik och anförda av Erik Fock framförde vissa i publiken krav på sträng raspolitik i Finland.[58]

Erik Fock var en övertygad nationalsocialist som deltog aktivt på skolungdomsförbundets möten och diskussionsdagar, och även skrev i *Svensk Ungdom*. Enligt honom höll finlandssvenskarna på att bli en rotlös klass motsvarande ”främmande länders egennyttiga minoriteter”, och han kritiserade även den finlandssvenska skolungdomsrörelsens ointresse för sociala frågor. Enligt Fock hindrade Svenska folkpartiets svenskhetsretorik diskussionen om viktiga politiska frågor så som brottsbekämpning, steriliseringen, folkhygien och nationell samhörighet. Fock fick, som den högljudda fascistiska rösten inom skolungdomsförbundet, motta både kritik och en del åtlöje. Georg Henrik von Wright höll med honom angående det svaga intresset för sociala frågor, men tog avstånd från tanken att detta intresse skulle kräva den ”politiska bas” som Fock drömde om.[59] Joel Backström och Thomas Wallgren har i sin bok om Georg Henrik von Wright påpekat att han i en del av sina texter, till exempel ”Tyskt perspektiv” i *Studentbladet* 14/1934, verkar ha fascinerats av fascismen. I de flesta texter, speciellt efter 1934, förhöll han sig dock kritisk till rörelsen.[60] Senare på 1930-talet skulle Erik Fock bland annat delta på Nationalsocialistiska Arbetarepartiets (i Sverige) ungdomsorganisations ledarutbildning och på 1940-talet verka som redaktionssekreterare i Aktiva Studentförbundets språkrör *Svensk Botten*.[61] Någon officiell position inom skolungdomsförbundet fick han aldrig.[62]

Även om FSS officiellt var angeläget om att stå utanför politiken står det klart att förbundet under 1930-talet positionerade sig i det liberala lägret. Förutom enstaka artiklar som förhöll sig positivt till de fascistiska rörelserna i Europa var förbundstidningen *Svensk Ungdom* snarast ett språkrör för demokratiska röster, som uppmanade skolungdomen att engagera sig i världshändelserna och inte låta

oförståelse, okunskap och likgiltighet sprida sig. Såväl redaktionsrådet som förbundsstyrelsen utgjordes på 1930-talet av personer som gjorde framstående karriärer inom litteratur, vetenskap och politik. Bland andra Thomas Warburton, Ole Torvalds, P.O. Barck, Georg Henrik von Wright och Jan-Magnus Jansson säkerställde en utveckling som byggde på ett avståndstagande från högerradikalism och auktoritetstro.[63]

Avslutning

Skolungdoms- och studentrörelsen i mellankrigstidens Finland speglade tidens förväntningar, hotbilder och drömmar. För ungdomen gällde det att i en brytningstid genomsyrad av tekniska framsteg och politiska massrörelser tänka på hur framtiden skulle formas och fylla de roller som samhället skapat. I stället för tydliga vägval och gemensamma uppfattningar om den samhälleliga utvecklingen upplevde många mellankrigstiden som ett gränstillstånd utan en klar framtidsvision.

När Finland i början av 1930-talet upplevde en fascistiskt inspirerad politisk våg i form av Lapporörelsen fick det återverkningar även inom skol- och studentvärlden. Bland de finskspråkiga studenterna hade högerradikala politiska program med äktfinskhet och Storfinlandsdrömmar dominerat sedan början av 1920-talet, genom Akademiska Karelen-Sällskapet, medan den finlandssvenska studentungdomen var betydligt mindre extrem. Den radikala östsvenska ideologin hade mildrats under 1920-talet och den finska militanta nationalismen hade svårt att få fotfäste i finlandssvenska kretsar.

Den nya tid som började med Lapporörelsen och vars mest radikala och intensiva period inträffade under 1930-talets första år, rubbade vardagen inom det finlandssvenska studentlivet. Kretsar som drogs till fascismen och till det antiliberala fältet grundade 1931 Aktiva Studentförbundet. Det nya förbundet med sitt klart politiska program ruskade om det finlandssvenska studentlivet. Det politiska trängde igenom på områden som tidigare präglats endast av språkfrågan och en viss nonchalans gentemot den inhemska politiken. De liberalt sinnade studenterna aktiverade sig bland annat i Akademiska diskussionsklubben och olika akademiska forum, men

kände sig i början av 1930-talet överkörda av det högerradikala lägret. Redan efter några år avmattades den högerradikala entusiasmen och engagemanget i Finland, vilket märktes även bland finlandssvenska studenter.

Den finlandssvenska skolungdomsrörelsen, med Finlands svenska skolungdomsförbund som sitt flaggskepp, upplevde aldrig en likadan uppdelning i radikala aktivister och liberaler som inom studentrörelsen. Trots att fascismens framfart väckte intresse även bland finlandssvenska läroverksungdomar dominerades skolungdomsrörelsen av upprop för demokratin och det liberala samhället. Engagemanget mot antidemokratiska och antiliberala åsikter under 1930-talet blev för många en formativ upplevelse, som förstärktes under andra världskrigets krisår.

NOTER

1. *Studentbladet* 1–2/1937; *Svensk Ungdom* 5/1934; Roselius, *Skolungdom*, s. 88–90.
2. Meinander, ”Svartingarna eller Aktiva Studentförbundet”.
3. Barck, *Mina oroliga år*, s. 76; *Studentbladet* 12/1933.
4. *Svensk Ungdom* 1/1938.
5. Roselius, *Skolungdom*, s. 87.
6. Tepora, *Sinun puolestas elää ja kuolla*, s. 136–138; Roselius, *Isänmaallinen kevät*; *Svensk Ungdom* 1/1938.
7. Strömberg & Öhman, ”Kontakterna mellan Finlands studenter och Sveriges i början av 1900-talet”, J. Nuorteva et al., *Pro Finlandia: Finlands väg till självständighet*; Statistikcentralen: https://stat.fi/tup/suomi90/marraskuu_sv.html; Roselius, *Skolungdom*, s. 39–40; *Wiborgs Nyheter* 25.6.1925; Männistö, ”Pakkoruotsia ja sivistysnälkää”, s. 73.
8. Roselius, *Skolungdom*, s. 83–84.
9. *Lalli* 15.5.1923; Roselius, *Skolungdom*, s. 63–64, 78.
10. *Ajatar* 4/1921. Min övers.
11. *Nordan* 9–10/1922.
12. Roselius, *Skolungdom*, s. 65.
13. *Hufvudstadsbladet* 31.10.1930.
14. Nygård, *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen*, s. 162–167; Roselius, *Livet är härligt!*, s. 141.
15. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 16–20.
16. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 119–121, 295–298.
17. Meinander, ”Svartingarna eller Aktiva Studentförbundet”, s. 272–275; Bonäs, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik?*, s. 185.
18. Meinander, ”Svartingarna eller Aktiva Studentförbundet”, s. 272–275.
19. Barck, *Studentbladet* 8/1931; Barck, *Mina oroliga år*, s. 72–73; Waltå, ”Krisen och litteraturen på trettiotalet”, s. 138.
20. *Studentbladet* 4/1936.
21. *Studentbladet* 6/1931.
22. Protokoll våren 1930, Finlands svenska studentkårsförbunds arkiv, Svenska centralarkivet.
23. *Studentbladet* 4/1931.
24. Protokoll 30.3.1931, Finlands svenska studentkårsförbunds arkiv, Svenska centralarkivet.
25. *Studentbladet* 4/1931.
26. Protokoll 30.3.1931, Finlands svenska studentkårsförbunds arkiv, Svenska centralarkivet.
27. Meinander, ”Svartingarna eller Aktiva Studentförbundet”, s. 281.
28. *Studentbladet* 5/1936.
29. Meinander, ”Svartingarna eller Aktiva Studentförbundet”, s. 275.
30. *Studentbladet* 12/1933; Barck, *Mina oroliga år*, s. 43.
31. Barck, *Studentbladet* 1–2/1937.

32. *Studentbladet* 6/1930.
33. *Studentbladet* 5/1930.
34. *Studentbladet* 8/1931. Ainur Elmgren skriver om Katri Vala i kapitlet ”De landsflyktigas längtan. Syskonen Valas anifascistiska hembygdskärlek” i denna antologi.
35. *Studentbladet* 7/1931.
36. Protokoll 8.4.1931, Finlands svenska studentkårsförbunds arkiv, Svenska centralarkivet.
37. Protokoll 6.4.1932, Berättelse avgiven för TF:s extra möte 5.4.1932 berörande politiseringstendenser inom FSSF, Finlands svenska studentkårsförbunds arkiv, Svenska centralarkivet; Roselius, *Livet är härligt!*, s. 146–147.
38. *Studentbladet* 12/1931.
39. *Studentbladet* 12/1931.
40. Barck, *Mina oroliga år*, s. 82.
41. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 223–229.
42. *Studentbladet* 4/1933.
43. *Studentbladet* 2/1933.
44. *Studentbladet* 5/1933.
45. *Studentbladet* 6/1933.
46. *Studentbladet* 6/1933.
47. Lindqvist, *Åren vid kåren*, s. 77–78.
48. *Studentbladet* 6/1933.
49. *Studentbladet* 6/1933.
50. Lindqvist, *Åren vid kåren*, s. 78–79.
51. *Studentbladet* 8A/1933.
52. Barck, *Mina oroliga år*, s. 77.
53. *Teini* 25.2.1926; *Suomen Heimo* 6.12.1927.
54. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 240–241.
55. *Svensk Ungdom* 3/1932.
56. *Svensk Ungdom* 9/1932.
57. *Svensk Ungdom* 8/1934.
58. *Svensk Ungdom* 6/1935.
59. *Svensk Ungdom* 7/1935 & 8/1935.
60. Backström & Wallgren, *Den okände von Wright*, s. 2, 28–32.
61. Tiiainen, *Bolševistista raakalaisuutta*, s. 90–91.
62. Tiiainen, *Bolševistista raakalaisuutta*, s. 90–92; *Svensk Ungdom* 2/1934.
63. *Studentbladet* 1/1938.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Svenska centralarkivet, Helsingfors

Finlands svenska studentkårsförbunds arkiv

Tidningar

Ajatar
Hufvudstadsbladet
Lalli
Studentbladet
Suomen Heimo
Svensk Ungdom
Teini

Litteratur

Backström, Joel & Thomas Wallgren, *Den okände von Wright. Tidskritik och andra texter av Georg Henrik von Wright 1926–1997*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2023.

Barck, Per Olov, *Mina oroliga år*, Helsingfors: Söderström 1973.

Bonäs, Johanna, *Kommunistskräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik? Svensksösterbottniska bönder inför Lapporörelsen sommaren 1930*, diss., Åbo: Åbo Akademis förlag 2012.

Lindqvist, Anders G., *Åren vid kåren: en krönika om kårliv och traditioner vid Åbo Akademis studentkår under 1920–1950-talen*, Åbo: Åbo akademiker 1999.

Meinander, Henrik, ”Svartingarna eller Aktiva Studentförbundet”, Joakim Hansson & Lars-Folke Landgrén (red.), *Stark ström med egna vågor går genom hafvet: Nylands Nations historia 1643–1993*, Helsingfors: Nylands Nation 1993.

Männistö, Jyrki, ”Ylioppilastulvaa pelätty Suomessa yli sata vuotta”, *Suomen kouluhistoriallisen seuran vuosikirja* 2011, s. 119–151.

Männistö, Jyrki, ”Pakkoruotsia ja sivistysnälkää”, *Suomen kouluhistoriallisen seuran vuosikirja* 2013, s. 46–80.

Nygård, Toivo, *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen. Aatteellinen heimotyö itsenäisessä Suomessa,* Helsinki: Otava 1978.

Roselius, Aapo, *Isänmaallinen kevät. Vapaussotamyytin alkulähteillä*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi 2013.

Roselius, Aapo, *Skolungdom. Finlands Svenska Skolungdomsförbund FSS 1921–2021,* Helsingfors: Svenskt Stöd r.f. 2021.

Roselius, Aapo, *Livet är härligt! TF 150 år: den svenskspråkiga nationen vid Aalto-Universitetet,* Esbo: Teknologföreningen 2022.

Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland, 1918–44*, Stockholm: Lind & co 2018.

Strömberg, J. & A. Öhman, ”Kontakterna mellan Finlands studenter och Sveriges i början av 1900-talet”, Jussi Nuorteva, Päivi Happonen & John Strömberg (red.), *Pro Finlandia*: *Suomen tie itsenäisyyteen – Finlands väg till självständighet* 3, Helsingfors: Edita 2016.

Tepora, Tuomas, *Sinun puolestas elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945,* Helsinki: WSOY 2011.

Tiiainen, Kai-Henrik, *Bolševistista raakalaisuutta, venäläistä periviholliseuutta ja ukrainalaista itsenäistymispyrkimystä: Neuvostoliiton kuva Svensk Botten -lehdessä 1941–1943*, avhandling pro gradu, Helsinki: Helsingin yliopisto 2016.

Waltå, Göran O:son, ”Krisen och litteraturen på trettiotalet”, Clas Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet,* Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2000.

MATIAS KAIHOVIRTA

”MANKÖN, RYS OCH DARRA”

Kön och klass i finlandssvensk antifascism på 1930-talet

”Mankön, rys och darra” var rubriken på en satirisk artikel som ingick i den handskrivna tidningen ”Abbes kvällsupplaga”, som utgavs den 24 januari 1936 av Helsingfors svenska arbetarförening.[1] Skribenten var den finlandssvenska socialdemokratiska politikern Anna Wiik. Tidningen var i sin helhet redigerad av Wiik och till sin hjälp hade hon kvinnorna i arbetarföreningen. ”Abbes kvällsupplaga” brukade utkomma i samband med arbetarföreningens årliga revyer på 1930-talet. Revyerna var genomgående antifascistiska, med satiriska och komiska musikaliska pjäser där fascismen och nazismen förlöjligades. Revyerna blev omåttligt populära och lockade även andra än arbetarföreningens medlemmar att gå till Folkets hus och skratta åt Hitler, Mussolini och deras finländska efterapare. Anna Wiik, som ofta stod bakom manus och regi, ville med sin artikel lägga till ytterligare en aspekt i arbetarföreningens antifascism: det var arbetarkvinnorna som nu steg fram och gick till kamp mot fascismen.

Ungefär samtidigt som Wiik uppmanade mankönet att rysa och darra hade en svenskspråkig kvinnokommitté grundats inom Finlands Svenska Arbetarförbund (FSA). Även om Wiiks artikel var satirisk och humoristisk, var budskapet allvarligt: De finlandssvenska arbetarkvinnorna skulle ta plats i kampen mot ”krig, blodbad, kriser och elände” som ”karlfolket åstadkommit” – de svenskspråkiga arbetarkvinnorna måste gå ut och bekämpa fascismen![2]

I det här kapitlet undersöker jag finlandssvensk antifascism i relation till klass och kön. Mitt fokus ligger på de svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnorna och deras politiska verksamhet på 1930-talet. Utgångspunkten att studera just 1930-talet är att en grupp kvinnor vid denna tid bestämde sig för att grunda en kvinnokommitté inom Finlands Svenska Arbetarförbund som var den svenskspråkiga distriktsorganisationen inom Finlands Socialdemokratiska Parti (SDP). På finskspråkigt håll hade det funnits ett socialdemokratiskt kvinnoförbund sedan 1900, men i det svenskspråkiga arbetarförbundet hade man dittills endast fört diskussioner om att grunda ett eget svenskspråkigt kvinnoförbund. Man hade låtit frågan bero fram till 1936. Ett argument mot ett eget kvinnoförbund på svenska var det låga medlemsantalet bland svenskspråkiga socialdemokrater. En separat kvinnoorganisation ansågs knappast kunna samla tillräckligt många medlemmar och man riskerade därtill att minska de redan fåtaliga medlemmarna i de svenskspråkiga arbetarföreningarna. Denna praktiska omständighet kunde samtidigt motiveras med att klass gick före kön: män och kvinnor skulle sida vid sida verka för socialismen. Under 1930-talet växte medlemsantalet i Finlands Svenska Arbetarförbund, samtidigt som fascismen började uppfattas som ett växande hot både internationellt och inrikespolitiskt.[3] Intresset för att engagera arbetarkvinnor på svenska och att träda in i ledet bland antifascister skedde under 1930-talet. Här kan man ställa sig frågan varför kön gavs betydelse och varför kvinnorna i egenskap av arbetarkvinnor skulle träda fram i en tid då arbetarrörelsens enighet och klassgemenskap inför det fascistiska hotet betonades.

I inledningskapitlet till denna antologi diskuteras hur olika finlandssvenska antifascister i sitt engagemang samtidigt formade identiteter som kan studeras utifrån klass, kön och språk i det politiska rum som kallas Svenskfinland. I tidigare forskning om det svenska i Finland saknas emellertid forskning om socialdemokratiska kvinnors politik, vilket i sin tur avspeglar hur klass och kön framträder i finlandssvensk politik. Utgångspunkten i kapitlet är att undersöka samtida förståelser av kön och klass utifrån de svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnornas antifascism på 1930-talet. Här kan det påpekas att det finns förhållandevis få historiska studier av kvinnor och genus i forskningen när det gäller antifascismen under mellan-

krigstiden, och de studier som finns har sitt huvudsakliga fokus på kvinnors antifascism i Central- och Västeuropa.[4] Däremot har det skrivits en hel del om kvinnor i fascistiska rörelser, och om könsnormer och genus i fascismen.[5]

I det här kapitlet frågar jag hur de socialdemokratiska kvinnorna själva bedömde möjligheterna för arbetarkvinnor att agera mot fascismen? Vilka möjligheter och gränser ansåg de att kön och klass utgjorde för kvinnors antifascism? Samtidigt som de diskuterade kvinnornas villkor synliggjordes även männens och manlighetens roll i den antifascistiska politiken. Hur uppfattades olika typer av manligheter, och hur stod de i relation till kvinnornas antifascism? Därefter undersöker jag hur kön kom till uttryck i två svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnors antifascism under 1930- och 1940-talen. I fokus står Anna Wiik och Gudrun Mörne, båda centrala gestalter i Finlands Svenska Arbetarförbund.

Kön och klass i finlandssvensk antifascism

I mellankrigstidens arbetarrörelse var klassperspektivet en rätt given utgångspunkt för rörelsens antifascism. Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen *Arbetarbladet* rapporterade frekvent om den terror och förföljelse som riktades mot arbetarrörelsen och socialisterna då fascismen dök upp som politisk rörelse i Italien i början av 1920-talet.[6] Vid tiden för den utomparlamentariska och antikommunistiska Lapporörelsens mobilisering i slutet av 1920-talet ansåg man inom arbetarrörelsen att fascismen på allvar nått Finland. Både socialdemokrater och kommunister såg fascismen som ett uttryck för en krisande kapitalism, och ansåg också att fascismen var en rörelse organiserad av storkapitalet i dess strävan att bekämpa arbetarrörelsen och motverka arbetarklassens frigörelsekamp. Arbetarrörelsens ideologer ansåg att fascismen utgjorde en form av ultrakapitalistiskt klassförtryck och att fascismens huvudsakliga måltavla var den klassmedvetna arbetaren och den socialistiska arbetarrörelsen.[7]

Tidigare finländsk forskning har uppmärksammat det finskspråkiga socialdemokratiska kvinnoförbundets engagemang mot fascismen på 1930-talet. Fokus har då legat på biståndet till barn på den republikanska sidan under inbördeskriget i Spanien och hjälp till

flyktingar som anlände till Finland från de tyskockuperade Österrike och Tjeckoslovakien.[8] Finlands Svenska Arbetarförbunds kvinnokommitté var också starkt involverad i bistånds- och flyktingverksamheten. I en historisk tillbakablick menade den finlandssvenska arbetarhistorikern och -författaren Anna Bondestam, som själv var politiskt aktiv socialdemokrat under 1930-talet, att FSA vid denna tid hade en synlig klick intelligenta kvinnor som enligt henne aldrig fick en chans då förbundet var så mansdominerat.[9]

Den svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnokommittén har knappt alls uppmärksammats i tidigare forskning och den nämns endast kort i Finlands Svenska Arbetarförbunds historik.[10] Medan tidigare forskning velat visa socialdemokratiska kvinnors aktörskap genom exempelvis flykting- och biståndsverksamheten, studerar jag hur kvinnors aktörskap kan tolkas som exempel på görandet av kön och klass utifrån samtida normer och föreställningar kring arbetarkvinnor och -män och deras skilda roller och uppgifter i politiken.

Källorna till kapitlet är Finlands Svenska Arbetarförbunds kvinnokommittés arkiv och av Anna Wiiks och Gudrun Mörnes personarkiv. Jag fokuserar här på kvinnornas engagemang mot fascismen i form av revy- och biståndsverksamheten på 1930-talet, men också på diskussionerna om politik som fördes mellan kvinnorna i deras korrespondens samt på diskussioner i kvinnokommittén och i arbetarpressen. Revyerna och biståndsverksamheten var arenor där kvinnorna i FSA tog plats och gjorde politik mot fascism. Utifrån det materialet studerar jag hur bilden av fascisten och fascismen kommer till uttryck och hur de kan analyseras utifrån ett genushistoriskt perspektiv på kön, klass och politik mot fascism. Här handlar det om att studera hur kvinnor och män beskrivs i relation till fascismen. Gränserna och möjligheterna för arbetarkvinnor att verka mot fascismen är också i fokus. I det sista avsnittet studerar jag den här gränsgången genom två fall där Wiik och Mörne agerade mot fascismen på politiska arenor som ansetts manliga. Jag analyserar även två olika händelser i relation till flykting- och biståndsverksamheten som i sin tur kan tolkas som traditionellt kvinnliga arenor.

Om Anna Wiik har det publicerats en populärhistorisk biografi, som i stort sett bygger på dagböcker och brev som finns i hennes personarkiv i Riksarkivet.[11] Jag har i det här kapitlet studerat en del

av de brev som Anna Wiik skrev till kamrater och väninnor inom FSA, särskilt till småbrukarhustrun Tekla Westlin i Munsala. Wiiks antifascistiska engagemang är centralt i Finlands Svenska Arbetarförbunds kvinnokommitté. Kvinnokommitténs arkiv i Arbetararkivet har i sin tur tidigare inte använts i forskningen. Gudrun Mörne hör till en av de bortglömda kvinnorna i den finlandssvenska arbetarrörelsen. Under flera decennier verkade hon i finländsk politik som debattör, publicist och på finlandssvenskt håll som ledande socialdemokratisk politiker i Svenska Finlands folkting under efterkrigstiden. Mörnes digra och mycket intressanta personarkiv i Arbetararkivet har mig veterligen inte heller använts i tidigare forskning.

En grupp finländska historiker som tillämpat biografin som metod påpekar att den biograferade människans liv inte behöver vara känt eller ryktbart, utan just avvikelserna och normbrytande historiska personer kan berätta mera om de historiska villkoren. Det biografiska angreppssättet kan bidra till att lösa upp bestämda kategoriseringar kring klass, kön och språk, visa på deras inbördes sammanlänkningar i en människas liv och gärning, och hur dessa kategorier är uppbyggda och kontextbundna.[12] Med ett biografiskt angreppssätt på Gudrun Mörnes och Anna Wiiks agerande mot fascismen under 1930-talet kan man på ett konkret sätt synliggöra diskurser och meningsskapande händelser kring klass och kön som i sin tur format deras liv i det förflutna. Därigenom avspeglas även de större sociala och kulturella sammanhang de ingick i.

Ovanliga kvinnors politik för vanliga kvinnor

(mel. ”Nu är det vinter”)
Vi enigt vill kämpa
Mot nutidens krämpa
Det krig som vill dämpa
All fred, all fred
Ty allt München-tissel
Och hakkorsets grissel
Och romaxelns gnissel
Skall ned, skall ned[13]

Revyerna från 1930-talet var något som många finlandssvenska socialdemokrater senare mindes och som de förknippade med motståndet mot fascismen. De framfördes på Helsingfors svenska arbetarförenings nyårsfester, och utarbetades av föreningens och samtidigt FSA:s framträdande kvinnor Anna Wiik, Gudrun Mörne, Ragni Karlsson, Nanna Andersson och Anna Bondestam. Några av Helsingfors svenska arbetarförenings män medverkade också i revyarbetet men mera sporadiskt, minns Anna Bondestam. Ibland reste revyerna runt på turné genom Svenskfinland och blev väl mottagna i de svenskspråkiga arbetarföreningarna, som i sin tur lät sig inspireras att skriva och framföra egna revyer och talkörer som innehöll mera lokalpolitiska inslag där man drev med lokala högerpolitiker och Hitler-beundrare.[14]

I det följande tar vi oss en närmare titt på två finlandssvenska socialdemokratiska kvinnor som spelade en viktig roll i att skapa de populära revyerna med antifascistiska inslag. Här ligger fokus på kvinnornas bakgrund och sociala position med syftet att få en inblick i deras möjligheter till politiskt och antifascistiskt engagemang. Samtidigt studerar jag också vilka förväntningar och ideal de socialdemokratiskt aktiva kvinnorna hade på arbetarkvinnor som politiska aktörer.

Anna Wiik

Anna Wiik (f. Forsström) (1891–1964) var tio år äldre än Gudrun Mörne. Hon var född och uppvuxen i en svenskspråkig arbetarfamilj i Helsingfors. Från rätt anspråkslösa förhållanden lyckades Anna Wiik bli student. Hon hörde till dem som gjorde en klassresa, och som tack vare sin utbildning senare kunde göra en självständig politisk och yrkesmässig karriär trots att hon hamnat i skuggan av sin berömda make Karl Harald Wiik. Redan i unga år gick Anna Wiik med i den svenskspråkiga arbetarrörelsen som hade grundats på 1890-talet och vuxit fram under 1900-talets första årtionde. Då hon blev socialdemokratiskt aktiv under storstrejken 1905 hade Finlands Svenska Arbetarförbund existerat i knappt sju år, och det socialdemokratiska partiet i Finland var inte mycket äldre. Bland huvudstadens svenskspråkiga socialdemokrater intog hon snabbt en

synlig position och i Finlands Svenska Arbetarförbund verkade hon som folkbildare, föredragshållare, skriftställare och organisatör. Hon hörde också till de aktiva i den lilla svenskspråkiga socialdemokratiska ungdomsklubbsrörelsen. Under inbördeskriget 1918 gick hon med på den röda sidan, men någon rödgardist blev hon inte. Hon skötte främst kansliuppgifter bland annat för det röda folkkommissariatet. Efter kriget dömdes hon ändå till ett års fängelse och avtjänade sitt straff i länsfängelset på Skatudden i Helsingfors. Där delade hon cell med den senare framstående socialistiska kvinnopolitikern Fiina Pietikäinen, som under fängelsevistelsen inte gjorde något nämnvärt intryck på Anna Wiik.[15]

Efter frigivningen återupptog Anna Wiik den politiska verksamheten och etablerade så småningom ett internationellt nätverk med andra socialdemokratiska bildnings- och arkivfunktionärer. Det sistnämnda blev hennes yrke, att ansvara för Arbetararkivet och senare, efter andra världskriget, fick hon uppgiften att organisera kommunisternas arkiv, Folkets Arkiv. Det är inte osannolikt att hon skulle blivit vänstersocialist i likhet med cellkamraten Fiina Pietikäinen. Hon kunde också ha gått över till kommunismen som några av hennes tidigare kamrater i den svenskspråkiga socialdemokratiska ungdomsklubbsrörelsen, däribland landsflyktingen och kominternfunktionären Allan Wallenius som hon under en kort tid efter inbördeskriget brevväxlade med. Men hon var förälskad i en av de ledande finlandssvenska socialdemokratiska politikerna, Karl Harald Wiik, och de gifte sig 1925. Enligt Erkki Tuomioja var det just förälskelsen i K. H. Wiik som höll kvar henne i socialdemokratin. Båda arbetade på Arbetararkivet som delade kontor med *Arbetarbladets* redaktion – detta utgjorde ett slags huvudkontor för finlandssvensk socialdemokrati under 1920- och 1930-talen. K. H. Wiik blev utnämnd till partisekreterare 1926 och Anna Wiik, som i praktiken skötte arkivet, blev officiellt utnämnd till ny arkivföreståndare. Den tjänsten innehade hon tills hon blev uppsagd 1941, efter att hon och maken lämnat SDP i protest mot partiledningens krigstida politik som de ansåg att hade blivit fascistisk. Uppsägningen från arkivet var bitter då makarna hade skött arkivet sedan det grundades 1909 och lagt ned både tid och egna pengar i verksamheten. Paret Wiik räknades till SDP:s vänsterfalang och medan K. H. Wiik satt fängslad

för sitt krigsmotstånd under fortsättningskriget, var det Anna Wiik som engagerade och organiserade hjälp och bistånd till de fängslade socialdemokratiska riksdagsledamöterna och deras familjer. Bland annat ordnade hon stödaktioner i Sverige för de finländska riksdagsledamöter som fängslats under fortsättningskriget. Makarna Wiiks hem blev på 1930-talet en samlingspunkt för socialdemokratiska antifascister och flyktingar som flytt undan fascismen och nazismen.[16]

K. H. Wiik beskylldes 1940 av Atos Wirtanen för djärvhet i ord och tanke men försiktighet i handling. Eventuellt kan hans försiktighet 1918 och senare 1930 ha berott på att han upplevde det som sin plikt att bära ansvar för sin mors hälsa och välfärd.[17] Anna Wiik tog mycket illa vid sig av hur Wirtanen och andra ledande svenskspråkiga socialdemokrater, som makarna tidigare räknat som sina goda vänner, gick till angrepp mot K. H. Wiik för hans kritiska uttalanden om SDP. Om paret Wiik förlorade stödet och kontakterna bland huvudstadens svenskspråkiga socialdemokrater i slutet av 1930-talet och början av 1940-talet, blev de i stället populära i de radikalpacifistiska vänsterkretsarna i Österbotten. Under den period som är i fokus i det här kapitlet hade makarna blivit goda vänner med ledande personer bland vänsterradikala och pacifistiska småbrukare i Munsala, bland annat paret Westlin och paret Fågelbärj (se bildtext på s. 21).

K. H. och Anna Wiik hade inga barn, och det är osäkert om det var fråga om frivillig eller ofrivillig barnlöshet. Att de inte hade barn gjorde att de kunde ägna all sin tid åt det politiska arbetet. Arbetarklass var de definitivt inte och det verkar som om makarna Wiik var ekonomiskt rätt välbeställda.[18] Det fanns en föreställning, särskilt på finskspråkigt socialdemokratiskt håll, om att de skulle varit rika, kanske på grund av deras finlandssvenska bakgrund och i synnerhet på grund av att K. H. Wiik kom från borgerlig medelklass och var allmänt känd som en person med sparsamma levnadsvanor. Enligt K. H. Wiiks cell- och partikamrat Johan Helo hade Wiik oroat sig över sitt sparkapital medan han satt i fängelse under fortsättningskriget, och funderat på om han skulle investera det i industriaktier eller i ett jordbruk. I själva verket var det hustruns försörjning som K. H. Wiik oroade sig för, hur hon skulle komma till rätta medan han satt i fängelse och hon var utan inkomster. Anna Wiik bistod som nämnt de ekonomiskt utsatta familjerna till K. H. Wiiks med-

fångar från den så kallade sexlingsgruppen[19] med pengar och mat under fortsättningskriget, pengar som antagligen kom från makarnas gemensamma tillgångar. Den utåt sett klassmedvetna Anna Wiik, som hade en proletär bakgrund och mera utåtriktad klasskampsglöd än sin make, verkade ändå anpassa sig efter makens småborgerliga levnadssätt och accepterade hans smått excentriska vanor som förmodligen var ett arv från hans borgerliga medelklassuppväxt. Makarnas olika bakgrund kunde skapa friktion mellan dem, men de verkade ändå ha en mycket djup och förtroendefull relation till varandra.[20]

Gudrun Mörne

Gudrun Mörne (1905–1981) hade en annorlunda familjebakgrund och uppväxt än Anna Wiik. Barndoms- och uppväxtmiljön var bildningsborgerlig och hemmet präglades av finlandssvensk nationalism. Hon var dotter till den finlandssvenska poeten, folkbildaren och politikern Arvid Mörne och skådespelerskan Signe Mörne (f. Hagelstam). Gudruns båda föräldrar var starkt involverade i den svensknationalistiska samlingsrörelsen. Mamma Signe var bland annat ordförande för Östsvenska föreningen i Esbo under 1920-talet, en förening som strävade efter att lösgöra det finlandssvenska territoriet från Finland och (åter)ansluta det till Sverige.

Gudrun Mörne blev student 1923 och antogs därefter till Svenska Teaterns elevskola i Helsingfors. Hon blev anställd vid nämnda teater 1927 och förmodligen hade hennes familjebakgrund en viss betydelse då Signe Mörne några år tidigare hade gjort sig känd som hyllad skådespelerska på samma teaterscen. Gudrun Mörnes debut på Svenska Teatern ägde rum 1927 i Hagar Olssons pjäs *Hjärtats pantomim* och hon skulle senare spela även i Olssons övriga pjäser – bland annat hade hon en biroll i *Det blåa undret* 1932, en pjäs som hade ett mycket starkt antifascistiskt tema.[21] Mörne arbetade på Svenska Teatern fram till 1937 då hon bytte yrkesinriktning och anställdes som redaktionssekreterare för det socialdemokratiska *Arbetarbladet*. Privat rörde sig Gudrun Mörne i vänsterliberala umgängeskretsar med bland andra Hagar Olsson och andra antifascistiskt inriktade finlandssvenska författare och konstnärer under mellankrigstiden.

Gudrun Mörne (1905–1981) följde i sina föräldrars fotspår, hon blev skådespelerska och sedan redaktör och finlandssvensk antifascistisk politiker. På fotografiet från 1928 flankeras hon av vännerna Henry Parland och Gunnar Björling.

Även Gudruns syskon Barbro och Håkan Mörne blev på sin tid kända finlandssvenska författare och publicister, och också de skulle förhålla sig kritiskt till fascismen. På ett fotografi taget i slutet av 1920-talet poserar Gudrun Mörne tillsammans med författarna Henry Parland och Gunnar Björling.[22]

För Gudrun Mörne var steget till den socialdemokratiska arbetarrörelsen inte långt. Pappa Arvid hade i yngre år försökt kombinera socialism med finlandssvensk nationalism. Strax innan hans andra dotter Gudrun föddes var han chefredaktör för tidningen *Arbeta-*

ren, föregångaren till de svenskspråkiga socialdemokratiska tidningarna *Arbetet* och *Arbetarbladet,* som utkom i början av 1900-talet. Vid tiden för Gudruns födelse var Arvid Mörne rektor för Mellersta Nylands Folkhögskola i Finns i Esbo. Han tog ändå aldrig steget fullt ut och blev således inte socialdemokratisk partimedlem, men han höll sig fortsättningsvis på vänsterkanten – om ändå tryggt i det borgerliga lägret. Under Lappoåren i början av 1930-talet blev både han och Gudrun (och även den övriga familjen) engagerade antifascister – dock med den skillnaden att pappa Mörne valde Svenska folkpartiet medan dottern gick med i det socialdemokratiska partiet. Efter inträdet i Finlands Svenska Arbetarförbund i början av 1930-talet blev Gudrun Mörne en känd profil i socialdemokratiska kretsar. Hon hörde till de ledande krafterna i den svenskspråkiga socialdemokratiska ungdomsklubbsrörelsen. Hon verkade som recitatör, kursledare, publicist och talare och, som redan nämnt, från och med 1937 under flera decennier redaktionssekreterare för *Arbetarbladet.* Hon blev bekant för många läsare med sina krönikor som hon skrev under signaturen Picador. En av hennes specialiteter var talkörer, en mycket populär verksamhetsform i de svenskspråkiga socialdemokratiska ungdomsklubbarna och arbetarföreningarna, och också något som Mörne lärde andra arbetarföreningsmedlemmar under 1930-talet.[23]

Arvid Mörnes känt starka ställningstagande för den så kallade bygdesvenskheten och för svenskt småfolk återspeglas i dottern Gudrun Mörnes senare politiska gärning, inte minst i hennes verksamhet och ledande ställning i Finlands Svenska Folkting. För henne var socialdemokratin, kanske på motsvarande sätt som för Anna Wiik, den politiska rörelse som kunde lyfta svenskspråkiga män och kvinnor ur de lägre samhällsklasserna, få dem att engagera sig mot den hotande fascismen och på så sätt utveckla det svenska i Finland i en demokratisk riktning. Långt senare, i hennes dödsruna i *Hufvudstadsbladet,* står det att hos ”Gudrun Mörne förenades den mörneska svenskheten med en vänsterfärgad humanism, som också den var ett fädernesarv”.[24] Själv ansåg Gudrun Mörne att folktingsarbetet hade en stark grund i 1930- och 1940-talens finlandssvenska antifascism, en politik som gick över partigränserna och förenade finlandssvenskarna i kampen för demokratin:

> Men jag tror att samarbetet i folktinget icke varit möjligt om icke Folkpartiets majoritet både i Lapporörelsens år och nu under kriget gått in för klart demokratiska linjer. Det kan hända att de 33:s adress[25] med dess starka inslag av svensk socialdemokrati och svensk borgerlighet betecknade ett djupare samgående än uppslutningen kring folktinget. Om frihetskärlek, tolerans och vidsyn är svenska karaktärsdrag, då skall det säkerligen alltid i finländsk politik finnas en väsentlig linje, kring vilken alla svenskar, oberoende om de kallar sig borgare, socialdemokrater eller folkdemokrater, skall kunna sluta upp i gemensam strävan.[26]

I citatet återspeglas den Mörneska demokratiska minoritetsnationalismen. Redan på 1930-talet kunde personer med borgerlig bakgrund, eller som i valen röstade på SFP, ändå medverka i den antifascistiska revyverksamhet som bland andra Gudrun Mörne och Anna Wiik startat. Kanske var det så som Mörne påstod, att minoritetsidentiteten och kampen för demokratin gjorde det lättare för finlandssvenskar att samarbeta. På finskspråkigt vänsterhåll kunde en del uppleva att stämningen var mera sammansvetsad och kamratlig bland svenskspråkiga under det annars så politiskt spända 1930-talet. Socialdemokraten Eino Kilpi beskrev med beundran den aktiva kretsen kring Helsingfors svenska arbetarförening, hur mångsidig deras verksamhet var och hur det inom föreningen frodades ”en viss frisinnad fryntlighet och gemytlighet, en tolerans, som är helt fri från den asketiska fanatism som under vissa perioder och i samband med särskilda frågor i så hög grad tryckt sin prägel på våra finskspråkiga organisationers liv.”[27]

Kvinnorna i Arbetarförbundet

Gudrun Mörne var som Anna Wiik en helhjärtad och fullt engagerad medlem i arbetarrörelsen. Men varken Mörne eller Wiik nådde eller verkade ens eftersträva en plats i den politiska toppen. Ingendera kandiderade i riksdagsval, även om man enligt Anna Bondestam försökte ställa upp Mörne med påföljden att männen i förbundet avsiktligt ”saboterade” hennes kandidatur.[28] Wiik och Mörne nämns inte heller bland 1930-talets finländska vänsterintellektuella kvinnor,

som uppmärksammats i senare arbetarhistorisk forskning, trots att de båda rörde sig i samma kretsar och delade politisk åsikt med sina samtida medsystrar i arbetarrörelsens kvinnliga toppskikt.[29]

Gudrun Mörne förblev ogift och i likhet med Anna Wiik barnlös. Att de båda saknade familjeförpliktelser gav dem troligen en större frihet och ett oberoende som gjorde att de till skillnad från många andra av samtidens kvinnor kunde engagera sig politiskt. Samtidigt var de ogifta och barnlösa kvinnorna i arbetslivet en ny samhällsgrupp som SDP riktade sig till i partiets valpropaganda under mellankrigstiden. Anna Wiik och Gudrun Mörne, och även andra av deras medsystrar och kamrater i kvinnokommittén, kan sägas tillhöra denna målgrupp i det framväxande moderna samhället. På samma gång var de också motbilden till det fascistiska och nationalsocialistiska kvinnoidealet, där kvinnor förväntades axla rollen som mödrar och hustrur och absolut inte vara oberoende karriärkvinnor eller verka i partipolitik tillsammans med männen. Ändå var de flesta av arbetarklassens kvinnor hustrur och mödrar som var fullt sysselsatta med både hushålls- och förvärvsarbete och därmed, vilket redan konstaterats, svåra att engagera i det politiska arbetet.

Särskilda kvinnosektioner hade verkat i de svenskspråkiga arbetarföreningarna sedan de grundades i början av 1900-talet. Kvinnor var förvisso välkomna med i verksamheten och fick ofta ordna med festbuffén, upprätthålla syföreningen och samarbeta med männen i föreningarnas nykterhetsarbete. Medan Anna Wiik fällde ironiska kommentarer om att kvinnorna skickades till buffén och inte fick delta i det politiska arbetet i föreningen, menade Gudrun Mörne att det var fel att nedvärdera detta viktiga men ibland förgivettagna arbete i festbuffén, i festkommittén eller i syföreningen.[30] Kvinnornas kritik mot ”typiska” kvinnosysslor i arbetarföreningarna kom också upp bland finskspråkiga socialdemokratiska kvinnor. Enligt historikern Maria Lähteenmäki var det framför allt yngre socialdemokratiska kvinnor som på 1930-talet önskade mera politik och mindre ”småborgerligt” handarbetande.[31]

I ungdomsklubbarna var förhållandena annorlunda. I ungdomsklubbsverksamheten intog kvinnorna en mera jämställd position. Men äktenskapet och moderskapet förändrade kvinnornas politiska ställning. En av Anna Wiiks väninnor, Tekla Westlin (f. Nymark)

som under tidigt 1920-tal verkade i den svenskspråkiga socialdemokratiska ungdomsklubben i Helsingfors och som varit med att starta revyverksamheten, skrev på 1930-talet till Anna Wiik om utmaningen att upprätthålla politiskt engagemang efter att hon gift sig och bildat familj:

> Du kan inte förstå huru upptagen en småbrukarhustrus tid kan vara. Allt, allt måste man göra själv, ty man har ej råd att ta hjälp. […] Det är som en liten tragedi detta, att gå och längta efter ett eget hem och små barn som kalla en mor, och då man får det, så måste man nästan längta tillbaka till flicktiden igen, ty arbetet och alla de husliga omsorgerna vill nästan ibland ta livet av en. Är jag olyckligt gift? Nej, men jag har det endast som tusenden andra utslitna, utpinade fattiga hustrur och mödrar ha det.[32]

Tekla Westlin hade flyttat till Munsala i Österbotten och var engagerad i den lokala radikalpacifistiska och socialistiska rörelsen på orten. Av brevet till Anna Wiik att döma var Westlin förmodligen bekant med diskussionerna som förts av socialistiska feminister och i kvinnoförbundet om arbetarkvinnans börda att verka som mor, hustru och yrkesarbetare. Tid för politiskt engagemang fanns helt enkelt inte.

Anna Wiik svarade inte på Tekla Westlins synpunkter gällande småbrukarkvinnans ställning, men var fullt medveten om att detta var en utmaning då socialdemokraterna önskade mobilisera kvinnor till politiskt engagemang. Samtidigt var Westlins brev en påminnelse om hur livet tedde sig för de allra flesta arbetarkvinnor med arbete, barn och hushåll att ta hand om, sådant som skapade andra förutsättningar för politiskt deltagande än för kvinnor som i likhet Anna Wiik kunde ägna nästan all sin tid åt det politiska arbetet. Bland annat den finska socialdemokratiska kvinnopolitikern Tyyne Leivo-Larsson påpekade att i ”normala fall” var arbetarkvinnan också familjemoder även om inte alla kvinnor ”nuförtiden” födde barn.[33] Det var just de ”normala fallen” som skulle beaktas, menade Leivo-Larsson, och det var ett påpekande som ofta gjorde sig gällande i diskussionen om arbetarkvinnor och politiskt agerande.

Anna Wiik visade en stark könsmedvetenhet i den handskrivna tidningen ”Arbetarbladets kvällsupplaga” (Abbes kvällsupplaga), när hon i humoristisk och ironisk ton påstod att alla män var skyldiga till världens alla olyckor (influensa, krig, fascism och bergsråd). Männen behövdes förvisso för att sköta hushåll och barn, och med det påståendet vände Wiik upp och ned på den rådande könsordningen samtidigt som hon synliggjorde de villkor som gällde för de flesta arbetarkvinnor.[34] Då hon i flera sammanhang uppmanade kvinnor till handling när männen inget gjorde, brukade hon ändå betona mannen som *den* politiskt aktiva och att det därmed var underförstått att det var mannen som skulle leda den antifascistiska kampen. I Wiiks privatliv kom det till uttryck i hennes relation till maken K. H. Wiik som hon beundrade. Han var den moraliskt rättfärdiga och stod högre än alla andra män i politiken, och i deras äktenskap var han självklart den som skulle ta plats i politiken. Det framgår även i att hon ofta uttryckte tvivel och djup ångest inför sin handlingsförmåga. Inte sällan uppvisade hon i privatlivet perioder av depression och psykiskt illamående inför sin upplevelse att inte klara av sina arbets- och hushållsuppgifter. Hon uttryckte aldrig andra förväntningar på maken än att han skulle kunna fullfölja sin roll som politiker. Men bägge makarna var samtidigt mycket medvetna om att kön spelade roll och försatte män och kvinnor i olika position i samhället och i förhållande till varandra. I deras brevväxling tilltalas exempelvis Karl kort gott för det könsneutrala och det implicit manliga ”människan”, medan Anna titulerar sig som ”kvinnan”.[35] Trots könsmedvetenheten levde Anna Wiik väldigt starkt i en könad tillvaro som hon dels var medveten om, dels var med om att upprätthålla.

Ett annat hinder för arbetarkvinnors politiska engagemang var männen i arbetarföreningarna. På den första svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnokonferensen – eller ”käringkonferensen” som Anna Wiik ironiskt kallade mötet – konstaterade kvinnorna att det var föreningens män som var ovilliga att ge kvinnorna fullt medlemskap i föreningarna. Alla kvinnor höll förvisso inte med och en del påpekade att de visst fick vara med i föreningens arbete och också fick de manliga föreningsmedlemmarnas erkännande för sitt arbete i festbuffén eller syföreningen. Men kritikerna, bland dem Anna Wiik, ansåg att männen inte såg kvinnorna som fullt jämlika medlemmar i arbetar-

föreningarna. Kvinnokommittén ville upplösa könssegregationen i arbetarrörelsen. Det framlades även synpunkter på att arbetarklassmännen rentav var fientligt inställda till kvinnornas politiska engagemang i partiet och under konferensen antydde man att det förekom vad som kunde kallas en misogyn inställning bland vissa män. Utifrån detta konstaterande gjorde kvinnokommittén bedömningen att svenskspråkiga arbetar- och småbrukarkvinnor hade blivit likgiltiga gentemot ”arbetarsaken”. En del mötesdeltagare menade att kvinnorna hellre gick med i den ”opolitiska” borgerliga Martha-rörelsen och röstade borgerligt i valen för att de inte vågade ta plats i den mansdominerade arbetarrörelsen. Martha-rörelsens ensidiga handarbets- och hushållsarbete ansågs hålla kvinnorna tillbaka: det hindrade dem från att utbilda sig och delta i det politiska arbetet tillsammans med männen.[36] I ett inlägg i *Arbetarbladet* beskrev politikern och journalisten Sylvi-Kyllikki Kilpi likgiltigheten som ett resultat av att kvinnan var obildad, det berodde inte på att hon skulle vara annorlunda till sin natur än mannen. Kilpi betonade att det var värt att satsa på arbetarkvinnors bildning då det utgjorde ett ”vapen i kampen mot fascismen”.[37]

Kvinnliga förebilder ansågs också ha en viktig betydelse för att inspirera kvinnor till politisk handling. Det fanns internationellt kända socialdemokratiska kvinnor som på grund av sin antifascism satt fängslade och vars uppoffringar inte fick glömmas bort.[38] Men förebilder fanns också i den finlandssvenska arbetarrörelsen. Gudrun Mörne skrev ett hörspel om händelserna i Solberg i september 1931, då finlandssvenska Lappomän upplöste ett svenskspråkigt arbetarmöte på Folkets hus i Ingå. Mörne återberättade händelsen genom två fiktiva kvinnor, Anna och Aili, som i berättelsen hör till ”de aktivaste socialdemokraterna i Solberg”, och ”som oförskräckt tagit upp kampen mot Lappobönderna”. Medan övriga festdeltagare av rädsla lämnar Folkets hus då Lappomännen anländer med sina bilar, stannar Anna och Aili kvar och försvarar föreningens rätt att hålla sitt möte. I det verkliga händelseförloppet blev hedersgästerna, förbundsordförande Axel Åhlström och förbundssekreterare Gunnar Andersson, av Lappomännen tvingade att avlägsna sig från Solberg och sattes på tåget tillbaka till Helsingfors. I Mörnes hörspel figurerar männen i bakgrunden medan de två unga socialdemokratiska kvinnorna står i berättelsens förgrund, där de modigt följer med Lappomännens

våldsamma framfart och beskådar hur övriga äldre föreningskamrater flyr fältet.[39]

Att Anna Wiik och Gudrun Mörne blev framträdande socialdemokratiska kvinnliga politiker på finlandssvenskt håll under 1930-talet var möjligt tack vare deras personliga bakgrund. I relation till de arbetarkvinnor som de sade sig företräda bands de inte av familje- och hushållsansvar, vilket gjorde det möjligt för dem att helhjärtat engagera sig politiskt. Både Wiik och Mörne var medvetna om kvinnornas begränsade villkor och den könade politiska arbetsfördelningen både i arbetarrörelsen och i samhället i stort. Samtidigt såg de att i den politiska kampen, den som bland annat fördes mot fascismen, förlorade arbetarrörelsen mycket om inte kvinnorna engagerades i verksamheten tillsammans med männen. I det följande ser vi närmare på Wiiks och Mörnes relation till männen som politiska subjekt och hur det kvinnliga stod i relation till det manliga i den finlandssvenska socialdemokratiska antifascismen.

Skrattretande, ociviliserade, starka och svaga män

Solberghändelsen såsom den återberättades av Gudrun Mörne tematiserar förhållandet mellan kön och antifascistisk handling. I revyerna, i de handskrivna tidningarna och i andra texter beskrev Anna Wiik och Gudrun Mörne männen utifrån föreställda manliga egenskaper och männens fysionomi, som kopplades till fascism och antifascism. Manlighet och både fysisk och andlig styrka sammankopplas i texterna med handlingskraft. Men också föreställda omanliga karaktärsdrag och kroppslig dekadens (exempelvis övervikt eller en udda kroppsställning) eller avsaknad av fysisk styrka och tillräckligt stark vilja, var sådant som blev föremål för skratt och gjorde fascistiska män löjeväckande. Här kunde revyerna fungera som en plattform där normer, ideal och föreställningar kring kön och politik synliggjordes.

Men framför allt blev revyerna på teaterscenen en möjlighet för kvinnorna att med humorns hjälp bedriva antifascism, och för publiken blev det en möjlighet att skratta åt fascismen. Revyerna med sina starka inslag av humor och komedi var djupt förankrade i den folkliga karnevalismen som var framträdande i arbetarföreningarnas kulturverksamhet. Att skratta åt ”herrarna” var en del av den folkliga

karnevalismen, dels för att den kunde avklä makten och göra den mindre hotfull och farlig, dels för att skrattet var både hånfullt mot makten och samtidigt terapeutiskt. Kulturhistorikern Luisa Passerini har tolkat de humoristiska nidvisorna om Mussolini som framkallade många skratt bland den italienska arbetarklassen. Visorna fungerade som ett effektivt vapen i den antifascistiska motståndskampen på 1930-talet, då de byggde på kända barnsångsmelodier och innehöll ord som var lätta att komma ihåg och upprepa för andra.[40]

På scenen i Folkets hus framställdes fascismens ledande män som udda, ibland primitiva och ofta skrattretande. Den första revyn som Anna Wiik bar huvudansvaret för, och som Gudrun Mörne aktivt medverkade i, uppfördes 1934 på Folkets hus i Vallgård i Helsingfors. Anna Wiik hade i praktiken skrivit samtliga kupletter och regisserat revyn som främst handlade om fascismen. Redan flera år före Chaplins succéfilm *Diktatorn* (1940) fick publiken ta del av ett skådespel där den världskända komikern med sin karakteristiska lilla mustasch förväxlades med den tyska Führern. Publiken skrattade åt den finländska ytterhögerns kändaste politiker Kaarlo Kares, Hilja Riipinen, Vihtori Kosola och nazistledaren Arvi Kalsta. De finländska fascisterna gjordes löjliga i sina uppsåt att efterlikna sina italienska och tyska förebilder. Nidvisorna om de finländska fascisterna kallades ”Mäntsälävisor” och de hade kommit till vid tiden för Lapporörelsens misslyckade kupp i Mäntsälä 1932. Vid tidpunkten för Mäntsäläupproret hade Anna Wiik, Gudrun Mörne, Anna Elfving,[41] Tekla Nymark och Atos Wirtanen samlats hemma hos Ragni Karlsson i hennes bostad vid Hagnäs torg i Helsingfors. Enligt Mörne sammanstrålade man hos Karlsson då hon hade gaslåga och kunde koka kaffe. Där föddes idén till en revy om Lapporörelsen och det misslyckade statskuppsförsöket i Mäntsälä. Det gick ändå två år innan revyn uppfördes i januari 1934. Anna Wiik skrev och illustrerade ett programblad som fick rubriken ”Arbetarbladets kvällsupplaga” med skämtteckningar föreställande Chaplin, Hitler, Kares, Kosola och Kalsta som också utgjorde huvudkaraktärerna i revyn.[42]

Den första revyn blev en succé och också den andra som i stort sett fortsatte med samma programnummer. Inför 1936 års revy som åter skrevs och regisserades av Anna Wiik vågade man hyra stora salen på Cirkusgatan, det vill säga Folkets hus på Broholmen i Helsing-

tvillingarnas vaggvisa :

Tussilulla lappogrupp,
Ruutus och Kalstas massar.
Sköt nu om till nästa kupp
edra brända tassar.

Tussilulla lappolill,
än så finns marxister.
Man får göra vad man vill
tills det engång brister.

Tussilulla Viktori,
Hilja vaktar gården.
Översten och Annala
sköter barnavården

Tussilulla svartblå vän,
i vår så kommer floder,
då åt höger Virkunen
vrider statens roder.

Tussilulla allihop,
bruna, blåa, svarta,
somna från ert Hitler-rop
och Stor-Finlands karta.

Det nya M Ä N N I S K O I D E A L E T S vaggvisa:

Ro, ro, ro och frid
är bara för de svaga.
Oro och bråk och strid
bättre oss behaga.
Skyttegravar, vapenbrak,
det är nåm ting för vår smak,
bomber och granater,
morska krigarlater.

Sov, sov, vackra barn,
i din nätta kappa.
Snart är du stora karln,
blir soldat som pappa,
får gevär och kasken på
och får ut mot ryssen gå.
Stygga ryssen klär du,
makmet hjälte får du.

Suur-suur-Suomi gos
som lönen för vår möda,
om vi inte innan dess
allihop är döda.
Gud som haver barnen kär,
se till mig som liten är,
låt mig snart bli färdig,
att bli kriget värdig.

H I T L E R S V I S A:

Om riket det tredje jag sjunga nu skall
och berätta er allt om mitt välborna kall
om huru folket jag för uti fält,
att strida för Deutschland uberalles in Welt.
Heil, heil, heil,
Hitler heil, Hitler heil.

Texter från det handskrivna programbladet till den första nyårsrevyn 1934. Temat var antifascistiskt och flera av kuplettsångerna och nidvisorna var skrivna av Anna Wiik.

fors. Den finlandssvenska socialdemokratiska riksdagsmannen och *Arbetarbladets* huvudredaktör Karl-August Fagerholm önskade denna gång få medverka i revyn. Den fick titeln ”Stora världsteatern” och denna gång raljerade man med Mussolini och det italienska anfallskriget mot Abessinien. Gudrun Mörne skrev senare att ”han [Mussolini] spelades ofta av en medlem med större kroppshydda och kom in på scenen med positiv och en svart björn, sjöng en visa med melodin från ’Positivvisan ur Tiggaroperan’”. Björnen syftade antagligen på den makabra gåva, en björnunge, som IKL[43] hade skänkt Mussolini på hans födelsedag 1935. Mussolini gjordes till åtlöje på grund av sin fysionomi och kanske kunde många i publiken känna igen den stereotypa förlöjligande bilden av italienska män som dels spridits genom populärkulturen, dels genom de italienska positivspelare och glassförsäljare som besökt Helsingfors.[44]

I en av kuplettsångerna, som sjöngs av karaktärerna Fanen, Musse och Krigsjobbare, drev Anna Wiik med fascisternas och nazisternas rasism:

(mel. Gubben Noak)
Folk mot folk och ras mot ras,
De ä vår melodi.
Folk med svarta hudar,
Arier och judar.
Ras och dva och ras och dva
Och ras och dva och tri.

Tysklands nassi, ganska tassi
I sitt raseri,
Judarasen krossar
Samt de röda sossar.
Ras och dva etc.

Svarta rasen – ja, fy fasen
Ett sånt barbari,
Gripit an den, de asen,
Ädla romarrasen.
Ras etc.[45]

Här anspelade man både på Italiens fälttåg mot Abessinien (1935–1936) som beskrevs som en barbarisk fascistisk handling, även om italienarna själva hävdade att de spred europeisk kultur och civilisation till de svarta afrikanerna. Hitlers judeförföljelser och antisemitism framställdes likaså som barbarism, trots att nazisterna kallade detta för en tysk kulturgärning i syfte att arisera Europa.

Fascismen och nazismen uppfattades bland antifascister som raka motsatsen till den civilisation som hade sitt ursprung i (väst)europeisk kultur och upplysning. De vanartade manliga ledarna Mussolini och Hitler personifierade dekadensen och den låga bildnings- och civilisationsnivån i de fascistiska och nazistiska rörelserna. Deras förenklade och motbjudande rasism tilltalade massorna vars bildningsnivå var låg. Det var ett uttryck för den atavism som ansågs existera bland de lägre samhällsskikten. Historikern Mark Meyers har i en artikel diskuterat hur 1930-talets franska liberala och socialistiska antifascister återgav en bild av fascisterna som den primitiva och oupplysta massans människor. De som begeistrades av fascismen karaktäriserades som viljelösa och svaga människor, styrda av sina primitiva krampaktiga känslor, medan ledarna i antifascisternas tal kunde avkläs sin manlighet och framställas som rentav feminina då de uppträdde känslostyrt och irrationellt. Upplysta antifascistiska män förväntades vara individualister, handlingskraftiga och civiliserade män som agerade rationellt och som i sin politik utgick från vetenskapen och förnuftet (se Ahlbäcks kapitel i denna antologi). Motsatsen var den impulsiva, lidelsefulla fascistledaren som trodde på rasistisk hokuspokus och på myten om blodets renhet.[46]

Handlingskraft och styrka, de typiskt maskulint kodade egenskaperna, betonades av Anna Wiik och Gudrun Mörne då de lyfte fram den socialdemokratiska rörelsens egna män och deras förmåga att bedriva antifascistisk kamp. Under Lappoåren i början av 1930-talet framstod den tidigare partiordföranden och tidigare statsministern Väinö Tanner som en modig Lappomotståndare och en spjutspets i kampen för demokrati och mot fascism. På finlandssvenskt socialdemokratiskt håll fick förbundsordföranden, riksdagsmannen och *Arbetarbladets* huvudredaktör Axel Åhlström mantla rollen som Finlands Svenska Arbetarförbunds orädda antifascist och ledare i kampen mot Lapporörelsen. Också andra ledande manliga förbunds-

aktiva lyftes fram. I en av kuplettsångerna till nyårsrevyn 1934–1935 sjöng man om FSA:s fyra riksdagsmän Karl-August Fagerholm, Gottfrid Lindström, Gunnar Andersson och Karl J. Wenman. I kuplettsången framhävdes riksdagsmännens civila yrken utanför politiken: om Närpesbonden Wenman hette det att ”[m]ot IKL är han den rätta / för han är van att dynga sprätta”. Hos Dalsbruksmeden Lindström betonades i sin tur smedens maskulina fysiska egenskaper, hur han med ”starka nävar, rak i rygg” tog sig an dagspolitikens utmaningar på samma sätt som han med träffsäkra och tunga slag slog med släggan i städet.[47]

Utländska manliga socialdemokratiska partiledare lyftes fram i revyerna, där de hyllades som arbetarklassens starka ledare som gick i första ledet i kampen mot fascismen. När Helsingfors svenska arbetarförening firade sitt 40-årsjubileum 1938, var Sveriges statsminister och socialdemokratiska partiledare Per Albin Hansson inbjuden hedersgäst. Den svenska partiledaren hade på motsvarande sätt som Tanner i Finland väckt beundran hos många socialdemokratiska partiaktiva tack vare sitt ansett karlaktiga uppträdande mot fascismen. Hansson hade bland annat väckt positiv uppmärksamhet då han en gång blev slagen av en ung fascist och då slog denne tillbaka med sin promenadkäpp.[48] För Hansson och andra prominenta hedersgäster (bland annat Finlands statsminister Aimo Cajander) förevisade kvinnokommittén en festrevy där man bland annat tillägnade Per Albin en hyllningskuplett. Anna Bondestam fick i egenskap av ”föreningens primadonna”, ”sekunderad av alla revyflickorna”, säga sitt ”hjärtas mening till hedersgästen med blommor och sång”. I sången anspelade kvinnorna på nordisk fornhistoria: man beskrev Per Albin som ”svenskarnas hövding”, som ”den yppersta hedersgästen vid detta vårt midvinterting”. *Arbetarbladet* skrev att Per Albin genast varit med på noterna och under hyllningssången till honom, där hans manliga attribut och insatser för socialpolitiken framhävdes, beskrev man lyriskt hur ”[h]an höjde på ögonbrynen, han log och var sagolik just på rätta stället, och när han tog emot blomsterkvasten och kysste skön Anna på hand vart också publikens jubel sagolikt”.[49]

Per Albin Hansson inledde en period i svensk historia där statsministrar redan under deras regeringstid blev betraktade som landsfäder. På finlandssvenskt socialdemokratiskt håll blev parti-

ledarna i Sverige nästan större förebilder och föremål för beundran än de finska socialdemokratiska ledarna. Samtidigt fanns det ”stora män” i den egna finlandssvenska arbetarrörelsens led, bland annat K. A. Fagerholm som blev socialminister 1938 och Atos Wirtanen som blev riksdagsman 1939. Också de vänsteroppositionella ledarna, däribland Anna Wiiks man K. H. Wiik och den unga finlandssvenska socialdemokraten Carl Johan ”Cay” Sundström, räknades till dessa män. Men till skillnad från de tidigare nämnda finlandssvenska socialdemokratiska riksdagsmännen, var Wiik och Sundström inga kroppsarbetare utan hade en akademisk utbildning.[50] Wiik och Sundström var också riksdagsledamöter (Sundström blev invald 1939), men betraktades ofta som starka på finskspråkigt håll. Efter vinterkriget blev de båda uteslutna ur SDP på grund av sin kritik mot partiledningen, och Helsingfors Svenska Arbetarförening beslutade dessutom att helt och hållet avlägsna Wiik från föreningen, vilket ledde till den definitiva brytningen mellan makarna Wiik och kamraterna i Finlands Svenska Arbetarförbund. Senare, efter fortsättningskriget, blev K. H. Wiik och Sundström grundare av och de två första ordförandena för det nya vänsterpartiet DFFF. När Gudrun Mörne gjorde en tillbakablick på 1930-talets finlandssvenska socialdemokratiska antifascism beskrev hon Cay Sundström som ”lite för anemisk, lite för feminin, lite för sobelpälsad” för att passa in i ”den robusta svenska arbetarrörelsen” på 1930-talet. Både K. H. Wiik och Sundström hade förvisso ”huvudet fullt av väl genomtänkt marxism”, men ansågs varken jordnära eller folkliga.[51] Just avsaknaden av pragmatism, realism och handlingskraft var typiska pejorativa beskrivningar av de vänsteroppositionella i partiets historiesyn. I stället framhöll man de burna partiledarnas, såsom Väinö Tanners eller K. A. Fagerholms, auktoritet.

Även Anna Wiik kunde tvivla på att hennes make alla gånger kvalificerade sig för att vara den stora ledaren för arbetarrörelsen. Sinsemellan hade makarna diskuterat saken öppet och K. H. Wiik erkände att han inte alltid trodde på sin egen förmåga att stå emot sin ärkerival Väinö Tanner och partiets högerfraktion som under 1930-talet stärkt greppet om partiet. Men efter att Wiik avgått som partisekreterare och ändå fått förtroende av partimedlemmarna för att verka i partistyrelsen, blev han snart partiets framträdande vän-

sterledare och även ett slags oppositionsledare. En av hans huvudfrågor var vänsterns kritik av partiets helomvändning från tidigare antimilitarism till att godkänna utökade försvarsanslag. Försvarsanslaget delade partiet 1938.[52] Gällande makens konfrontation med partiets högerfraktion och dess ledare Tanner skrev Anna Wiik till väninnan Tekla Westlin i Munsala om intrigerna och striderna i partiet. I ett brev till Westlin uttryckte Wiik att hon ansåg maken för svag och oförmögen att ensam bekämpa fascismen som smugit sig in i partiet:

> Det mest tragiska med Kajus är att han är ingen kampens man, kan inte förvärva sig anhängare vare sig genom personlig kraft eller sin hänförelses värme, för att nu inte alls tala om sådana medel som intriger och hänsynslöshet. Han har bara sin lugna och sakliga övertygelse och det räcker inte till för en ”ledare”.[53]

Anna Wiik beskrev Väinö Tanner som raka motsatsen till hennes make, Tanner var den som låtit ”den fascistiska ideologin med dess ’führer-tanke’ och ”likriktning och undertryckande av demokratin” tränga in i partiet. Det här var enligt Anna Wiik en följd av att partiet leddes av ”karaktärssvaga män” ”som vräkt allt ansvar på en kraftig karl, som vet vad han vill”.[54] Brevet skrev Anna Wiik en kort tid innan hon själv skulle få en framträdande plats i nyhetsrubrikerna, vilket vi återkommer till i följande avsnitt.

Både Anna Wiik och Gudrun Mörne ägnade tid åt att beskriva fascismens och socialdemokratins män. De gjorde det dels för att avklä motståndarna deras manlighet och tillskriva de egna männen manliga karaktärsdrag som gjorde dem starka inför de egna och motståndarna, dels för att både ifrågasätta de patriarkala strukturerna och ersätta dem med nya maktstrukturer där kvinnan i slutändan ändå uppfattas som underordnad mannen. I varje fall verkar det som om handling förknippades med mannen som sågs som det föreställda politiska subjektet, och att manlig handlingsförmåga stod i relation till manliga karaktärsegenskaper. En intressant aspekt som bär vidare från detta avsnitt till följande är den rumsliga kontextens betydelse för lämpliga/olämpliga sätt för de socialdemokratiska kvinnorna att uttrycka antifascism. I revyerna kunde kvinnorna återskapa de före-

ställningar som fanns kring kön och fascism, där humorn var ett vapen i kampen mot fascismen och publiken kunde skratta åt fascisterna. Men på andra arenor prövades gränserna för vad som ansågs vara ett lämpligt uppträdande för kvinnor, och hur Anna Wiik och Gudrun Mörne utmanade och anpassade sig till de normer som fanns för kvinnors antifascistiska agens.

Olämpligt uppträdande och husmoderlig antifascism

Vilka förväntningar hade de socialdemokratiska kvinnorna på sig själva när det gällde att agera mot fascismen? En händelse som i samtiden väckte en viss uppmärksamhet var ett stort socialdemokratiskt partimöte som hölls på Folkets hus på Broholmen med anledning av SDP:s godkännande av utökade försvarsanslag. Partihögern under ledning av Väinö Tanner och en stor del av partiets riksdagsledamöter och ministrar ställde sig positivt till att godkänna kraftigt utökade anslag som omfattade hela 25 procent av statsbudgeten. Tanner med flera hänvisade till det förändrade säkerhetspolitiska läget i Europa, och motiverade utökade försvarsanslag med att kunna upprätthålla ett trovärdigt försvar av neutraliteten ifall ett nytt storkrig skulle bryta ut i Europa. Försvaret av demokratin mot fascioststaternas hot var underförstått i argumenteringen. Partivänstern å sin sida var emot förslaget. Anna Wiiks man K. H. Wiik hörde till de främsta motståndarna och han hävdade att partiet bröt mot ett kongressbeslut som gick ut på att verka för nedrustning, en central fråga som partiet hade gått till val med och med vilket de vunnit väljarnas förtroende. Makarna Wiik menade att upprustning alltid var fel väg att gå om man eftersträvade fred och nedrustning. Men framför allt var det här en principiell och ideologisk fråga för vänsteroppositionen som ansåg att partiledningen under Tanners ledning i stort sett gick fascisternas ärenden och att försvarsanslagen i själva verket gick ut på att förbereda ett anfallskrig mot Sovjetunionen. K. H. Wiik hävdade att den finska armén och särskilt officerskåren var fascistisk och inte hade den minsta avsikt att försvara demokratin och neutraliteten såsom Tanner och partihögern påstod. Jämförelser gjordes med Spanien där officerarna gjort revolt mot den demokratiskt valda regeringen och hotade införa diktatur enligt fascistisk modell.[55]

För att vinna stöd hos medlemskåren och särskilt bland huvudstadens partiorganisationer, samlade partiledningen till ett allmänt partimöte för medlemmarna. Mötet hölls på Folkets hus på Broholmen den 30 mars 1938. Anna Wiik deltog i mötet tillsammans med sin make och när de anlände till den stora festsalen var den redan fullsatt. Utifrån hennes brevväxling med väninnan Tekla Westlin framgår det att hon var upprörd över partihögern och att hon tvivlade på sin makes förmåga att samla medlemmarna bakom sin linje. När hon äntrade möteslokalen ilsknade hon till då hon upptäckte att mötesfunktionärerna släppt in en borgerlig reporter för att bevaka mötet: enligt partistadgarna var partimötena endast till för partimedlemmar. Reportern var en utsänd journalist från *Helsingin Sanomat* som bjudits in för att följa med debatten och mötets framskridande. Senare skrev reportern med bitsk ironi och illa dold skadeglädje om SDP:s interna stridigheter då hen rapporterade om mötet. Reportern fäste särskilt stor uppmärksamhet vid de ”hetsiga”, ”känslosvallande” och ”pacifistiska” anföranden som hölls under mötet. Särskilt Anna Wiiks agerande under mötet fångade reporterns uppmärksamhet:

> Så fort klubban slagit i bordet rusade riksdagsman Wiiks fru upp till podiet och började ropa med hög röst till mötets ordförande sådana ord som: ”Oförskämt! Fascisternas lakejer! Arbetarnas förrädare! Ut!” På några sekunder fick hon runt sig några ivriga – och även de högljudda – anhängare, som bildade en ring kring mötets ordförande och ropade bl.a. ”Ut med en sådan ordförande! Ned med borgarnas lakejer! Det här är diktatur!”[56]

Efter det utbröt en fullständig villervalla som enligt *Helsingin Sanomat* urartade i närapå tumult i möteslokalen. Anna Wiik fick sällskap vid podiet av andra upprörda partimedlemmar som krävde att mötet skulle fortsätta och en ny mötesordförande väljas. K. H. Wiik äntrade talarstolen och meddelade lugnt och sakligt att mötet fortsätter. Trots protester från den nu avsatta mötesordföranden Emil Skog som under burop och visslingar tvingades ned från podiet, tog makarna Wiik över mötet. Tillsammans med mötesdeltagarna bestämde de att inte godkänna försvarsanslaget innan armén genomgått en fullstän-

dig demokratisering. Då mötet avslutats stämde deltagarna unisont upp i ”Internationalen”.[57]

Nyheten om Anna Wiiks agerande spred sig snabbt i den borgerliga pressen medan den socialdemokratiska pressen valde att tiga om den ur SDP:s perspektiv pinsamma incidenten på Folkets hus. Anna Wiik ansåg att borgarpressen överdrivit hennes agerande men erkände i ett brev till Tekla Westlin att hon nog högljutt sagt sin mening under mötet.[58] Om den borgerliga pressens rapportering från det tumultartade mötet stämmer bröt Anna Wiik mot uppförandekoden som mötesdeltagarna förväntades följa under socialdemokratiska partimöten. Det var inte meningen att enskilda medlemmar skulle ställa till med bråk och orsaka tumult, och än mindre tillsammans med andra mötesdeltagare göra uppror mot dem som ledde mötet. Att kalla ordförande för ”fascist” och ”klassförrädare” var både allvarliga anklagelser mot en socialdemokratisk partikamrat och naturligtvis olämpligt. Anna Wiik var känd som en temperamentsfull person som inte värjde sig för att säga sin åsikt och att ge uttryck för känslor. Å ena sidan kan det ha varit så att Anna Wiik var en känslostyrd mötesdeltagare, men å andra sidan hör det till den ofta könade beskrivningen av män och kvinnor i politiken, att män framställs som rationella subjekt som behärskar sina känslor medan kvinnor handlar irrationellt och i affekt. Om inte annat så kunde det starka fokuset på Anna Wiiks oregerliga uppträdande användas för att på borgerligt håll diskreditera SDP och för att avfärda vänstern som en hop bråkiga och odisciplinerade udda figurer som lät känslorna svalla i stället för att handla sakligt och rationellt för det allmänna bästa.

Också Gudrun Mörne skulle stöta på patrull för hennes påstått olämpliga uppträdande på ett arbetarmöte på den västnyländska landsbygden under andra världskriget. Mitt under pågående krig höll Billnäs svenska arbetarförening ett möte på Solbergs Folkets hus i december 1943. Mötet övervakades av Ingå kommuns länsman och med sig hade han några poliskonstaplar. Under rådande krigstid gällde en begränsad yttrande- och samlingsfrihet, och särskilt politiska arbetarmöten kunde övervakas. Länsmannen följde noggrant och nyfiket med den inbjudna gästtalaren Gudrun Mörnes uppträdande när hon gav en lägesanalys av bland annat det pågående

världskriget. Länsmannens rapport delades med Statspolisen som kunde konstatera att Mörne uttalat sig på ett synnerligen olämpligt sätt som kunde skada krigsmoralen. Under mötet hade Mörne enligt länsmannen varit överdrivet munter och glad då hon återgett hur axelmakternas krigslycka hade vänt. Hon verkade inte kunna hålla tillbaka sin glädje då hon talade om Mussolinis fall i Italien och hon hade uttryckt sig i en raljerande ton över den tyska Atlantvallen i väst som skulle hindra en förmodad allierad landstigning i Frankrike.

Med sin vana att uppträda och med sin skådespelartalang utmanade Gudrun Mörne den krigstida fascismen. Också i Mörnes politiska uppträdande underströks det olämpliga i att uttrycka fel slags känslor i fel sammanhang – i hennes fall hade hon uttryckt glädje över den tyska vapenbroderns motgångar i kriget. Hennes gladlynta uppträdande på Folkets hus ledde till att hon ställdes inför rätta och dömdes till tre månaders ovillkorligt fängelse. Den finlandssvenska pressen rapporterade i en notis om domen, men inte om talets innehåll på grund av krigscensuren. *Arbetarbladet* hänvisade ändå till Billnäs svenska arbetarförenings medlemmar som deltagit i mötet och kunde berätta om talets innehåll. Men i Sverige framförde den känt antinazistiska tidningen *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* att Mörne fällts ”för att hon uttalat sin glädje över Tysklands motgångar” och tidningen undrade hur det egentligen låg till med Finlands påstående om separatkrig då man inte fick kritisera andra länders krigföring. Mörne hann aldrig avtjäna sitt fängelsestraff utan frikändes av Åbo hovrätt några månader efter att Finland ingått separatfred med Sovjetunionen och Storbritannien.[59]

Men inför det fascistiska hotet tilläts kvinnorna reagera emotionellt, fast i rätt sammanhang och med rätt slags känslouttryck. Rädsla, ömhet och sorg var sådana känslolägen som ansågs acceptabla för kvinnor. Detta kan tolkas utifrån sociologen Arlie Hochschilds begrepp känsloregler, ett slags inlärt manuskript för hur män och kvinnor i givna sammanhang ska uttrycka sina känslor.[60] Moderlig ömhet uttryckte kvinnorna i den socialdemokratiska kvinnokommittén när de bistod och umgicks med flyktingarna som anlände till Finland från Centraleuropa i slutet av 1930-talet. Till och med Anna Wiik framstod som moderligt ömsint i en vers som publicerades i ”Arbetarbladets kvällsupplaga” 1939: ”modersfamnen bjuder Anna, åt

flyktingar, som här får stanna."[61] Anna Wiik var den som tog initiativet till kvinnornas flyktinghjälp. En grupp kvinnor som var aktiva i Helsingforstrakten samlades hemma hos makarna Wiik i deras villa i Malm, där de sydde madrasser och sängkläder och planerade trevliga tillställningar för flyktingarna. Enligt Gudrun Mörne hittade Anna Wiik på att inrätta ett slags studiecirkel i svenska och den var enligt Mörne väldigt flitigt besökt. Anna Wiik skötte själv undervisningen enligt "en fritt uppfunnen arbetsmetod som var så full av humoristiska poänger, att dedär lektionerna blev verkliga solskensstunder". Kvinnokommittén verkar genom det konkreta flyktingbiståndsarbetet ha gjort en synlig insats som det rapporterades om på bland annat *Arbetarbladets* sidor. Männen var också med, men själva arbetet verkade utföras eller delegeras till kvinnorna. Särskilt de krigsdrabbade barnen i Spanien gav upphov till rätt omfattande biståndsaktioner både i nyländska och österbottniska svenska arbetarföreningar. Solidaritetsaktionerna, som kom till uttryck i bland annat adoption av spanska barn, påverkades onekligen av den propagandaverksamhet som bedrevs kring spanska inbördeskriget genom spridning av upprörande bilder av krigsdrabbade kvinnor och barn som utsatts för fascisternas bombräder.[62]

Socialdemokraten (senare, efter kriget, folkdemokraten) Ragni Karlsson hör till dem som tillsammans med Atos Wirtanen ofta omnämns för sina insatser för att hjälpa judiska flyktingar att gömma sig i Finland och sedan fly landet.[63] Då operation Barbarossa inleddes gjorde Statspolisen en husrannsakan hemma hos Karlsson på jakt efter judiska och antinazistiska tyska flyktingar, som dock i sista stund lyckats fly undan. I Statspolisens rapport står det att de var ute efter den kända antinazisten och socialdemokraten Erich Brost, som flytt från fristaten Danzig och kommit till Finland med sin hustru Margarete.[64] Gudrun Mörne berättade efter kriget att Erich Brost under sin tid i Finland hade spenderat en sommar hos hennes pappa Arvid Mörne i Grankulla. Socialdemokraten Brost hade varit fristaten Danzigs representant i Nationernas förbund och enligt Hitler en farlig antinazist. Flyktingarna var nedstämda och bar på en stark hemlängtan, och en del ångrade att de gått i landsflykt. Enligt Ragni Karlsson blev det för Gudrun Mörne och kvinnorna som bistod flyktingarna viktigt att försöka hålla dem på gott humör genom att ordna

trevliga sammankomster, dela med sig av moderlig ömhet, och inte minst visa upp ett varmt kvinnligt leende och kanske till och med locka fram skratt – allt som genom ett slags emotionellt arbete fick flyktingarna att för en stund glömma sitt utsatta och trängda läge.[65]

Arbetarkvinnornas betydelse för den finlandssvenska antifascismen

I det här kapitlet har jag studerat hur kön kom till uttryck i de svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnornas antifascism under 1930-talet. De finlandssvenska arbetarkvinnorna beslutade vid denna tid att grunda en kvinnokommitté och mycket av verksamheten gick ut på att angripa fascismen och att bistå fascismens offer i utlandet. Kön fick stor betydelse i verksamheten och det ger anledning att ställa frågan hur och varför kön fick en så stark roll då arbetarrörelsen oftast understrukit klass som den gemensamma samlande identiteten för både män och kvinnor. Män och kvinnor skulle verka tillsammans i arbetarföreningarna, om än med skilda uppgifter som utgick från föreställningar kring kön. Målet var ändå det samma: arbetarklassens frigörelse och att arbeta för den gradvisa utvecklingen mot det socialistiska samhället. Fascismen, och möjligtvis också kommunismen, påbjöd andra konkurrerande kvinnoideal, likaså den borgerliga kvinnorörelsen. Detta satte press på de svenskspråkiga socialdemokraterna att agera för att mobilisera kvinnor utifrån en socialdemokratisk syn på klass och kön. Samtidigt hade de finskspråkiga socialdemokratiska kvinnorna en redan etablerad verksamhet som antagligen inspirerade de svenskspråkiga socialdemokratiska kvinnorna att följa sina finskspråkiga kamraters exempel. Mellankrigstiden var på många sätt en ny tid för kvinnan och erbjöd nya möjligheter för kvinnor att agera i samhället, för klassen och för nationen.

Två socialdemokratiska kvinnor har stått i fokus i detta kapitel: Anna Wiik och Gudrun Mörne. De var båda centrala aktörer i Finlands Svenska Arbetarförbund, men framför allt drivande i att mobilisera svenskspråkiga kvinnor till socialdemokratin. I deras politiska engagemang gavs antifascism, klass, kön och språk central betydelse. Medan tidigare forskning om Finlands Svenska Arbetarförbund i första hand fokuserat på de kända manliga politikernas agerande, har kvinnornas insatser inte uppmärksammats på samma sätt.

Kanske för att deras verksamhet bedrevs på arenor och områden som ansetts ligga utanför den ”hårda” politiska kärnan, där männen hade en framträdande ställning. Jag hävdar att revyverksamheten och flykting- och biståndsverksamheten, som bland annat Anna Wiik och Gudrun Mörne ansvarade för, var centrala politikområden för finlandssvensk socialdemokratisk antifascism under 1930-talet. Här uttrycktes motstånd mot fascismens och nazismens rasistiska världsbild, mot de fascistiska ledarna och här visade man på dekadensen och humbugen i fascismen. Revyerna var ett slags bildningsverksamhet och blev mycket populära, samtidigt som egna ideal och synsätt kom till uttryck genom bland annat populära kuplettsånger. Revyerna var ett spel, en performans på samma sätt som Anna Wiik och Gudrun Mörne i det verkliga livet, utanför teaterscenen, agerade mot både verklig och upplevd fascism, och där deras kön ibland utgjorde ett hinder och satte gränser för korrekt politiskt agerande. Även om bland annat Anna Wiik varit kritisk till tidigare ”traditionella” kvinnoverksamheter, som exempelvis syföreningarna, blev flyktinghjälpen och revyerna en verksamhet som både hon och andra såg som acceptabla och respektabla former för kvinnor när de skulle bedriva socialdemokratisk antifascism.

Trots att det talades om att arbetarkvinnorna skulle ta plats i politiken, förefaller det som om kvinnorna upprepade traditionella könsmönster i engagemanget för fascismens flyktingar och för civila som drabbades av kriget. Kvinnorna uppgavs känna stor oro särskilt för barnen och även för de äldre och mödrarna. Enligt historikern Irene Andersson engagerade sig kvinnor i fredsrörelsen särskilt i frågor som gällde familjers utsatthet inför hotande krigsvåld, ett område som ansetts vara traditionellt kvinnligt.[66] Samtidigt var det kanske så att de konkreta solidaritetsaktionerna för krigsdrabbade kvinnor och barn i Spanien, eller för de flyktingar som anlände till Finland, bidrog till att stärka solidariteten och banden mellan de socialdemokratiska kvinnorna och att flyktinghjälpen blev en politisk arena där arbetarkvinnorna kunde utöva antifascism. Genom att sysselsätta sig med traditionellt kvinnliga uppgifter, som att sy kläder och madrasser, samla konserver och förbandslådor eller ta sig an omvårdnaden av fosterbarn på distans, kunde man väcka kvinnors politiska engagemang. En annan form var att bedriva emotionellt arbete, genom att

hålla flyktingarna på gott humör och få dem att känna sig tillfälligt hemma och trygga i sin flyktingtillvaro. Flyktinghjälpen var ingalunda en ofarlig verksamhet, särskilt efter fortsättningskrigets utbrott då Statspolisen, antagligen i samråd med Gestapo, beordrats att gripa ”farliga” judiska flyktingar och tyska antinazister.

Gudrun Arvidsdotter Mörne var angelägen om att i en senare tillbakablick på 1930-talets finlandssvenska antifascism understryka, att det låg i svenskarnas karaktär att agera demokratiskt. I kapitlet har jag inte vidareutvecklat eller närmare studerat detta påstående, men det ligger nära till hands att hon var påverkad av sin fars finlandssvenska demokratiska minoritetsnationalism. Utifrån ett könsperspektiv var det enligt Gudrun Mörne det så kallade småfolkets kvinnor, de som betraktades som hustrur och mödrar till kommande generationer av finlandssvenskar, som hade en viktig roll i att bära och uppfostra svenskspråkiga barn till demokratiska ideal. Sådana ideal skulle i sin tur gagna finlandssvenskheten så att frihetskärlek, vidsynhet och tolerans – det direkt motsatta till fascismen – genom kvinnornas antifascism kunde bli utmärkande för det svenska i det nya Finland som skulle skapas efter andra världskriget.

NOTER

1. Med ”Abbe” avsågs den svenskspråkiga socialdemokratiska tidningen och Finlands Svenska Arbetarförbunds officiella språkrör *Arbetarbladet*.
2. ”Mankön, rys och darra”, ”Abbes kvällsupplaga 24 januari 1936”, Handgjorda tidningar, Arbetarbladets kvällsupplaga, T1247 Helsingfors svenska arbetarförening, Arbetararkivet.
3. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 270–281.
4. Gottlieb, ”Feminism and Anti-Fascism in Britain”; Sewell, ”Anti-Fascism in the Neighborhood”.
5. En tidig översikt av forskningslitteraturen, se Koivunen & Östman, ”Ett ouppmärksammat slagfält”.
6. Gustafsson, *Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen* Arbetarbladets *syn på fascism under 1920-talet.*
7. Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland”, s. 49–51.
8. Lähteenmäki, *Vuosisadan naisliike*, s. 130–133; Torninoja-Latola, ”Espanjan lasten puolesta fasismia vastaan”, s. 352–356.
9. Heikkilä, *Anna Bondestam – det röda Svenskfinlands röst*, s. 180.
10. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 273–274.
11. Lindholm, *Den rätta färgen*.
12. Florin, ”Livet som historiskt forskningsfält”, s. 13–15; se även Hakosalo, Jalagin, Junila & Kurvinen, ”Johdanto”, s. 13–20.
13. Utdrag ur Helsingfors svenska arbetarförenings nyårsrevy 1938 (framförd i januari 1939 och skriven av Gudrun Mörne och Anna Wiik), 6. Revyer med mera, Gudrun Mörnes samling, Arbetararkivet.
14. Mörne, ”Ja det var tider … en revy över Helsingfors svenska arbetarförenings revyer”, *Finlands Svenska Arbetarförbunds Vårhälsning* 1941; Helsing, *Berättelser från Billnäs*, s. 132, 149; Johansson, *Vi bygger staden*, s. 130.
15. Tuomioja, *K. H. Wiik. Puoluesihteeri ja oppositiososialisti*, s. 63–69; Lindholm, *Den rätta färgen*, s. 74–75.
16. ”Samtal med Ragni Karlsson och Gudrun Mörne om Hitler-flyktingarna”, 3. Radio-föredrag och anföranden, Gudrun Mörnes samling, Arbetararkivet; Tuomioja, *K. H. Wiik. Puoluesihteeri ja oppositiososialisti*, s. 57–59, 63–67, 72–84, 175–224, 338–341.
17. Atos Wirtanen skrev en kritisk ledare om K. H. Wiik i samband med att denne uteslutits ur partiet och Finlands Svenska Arbetarförbund. I ledaren drog sig Wirtanen inte för att också göra personliga påhopp på sin forne mentor. Det var en ledarartikel som Wirtanen senare ångrade, se Wirtanen, ”En politisk femklöver”, *Arbetarbladet* 13.9.1940; Wirtanen, *Mot mörka makter* (1963), s. 152–154. Tolkningen att Wiik höll låg profil för sin mammas skull i samband med inbördeskriget 1918 och Lappoåret 1930 är min tolkning och den har jag gjort utifrån brev och anteckningar i K. H. Wiiks arkiv.
18. Karl Harald och Anna Wiiks testamente daterat 9.7.1941, Biografiskt material, Material enligt ämne, K. H. Wiiks arkiv, Riksarkivet. I testamentet framgår det att makarna hade 55 000 mark i reda ekonomiska tillgångar, 180 000 mark i Elantos sparkassa (enligt Tuomioja, *K. H. Wiik. Puoluesihteeri ja oppositiososialisti*, s. 338) och ägde sin villa i Malms förstad i Helsinge socken.

19. Sexlingarna var benämningen på de socialdemokratiska politiker som uteslutits från partiet samtidigt som K. H. Wiik 1940 och som bildade en egen socialistisk riksdagsgrupp 1940–1941. De blev fängslade samtidigt vid fortsättningskrigets utbrott. Förutom Wiik var de Mikko Ampuja, Väinö Meltti, Kaisu-Mirjami Rydberg, Yrjö Räisänen och Cay Sundström. Till gruppen räknas även Johan Helo som var direktör för Helsingfors stads drätselkammare.
20. Helo, *Vaiennettuja ihmisiä*, s. 18–21, 73–74; Tuomioja, *K. H. Wiik. Puoluesihteeri ja oppositiososialisti*, s. 63–67, 338–341; Lindholm, *Den rätta färgen*, s. 161–325.
21. Se Judith Meurer-Bongardts kapitel om Hagar Olsson i denna antologi.
22. ”Dödsfall”, *Hufvudstadsbladet* 4.3.1981; Alf-Erik Helsing, ”Hennes gärning lever”, *Arbetarbladet* 5.3.1981; ”Gudrun Mörne föredöme och stöd”, *Vasabladet* 6.3.1981.
23. ”Kursen i föreningskunskap blev utomordentligt lyckad”, *Arbetarbladet* 24.4.1935.
24. ”Dödsfall”, *Hufvudstadsbladet* 4.3.1981; Alf-Erik Helsing, ”Hennes gärning lever”, *Arbetarbladet* 5.3.1981; ”Gudrun Mörne föredöme och stöd”, *Vasabladet* 6.3.1981.
25. Syftar på den adress som samlades in bland riksdagsledamöter 1943 och överräcktes till president Risto Ryti med krav på att bryta samarbetet med Nazityskland och inleda fredsförhandlingar med Sovjetunionen och Storbritannien. Bland undertecknarna fanns några namnstarka finlandssvenska politiker inom SDP och SFP.
26. ”Om folktingssamarbetet kring den svenska nationalitetskänslan”, 6. Revyer med mera, Gudrun Mörnes samling.
27. Citatet av Eino Kilpi i Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 273.
28. Heikkilä, *Anna Bondestam – det röda Svenskfinlands röst*, s. 180.
29. Koivisto, *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua*, s. 165–175.
30. Sign. Guggu (Gudrun Mörne), ”Äras den som äras bör”, *Arbetarbladet* 7.1.1938.
31. Lähteenmäki, *Mahdollisuuksien aika*, s. 214–215.
32. Tekla Westlin till Anna Wiik 19.12.1937. Mapp 3. 1934–1939, Anna Wiiks arkiv, Riksarkivet.
33. ”Kvinnan och den sociala lagstiftningen”, *Arbetarbladet* 31.7.1939.
34. ”Mankön, rys och darra”, ”Abbes kvällsupplaga 24 januari 1936”.
35. Brevväxling mellan K. H. och Anna Wiik 1925–1930, K. H. Wiiks arkiv, Riksarkivet; Lindholm, *Den rätta färgen*.
36. Berättelse för 1936; Kvinnokommitté konferensprotokoll i Helsingfors 4.4.1937, Kvinnokonferens 1937, 1938, Finlands svenska arbetarförbunds kvinnokommitté, Arbetararkivet.
37. ”Om betydelsen av kvinnornas studiearbete”, *Arbetarbladet* 31.7.1939.
38. ”Efterskörd från de nordiska kvinnodagarna”, *Arbetarbladet* 5.8.1938.
39. ”En rörelse konsolideras. Berättelsen om Solberg 1931”, 6. Revyer m.m., Gudrun Mörnes samling; Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 240–241.
40. Passerini, *Fascism in Popular Memory*, s. 74–79; Kurkela, ”Työväeniltamat, valistus ja karnevaali”; Heimo, ”’Se oli simmost sukkelaa aikaa’”.

41. Anna Bondestam var vid tiden ännu ogift, hennes flicknamn var Elfving.
42. Mörne, ”Ja det var tider … en revy över Helsingfors svenska arbetarförenings revyer”; ”Kvällsupplaga Arbetarbladet. Julfest 5.1.1934”, Handgjorda tidningar, Arbetarbladets kvällsupplaga, Arbetararkivet; Johansson, *Vi bygger staden*, s. 73.
43. IKL, Isänmaallinen kansanliike – Fosterländska folkrörelsen blev ett renodlat fascistiskt parti och politisk arvtagare till Lapporörelsen.
44. Mörne, ”Ja det var tider … en revy över Helsingfors svenska arbetarförenings revyer”.
45. 6. Revyer m.m., Gudrun Mörnes samling.
46. Meyers, ”Feminizing Fascist Men”, s. 137–142.
47. ”Ur nyårsrevyn 1935”, *Arbetarbladet* 9.1.1935.
48. Lundin, ”Social Democratic Youth and Anti-Fascism in Sweden”, s. 111.
49. ”Visan till Per Albin”, *Arbetarbladet* 7.1.1938.
50. Atos Wirtanen var typograf och autodidaktisk filosof och skribent utan akademiska meriter i bagaget. K.A. Fagerholm var barberare, Gunnar Andersson och Gottfrid Lindström var metallarbetare, Karl J. Wenman jordbrukare och tidigare gruvarbetare. De tre förstnämnda hade därtill en bakgrund i och nära kontakter till fackföreningsrörelsen. K.H. Wiik var filosofie magister i litteratur och estetik, Cay Sundström hade en kandidatexamen i odontologi.
51. ”En rörelse konsolideras”, Radio-anförande 28.5.1946, 6. Revyer m.m., Gudrun Mörnes arkiv.
52. Kaihovirta, ”De stora ofosterländska kriget”.
53. Anna Wiik till Tekla Westlin 12.3.1938, 1934–1939, Anna Wiiks arkiv.
54. Anna Wiik till Tekla Westlin 12.3.1938.
55. Kaihovirta, ”Det stora ofosterländska kriget”.
56. ”Hävyttömat! Fascistien kätyrit! Työväen pettäjät! Ulos!”, *Helsingin Sanomat* 31.3 1938.
57. ”Hävyttömat! Fascistien kätyrit! Työväen pettäjät! Ulos!”, *Helsingin Sanomat* 31.3 1938.
58. Lindholm, *Den rätta färgen*, s. 145.
59. HM-4324 Gudrun Mörne, Valpo II arkiv, Riksarkivet; ”Gudrun Mörne dömd till fängelsestraff för politiskt tal”, *Arbetarbladet* 19.4.1944; ”Politisk dom”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 21.4.1944; ”Åbo hovrätt frikände Gudrun Mörne”, *Arbetarbladet* 4.12.1944.
60. Hochschild, ”Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure”, s. 251–275.
61. ”Politiskt alfabet”, Arbetarbladets kvällsupplaga, odaterad 1939, Arbetararkivet.
62. ”Samtal om Hitler-flyktingarna med Ragni Karlsson och Gudrun Mörne”, 3. Radio-föredrag och anföranden, Gudrun Mörnes samling, Arbetararkivet; ”Brokota världen”, *Arbetarbladet* 3.12.1937; ”Tre små spanska bröder”, *Arbetarbladet* 5.5.1939; Ragni Karlsson, ”Spanienhjälpen”, *Finlands Svenska Arbetarförbunds Vårhälsning* 1939.
63. Lundgren, *I hjältens tid*, s. 147.
64. HM-4235 Ragnhild Karlsson, Valpo II Arkiv, Riksarkivet.
65. ”Samtal om Hitler-flyktingarna med Ragni Karlsson och Gudrun Mörne”, Gudrun Mörnes samling.
66. Andersson, *Kvinnor mot krig*, s. 28–30.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Arbetararkivet, Helsingfors

T1247 Helsingfors svenska arbetarförening

Handgjorda tidningar, Arbetarbladets kvällsupplaga

730 Finlands Svenska Arbetarförbunds kvinnokommitté
Protokoll
Kvinnokonferens 1937, 1938

5060 Gudrun Mörnes samling
3. Radioföredrag och -anföranden
5. Blandat
6. Revyer m.m.

Riksarkivet, Helsingfors

Anna Wiiks arkiv
Mapp 3 1934–1939

K. H. Wiiks arkiv
Material enligt ämne
Biografiskt material

Valpo II arkiv
Personmappar (HM), 1919–1948
4324 Gudrun Mörne
4235 Ragnhild Karlsson

Tidningar

Arbetarbladet 1935–1940, 1944, 1981
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1944
Helsingin Sanomat 1938
Hufvudstadsbladet 1981
Vasabladet 1981

Litteratur

Andersson, Irene, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940,* Lund: Lunds universitet 2001.

Bondestam, Anna & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker. Finlands Svenska Arbetarförbund 1899–1974*, Vasa: Fram 1978.

Florin, Christina, ”Livet som historiskt forskningsfält”, *Personhistorisk tidskrift* 2014:1–2, s. 11–28.

Gottlieb, Julie V., ”Feminism and Anti-Fascism in Britain: Militancy Revived?”, Nigel Copsey & David Renton (eds.), *British Fascism, the Labour Movement and the State*, London: Palgrave Macmillan 2005, https://doi.org/10.1057/9780230522763_5.

Gustafsson, Cia, *Den finlandssvenska socialdemokratiska tidningen* Arbetarbladets *syn på fascism under 1920-talet,* avhandling pro gradu, Åbo: Åbo Akademi 2019.

Hakosalo, Heini, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heli Kurvinen, ”Johdanto. Elämää suurempaa”, Heini Hakosalo (toim.), *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus,* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014.

Heikkilä, Pia, *Anna Bondestam – Det röda Svenskfinlands röst,* Helsingfors: Svenska folkskolans vänner 2013.

Heimo, Anne, ”’Se oli simmost sukkelaa aikaa’. Mikä sammattilaisia vuodessa 1918 naurattaa?”, Joni Krekola, Kirsti Salmi-Niklander & Johanna Valenius (toim.), *Naurava työläinen, naurettava työläinen. Näkökulmia työväen huumoriin,* Tampere: THPTS 2000, s. 50–76.

Helo, Johan, *Vaiennettuja ihmisiä. Tapahtumia toisen maailmansodan ja sen jälkeisenä aikakautena,* Helsinki: Tammi 1965.

Helsing, Alf-Erik, *Berättelser från Billnäs,* Billnäs: Billnäs svenska arbetarförenings förlag 1986.

Hochschild, Arlie Russell, ”Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure”, *Journal of Sociology* 1979:3, s. 251–275.

Johansson, Rolf, *Vi bygger staden. Helsingfors Svenska Arbetarförening 1898–1988,* Helsingfors: Helsingfors svenska arbetarförenings förlag 1987.

Kaihovirta, Matias, ”Inledning: socialism som bortglömd erfarenhet i det svenska Finlands historia”, Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse,* Helsingfors: THPTS 2022, s. 7–23.

Kaihovirta, Matias, ”Det stora ofosterländska kriget. K. H. Wiik och krigsmotståndets vänsternationalistiska och antifascistiska dimensioner under andra världskriget”, Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse,* Helsingfors: THPTS 2022, s. 163–206.

Kaihovirta, Matias & Mats Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland. Karl H. Wiik och Eirik Hornborg inför Lapporörelsen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 2017:1, s. 43–74.

Karlsson, Ragni, ”Spanienhjälpen”, *Finlands Svenska Arbetarförbunds Vårhälsning* 1939.

Koivisto, Hanne, *Politiikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua – Kirjoituksia suomalaisesta vasemmistoälymystöstä 1930-luvulla*, Helsinki: THPTS 2011.

Koivunen, Anu & Ann-Catrin Östman, ”Ett ouppmärksammat slagfält. Tre böcker om kön och nationalitet, sexualitet och krig”, *Historisk Tidskrift för Finland* 1995:2, s. 225–234.

Kurkela, Vesa, ”Työväeniltamat, valistus ja karnevaali”, Joni Krekola, Kirsti Salmi-Niklander & Johanna Valenius (toim.), *Naurava työläinen, naurettava työläinen. Näkökulmia työväen huumoriin,* Tampere: THPTS 2000, s. 8–33.

Lindholm, Anna, *Den rätta färgen. En biografi om socialisten Anna Wiik,* Helsingfors: Schildts & Söderströms 2021.
Lundgren, Svante, *I hjältens tid: berättelser om mod och civilkurage under Förintelsen,* Vichtis: Sahlgrens förlag 2006.
Lundin, Johan A., ”Social Democratic Youth and Anti-Fascism in Sweden, 1929–1939”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections,* London & New York: Routledge 2019, s. 111–123.
Lähteenmäki, Maria, *Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-luvun Suomessa,* Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995.
Lähteenmäki, Maria, *Vuosisadan naisliike. Naiset ja sosialidemokratia 1900-luvun Suomessa,* Helsinki: Sosialidemokraattiset Naiset 2000.
Meyers, Mark, ”Feminizing Fascist Men: Crowd Psychology, Gender, and Sexuality in French Anti-Fascism, 1929–1945”, *French Historical Studies* 29, 2006, s. 109–142.
Mörne, Gunnel, ”Ja det var tider … en revy över Helsingfors svenska arbetarförenings revyer”, *Finlands Svenska Arbetarförbunds Vårhälsning* 1941.
Passerini, Luisa, *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class,* Cambridge: Cambridge University Press 1986.
Sewell, Sara Ann, ”Antifascism in the Neighborhood: Daily Life, Political Culture, and Gender Politics in the German Communist Antifascist Movement, 1930–1933”, *Fascism* 9, 2020, s. 167–194, https://doi.org/10.1163/22116257-20201175.
Sundelin, Anna, ”Ragni Karlsson och den finlandssvenska arbetarrörelsen”, Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse,* Helsingfors: THPTS 2022, s. 123–162.
Torninoja-Latola, Jaana, ”Espanjan lasten puolesta, fasismia vastaan. Sylvi-Kyllikki Kilpi Espanjan sisällissodan aikaisen avustustyön organisoijana ja puolestapuhujana”, Hanne Koivisto & Raimo Parikka (toim.), *No Pasaran! Espanjan sisällissodan kulttuurihistoriaa,* Helsinki: THPTS 2015, s. 295–330.
Tuomioja, Erkki, *K. H. Wiik. Puoluesihteeri ja oppositiososialisti. Elämäkerta 1918–1946,* Tammi: Helsinki 1982.
Wirtanen, Atos, *Mot mörka makter,* Helsingfors: Söderströms 1963.

ANDERS AHLBÄCK

MANLIGHET OCH KÄNSLOR I BORGERLIG OCH LIBERAL ANTIFASCISM

Granskarens och *Nya Argus* 1930-tal

”Perverst”. Vintern 1933 hade Eirik Hornborg svårt att längre hitta ord nog att uttrycka sin avsmak för de fascistiska tendenserna inom borgerligheten. I nästan tre år hade Hornborg – läroverkslektor, författare, historiker och politiker – i den finlandssvenska kulturtidskriften *Nya Argus* idkat en enträgen kritik av Lapporörelsen och dess sympatisörer. Rörelsen var marginaliserad efter det misslyckade Mäntsäläupproret i februari 1932, men Hornborg såg hur konservativa kretsar fortfarande lockades av tanken på diktatur som lösning på samtidens problem och konflikter. För honom var detta direkt anstötligt:

> I bästa fall betyder diktatur detsamma som ”håll käften och lyd”, men det är vida större chanser för att det skulle betyda något mycket värre. I varje händelse innebär det ett uppgivande av varje möjlighet till kritik, fri självverksamhet och personlig insats utanför de gränser diktatorn och hans byråkrater behaga uppdraga. Det är något perverst och ofattbart i att myndiga män frivilligt kunna kämpa för ett sådant ideal.[1]

Här syns två genomgående drag i Hornborgs antifascism. En intellektuell och principiell kritik mot olagligheter, politiskt våld, diktatur och kollektivism blandas med känsloladdade språkliga uttryck som frammanar bilder av manlighet och omanlighet. Hornborg ställer tydligt sitt eget ideal – en självständig, handlingskraftig och kritiskt tänkande manlighet – mot den motbjudande, onaturliga och ”perversa” motbilden av vuxna män som själva ber om att bli underkastade, nedtystade och kujonerade efter diktatorns godtycke.

Eirik Hornborg var den mest framträdande företrädaren för en borgerligt-liberal kritik av fascismen bland svenskspråkiga intellektuella och akademiker i Finland under 1930-talet. Det viktigaste forumet för den här kritiken var just tidskriften *Nya Argus* som utgavs i Helsingfors, men liknande diskussioner fördes även i Åbotidskriften *Granskaren*. Tidskrifternas medarbetare, svenskspråkiga intellektuella och akademiker, är en intressant grupp att undersöka i förhållande till fascism och antifascism. De kunde nämligen uppleva sig stå i motsatsställning till alla former av ultranationalism, kollektivism och massornas politik, utifrån såväl sina politiska och yrkesmässiga som sociala och etniska identiteter. Deras antikommunism var minst lika kraftig som deras antifascism. Likt många andra liberala och borgerliga grupper i mellankrigstidens Europa, försatte detta dem i ett upplevt läge mellan Skylla och Karybdis, både i förhållande till storpolitiken på kontinenten och konfliktlinjerna inom det finländska samhället. De är inte minst intressanta att studera eftersom de var skickliga ordbrukare, som i sina skrifter gav uttryck för egna politiska subjektiviteter samtidigt som de idkade en mångsidig ideologisk och intellektuell kritik av fascismen. Rationalitet och vetenskapligt tänkande var ofta viktigt för dem. Samtidigt rörde de sig i ett känsloladdat idélandskap där antifascismen inte bara var en fråga om intellektuella och moraliska principer utan om djupt kända, levda och könade politiska identiteter.

I det här kapitlet undersöker jag hur antifascistiska skribenter i *Nya Argus* och *Granskaren* kontrasterade sina självbilder mot bilder av fascism och fascister. Genom att fokusera på uttryck för politiska emotioner och maskuliniteter kan jag ur det som annars ser ut som bara retoriska gester och färgstarka invektiv utvinna information om underliggande uppfattningar om manlighet och politiskt aktörskap.

Med andra ord: vi får en fördjupad bild av vad som stötte bort skribenterna från fascismen, vilka uppfattningar de hade om sig själva som individer och grupp, och vilken betydelse svenskhet, intellektualism, liberalism och manlighet hade för dem som politiska subjekt.

Termen ”politiska maskuliniteter” använder jag som beteckning på konstruktionerna av antifascistisk och fascistisk subjektivitet i materialet. De som skrev i *Nya Argus* och *Granskaren* var nämligen så gott som uteslutande män. Jag menar att man måste tolka deras texter i ljuset av att de implicit och självklart uppfattade och konstruerade även sina politiska motståndare som män. Därmed kan de bilder de tecknar av liberaler, nationalister, fascister med flera tolkas som bilder av manlighet också när detta inte sägs ut lika explicit som i citatet av Hornborg ovan. De känslomässiga laddningarna i dessa självbilder och motbilder tangerar och flyter ofta samman med politisk maskulinitet och manlig heder. Behovet av att få respekt och social bekräftelse av andra, liksom valet att ge eller förvägra andra sin respekt, är nämligen genomsyrat av känslor såsom längtan, skam, stolthet, hat och förakt.

Med ”antifascistiska” avses här personer som i text kritiserade och motsatte sig fascismen och försvarade den liberala demokratin. Skribenterna i *Granskaren* och *Nya Argus* använde själva inte den termen. De flesta av dem skulle antagligen ha kallat sig frisinnat borgerliga, med modern terminologi liberaler, fastän det bland dem också fanns inslag av konservativt tankegods, inte minst hos Eirik Hornborg. Här sätter jag alltså oblygt etiketten ”antifascism” på den intellektuella kritiken av fascismen som förekommer i tidskrifterna, samtidigt som jag vill understryka att det var fråga om ett begränsat och särskilt i början ambivalent motstånd. Det vore nämligen en överdrift att påstå att det antifascistiska engagemanget var omfattande i *Nya Argus* eller *Granskaren*. Det rörde sig om en handfull skribenter och enstaka artiklar i de enskilda numren, med en tydlig topp under åren då Lapporörelsen var mest aktiv i början av 1930-talet.

Sammantaget, och betraktade över en längre tid, uttrycker dessa tidskrifter ändå en antifascistisk redaktionell hållning som inte kan ha undgått någon som läste dem regelbundet. Som Stefan Nygård har påpekat i en historik över *Nya Argus,* utövar mindre tidskrifter som dessa ett slags utstrålning som är svår att mäta och som relaterar till

de intellektuellas paradoxala form av auktoritet i kraft av deras oavhängighet.[2] Flera av skribenterna var dessutom samhälleligt aktiva inom partipolitiken, föreningslivet, folkbildningen och den högre utbildningen. Man kan anta att deras hållning gentemot fascismen hade betydelse även på dessa fält.

Man kan här knappast tala om någon gruppbildning. De skribenter som skrev kritiskt om fascism och högerextremism i *Nya Argus* och *Granskaren* var män av olika generationer och aktiva inom olika områden. Deras gemensamma nämnare, förutom tidskrifterna i fråga, var akademisk anknytning, samhällsengagemang och ett skriftställarskap som riktade sig till den bildade och borgerliga allmänheten. De flesta av dem nådde också med tiden framträdande positioner och man kan med skäl säga att de hörde till sin tids akademiska och intellektuella elit. Eirik Hornborg (f. 1879) var känd som jägaraktivist och politiker redan under 1910- och 1920-talen, och förblev en mycket läst författare och populärhistoriker även under de kommande årtiondena. Bland andra namn som återkommer i det här kapitlet kan nämnas läkaren och filosofen Lars Ringbom (f. 1869), som var en flitig samhällsdebattör och författare till flera böcker där han sökte psykologiska förklaringar till inbördeskriget 1918; Karl Rob. V. Wikman (f. 1886) som blev Åbo Akademis första professor i sociologi 1942; filosofen och författaren Hans Ruin (f. 1891) som blev professor i Lund 1952 och känd även i Sverige som en av sin tids ledande humanister; nationalekonomen Hugo E. Pipping som blev professor vid Svenska handelshögskolan 1934 och vid Helsingfors universitet 1941, och kansler för Åbo Akademi 1958; Sven Lindman (f. 1910) som vid Åbo Akademi blev professor i statsvetenskap 1942, rektor 1957 och kansler 1978; historikern Werner Nordström (f. 1911) som blev förlagschef och Per Olov Barck (f. 1912) som blev professor i litteraturvetenskap; samt nationalekonomen Ralf Törngren som gjorde en politisk karriär som Svenska folkpartiets ordförande 1945–1955 och minister i en lång rad av efterkrigstidens regeringar.[3]

I den nyare internationella forskningsdiskussionen om antifascismens historia (som dominerats av brittiska historiker) påpekas ofta hur sådana definitioner av antifascism som fokuserat på aktivism och organiserad verksamhet har lett till att man mest studerat vänsterns och särskilt yttervänsterns motstånd mot fascismen. De bor-

gerliga, ofta mer ”passiva” och intellektuella formerna av motstånd mot fascismen har därmed hamnat utanför sökarljuset.[4] Det finns bara några enstaka mer omfattande studier av borgerlig och liberal antifascism under mellankrigstiden.[5] Även om den ”nya vågen” av historisk antifascismforskning breddat förståelsen av antifascism under de senaste 20 åren,[6] saknas fortsättningsvis kultur- och genushistoriska perspektiv i det här forskningsfältet, som i regel anlägger klassiska politisk-historiska perspektiv, med fokus på ideologi, argumentation och väljardemografi.

Tre artiklar publicerade under de senaste åren belyser hur det inom nordiska borgerliga partier till en början fanns sympatier för fascistiska rörelser i det egna landet. Knut Dørums och Vesa Vares studier av de norska respektive finska konservativa partierna, samt Jenni Karimäkis studie av de finska liberalerna, visar hur den starka nationalismen och antikommunismen inom dessa partier möjliggjorde närmanden gentemot fascismen under 1920-talet och i början av 1930-talet.[7] Dørum, Vares och Karimäki ställer alla frågan vad det var som till slut fick nordiska konservativa och liberaler att ta avstånd från fascismen. De pekar främst på de fascistiska rörelsernas tilltagande olagligheter, våldsanvändning och diktatoriska tendenser. Som vi ska se är detta ett mönster vi också hittar bland de svenskspråkiga borgerligt-liberala intellektuella i Finland.

Matias Kaihovirta och Mats Wickström publicerade 2017 en jämförande analys av Eirik Hornborgs och socialdemokraten K. H. Wiiks antifascistiska engagemang på 1930-talet. De drev tesen att Hornborg och Wiik trots sina olika ideologiska ståndpunkter, och olika analyser av fascismens väsen och drivkrafter, båda såg fascismen som ett brott med Finlands nordiska och västerländska kulturella tradition och som ett särskilt hot mot den svenska språkgruppen i Finland.[8] Hornborgs artiklar i *Nya Argus* är ett centralt material också för Kaihovirta och Wickström, men där deras frågor främst handlar om begreppsliggörandet av fascism och ideologiska positioner, studerar jag främst underliggande känslomässiga konstruktioner av kön och identitet. Från deras studie tar jag med mig frågan om fascismen som ett särskilt hot mot Finlands svenskspråkiga, i syfte att pröva och nyansera deras analys.

Material och metod

Varför undersöka just *Nya Argus* och *Granskaren*? Dessa tidskrifter var de huvudsakliga forumen utanför partipolitiken och dagspressen där borgerligt-liberala intellektuella förde en kritisk samhällsdebatt på svenska. Kulturtidskrifterna hade i början av 1900-talet etablerat sig som ett medium med en egen karaktär som blandade litterärt, konstnärligt och intellektuellt innehåll, lämnade det dagsaktuella åt dagstidningarna, och ville fungera som forum för en allmän idédebatt.[9] Enligt Werner Nordström, som själv hörde till kretsen kring *Granskaren* i Åbo under 1930-talet, blev denna tidskrift viktig för den kritiska humanismen vid Åbo Akademi. I tidskriften behövde man inte ta de diplomatiska hänsyn till utrikes makter som gjorde dagspressen ”halvhjärtad” i sina kommentarer till fascismens framfart.[10]

Tidskriften *Argus* grundades 1908. Efter en nedläggning av censurmyndigheterna nygrundades den 1911 som *Nya Argus*. Den hade sitt ursprung i en krets av svenskspråkiga intellektuella i Helsingfors som ville motverka den inkrökthet i det finländska kulturlivet som de ansåg följde av tidens nationalistiska strömningar. De uppfattade sig själva som europeiska kosmopoliter och strävade efter att hålla sig utanför alla former av nationalism, även ”svenskhetsprogrammet”.[11] Tom Sandlund som studerat tidskriftens inrikespolitiska hållning konstaterar att den tog ett steg till höger efter inbördeskriget, men att motståndet mot äktfinskheten och fascistiska strömningar svetsade samman redaktionen till ”ett kamporgan mot Lapporörelsen” i slutet av 1920-talet.[12] Under 1930-talet präglades tidskriften åter av grundargenerationens ideal om kosmopolitism, antinationalism och individualism. Den oberoende ställningen till partipolitiken och svenskhetsrörelsen måste dock tas med en nypa salt. *Nya Argus* försvarade kraftfullt den svenskspråkiga befolkningens språkliga och nationella rättigheter när språkstriden hettade till. Flera av dess framträdande politiska kommentatorer var i något skede aktiva medlemmar i Svenska folkpartiet – bland andra Ragnar Furuhjelm som var svenska riksdagsgruppens långvariga ordförande, Hugo E. Pipping som var medlem i partiets centralstyrelse 1929–1944 och Eirik Hornborg som var riksdagsman för partiet 1917–1922 och 1924–1927.[13]

Granskaren grundades 1930 av en krets humanister och samhällsvetare knutna till det nya svenskspråkiga universitetet Åbo Akademi – de flesta av dem unga studenter i 20–30-årsåldern.[14] Den korta programförklaring som publicerades i det första numret slog fast att tidskriften strävade efter allsidighet och var avsedd för inte bara artiklar om vitterhet, vetenskap och konst utan också kulturyttringar på näringslivets och statslivets områden. Enligt Werner Nordström var den humanism som kom till uttryck i tidskriften kritisk mot hur nationalismen präglade samtiden, samtidigt som skribenterna omfattade och framhävde vad han kallar ”den svensknationella känslan”. Nordström förklarar denna motsägelse med att svenskheten för kretsen kring *Granskaren* var starkt nordistisk, och därmed internationellt och västligt inriktad.[15] Även här fanns kopplingar till Svenska folkpartiet, genom bland andra Ralf Törngren som var medlem i partistyrelsen och Karl Rob. V. Wikman som varit partiaktiv sedan 1910-talet och suttit i centralstyrelsen på 1920-talet. Wikman var också flitig ledarskribent i partiet närstående *Vasabladet*.[16]

Det fanns en tredje viktig kulturtidskrift på svenska, *Finsk Tidskrift*, men den verkar ha fört en mer konservativ eller snarast apolitisk redaktionell linje. Dess årgångar från 1920- och 1930-talen uppvisar så gott som ingen diskussion om vare sig den europeiska fascismen eller den inhemska Lapporörelsen.[17] Inte heller Svenska Kvinnoförbundets tidskrift *Astra* ägnade fascismen någon större kritisk uppmärksamhet. Kvinnorörelsens *grand old lady* Annie Furuhjelm skrev 1928 med blandade känslor om de italienska fascisternas ”storartade arbete” inom barnskydd och mödravård, samtidigt som hon kallade Italien ”en ren och oförfalskad diktatur”, präglad av chauvinism och medborgerlig ofrihet.[18] Annars var de fåtaliga antifascistiska texterna i *Astra* främst skrivna av eller om skandinaviska kvinnosaksaktivister, vilka bland annat kritiserade nazismens familje- och skolpolitik.[19] År 1930, då inställningen till Lapporörelsen splittrade den svenskspråkiga borgerligheten, verkar *Astras* redaktionella linje främst ha varit att förena svenskspråkiga kvinnors röster bakom kvinnliga kandidater tvärs över interna politiska skiljelinjer.[20]

Nya Argus utkom under perioden två gånger i månaden och *Granskaren* en gång i månaden. Jag har dels genom textsökning på olika avledningar av orden fascism, nazism och Lappo, dels genom en

manuell genomgång av årsregistren för de två tidskrifternas årgångar från 1922 till 1939, identifierat och valt ut för analys ett femtiotal texter i vardera tidskriften som i bred mening kan förstås som kritiska mot fascism och ultranationalism. Genomgången gav emellertid också vid handen ett dussintal texter i vardera tidskriften som berör fascismen i neutrala ordalag eller rentav med positiv uppskattning. Uttrycken för sympati eller kritik gentemot fascismen är givetvis omöjliga att kvantifiera med exakthet.

Förutom att ringa in och analysera uttryck för känslomässiga värderingar i texterna tillämpar jag i analysen genushistorisk metod, genom att söka efter skillnadsgörande knutet till kön. Det innebär att jag undersöker hur texterna markerar skillnader mellan olika politiska och etniska grupper och tillskriver de här skillnaderna betydel-

Antifascist med hög profil. Historikern och politikern Eirik Hornborg (1879–1965) hörde till de mest framträdande och välformulerade kritikerna av fascismen och Lapporörelsen.

ser associerade till manlighet och omanlighet. Jag utgår från att textpartier som anspelar på känslor och manlighet har en dubbelnatur som både politisk retorik och uttryck för genuina subjektiva hållningar. Med andra ord är det visserligen uppenbart att till exempel Eirik Hornborg genom uttryck som ”perverst och ofattbart” avser att mobilisera djupt hållna känslomässiga värderingar hos läsarna. Detta är textuella strategier som en skicklig skribent använder för att övertyga sin publik. Men det vore cyniskt och orealistiskt att utgå från att Hornborg kallt beräknande avsåg att manipulera sina läsare medan han själv så att säga stod utanför eller ovanför de attityder och identiteter han appellerade till hos läsarna.[21] Grundantagandet – utom då särskilda skäl talar emot en sådan tolkning – bör vara att hans retorik uttryckte hållningar han själv omfattade.

Förståelse för fascismen

Det måste påpekas att det länge fanns sympatier för fascismen bland svenskspråkiga borgerliga intellektuella, eftersom den sågs som en motkraft till kommunismen. Detta var ett genomgående drag i motsvarande grupper i olika europeiska länder under 1920-talet och ända fram till nazisternas maktövertagande i Tyskland. Till exempel i Norge tog de borgerliga partierna enligt Knut Dørum tydligt avstånd från nationalsocialismen först 1933.[22] Det förekom också, bland annat i Storbritannien, att liberaler och konservativa ansåg fascismen icke-önskvärd i det egna landet men fullt ändamålsenlig i Italien eller Tyskland där andra omständigheter var rådande.[23] I Finland såg de finska liberalerna under senare delen av 1920-talet ett hot om revolution endast från kommunisternas håll. Jenni Karimäki, som undersökt det liberala Framstegspartiet under mellankrigstiden i Finland, påpekar att särskilt partiets väljare på landsbygden länge accepterade Lapporörelsen som en organisation för ”borgerlig sammanhållning”. Först de tilltagande våldsamheterna hösten 1930 fick partiet att ta tydlig ställning mot högerextremismen.

Inte heller i *Nya Argus* årgångar från andra halvan av 1920-talet uttrycktes någon större oro över att fascismen spred sig från land till land över den europeiska kontinenten. Den italienska fascismen kunde tvärtom betraktas med nyfikenhet och rentav beund-

ran. Antikforskaren, essäisten och poeten Emil Zilliacus (f. 1878), som vistades mycket i Italien i mitten av 1920-talet, hävdade då att fascismen räddat landet från kommunismen och politiskt och ekonomiskt kaos. Vid ett möte med lokala fascister 1924 uttryckte han sina sympatier och förklarade att Finland 1918 fört en likadan kamp för att slå ned kommunismen. Både Zilliacus och den gamla jägaraktivisten Herman Gummerus (f. 1877) karakteriserade i *Nya Argus* Mussolini som en stor och karismatisk ledarpersonlighet. Gummerus var Finlands sändebud i Rom under första halvan av 1920-talet och hade vid flera tillfällen träffat fascistledaren. Han beskrev 1927 diktatorn som en fascinerande och härsklysten ledare med järnvilja. Men Emil Zilliacus noterade också att det politiska våldet från fascisternas sida aldrig verkade upphöra och alltmer gick ut över vad han uppfattade som ”samhällsbevarande” partier. Han liknade fascismen vid en kraftig medicin som botade sjukdom men i alltför lång användning kunde bli skadlig för organismen.[24]

De första skribenterna att inta en markerat kritisk hållning mot fascismen i *Nya Argus* tillhörde en yngre generation. Tidningsmannen Axel Grönvik (f. 1897) tecknade 1925 fascisternas maktövertagande som fortsättningen av en våldsam och kaotisk politisk kultur i Italien som uppvisade rent medeltida drag. Han kallade fascismen en ”yttersta dagarnas maffia” som inte kände någon annan lag än nävrättens.[25] Studenten Edvard R. Gummerus (f. 1905), son till Herman Gummerus, beskrev 1928 den fascistiska staten som alltigenom anti-individualistisk, baserad på auktoritetstro och absolut lydnad: ”För fascismen är staten allt och individen intet.” Men han relativiserade sin kritik genom att hävda att ingen modern demokrati tog hänsyn till individen och att alla kulturstater visat samma tendenser till hårdhänt behandling av sina etniska minoriteter. Johan Vilhelm Snellmans program från mitten av 1800-talet för att skapa en helt finskspråkig nation kunde enligt Edvard R. Gummerus lika gärna ha varit skrivet av en fascist.[26] Förtrycket av den fria pressen och oppositionen i Italien var enligt honom motbjudande, men bara för ”vårt” nordeuropeiska rättsmedvetande. Trots regimens mörka sidor, skrev han 1930, låg det ”något storslaget över fascismen”.[27]

Vintern och våren 1930, under de första månaderna av Lapporörelsens kampanj för att kommunistisk verksamhet skulle förbjudas

i Finland, uttryckte både *Nya Argus* och den nygrundade *Granskaren* en viss förståelse för rörelsen. Ralf Törngren skrev i *Granskaren* att redaktionen erkände det berättigade i den moraliska indignation som låg bakom Lapporörelsen, även om man inte ansåg dess medel vara de rätta.[28] När Eirik Hornborg våren 1930 första gången stämplade rörelsen som fascistisk och fördömde dess våldsanvändning, skrev han i samma artikel uppskattande om fascismen i Italien som en nationellt samlande kraft och ett uttryck för samhällets självbevarelsedrift och livsvilja gentemot hotet från kommunism och anarkism.[29] Filosofen Hans Ruin skrev i slutet av sommaren 1930 i *Nya Argus* att Lapporörelsen måste ges erkännande för att den gjort nationen medveten om det ”råa” och ”kallblodiga” kommunistiska undermineringsarbete som pågått i åratal. Ruin var beredd att dra ett streck över de våldsdåd Lapporörelsen dittills begått:

> Skulle Lapporörelsen veta inskränka sin verksamhet till att vara ett nationens öga, vakande över de onda anslagen i det fördolda, en väktarlur, vari det blåses starkt och manligt, en arm, som hålles i beredskap för att brukas när samhället kallar, så skulle t.o.m. det kunna glömmas, som nu med dess goda minne fått ske i fråga om egenhandsrätt och hänsynslöst åsidosättande av svårvunna mänskliga värden.[30]

Ännu våren 1932 skrev den unga historiestuderanden och nyblivna redaktionssekreteraren Sven Lindman (f. 1910) i *Granskaren* om hur fascismen visserligen präglades av hänsynslöshet och fientlighet mot liberalism, individualism och humanitet, men att den i sina praktiska uttryck ändå varit överraskande moderat och ”på ett glänsande sätt tryggat lugn, ordning och arbetsfred” i det italienska samhället. I valet mellan kommunism och fascism var fascismen enligt Lindman det mindre onda.[31]

Här syns alltså samma tendenser som bland brittiska liberaler, att externalisera fascismen till någonting som ”passade” i de italienska förhållandena. Eller som bland finska liberaler, att till en början uppfatta Lapporörelsen som en legitim borgerlig samling mot kommunismen. Minnena, såren och rädslan från den röda revolten i Finland var fortfarande färska inom den finländska borgerligheten. I den mån

fascismen i Italien eller Finland kunde ses som en försvarsreaktion mot det upplevda fortsatta hotet från kommunismen, låg det nära till hands att likt en Emil Zilliacus se sympatiska paralleller till den vita mobiliseringen 1917–1918. Utöver antikommunismen framtonar även i *Nya Argus* en beundran, om än präglad av ambivalens, inför fascismens ”storslagenhet” och Mussolinis karisma. Man lovordade den nationella samlingen och framtidstron man såg i det fascistiska Italien, samt frånvaron av strejker och andra oroligheter som plågade arbetsmarknaden i många länder.

Ledtrådar till förståelsen för fascismen kan också hittas i de profascistiska artiklar som ibland ingick i både *Nya Argus* och *Granskaren* genom hela 1930-talet. Dessa var skrivna av män som delade social bakgrund, kulturell referensram och yrkesmässiga sammanhang med tidskrifternas antifascistiska skribenter. Även om pro- och antifascisterna gjorde olika politiska bedömningar och vägval, kan man anta att deras världsbilder och känslolandskap till stora delar sammanföll.

Det finns vissa genomgående drag i de profascistiska texterna. För det första, en misstro och kritik mot den parlamentariska demokratin, liberalismen och upplysningstraditionens idealisering av förnuft och rationalism. För det andra, en beundran för fascismen som en nationellt samlande kraft i Italien och Tyskland. För det tredje, en uppfattning om fascismen som en genuint nyskapande historisk kraft i samtiden som skulle besegra marxismen och bolsjevismen. I texterna framhålls också ofta hur orättvist och oklokt segermakterna behandlat Tyskland vid fredsförhandlingarna i Versailles, ett påstående som även många antifascister verkar ha hållit med om.

Så dömde till exempel nationalekonomen C. A. J. Gadolin (f. 1898) ut demokratin som kännetecknad av röstköp, kohandel, schackrande, ledarlöshet och social nivellering. Han berömde 1939 Tyskland för att man där på laglig väg avskaffat ”riksdagsväldet” och återupprättat sin suveränitet genom nationell samling.[32] Johannes Sundwall (f. 1877), professor i antikens historia vid Åbo Akademi, skrev efter en Tysklandsresa 1933 om sin beundran för den ”inre nydaning” genom vilken nationalsocialismen ”smält samman folket” och övervunnit klasskonflikter och partistrider. Gadolin och Sundwall beklagade förtrycket av åsiktsfrihet och opposition, men betecknade detta som

med tiden övergående fenomen. De relativiserade förtrycket genom att hävda att liknande förekom i många andra länder och hur som helst var värst i Sovjetunionen.[33]

Läkaren och filosofen Lars Ringbom medverkade flitigt i *Granskaren* med texter som innehöll både pro- och antifascistiska element. Han deklarerade 1933 en vilja att närma sig fascismen ur en vetenskaplig synvinkel som syftade till psykologisk förståelse. När historiestuderanden Werner Nordström i *Granskaren* fördömt nazisternas raspolitik, betecknade Ringbom kritiken som ”ensidig” och ”intellektualistisk”. Han jämförde Nordströms ”kalla mästrande” med kritiken i Sverige av den vita terrorn i Finland 1918. Med tanke på vad tyskarna fått genomgå efter världskriget var det enligt Ringbom förståeligt att de gett sitt stöd åt Hitler, ”en man vid rodret med tro på sin ärliga vilja och tro på det tyska folkets livsduglighet och framtidsmöjligheter”. Hitlers rastänkande kunde visserligen framstå som rätt löjligt, men var ändå ”en tanke laddad med känsla, den talar direkt till rasinstinkterna”. Raspolitiken bidrog till ”en samhörighetskänsla, som är något helt nytt för Tyskland, men som också finnes i fascismens Italien”. Ringbom ställde sig visserligen tveksam till de fanatiska dragen i den nya tyska nationalismen, men konstaterade att de beskrivningar han hörde och läste av personer som besökt Tyskland gav intryck av hoppfullhet, tro på framtiden, tro på livet och växandet.[34]

Reaktionen mot Nordströms ”kalla mästrande” och uppskattningen för hur fascismen talade till känslorna pekade mot en dragning till det fascistiska i samtiden som låg bortom ideologiska argument: en längtan efter ett ledarskap som kunde entusiasmera och hänrycka, efter känslomässiga upplevelser av samling, enhet och samhörighet, i stället för den splittring och det ständiga trätande som associerades med den liberala parlamentarismen. Den kanske bästa uttolkaren av ett sådant sentiment i den finlandssvenska intelligentian var författaren Örnulf Tigerstedt (f. 1900). I *Nya Argus* utvidgade han sin kritik av parlamentismen, vilken han avfärdade som ”diskussioner utan ände”, till en bredare kritik av liberalismen som kraftlös och utspelad, oförmögen att ingjuta någon framtidstro i massorna. Liberalismens torra förnuftighet gjorde enligt Tigerstedt världen ”tyst, tråkig och kall”. Den dränerade människorna på kampglädje, livskraft och handlingskraft. Han längtade efter en djupare

meningsfullhet i politiken, något ”manbart” som ”luktar […] karl och svällande ådror”. ”Den moderna nationalismen”, alltså fascismen, var enligt honom ”vår tids uppbyggande och förnyande kulturfaktor”, som skapade syntes där det tidigare bara funnits motsättningar, och återgav människorna en tro och idealism som gått förlorad i världskriget.[35]

Tigerstedt var långt ifrån ensam om sin längtan efter nationell samling, efter kraften och styrkan i kollektivet och de starka männens politik som luktade karl och förde nationen framåt. Men när först Lapporörelsen i hemlandet och sedan nazisterna i Tyskland visade vad en sådan manlighet konkret innebar, var det många bland *Nya Argus* och *Granskarens* medarbetare som inte längre kunde eller ville förstå utan tvärtom vände sig emot just fascismens betoning av känslan framför förnuftet.

Fascism: definitioner och motargument

Det antifascistiska engagemanget i *Nya Argus*, som varit obetydligt så länge fascismen var ett sydeuropeiskt och kontinentalt fenomen, vaknade i samband med Lapporörelsens bullriga uppmarsch under vintern 1929–1930. *Nya Argus* redaktion drog då upp sin kritiska linje mot fascismen i form av en häftig och ihärdig kritik av rörelsen, som till största delen flödade ur Eirik Hornborgs skarpa penna. Till den del som tidskriften var banbrytande i sin kritiska hållning mot Lapporörelsen var det till största delen men inte enbart Hornborgs förtjänst. De finska borgerliga partierna tog tydligt avstånd från Lapporörelsen först senare. Det liberala Framstegspartiet reagerade enligt Karimäki hösten 1930 mot rörelsens tilltagande våldsamhet och särskilt kidnappningen av republikens första president K. J. Ståhlberg.[36] Det konservativa Samlingspartiet gled enligt Vesa Vares bara längre högerut 1931–1933, ända tills partiets samarbete med Fosterländska folkrörelsen (IKL) slutade i ett svidande nederlag i riksdagsvalet 1933.[37]

Enligt en ledare av Eirik Hornborg i *Nya Argus* redan i april 1930 uppvisade Lapporörelsen ”fascistiska tendenser”, med vilket han avsåg hur rörelsens anhängare använde öppet våld för att slå ned meningsyttringar. Två månader senare hävdade Hornborg att dessa tendenser nu övergått i öppen fascism, vilket han beskrev som ”en

våldsam kamp, förd utan hänsyn till gällande lag, mot de makter som hota de patriotiska och nationella idealen och de bestående förhållandena".[38]

Det var allmänt känt att Hornborg, som en av de mer framträdande deltagarna i jägarrörelsen 1914–1918, inte själv varit främmande för att använda våld som politiskt kampmedel. Men han värjde sig i sina artiklar för den jämförelsen, genom att hävda att inga andra medel då stått till buds för att försvara frihet och rättsstatlighet mot det ryska förtrycket. År 1930 var situationen en annan: det fanns en laglig regering och ordningsmakt som utmärkt väl kunde hantera hotet från kommunismen. Därmed fanns inget berättigande för Lappomännen att ta lagen i egna händer. I stället för att idka misshandel och förstöra tryckerier borde de enligt Hornborg arbeta för att få sina kandidater invalda i riksdagen, där de i laga ordning kunde lagstifta mot kommunisternas samhällsfientliga aktiviteter.[39]

I sin fortsatta argumentation mot Lapporörelsen 1930–1931 riktade sig Hornborg förutom mot våldet och olagligheterna främst mot hur rörelsen ville sätta den demokratiska parlamentarismen ur spel, till förmån för någon form av högerdiktatur. Rörelsens program var enligt Hornborg rent reaktionärt och syftade till att återinföra envälde och statligt förmynderskap. Den hotade demokratin, rättsstatligheten och samhällsfreden, och ökade splittringen mellan samhällsklasserna. Att förbjuda socialdemokratin, vilket var rörelsens följande krav när man väl fått igenom förbudet mot kommunisterna, skulle enligt Hornborg bara driva arbetarna i armarna på en underjordisk kommunism.[40]

När man bläddrar i *Nya Argus* årgångar från början av 1930-talet framstår dock Eirik Hornborg som ganska ensam, inte så mycket i sin kritiska inställning till Lapporörelsen och fascismen som i graden och omfattningen av sitt engagemang. Andra skribenter framträdde bara med enstaka mer dämpade inlägg. I ett "Lapponummer" av *Nya Argus* efter bondemarschen till Helsingfors i juli 1930 ondgjorde sig litteraturhistorikerna Yrjö Hirn (f. 1870) och Gunnar Castrén (f. 1878) över hur "Lappofascismens" våldsgärningar hotade Finlands tradition som rättsstat och bidrog till en anarki som bara gynnade kommunismen.[41] Hugo E. Pipping skrev samma sommar ett par artiklar där han använde i stort samma argument mot Lapporörelsen som

Hornborg, men främst lade ut texten om varför de ändringar i valsättet som rörelsen krävde – majoritetsval i enmansvalkretsar och begränsningar i rösträtten – var tagna ur luften och varken genomtänkta eller ändamålsenliga.[42]

Tidskriften *Granskaren* var inte lika häftig i sin kritik av Lapporörelsen som Eirik Hornborg, men uppvisade ett jämnare antifascistiskt engagemang genom hela 1930-talet. Från och med sin första årgång 1930 förde tidskriften en lågmäldare men också bredare och mer allmänt upplagd diskussion om demokratins förutsättningar och om fascismen som en del av samtidens politiska strömningar. Ett exempel är texten ”Fascistisk mentalitet” av Sven Lindman från försommaren 1932. I en översikt av aktuell litteratur påpekade Lindman att fascismen inte hade något bestämt program utan snarast var att definiera som ”en mentalitet, ett själstillstånd, en sinnesförfattning”. Den kännetecknades av hänsynslös aktivitet och handlingsvilja, förakt för humanitet och medlidande, samt fientlighet mot abstrakta doktriner, intellektualism, liberalism och individualism.[43]

Karl Rob. V. Wikman pekade i flera texter i *Granskaren* på fascismens nära släktskap med socialismen och nationalismen. Dessa ideologiers gemensamma nämnare var antiindividualism och antiliberalism. Fascismen och kommunismen, påpekade Wikman 1933, hade också samma ekonomiska program: statsmonopoliserad produktion och reglerad konsumtion. Han menade att det inte räckte att definiera fascismen som en riktning som använde våld och olagliga medel i den politiska kampen, eftersom samtiden var full av sådana tendenser. Snarare var fascismens kärna en strävan att ersätta den demokratiska rättsordningen med en diktatorisk maktutövning. Den hade också precis samma tendenser till våldsanvändning, revolution och diktatur som bolsjevismen. Liknande kritik riktade Wikman också mot Lapporörelsen. Våren 1930 menade han ännu att hotet mot demokratin kom från det socialistisk-kommunistiska hållet, men tre år senare såg Wikman en större fara i den reaktionära ultranationalismen samt ”lappoismen och dess främmande förebilder, fascismen och nationalsocialismen”, som enligt honom eftersträvade en högerdiktatur i Finland.[44]

Diskussionerna om inhemsk fascism avtog i båda tidskrifterna efter att Lapporörelsen imploderat 1932. Nazisternas maktövertag-

ande i Tyskland 1933 fick en viss, begränsad uppmärksamhet. Väsentligt nya antifascistiska argument framkom närmast angående den tyska raspolitiken, vilket jag ska återkomma till. Fascismen på kontinenten väckte inte samma kritiska engagemang i tidskrifterna som den inhemska Lapporörelsen gjort. När det spanska inbördeskriget bröt ut 1936, tog *Nya Argus* inte tydligt ställning mot Franco, vilket fick rektorn Laurin Zilliacus att reagera och i en insändare uttrycka sin besvikelse över att tidskriftens liberala och humana linje bara verkade gälla inrikes frågor.[45] Från 1938 började båda tidskrifterna igen skriva mer om internationell storpolitik. Kristallnatten i Tyskland i november 1938 framkallade ytterst skarpa fördömanden i *Nya Argus* av Eirik Hornborg och P. O. Barck, så att man kan tala om ett slags comeback för tidningens antifascism 1938–1939.[46]

Sammanfattningsvis fanns det två huvudsakliga element i vad man kunde kalla kritiken i sak mot fascismen och Lappohögern. För det första, att tillgripandet av våld och olagligheter var oberättigat och motverkade sitt syfte genom att undergräva samhällsordningen. För det andra, att fascismen eftersträvade diktatur vilket också i praktiken innebar laglighetens och rättssäkerhetens upphävande.

Hysteriska och lägre stående: manlighetens motbilder

Kritiken mot Lapporörelsen och den europeiska fascismen i *Nya Argus* och *Granskaren* fördes huvudsakligen med argument som handlade om politiska och moraliska principer eller ändamålsenligheten av olika politiska modeller och lösningar. Men i de antifascistiska texterna framskymtar också mer känslomässiga hållningar. Ur ett mönster av brottstycken, som framträder tydligare ju fler texter man läser, stiger bilder fram av fascisterna och deras sympatisörer som män vilka låtit sig styras av sina känslor och tappat kontrollen över sina politiska lidelser. De utmålas som bristande i självbehärskning och deras beteende som irrationellt, upphetsat och fanatiskt. Allt detta torde bland tidskrifternas läsare ha fungerat som markörer för omanlighet och svaghet. Enligt det tidiga 1900-talets borgerliga manlighetsideal, så som de analyserats av bland andra George L. Mosse, David Tjeder och Jens Ljunggren, kunde och skulle en idealisk man visserligen hysa starka, nobla känslor. Men den cen-

trala manliga dygden var självbehärskning, en stark vilja som kunde kuva kroppens begär och drifter, samt en oförskräckt moralisk hållning som sammanfattades i begreppet ”karaktär”.[47] När *Nya Argus* och *Granskaren* tillskrev fascismen nervösa, hysteriska och rentav psykotiska aspekter, är det tydligt att den utpekades som en motbild till den normativa manligheten.

Mest suggestiv i sina metaforer var åter Eirik Hornborg. Sommaren 1930 skrev han om hur ”hatet mot kommunismen blåsts upp till en flammande brand” av Lapporörelsen. Att Lappomännen nu så plötsligt och häftigt hetsade upp sig över något som inte varit en större fråga i ett enda val var enligt Hornborg ”bisarrt” men också typiskt för det ”hysteriska” draget i finskt samhällsliv. Efter bondemarschen till Helsingfors manade Hornborg i *Nya Argus* fram bilder av Lapporörelsen som driven av ett slags atavistisk förvildning vilken upprepade gånger hade hotat landets laglighet och samhällsordning. Trots att Hornborg själv 1914 kritiserat rastänkande som tillskrev finnar och svenskar olika medfödda karaktärsdrag, verkar han här ha gripit tillbaka på diskussioner som förts inte minst bland svenskspråkiga intellektuella efter inbördeskriget 1918, där man försökt förklara det röda upproret med olika påståenden om primitiva drag i det finska folklynnet.[48]

År 1918 hade det vita Finland enligt Hornborg trots allt intalat sig att folkets kärna var sund även om ”samhällets halvvilda bottenlager” smittats av ”den röda epidemien” i Ryssland. Men nu, skrev han i juni 1930, bröt den sunda borgerligheten sönder sin egen rättsordning genom Lapporörelsens olagligheter:

> Den flik av den vita fanan, som vi bärgat genom angiveri och undfallenhet under Bobrikov och Seyn, genom det röda vanvettets blodsorgier, genom förbudshyckleriets äckliga kvalm, genom äktfinskhetens vildmarkstjut, den förkolnar nu och förvandlas till en svart trasa i den plötsligt uppflammande eld, som näres dels av religiös nitälskan, fosterländsk hänförelse och nedärvt rysshat, men dels av hänsynslös maktsträvan, primitiv rättsuppfattning och epidemisk psykos.[49]

Bolsjevismen, äktfinskheten och fascismen präglades alla av ”en hård och förtätad fanatism” som enligt Hornborg gjorde all förnuftig dis-

kussion omöjlig. Han jämförde Lapporörelsen med en lynchmobb, beskrev dess uppkomst som ett utbrott av ”bedrövligt missriktad patriotisk och religiös känsla” och sade sig ”vämjas” över hur högern nu gjorde sig skyldig till samma utomparlamentariska påtryckningar som man 1917 kämpat emot.[50]

Det finns många fler exempel i materialet på skribenter som förknippade fascismen med obehärskade känslor och lidelser. Hans Ruin förklarade hösten 1930 att Lapporörelsen saknade den självbehärskning som kunde göra den till en samhällsnyttig kraft. De affekter den piskade fram fick den enskilda anhängaren att uppleva inte bara sina känslor som berättigade, utan också de olagliga handlingar de utmynnade i. Lappomännen var därför fångna i ”den gåtfulla, ständigt i historien trots svåra bakläxor framträdande tron på maktens och våldets välsignelser”.[51] I *Granskaren* var Ralf Törngren inne på liknande tankar då han i juni 1930 karakteriserade Lapporörelsen som präglad av starka politiska och religiösa känslor samt ett antingen-eller-tänkande, ”en benägenhet att se problemen i förenklad form”. Ett år senare, i juli 1931, använde Törngren redan ord som ”masspsykos”, ”kejsarvansinne”, ”häxbål” och ”brist på självbehärskning” när han kommenterade ytterhögerns utveckling i både Tyskland och Finland.[52]

Lars Ringbom diskuterade den europeiska fascismen ur psykologisk synvinkel i flera artiklar i *Granskaren*. Han satte samtidens massrörelser i samband med en tillväxt av de irrationella krafterna i samhället. Den fascistiska mentaliteten var irrationell och präglades av en aggressiv hänförelse och maktdyrkan som likriktade massans känslor och impulser. Ledaren förenades med massan av känslomässiga band; ”i själva verket är det ett förhållande som kan liknas vid ett kärleksförhållande mellan man och kvinna”, skrev Ringbom om fascismen. Han såg 1932 den italienska fascismen som relativt ofarlig, men var mer oroad över den tyska nationalsocialismen, vars hänförelse var ”mera flammande”, så till den grad att den fått en rent religiös anstrykning, samtidigt som den uttryckte ”kollektiva aggressionskrafter” i en ”hetsig och retlig nationalism”.[53]

Sven Lindman liknade fascismens samhällsmodell vid både den katolska kyrkans hierarkiska och auktoritära modell och jesuitordens uppfostran till likriktning ”med alla tillgängliga medel”.[54] Jesuiten

dana föregångare som Stresemann och Brüning. Ett så pass ömtåligt problem som det tyska kravet på jämlikhet med övriga stormakter i fråga om militär utrustning erfordrar helt säkert ett annat handslag än det, som en del nationalsocialistiska prominenter i sin chauvinistiska yrsel vilja stå till tjänst med — för att icke alls tala om kraven på gränsreglering i öster, rekonstruktion av Tysklands förlorade kolonialvälde och dyl. Härutinnan kan man icke nog varmt rekommendera de styrande till besinning Bismarcks utomordentliga råd till de franska underhandlarna i Versailles år 1871: »Man skall tjäna sitt fosterland efter omständigheterna och icke enligt sina åsikter». Slutligen länder det regeringen till berömmelse, att den strävat att begränsa sin uppgift, så att dess verksamhet i alldeles särskilt hög grad kommit de aktuella behoven tillgodo. Den har icke så mycket låtit förleda sig av statspolitiska teorier eller metafysiska resonemang, men så mycket kraftigare ingripit in casu då det gällt att underlätta den naturliga utvecklingens genombrott. Man måste blott beklaga, att regeringen v. Papen skall sakna sin parlamentariska pendang: ett mäktigt republikanskt högerparti i riksdagen.

Huru det andra tyska riksdagsvalet detta år än kommer att utfalla, så är det på förhand givet, att den nuvarande regeringen icke kan räkna med att få en riksdagsmajoritet på sin sida. Men det är möjligt, att den denna gång skall finna bättre förutsättningar för en kabinettsombildning enligt koalitionsmönster. Och därmed vore ju mycket räddat.

Som svar på de i början framställda frågorna anser jag, att man alltså med skäl kunde fastslå, att den allmänna situationen i Tyskland tack vare rikets skickliga presidialregering förts in i ett skede, som lovar tillfrisknande på normal väg, och att på den grund en häftig omvälvning knappast bör anses önskvärd.

Å. CARLSON.

TILL FASCISMENS PSYKOLOGI.

Redan G. le Bon framhöll i sin bok »Massans psykologi» att massornas makt är i tilltagande, vilket kan uttryckas på annat sätt så, att de omedvetna, dunkla drifterna, som är det bestämmande i massornas liv, bli allt starkare och allt mindre låta sig hämmas av viljan. Sedan le Bons bok utkom i början av seklet har massornas makt ytterligare tilltagit, och när vi återföra detta till det instinktiva själslivets tilltagande betydelse i förhållande till det viljebundna och det medvetna, kan det sägas vara en tendens i tiden, ett drag i nutidens anlete. Detta spåras icke blott i masspsykologien, det blir lika uppenbart i individualpsykologien.

Neurosen som tidssjukdom är ett utslag av denna konflikt mellan det omedvetna driftjaget och det medvetna viljelivet. »Ungdomens tilltagande förvildning» är ett annat utslag av det medvetna viljelivets och hävdvunna moralbuds vanmakt gentemot övermäktiga driftimpulser. En analys av nutidens massrörelser måste utgå från och taga hänsyn till dessa fakta.

Det medvetna själslivets avtagande förmåga att kuva de allt starkare drifterna, har sin sociala motsvarighet i auktoritetsprincipens förfall. Demokratismen upphöjer massan till auktoritet, vilket betyder att det omedvetna blir ledande; men detta är absurt och parlamentarismen söker med större eller mindre framgång överskyla denna absurditet.

Massornas och massrörelsernas större betydelse i nutiden anger sålunda att det irrationella vinner på det rationellas bekostnad.

Om man från denna helt värdefria synpunkt går att granska de politiska massrörelserna i nutiden såsom utslag av de irrationella krafternas i livet tillväxt, förstår man dem säkert bättre än om man blir rov för de irrationella krafterna inom sig och utan vidare godtar eller fördömer det man känner sympati för eller antipati mot.

Vi finna då först en inre frändskap mellan den italienska fascismen, nationalsocialismen i Tyskland och vår lapporörelse. Låt vara att man kan skönja en del ren imitation såväl i nationalsocialismen med import från Italien

var i Finland kring denna tid en allmän kulturell stereotyp för fanatism, underkastelse och blind lydnad – ett invektiv och en metafor för intrigmakeri, listighet, förrädiskhet, hänsynslöshet, manipulation och ren ondska.[55] I Lindmans användning verkar den också markera en kulturell distans mellan det protestantiska, rationella Norden och det katolska, auktoritära och mystiska Sydeuropa.[56]

Både Sven Lindman och Lars Ringbom uppgav att de läst och inspirerats av den svenska filosofen och populärvetenskapliga författaren Alf Ahlbergs presentation av den italienska fascismen i den folkbildande publikationen *De politiska åskådningarna* (1931). Där definierade Ahlberg fascismen som ”icke ett försök att förverkliga ett en gång för alla tillrättalagt politiskt program utan ett uttryck för en ny mentalitet”. Denna mentalitet var enligt Ahlberg antiintellektuell, krigisk, antidemokratisk och antiindividualistisk. Det antiintellektuella draget förklarade han som en genom erfarenheterna från världskriget förlorad tro på förnuftet, som ersatts av en längtan efter viljan, dådet och handlingen. Fascismen var enligt Ahlberg en ”blodets, ungdomens och instinktlivets” uppror mot upplysningsperans intellektualism och förnuftstro. Vi känner här igen till exempel Örnulf Tigerstedts leda vid det liberala förnuftet ovan.[57]

I en senare bok om nationalsocialismen i Tyskland 1934 hävdade Ahlberg att den tyska medelklassen, som utarmats och proletariserats genom krigslånen och inflationen, kompenserade för sin mindervärdighetskänsla genom nationalism, rashat och ledarkulten runt Hitler. Han menade att de fascistiska diktaturerna var uttryck för att Europa inträtt i massmänniskans tidsålder, där politik gjordes på gator och torg och främst appellerade till känslan och instinkten, inte förnuftet.[58]

I tidskriften Granskaren *förde en intellektuell krets kring Åbo Akademi diskussioner om fascism och ultranationalism genom hela 1930-talet. I septembernumret 1932 analyserade läkaren Lars Ringbom fascismen som ett utslag för det irrationella i samtidens massrörelser och ”neurosen som tidssjukdom”.*

Den massornas politik som Ahlberg hänvisade till var uppenbarligen en underliggande oro och föremål för motvilja hos många av skribenterna i *Granskaren* och *Nya Argus*. Sven Lindman skrev under rubriken ”Humanism” om sin avsky för massmänniskan som inte hade något emot att likriktas

under tvånget av en diktatur.[59] Författaren Arvid Mörne hävdade 1931 att orsaken till den stegrade och alltmer hätska finska nationalismen låg i en ”hejdlös materialism i massornas syn på sig själva och på livet, en omtöckning av hjärnorna, en benägenhet att förenkla alla problem”. Samma strömningar inom politiken hade enligt Mörne lett fram till såväl bolsjevismen som fascismen och nazismen.[60] Tysklärare och konsthistorikern Johannes Öhquist (som 1938 skulle publicera en idealiserande bok om Nazityskland) recenserade José Ortega y Gassets bok *Massornas uppror* (*La rebelión de las masas*, 1930) i *Nya Argus*, och hävdade där att massmänniskans inträde på den politiska arenan framför allt lett till statens inblandning i allt samhällsliv. Fascismen var enligt Öhquist en typisk massrörelse som fått sitt klassiska uttryck i Mussolinis sats ”allt för staten, intet utanför staten, intet mot staten”. Detta var enligt Öhquist endast möjligt genom våld, inte genom normalt och legitimt herravälde.[61]

Även liberalt profilerade skribenter uttryckte negativa känslor inför ”massmänniskan” och associerade honom – för det var nog främst manliga väljare och partianhängare man hade i tankarna – med både samtidens fascistiska rörelser och hotet från socialismen under gångna årtionden. Hans Ruin påpekade att resonansen i massan ödesdigert ökade den obehärskade affekt han iakttagit inom Lapporörelsen och avlägsnade normala moraliska spärrar. ”Vad den enskilde, lämnad åt sig själv, knappast skulle godkänna eller i varje fall inte funne mod eller kraft att utföra, gör han ofta utan betänkande så snart han känner stödet av en kollektivitet bakom sig”, skrev Ruin.[62] ”Makten ligger i den psykiska massan”, skrev K. Rob. V. Wikman på tal om Lapporörelsen. Att erövra makten var enligt honom detsamma som att behärska massans dynamik.[63] Den svenska litteraturkritikern Sven Stolpe återgav i en artikel i *Nya Argus* 1930 den tyska författaren Thomas Manns ord att nationalsocialismens dyrkan av det irrationella och det undermedvetnas livgivande krafter, dess antisemitism, rasromantik och halvtänkta socialism smälte samman i en ”jättebölja av barbari och kulturfientlig livsdyrkan” som bredde ut sig över Europa.[64]

Fascismen associerades alltså inte bara med det irrationella och känslobaserade, utan också med det primitiva, människans instinktliv och massornas atavistiska beteende. Lapporörelsens framfart gav

Eirik Hornborg anledning att upprepade gånger uttrycka sitt konservativa synsätt enligt vilket civilisation, samhällsordning och laglighet krävdes för att tygla människans härsklystnad och flockinstinkter.[65] Enligt Hornborg hade ”den urgamla folkvildheten” i gamla tider tyglats av stat och kyrka. Nu verkade massrörelsernas tidsålder ha släppt ut den likt anden ur flaskan.[66] Lapporörelsens ledare liknade organiserade kriminella som i sin feghet och förljugenhet uppvisade en ”låg utvecklingsståndpunkt”. De kunde inte förstå en samhällsordning som upprätthölls genom medborgarnas frivilliga självdisciplin och ansvarstagande.[67] Om Hitlerregimen skrev Hornborg 1933 att dess politiska taktik var ”grundad på människans outrotliga benägenhet för hänsynslöshet, för njutande av den primitiva kraft- och maktkänsla, som åtföljer övervåld”.[68]

Fascismen lockade alltså fram en tydlig avsmak hos de borgerliga antifascisterna. De högerextrema politiska rörelserna beskrevs i termer av lägrestående massor som inte tänkte själva, sprang med flocken, lät sig förledas av propaganda och längtan efter att vara som alla andra. Fascismens anhängare beskrevs således som män vilka saknade personlig autonomi, ett annat centralt ideal i tidens borgerliga manlighetsföreställningar. Det är uppenbart att föraktet för massmänniskan var rotat i underliggande identifikationer kring klass och bildning. Fascismen associerades till primitiva manliga urkrafter som inte disciplinerats av bildning och civilisation och därför var svåra att kontrollera. Det väcker frågor om skribenterna i sin antifascism också uttryckte en undertryckt rädsla för ett massornas herravälde under vilket de själva skulle förlora sina positioner som kulturell och samhällelig elit.

Liberala självbilder: förnuft och självbehärskning

Om motbilden av fascisten var en manlig hysteriker, vilka var då självbilderna av borgerligt liberal och intellektuell manlighet i *Nya Argus* och *Granskaren*? För att framkalla dessa bilder får man lov att till stor del använda just motbilderna av fascismen som ett slags filmnegativ. Enligt nationalismhistorikern George L. Mosse är motbildernas funktion nämligen främst att bilda en fördelaktig bakgrund åt det som indirekt och outtalat framställs som normal eller idealisk

manlighet. Motbilderna utför detta genom att explicit fördöma det icke-normativa och avvikande och implicit framhäva det normala, önskvärda och föredömliga.[69]

Om alltså fascisten framställdes som irrationell och känslosam, implicerade tidskrifternas antifascistiska texter att den idealiska politiska maskuliniteten var rationell och behärskad. Om fascisten sprang med massan utan att tänka själv och var beredd att underkasta sig en diktatorisk ledare, var idealmannen en individualist mån om sin personliga frihet och självständig i sin åsiktsbildning. Om fascisten var en fanatiker, var idealet en kritisk tvivlare som kunde se tidens frågor ur flera synvinklar. Om fascisten var primitiv och styrd av sina instinkter, var den idealiska politiska mannen en bildad och civiliserad medborgare som inte lät sig ryckas hän utan genom vilja och intellekt idkade självkontroll, styrdes av högre moraliska principer och klarsynt analyserade de samhälleliga konsekvenserna av sina egna handlingar.

Det är svårare att hitta explicita uttryck för denna borgerligt-liberala antifascistiska självbild i tidskrifterna. Detta beror kanske på att öppen skrytsamhet och ohöljt framhävande av egna dygder inte passade in i detta ideal. Men här och där skymtar den fram i fragment och bisatser. Hans Ruin inrymde i en betraktelse över Hitler 1933 både motbilden och idealet då han skrev att Hitler saknade ”den kraft som heter kraften att tygla och behärska sig själv, det mest krävande av allt och det, varpå den sanne statsmannen kännes igen”.[70] Ralf Törngren kontrasterade småironiskt den känslomättade Lapporörelsen mot det vetenskapliga tänkandet som inte unnade sin tjänare att ”lika lätt bli entusiasmerad som den ’vanlige’ mannen”. Den vetenskapligt tränade mannen tänkte enligt Törngren inte i svartvita termer av antingen-eller, utan mer nyanserat i termer av både-och. Han var av intellektuell ärlighet tvungen att hålla fast vid sin egen ståndpunkt, rakryggat följa sin personliga övertygelse och inte låta sig styras av rädsla för att hånas eller stå ensam med sin åsikt.[71]

Individens personliga och intellektuella frihet betonades också av Sven Lindman, som skrev att ”den humanistiska människan” reagerade mot fascism, nazism och bolsjevism, eftersom individen i dessa samhällsmodeller levde under tvång och tryck utan ett enda område där han fick vara sin egen herre. Vetenskapen berövades där sin oav-

hängighet ”för att göra trältjänst åt den gudomliggjorda nationen, eller proletariatets diktatur”. Den humanistiska människan ville fritt utveckla sin individualitet och reagerade emot hur alla samhällets medlemmar med alla medel skulle likriktas under diktaturen.[72] I liknande anda framställdes den tyska författaren Thomas Mann som ett slags hjältegestalt av Sven Stolpe, som karakteriserade Manns antifascistiska appeller till tyskarna som ”en manlig, nobel vädjan till förnuftet” och kontrasterade ”hans klara och lugnt arbetande hjärna” mot den halvt hysteriska stämningen i Tyskland 1930.[73]

Ett viktigt attribut i den liberala självbilden, och därmed ett ideal för politisk maskulinitet, var även en form av moralisk och samhällelig rationalitet och självbehärskning som uttrycktes genom begreppet laglighet. Laglighet som manlighetsideal knöts an till ett historiebruk som framhävde laglighetsmännens insatser i motståndet mot den ryska regeringens förryskningspolitik i Finland kring 1900 och mot bolsjevismen 1917–1918. Den här kopplingen var central när Yrjö Hirn sommaren 1930 kritiserade Lapporörelsen utifrån den romerska sentensen ”vi måste vara slavar under lagarna för att kunna leva som fria män”. Sann frihet förutsatte enligt Hirn att man underkastade sig lagen, för alternativet var en anarki där våldet och rädslan gjorde människorna ofria. Han markerade stolthet över hur laglighetens försvarare manligt stått upp emot hotet från den ryska regimen kring sekelskiftet, men underströk hur just detta gjorde det desto mer ”beklämmande och förödmjukande” att se borgerligheten vika sig inför trycket från Lapporörelsens terrorartade påtryckningar mot riksdagen och tidningspressen.[74] Samma känslor av stolthet över arvet från laglighetskampen och indignation över hur Lappomännen skändade detta arv kom till uttryck i flera av Eirik Hornborgs texter.

En central del i den antifascistiska liberala självbilden var rollen som försvarare av demokrati och parlamentarism. Det var vanligt att tidskrifternas skribenter sade sig erkänna att parlamentarismen och den liberala demokratin inte var något fullkomligt system, men ändå överlägset alla former av diktatur och fåvälde. Den fascistiska modellen med korporativ riksdag och Lapporörelsens krav på majoritetsval i enmansvalkretsar ägnades omständliga motargument i tidskrifterna.[75] Juristen och SFP-politikern Johan Otto Söderhjelm (f. 1898) påpekade i *Nya Argus* 1933 att parlamentarismen i Frankrike och

England klarat världskrigets påfrestningar mycket bättre än autokratin i Tyskland och Ryssland. Ett modernt upplyst folk krävde medbestämmanderätt, påpekade Söderhjelm, fastän han menade att parlamentarismen bara fungerade i tillräckligt högt utvecklade samhällen där sakligt tänkande och ansvarskänsla kommit att prägla folkkaraktären.[76] Hugo E. Pipping framhävde hur parlamentarismen efter Finlands självständighet lyckats avbalansera de politiska, sociala och nationella motsatserna mot varandra. Genom att göra arbetarklassen delaktig i demokratin hade den modererat och fostrat socialdemokratin till ansvarsfullt medborgarskap.[77]

De här texterna demonstrerar hur demokratins legitimitet inte var någon självklarhet i samtiden, åtminstone inte i den specifika form den fått i första republikens Finland. Moderation, ansvarstagande och rationalitet återkommer här som de manligt-medborgerliga dygder som laglighetens borgerliga väktare innehade och i kraft av vilka de kunde ”fostra” arbetarklassen till medborgerlig mognad.

När man lägger ihop pusselbitarna framträder alltså självbilden av en borgerlig antifascistisk politisk maskulinitet kännetecknad av självbehärskning, självständighet och en rationalitet baserad på förnuft och empirisk kunskap – sanna fakta, historisk erfarenhet, vetenskapligt tänkande. Den borgerliga mannens rationalitet utsträckte sig även till det moraliska och politiska området; han lydde lagar och stödde den parlamentariska demokratin för att det var förnuftigt och för att det maximerade hans egen och andras frihet. Det fanns plats för känslor i denna manlighet, den var inte känslokall eller kyligt rationell utan tvärtom animerad av stora och nobla känslor såsom patriotism och rättsinne. Men centralt är att känslorna här framställdes som kontrollerade, måttfulla och underkastade förnuftet och viljan.

Detta är klassiska maskulinitetsideal i den västerländska borgerliga kulturen i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Den borgerliga mannen skulle förena viljekraft med självbehärskning, han skulle vara en man med ”karaktär” vilket innebar att han hade kontroll över sina känslor och passioner och handlade moraliskt ansvarsfullt och rationellt i både sitt offentliga och privata liv. Men familje- och genushistoriker som Kai Häggman och David Tjeder har understrukit att detta också var ett klassbundet ideal som var kon-

struerat för att stödja borgerlighetens sociala uppåtstigande. Det var avsett att markera de borgerliga och bildade männens förmenta moraliska och intellektuella överlägsenhet över både den dekadenta gamla överklassen och de obildade impulsstyrda arbetarklassmännen.[78]

Analysen av självbildens könade och känslomässiga aspekter i *Nya Argus* och *Granskaren* leder oss alltså tillbaka till ett mer sedvanligt klassperspektiv. De borgerligt-liberala skribenterna skrev i sina texter fram en identifikation med ett borgerligt ideal för manlighet och politisk maskulinitet. Det framgår inte hur pass exklusivt detta ideal var: kunde vilken man som helst, oavsett klassbakgrund, bete sig och tänka förnuftigt och ansvarsfullt och därmed framstå som en god demokrat och motståndare till fascismen? Det fanns elitistiska element i tidskrifternas texter, som när Ralf Törngren ironiserade över den ”vanliga” människans brist på behärskning, när Hugo E. Pipping belåtet konstaterade att parlamentarismen ”fostrade” arbetarklassen till politiskt ansvarstagande eller när Eirik Hornborg beklagade Lappomännens ”låga utvecklingsståndpunkt”. Men det är ändå anmärkningsvärt hur sällan man framhävde den traditionella skillnadsmarkören mellan den borgerliga mannen och bönder och arbetare, nämligen *bildningen*.

En cynisk tolkning vore att den antifascistiska manliga självbild som antyddes i tidskrifterna bara var ännu ett sätt att hävda den gamla bildade överklassens moraliska överlägsenhet. Indicier på detta skulle i så fall vara föraktet och obehaget för ”massmänniskan” och hennes fascistiska tendenser. I en mer sympatisk tolkning kunde emellertid den relativa frånvaron av hänvisningar till bildningens betydelse läsas som ett uttryck för att manligheten verkligen demokratiserats och att skribenterna inte aktivt ville dra några klassgränser kring sin demokratiska antifascistiska manlighet. Även arbetaren eller bonden kunde välja att tänka själv och inte låta sig ryckas med av massans känslosvall. Särskilt då kanske den svenskspråkiga arbetaren eller bonden – med den finskspråkiga låg det dessvärre sämre till.

Känslor och rastänkande kring svenskt och finskt

Ett särdrag som skiljer antifascismen i *Nya Argus* och *Granskaren* från liknande liberal eller konservativ fascismkritik i andra länder

och sammanhang är att den berörde såväl språkfrågan i Finland som frågor om minoriteters rättigheter i Europa. Det finns nämligen glidningar och överlappningar i materialet mellan kritik av fascismen och kritik av ”nationalismen” över lag. Då avsågs främst en extremnationalism av det slag som skribenterna såg i den samtida äktfinska rörelsen. Som historikern Gunnar Mickwitz (f. 1906) uttryckte det 1933, ”det är så lätt att översätta nationalsocialismen till äktfinska och sker det blir följderna oöverskådliga”.[79]

I kritiken av äktfinskheten möttes antifascistiska argument och etniska stereotypier av svenskt och finskt i Finland. Retoriska kopplingar mellan svenskhet, laglighet och det västerländska rättssamhället var legio. K. Rob. V. Wikman hävdade att det varit ”svensk intelligens” som alltid burit upp den liberala traditionen i Finland.[80] Även Hugo E. Pipping, en skribent i regel mån om saklighet, kunde i *Nya Argus* 1930 skriva om den särskilda svenska ”frisinnade” kulturella och politiska traditionen och svenskarnas speciella uppgift att värna om Finlands ”fria germanska samhällsskick”.[81]

Hänvisningen till det germanska visar på det fortsatta inflytandet från det tidiga 1900-talets rastänkande, löst baserat på J. A. de Gobineaus teorier, enligt vilken goterna och skandinaverna tillsammans bildade den germanska grenen av arierna. Till germanernas andliga egenskaper hörde enligt dessa teorier individualism, fördomsfrihet och universalism samt framhävandet av personliga rättigheter och yttrandefrihet.[82] Bland de svenska språknationalisterna i Finland hade bland andra A. O. Freudenthal och Arthur Eklund inspirerats av Gobineau och omfattat idéerna om skandinavernas germanska förträfflighet. Som journalist och studentaktivist förfäktade Eklund i samlingsvolymen *Svenskt i Finland* (1914) att svenskarna var mer företagsamma och frihetsälskande och hade ett lättare och mer optimistiskt lynne än finnarna. De hade också krigarens dygder och instinkter, vilket finnarna saknade.[83]

Enligt Sten Högnäs förekom idéerna om betydelsen av det germanska arvet och germanska ideal flitigt i diskussionerna i både Finland och Sverige efter inbördeskriget 1918, bland annat just i *Nya Argus*. Även bland finskspråkiga borgerliga uttrycktes då att Finland måste bygga på germansk grund för att inte bli beroende av ”slaviskt känslosvall”.[84]

K. Rob. V. Wikman, som tidigare också medverkat i volymen *Svenskt i Finland*, hävdade i *Granskaren* 1930 att Lapporörelsen, äktfinskheten och den storfinska nationalismen tillsammans bildade en radikal och revolutionär reaktion mot Finlands samhällsskick. De knöt enligt honom alla an till en finsk nationalistisk tradition där man enbart erkände den starkes rätt. Detta stod i klar motsats till både liberala rättsprinciper och vad han kallade det svenska ”frisinnet”. När striden om enbart finska eller både finska och svenska som undervisningsspråk vid Helsingfors universitet stod som hetast 1933 ansåg Wikman att den äktfinska studentungdomen företrädde ”en förlegad nationalistisk ideologi, som på sistone påsmetats nationalsocialistisk eller fascistisk färg”. Den äktfinska ungdomen ville sätta statens makt i händerna på ”en nationalistisk hierarki” som skulle hota inte bara den svenska kulturen utan hela den västerländska frihets- och rättstraditionen i landet. ”Landets svenskar stå i vägen för den finska maktkänslans utveckling; deras kultur är alltför genomträngd av rätts- och frihetsbehov, alltför humaniserad för att kunna uppgå i det statsideal man vill skapa.”[85] Wikman varnade också de svenskspråkiga för att fascismens och äktfinskhetens program sammanföll på den här punkten: ”Under fascismen får endast en politisk stämma höras, det får inte finnas några minoriteter, varken politiska, nationella eller religiösa. Ha Finlands svenskar begripit detta?”[86]

Parallellt med referenserna till de svenskspråkigas frihetsbehov och demokratiska rättstradition löpte ett stråk av stereotypa uppfattningar om den finska politiska kulturen och det finska ”folklynnet”, vilka associerades med överdriven känslosamhet och politisk och moralisk omognad. På tal om Lapporörelsen menade K. Rob. V. Wikman att det finska folket vacklade mellan hävdvunnen västerländsk kultur å ena sidan och ”de upphetsade nationella och sociala lidelserna” å andra sidan.[87] Eirik Hornborg stämplade den äktfinska ivern att förfinska nationella institutioner såsom Helsingfors universitet som ”ren hysteri”. Den riskerade att undanrycka den finska staten ”ett av dess säkraste stöd”, nämligen den svenskspråkiga befolkningens lojalitet. Hornborg hävdade att de svenskspråkiga både inför förryskningen och under de tumultartade åren 1917–1918 mangrant hade slutit upp för fosterlandet och varit dess pålitligaste stöd, medan finnarna stått splittrade.[88] På några få rader lyckades alltså den indigne-

rade Hornborg insinuera inte bara att de finska nationalisterna saknade självkontroll och förnuftigt tänkande, utan också att den finska majoritetens politiska mognad och medborgerliga lojalitet historiskt sett varit underlägsen den svenska minoritetens.

De etniska stereotypier som förekom i tidskrifterna stämmer överens med den bild av periodens rastänkande och föreställningar om nationalkaraktär som beskrivits i tidigare forskning.[89] Författaren Erik Therman (f. 1906) skrev att ”de svenskhatande nationalisterna” styrdes av sina känslor i språkstriden, vilket han förklarade med finnarnas ”temperament” som genomsyrades och styrdes av ”allt överskuggande känsla, en viljebetonad men ofta fanatisk känsla”. Svenskarna i Finland var däremot utpräglade individualister, kännetecknade av ”en omutlig frihetskärlek” och en typiskt germansk motvilja mot att springa med flocken, följa massinstinkter och lyda en kollektiv känslovilja. När äktfinnarna försökte vidga klyftan mellan svenskt och finskt var det enligt Therman svenskarnas ”historiska uppgift” att ”med skandinavisk ryggrad” försvara landets västerländska kulturarv.[90]

Författaren Arvid Mörne (f. 1876) publicerade i reaktion mot den äktfinska agitationen två långa artiklar i *Nya Argus* 1931 där han hävdade att äktfinskheten syftade till utraderandet av den svenska kulturen i Finland. Äktfinnen och Lappomannen var enligt Mörne ”nära själsfränder” som lockades av enkla lösningar, massans kraft och samtidens ”hejdlösa materialism” som tog sig uttryck i ringaktning av rättsordningen och dyrkan av det öppna våldet. Denna mentalitet bottnade enligt Mörne också i det finska folklynnet. År 1918 hade det finska proletariatet visat sig ”obalanserat, nervöst, fanatiskt och envetet”; med Lapporörelsen och äktfinskheten hade nu samma karaktärsdrag trätt fram också hos den finska borgerligheten:

> Det är ju dock ett och samma finska folk med en utomordentlig fantasibegåvning och ringa förståndsklarhet, med en oberäknelig lidelsefullhet i lynnet och ingen motsvarande jämvikt i nerverna, som river upp sig självt 1918 och 1930 och i båda fallen låter leda sig av en blind tro på extrema linjer, enkla formler och primitiva kampmedel.

Mörne hävdade ett samband mellan en destruktiv känslosamhet i den politiska kulturen och ”det vilda finska blodet”. Till följd av en ung, outvecklad kultur och en historia av fattigdom och umbäranden i ett hårt klimat saknade det finska folkelementet ”jämvikt i sin själ och klarhet i sitt tankeliv”. Just därför, avslutade Mörne, var det desto viktigare att ”de finländska svenskarna med deras lugnare lynne och klarare blick för ett rättssamhälles betingelser” fortsatte att spela en viktig roll i samhällslivet.[91]

Något tillspetsat kan man sammanfattningsvis säga att de fanatiska och hysteriska drag som i tidskrifterna associerades med fascism och ultranationalism ofta projicerades på föreställningar om det finska folklynnet, medan det svenska lynnet och det svenska arvet kom att förknippas med den idealiska germanska manlighetens frihetsälskan och lugna självbehärskning. Svenskarna i Finland framställdes som oskyldiga offer, oförtjänt utsatta för orättvisor på grund av äktfinnarnas och fascisternas översvallande känslor av avund och missunnsamhet.

Minoritetsfrågor på andra håll i Europa fick emellertid inte särskilt stor uppmärksamhet i tidskrifterna. Det var först efter nazisternas maktövertagande i Tyskland som antisemitismen och förtrycket av den judiska minoriteten i Tyskland uppmärksammades. Historiestuderanden W. E. Nordströms starkt kritiska artikel i *Granskaren* bemöttes genast av flera texter som försvarade eller relativiserade den tyska raspolitiken.[92] I *Nya Argus* fördömde bland andra Hans Ruin, Eirik Hornborg och P. O. Barck den tyska antisemitismen. Men överlag var tidskriftens engagemang i den frågan inte påfallande stort om man jämför med kampanjen mot den inhemska Lapporörelsen, och man drog inte några paralleller till finlandssvenskarna.[93] P. O. Barck påpekade också att antisemitismen, en ”primitiv folkpsykos” som grep omkring sig i både Tyskland och Frankrike, inte verkade vara någon följd av fascismen eftersom den inte omfattades av de italienska fascisterna.[94] Sven Lindman och W. E. Nordström lyfte i enstaka artiklar fram andra etniska minoriteters situation i Central- och Östeuropa, bland annat danskarna i Schleswig. De påpekade att minoritetsförtrycket inte handlade om tillfälliga lokala företeelser utan var ett uttryck för tidsandan och ytterst en konsekvens av den nationalistiska och totalitära samhällsuppfattningen.[95] Några explicita

paralleller mellan finlandssvenskarnas och andra europeiska minoriteters situation gjordes dock sällan av de antifascistiska skribenterna.[96] Judarnas situation i hemlandet Finland togs inte heller upp till diskussion.

Fastän extremnationalism kunde förknippas med fascism, var det ändå ytterst sällan som fascismen i Europa framställdes som ett hot uttryckligen mot den svenska språkgruppen i Finland. Detta var en del av ett mönster där finlandssvenskarna inte diskuterades som en i raden av många andra etniska minoriteter runtom Europa. Samtidens svenskspråkiga kulturelit i Finland identifierade sig uppenbarligen inte med undertryckta etniska minoriteter i Finland eller andra länder. Det uttrycktes inte någon solidaritet grundad i en föreställning om att sitta i samma båt. Svenskarnas utsatta situation i Finland var en sak; hoten mot andra minoriteter såsom judar, sydtyrolare eller Schleswigs danskar verkar i regel ha betraktats som en annan fråga.

Avslutning: känsla, manlighet och språk

Vad ville och vad kände de män som skrev texter mot fascismen i *Nya Argus* och *Granskaren* under 1930-talet? De kan knappast ha uppfattat författandet av artiklar i dessa små kulturtidskrifter för en läsekrets av likasinnade som en särskilt effektiv form av motstånd. Vilka motiv drev dem alltså att skriva? De var förstås skrivande män; att skriva och uttala sig om samhället var en del av deras sociala och yrkesmässiga identitet. Fascismen var helt enkelt ämnet för dagen. Men sannolikt drevs de också av känslor. Dels en allmän känsla av att de, som medlemmar av en intellektuell och akademisk elit, hade ett ansvar och en roll att fylla: att föra debatten, att lägga fram argumenten och analysen, för andra att plocka upp och använda i den politiska striden. Dels en mer specifik känsla av motvilja och främlingskap inför fascismen i dess motbjudande våldsamhet, skrikighet, upphetsade känslosamhet och flockmentalitet. Den här motviljan uttryckte de med en retorik som utmålade fascisterna som omanliga, som män som saknade självkontroll och lät sig styras av primitiva instinkter och massans affekter, män som bejakade den starkares rätt, naket våld och simpla lösningar eftersom de inte förmådde

begripa betydelsen av civilisation, laglighet och högre former av samhällsordning. I det här sammanhanget verkar åtminstone en del av skribenterna även ha påverkats av de traditioner av rastänkande där finnarna utmålats som mer känslosamma, kollektivistiska och politiskt omogna än de förment frihetsälskande och individualistiska svenskarna.

Den antifascistiska kritiken i tidskrifterna blev därmed också ett sätt att definiera och positionera det egna jaget och den egna politiska maskuliniteten. Motbilden berättar alltid mer om den implicita normen än om den ”onormala” grupp som motbilden projiceras på. De borgerligt-liberala antifascisterna ville identifiera sig med en manlighet som var autonom, rationell, individualistisk och kultiverad, och som kulturellt knöt an till föreställningar om skandinavisk, västerländsk eller germansk politisk kultur. De ville se sig själva som män starka nog att behärska sina inre känslor och instinkter men också att stå emot yttre påtryckningar.

Ett sådant mansideal kastar även ljus på det ambivalenta förhållningssättet till nationalism och svenskspråkighet bland dessa borgerligt-liberala intellektuella. Nationalismen i dess mest chauvinistiska former föreföll dem stå i motsats till den autonoma och rationella manligheten, eftersom nationalismen sköt förnuftsmässiga avgöranden och individuella strävanden åt sidan och satte det nationella kollektivet framför individen. Men den svenska nationalismen i Finland blev för dessa svenskspråkiga antifascister ett undantag. Den upplevde de tydligen som ett försvar mot ett yttre kollektivt tryck till likriktning, ett försvar av den egna rätten att tala och leva på svenska, en frihet som måste försvaras mot hotet av tvång och förtryck. Däremot var de inte särskilt djupt berörda av fascismen långt borta. Den var beklaglig men inte hotfull. De hade också svårt att känna igen sig själva i förtrycket av etniska minoriteter runtom Europa – ett högst mänskligt drag, som ändå stod i viss motsats till tidskrifternas kosmopolitiska etos.

NOTER

1. E[irik] H[ornborg], ”Konservatimens harakiri”, *Nya Argus* 2/1933.
2. Nygård, ”Från *Euterpe* till *Argus*”, s. 44.
3. Biografiska uppgifter hämtade från *Uppslagsverket Finland*, www.uppslagsverket.fi.
4. Copsey, *Anti-fascism in Britain*, s. 3–4; Olechnowicz, ”Introduction”; Buchanan, ”’Beyond Cable Street’”.
5. Se bl.a. Olechnowicz, ”Liberal Anti-Fascism in the 1930s”, s. 636–660; Martin, *Piero Gobetti and the politics of liberal revolution*; Williamson, ”The Conservative Party, Fascism and Anti-Fascism”.
6. Copsey & Olechnowicz (eds.), *Varieties of anti-fascism*; García et al. (eds.), *Rethinking antifascism*; Braskén, Copsey & Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic countries*; Braskén, Copsey & Featherstone (eds.), *Anti-Fascism in a Global Perspective*.
7. Dørum, ”Conservative fascist sympathies and anti-fascism in 1930s Norway”; Vares, ”From allies to opponents”; Karimäki, ”Finnish liberals and anti-fascism”.
8. Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism”.
9. Nygård, ”Från *Euterpe* till *Argus*”.
10. Nordström, *Academia Aboensis rediviva*, s. 319.
11. Nygård, ”Från *Euterpe* till *Argus*”.
12. Sandlund, ”Argus och inrikespolitiken”, s. 101.
13. Biografiska uppgifter hämtade från *Biografiskt lexikon för Finland* 3 & 4, www.blf.fi.
14. Tegengren, ”Föreningen Granskaren”.
15. Nordström, *Academia Aboensis rediviva*, s. 301, 319.
16. von Bonsdorff & Jernström, *Svenska folkpartiet. Från självständighet till Lappo*, passim; Schauman & Lilius, *Svenska folkpartiet. Från Lappo till vinterkriget*, passim.
17. Bland de mycket fåtaliga undantagen kan främst nämnas den abstrakt filosofiska Lappokritiken i Rolf Lagerborg, ”En gammal filosof och eviga samvetsfrågor”, *Finsk Tidskrift* 1–2/1930, fördömandet av Lapporörelsens olagligheter i R. A. Wredes årskrönika över 1931 i *Finsk Tidskrift* 1/1932 och Ernst Estlander, ”Från Lappo till Mäntsälä”, *Finsk Tidskrift* 3/1932.
18. Annie Furuhjelm, ”På té hos grevinnan Daisy Robilant”, *Astra* 18/1928.
19. Jenny Velander, ”Kvinnornas ekonomi – Ormen biter sig i sin svans”, *Astra* 11–12/1933; R. Lj–ll, ”Kvinnorna inför diktaturen”, *Astra* 17/1933; A. L., ”Palatsrevolution i Norsk Kvinnesaksförening”, *Astra* 6/1936.
20. M. E., ”Riksdagsvalen äro avslutade”, *Astra* 20/1930; A. L., ”De kommunala valen”, *Astra* 22/1930; Margit von Willebrandt-Hollmerus, ”Backfisch-Revolt”, *Astra* 13/1932. Se även Östenson, *Svenska Kvinnoförbundet 1907–1959* där fascismen eller Lapporörelsen inte alls omnämns.
21. Jfr Whitehead, *Men and masculinities*, s. 81–112.
22. Dørum, ”Conservative fascist sympathies and anti-fascism in 1930s Norway”, s. 73–79.
23. Olechnowicz, ”Liberal Anti-fascism in the 1930s”, s. 643.
24. Emil Zilliacus, ”Fascismens frånsida”, *Nya Argus* 12/1924; ”Mussolini – några personliga intryck och minnesbilder”, *Nya Argus* 12/1925; Herman Gumme-

rus, ”Mussolini”, *Nya Argus* 8/1927. Jfr beundrande omdömen om Mussolini även i A. M., ”Fasces interiores”, *Nya Argus* 9/1927; Margit Lindqvist, ”En bok som förvanskats i översättning”, *Nya Argus* 9/1928.

25. Axel Grönvik, ”Mussolinis historiska bakgrund”, *Nya Argus* 13/1925.
26. Edvard R. Gummerus, ”Den fascistiska staten”, *Nya Argus* 19/1928.
27. E[dvard] R. Gummerus, ”Fascistväldet i Italien”, *Granskaren* 3/1930.
28. Ralf Törngren, ”Lappo”, *Granskaren* 5/1930; se även Ralf Törngren, ”Valresultatet”, *Granskaren* 8/1930.
29. Eirik Hornborg, ”Fascistiska tendenser”, *Nya Argus* 8/1930. Se även Kaihovirta & Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland”.
30. Hans Ruin, ”När affekterna ha ordet”, *Nya Argus* 16/1930.
31. Sven Lindman, ”Fascistisk mentalitet”, *Granskaren* 5–6/1932.
32. C. A. J. Gadolin, ”’Urgammal germansk rättsuppfattning’”, *Nya Argus* 11/1933; ”Tyskland och vi”, *Nya Argus* 1/1939; ”Opposition mot en påve”, *Nya Argus* 5/1939; Johannes Sundwall, ”Intryck från Tyskland”, *Granskaren* 9/1933; ”Et tu felix Austria”, *Granskaren* 9/1934; ”Ett brännande minoritetsproblem”, *Granskaren* 10/1935; ”Spanska sjukan”, *Granskaren* 10/1936; ”Dike och vi”, *Granskaren* 10/1938. Se även H[jalmar] von Bonsdorff, ”’För frihet och rätt’”, *Granskaren* 5–6/1936.
33. Se även XYZ, ”En oriktig parallell”, *Granskaren* 2/1935.
34. Lars Ringbom, ”Nationalsocialistisk världsåskådning”, *Granskaren* 11/1933. Se även Lars Ringbom, ”Folk och stat i Tyskland”, *Granskaren* 5–6/1938.
35. Örnulf Tigerstedt, ”Försvar för fördomarna i världshistorien”, *Nya Argus* 16/1932; ”Liberalt contra antiliberalt”, *Nya Argus* 20/1932; ”Till nationalismens kreditkonto”, *Nya Argus* 9/1936; ”Försvarets slutpåstående”, *Nya Argus* 11/1936. Jfr även Jarl Gallén, ”Lag och rätt”, *Nya Argus* 16/1930; ”Salva i luften”, *Nya Argus* 15/1934; ”Klarare linjer i Spanien”, *Nya Argus* 3/1939; Sven Sorthan, ”Ahasver och Shylock”, *Granskaren* 12/1933; Hjalmar von Bonsdorff, ”För frihet och rätt”, *Granskaren* 5–6/1936.
36. Karimäki, ”Finnish liberals and anti-fascism”, s. 48–51.
37. Vares, ”From allies to opponents”, s. 228–229.
38. Eirik Hornborg, ”Fascistiska tendenser”, *Nya Argus* 8/1930; ”Fascismen i fullt flor”, *Nya Argus* 12/1930.
39. Eirik Hornborg, ”Fascistiska tendenser”, *Nya Argus* 8/1930; ”Fascismen i fullt flor”, *Nya Argus* 12/1930; ”Statsbyggare”, *Nya Argus* 21/1931.
40. Eirik Hornborg, ”Gud och djävulen”, *Nya Argus* 13/1930; ”Lapporörelsens janusanlete”, *Nya Argus* 13/1930; ”Uppror”, *Nya Argus* 5/1932.
41. Yrjö Hirn, ”Fascismen, lagarna och friheten”, *Nya Argus* 13/1930; Gunnar Castrén, ”Det enda nödvändiga”, *Nya Argus* 13/1930.
42. Hugo E. Pipping, ”Från Lappo till – Oravais?”, *Nya Argus* 12/1930; ”Det proportionella valsättet i motvind”, *Nya Argus* 13/1930. Se även ”Redovisningens dag”, *Nya Argus* 6/1932.
43. Sven Lindman, ”Fascistisk mentalitet”, *Granskaren* 5–6/1932.
44. K. Rob. V. Wikman, ”Finländsk fascism?”, *Granskaren* 5/1930; ”De fyra illusionerna”, *Granskaren* 5–6/1933; citatet ur ”Demokrati och diktatur”, *Granskaren* 3/1932.
45. Laurin Zilliacus, ”’Folkfront eller Franco?’”, *Nya Argus* 11/1937; jfr Eirik Hornborg, ”Två inbördeskrig”, *Nya Argus* 15/1936; S. R. Malmström, ”Franco och folkfronten än en gång”, *Nya Argus* 12/1937.

46. Eirik Hornborg, "'Nordisk anda'", *Nya Argus* 19/1938; P. O. Barck, "Kulturförsvar", *Nya Argus* 19/1938.
47. Mosse, *The image of man*; Tjeder, *The power of character*; Ljunggren, *Känslornas krig*.
48. Hämäläinen, "Suomenruotsalaisten rotukäsityksiä", s. 411–413, 418; Högnäs, *Kustens och skogarnas folk*, s. 144–160.
49. Eirik Hornborg, "Gud och djävulen", *Nya Argus* 13/1930.
50. Eirik Hornborg, "Fascismen i fullt flor", *Nya Argus* 12/1930.
51. Hans Ruin, "När affekterna ha ordet", *Nya Argus* 16/1930.
52. Ralf Törngren, "Lappo", *Granskaren* 6/1930; "Beslutsamhetens friska hy", *Granskaren* 7–8/1931.
53. Lars Ringbom, "Till fascismens psykologi", *Granskaren* 9/1932; " Fascismen och den tyska nationalsocialismen", *Granskaren* 10/1932.
54. Sven Lindman, "Du skall icke missbruka …", *Granskaren* 4/1934; "Humanism", *Granskaren* 10/1934.
55. Elmgren, "The Jesuit Stereotype".
56. Även Edvard R. Gummerus och P. O. Barck associerade i *Nya Argus* fascismen med jesuitordens "kadaverdisciplin". Edvard R. Gummerus, "Den fascistiska staten", *Nya Argus* 19/1928; P. O. Barck, "Riddaren och hans vapendragare", *Nya Argus* 16/1934.
57. Ahlberg, "Fascismen".
58. Ahlberg, *Tysklands ödesväg*, s. 124.
59. Sven Lindman, "Humanism", *Granskaren* 10/1934.
60. Arvid Mörne, "Finlands svenska problem", *Nya Argus* 7/1931. Se även Erik Therman, "Tankar kring diktatur och andens frihet", *Nya Argus* 18/1938; Arne Törnudd, "Demokrati och diktatur", *Granskaren* 5–6/1931; Johnny Hackman, "Ett kåseri om biografer", *Granskaren* 10/1931.
61. Johannes Öhquist, "Kapitalism, liberalism och världskris", *Nya Argus* 6/1932. Jfr Öhquist, *Kolmas valtakunta*. Om Öhquists politiska omvändning, se Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 338–342.
62. Hans Ruin, "När affekterna ha ordet", *Nya Argus* 16/1930.
63. K. Rob. V. Wikman, "Demokrati och diktatur", *Granskaren* 3/1932.
64. Sven Stolpe, "Thomas Mann och Hitler", *Nya Argus* 21/1930; om Thomas Mann som antifascistisk förebild, se även P. O. Barck, "Kulturförsvar", *Nya Argus* 19/1938.
65. Eirik Hornborg, "Konservatismens harakiri", *Nya Argus* 2/1933. Se även Kaihovirta & Wickström, "Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland", s. 69–70.
66. Eirik Hornborg, "Den brustna bågens klang", *Nya Argus* 18/1930.
67. Eirik Hornborg, "Uppror", *Nya Argus* 5/1932; "Den psykologiska bakgrunden", *Nya Argus* 7/1932.
68. Eirik Hornborg, "Tyranni", *Nya Argus* 12/1933.
69. Mosse, *The image of man*, s. 12–13, 56–76.
70. Hans Ruin, "Tyskland på nära håll", *Nya Argus* 8/1933.
71. Ralf Törngren, "Lappo", *Granskaren* 6/1930.
72. Sven Lindman, "Humanism", *Granskaren* 10/1934.
73. Sven Stolpe, "Thomas Mann och Hitler", *Nya Argus* 21/1930.
74. Yrjö Hirn, "Fascismen, lagarna och friheten", *Nya Argus* 13/1930.

75. Ralf Törngren, ”Valresultatet”, *Granskaren* 8/1930; Hugo E. Pipping, ”Hotet mot författningen”, *Nya Argus* 15/1930; Carl-Erik Knoellinger, ”Intresse-representation?”, *Granskaren* 7–10/1934.
76. J. O. Söderhjelm, ”Parlamentarism i krig och kris”, *Nya Argus* 3/1933. Se även Eirik Hornborg, ”Den psykologiska bakgrunden”, *Nya Argus* 7/1932; ”Konservatismens harakiri”, *Nya Argus* 2/1933.
77. Hugo E. Pipping, ”Redovisningens dag”, *Nya Argus* 6/1932.
78. Mosse, *The image of man*; Tjeder, *The power of character*; Häggman, *Perheen vuosisata*.
79. Gunnar Mickwitz, ”Vad är sann högerpolitik i Finland?”, *Granskaren* 5–6/1933.
80. K. Rob. V. Wikman, ”Finländsk fascism?”, *Granskaren* 5/1930; ”Finländsk liberalism”, *Granskaren* 8/1930.
81. Hugo E. Pipping, ”Borgerlighetens bärande intresse”, *Nya Argus* 19/1930.
82. Virtanen, ”Gobineaun rotuoppi ja germaanien ihannointi”.
83. Hämäläinen, ”Suomenruotsalaisten rotukäsityksiä”, s. 407–411.
84. Högnäs, *Kustens och skogarnas folk*, s. 152–161.
85. K. Rob. V. Wikman, ”Finländsk fascism?”, *Granskaren* 5/1930; ”Finländsk liberalism”, *Granskaren* 8/1930; ”De fyra illusionerna”, *Granskaren* 5–6/1933; ”Varthän?”, *Granskaren* 10/1933.
86. K. Rob. V. Wikman, ”Demokrati och diktatur”, *Granskaren* 3/1932.
87. K. Rob. V. Wikman, ”Varthän?”, *Granskaren* 10/1933.
88. Eirik Hornborg, ”Kulturkamp”, *Nya Argus* 20/1933.
89. Se bl.a. Hämäläinen, ”Suomenruotsalaisten rotukäsityksiä”; Högnäs, *Kustens och skogarnas folk*; Östman & Matthíasdóttir, ”Möte mellan manligheter”; Ahlbäck, ”Ärans och hjältarnas anspråk”.
90. Erik Therman, ”De finländska folkkynnena och nationalitetsproblemet”, *Granskaren* 11/1933.
91. Arvid Mörne, ”Finlands svenska problem I–II”, *Nya Argus* 7 & 8/1931.
92. W. E. Nordström, ”Modern raspolitik”, *Granskaren* 10/1933; Lars Ringbom, ”Nationalsocialistisk världsåskådning”, *Granskaren* 11/1933; I. Calonius, ”Rasforskning och raspolitik”, *Granskaren* 11/1933; Sven Sorthan, ”Ahasver och Shylock”, *Granskaren* 12/1933; W. E. Nordström, ”Kalla fakta”, *Granskaren* 1/1934; XYZ, ”En oriktig parallell”, *Granskaren* 2/1935.
93. Hans Ruin, ”Tyskland på nära håll”, *Nya Argus* 8/1933; Eirik Hornborg, ”Tyranni”, *Nya Argus* 12/1933; E[irik] H[ornborg] ”’Nordisk anda’”, *Nya Argus* 19/1938; P. O. Barck, ”Antisemitismen inför skranket”, *Nya Argus* 18/1935; ”Kulturförsvar”, *Nya Argus* 19/1938. Se även Sven G. Strand, ”’Min kamp’ och den nazistiska praktiken I–II”, *Nya Argus* 5 & 6/1935; Erik Therman, ”Tankar kring diktatur och andlig frihet”, *Nya Argus* 18/1938.
94. P. O. Barck, ”Antisemitismen inför skranket”, *Nya Argus* 18/1935.
95. Sven Lindman, ”Du skall icke missbruka …”, *Granskaren* 4/1934; W. E. Nordström, ”Ett gränsproblem”, *Granskaren* 3/1936; ”Inför idealens sammanbrott”, *Granskaren* 1/1938; ”Finis Austriae”, *Granskaren* 3/1938.
96. Ett exempel på motsatsen är den profascistiska texten av XYZ, ”En oriktig parallell”, *Granskaren* 2/1935 som förnekar att behandlingen av judarna i Tyskland på något vis skulle vara illavarslande för finlandssvenskarna som nationell minoritet.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tidskrifter

Astra 1922–1939
Finsk Tidskrift 1922–1939
Granskaren 1930–1939
Nya Argus 1922–1939

Övriga tryckta källor

Ahlberg, Alf, ”Fascismen”, Leonhard Ljunglund (red.), *De politiska åskådningarna. Konservatismen, liberalismen, socialismen, kommunismen, fascismen, den nya rättsstaten*, Stockholm: Natur & Kultur 1931, s. 148–166.
Ahlberg, Alf, *Tysklands ödesväg. Varför segrade nationalsocialismen?,* Stockholm: Natur & Kultur 1934.
Tegengren, Helmer, ”Föreningen Granskaren”, *Finsk Tidskrift* 199–200, 1976:8–9, s. 401–411.
Öhquist, Johannes, *Kolmas valtakunta. Kansallissosialismin synty, taisteluvuodet, maailmankatsomus ja yhteiskunta*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava 1938.
Östenson, Ebba, *Svenska Kvinnoförbundet 1907–1957*, Helsingfors: Svenska Kvinnoförbundet 1957.

Litteratur

Ahlbäck, Anders, ”Ärans och hjältarnas anspråk. Militär manlighet och de svenskspråkiga männens medborgarskap i det nya Finland, 1918–1925”, *Historisk Tidskrift för Finland* 97, 2012:1, s. 42–74.
von Bonsdorff, Göran & Frank Jernström, *Svenska folkpartiet. 2, 1917–1922. Från självständighet till Lappo*, Helsingfors: Svenska folkpartiet 1984.
Braskén, Kasper, Nigel Copsey & David J. Featherstone (eds.), *Anti-Fascism in a Global Perspective. Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*, New York & London: Routledge 2020.
Braskén, Kasper, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic countries. New perspectives, comparisons and transnational connections*, London & New York: Routledge 2019.
Buchanan, Tom, ”’Beyond Cable Street’. New approaches to the historiography of antifascism in Britain in the 1930s”, Hugo García, Mercedes Yusta Rodrigo, Xavier Tabet & Cristina Clímaco (eds.), *Rethinking antifascism. History, memory and politics, 1922 to the present*, New York: Berghahn Books 2016, s. 62–75.
Copsey, Nigel, *Anti-fascism in Britain*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2000.
Copsey, Nigel & Andrzej Olechnowicz (eds.), *Varieties of anti-fascism. Britain in the inter-war period*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2010.

Dørum, Knut, ”Conservative fascist sympathies and anti-fascism in 1930s Norway”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic countries. New perspectives, comparisons and transnational connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 72–87.
Elmgren, Ainur, ”The Jesuit Stereotype. An Image of the Universal Enemy in Finnish Nationalism”, Yvonne Maria Werner & Jonas Harvard (eds.), *European anti-Catholicism in a comparative and transnational perspective*, Amsterdam: Rodopi 2013, s. 191–207.
García, Hugo, Mercedes Yusta Rodrigo, Xavier Tabet & Cristina Clímaco (eds.), *Rethinking antifascism. History, memory and politics, 1922 to the present*, New York: Berghahn Books 2016.
Häggman, Kai, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1994.
Hämäläinen, Pekka Kalevi, ”Suomenruotsalaisten rotukäsityksiä vallankumouksen ja kansalaissodan aikana”, Aira Kemiläinen (toim.), *Mongoleja vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1985, s. 407–421.
Högnäs, Sten, *Kustens och skogarnas folk. Om synen på svenskt och finskt lynne*, Stockholm: Atlantis 1995.
Kaihovirta, Matias & Mats Wickström, ”Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland. Karl H. Wiik och Eirik Hornborg inför Lapporörelsen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 43–74.
Karimäki, Jenni, ”Finnish liberals and anti-fascism, 1922–1932”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic countries. New perspectives, comparisons and transnational connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 39–54.
Ljunggren, Jens, *Känslornas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*, Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion 2004.
Martin, James, *Piero Gobetti and the politics of liberal revolution*, New York: Palgrave Macmillan 2008.
Mosse, George L., *The image of man. The creation of modern masculinity*, New York: Oxford University Press 1996.
Nordström, W. E., *Academia Aboensis rediviva 1918–1968*, Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag 1968.
Nygård, Stefan, ”Från *Euterpe* till *Argus*. Kulturkosmopolitism i det tidiga 1900-talets Finland”, Trygve Söderling, Kristian Donner & Erik Allardt (red.), *Ögonen upp! Nya Argus första sekel*, Åbo: Garantiföreningen för Nya Argus 2011, s. 83–90.
Olechnowicz, Andrzej, ”Introduction: Historians and the study of anti-fascism in Britain”, Nigel Copsey & Andrzej Olechnowicz (eds.), *Varieties of anti-fascism. Britain in the inter-war period*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2010, s. 1–27.
Olechnowicz, Andrzej, ”Liberal Anti-Fascism in the 1930s. The Case of Sir Ernest Barker”, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 36, 2004:4, s. 636–660.
Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland, 1918–44*, Stockholm: Lind & Co 2018.

Sandlund, Tom, ”Argus och inrikespolitiken”, Trygve Söderling, Kristian Donner & Erik Allardt (red.), *Ögonen upp! Nya Argus första sekel*, Åbo: Garantiföreningen för Nya Argus 2011, s. 99–130.
Schauman, Henrik & Patrik Lilius, *Svenska folkpartiet. 3, 1930–1939. Från Lappo till vinterkriget*, Helsingfors: Svenska folkpartiet 1992.
Tjeder, David, *The power of character. Middle-class masculinities, 1800–1900*, diss., Stockholm: Stockholms universitet 2003.
Vares, Vesa, ”From allies to opponents. Conservatives facing fascism in Finland in the 1930s”, *Scandinavian Journal of History* 46, 2020:2, s. 224–247.
Whitehead, Stephen, *Men and masculinities. Key themes and new directions*, Malden, Mass.: Polity Press 2002.
Williamson, Philip, ”The Conservative Party, Fascism and Anti-Fascism 1918–1939”, Nigel Copsey & Andrzej Olechnowicz (eds.), *Varieties of anti-fascism. Britain in the inter-war period*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2010, s. 73–97.
Virtanen, Anna-Maija, ”Gobineaun rotuoppi ja germaanien ihannointi”, Aira Kemiläinen (toim.), *Mongoleja vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1985, s. 53–68.
Östman, Ann-Catrin & Sigríður Matthíasdóttir, ”Möte mellan manligheter. Nationalism, bondeideal och (åter)skapandet av de övre skiktens manlighetsideal”, Göran Fredriksson (red.), *Könsmaktens förvandlingar. En vänbok till Anita Göransson*, Göteborg: Institutionen för arbetsvetenskap 2003, s. 91–108.

YLVA PERERA

ATT SKRIVA SIG KLARSYNT

Mirjam Tuominens antifascistiska poetik

> Politisk övertygelse: lidelsefullt antinationalsocialistisk och antifascistisk, nonaggressiv mot ärlig kommunistisk övertygelse […].[1]

Så beskriver den finlandssvenska författaren Mirjam Tuominen (1913–1967) sig själv 1962, i en text med rubriken ”Biografiska fakta” som hon tänkt publicera tillsammans med sin diktsamling *Jesus Kristus Lyra*. Manuset blir emellertid refuserat, troligen eftersom Tuominens diktning vid det här skedet har gått så långt in i den katolska mystiken att förläggarna inte vet vad de ska göra av henne.[2] Tuominen ser inte längre sig själv som textens upphovsperson utan som redskap för Guds röst och tolererar därför inga redaktörsingrepp i manuset.[3] Hon har under flera år lidit av psykisk ohälsa som föranlett vistelser på psykiatriskt sjukhus, så det vore lätt att avskriva hennes poetik som galenskap. Men gör man det går man miste om en väsentlig koppling mellan Tuominens syn på skönlitterärt skapande och hennes etiska, antifascistiska hållning, vilket är vad jag ämnar undersöka i detta kapitel.

Redan under 1930-talet uttryckte Tuominen en stark politisk medvetenhet och konsekvent antitotalitär hållning i sin dagbok.[4] I hennes

publicerade böcker kommer detta till uttryck dels explicit i noveller som tematiserar nazismen, dels implicit genom det hon själv betecknar som sin huvudproblematik, nämligen skuld. I sin dagbok 1938 skriver hon: ”Vad jag kan se måste hela min diktning handla om skuldkänsla. Man kan inte leva utan att bli skyldig […].”[5] Här rör det sig om en allmänmänsklig skuld, men efter krigsslutet, i essäboken *Besk brygd* (1947), kopplar hon skulden specifikt till tidens händelser: ”Vilken anledning till optimism har diktaren av idag, vilken anledning har han att inte känna sig skyldig?”[6] För Tuominen verkar det skönlitterära skapandet gå ut på att utforska skulden både som en del av mänsklighetens grundvillkor och som intensifierad och aktualiserad av Förintelsen. Kan man då hävda att hennes skrivande som sådant är en antifascistisk praktik?

Enligt författaren och Tuominenkännaren Monika Fagerholm kunde svaret bli ja. Hon menar att den stilförändring som Tuominens författarskap genomgår efter 1940-talet – från klassiska noveller via prosalyrik och essäistik in i lyriken och den religiösa uppenbarelseskriften – i själva verket handlar om att tyngdpunkten i skrivandet flyttas från estetik till etik. Att överge den berättande prosan handlar om att hitta ett sätt att skriva som inte gör anspråk på sammanhängande berättelser, eftersom Tuominens tro på dem har raserats i och med Auschwitz.[7] Tolkningen går att nyansera, vilket jag ska återkomma till, men jag håller med Fagerholm om att Tuominen förhåller sig både existentiellt och etiskt till sitt skrivande, och mitt syfte i det här kapitlet är att undersöka på vilket sätt hennes poetik kan kallas antifascistisk. Det kommer jag att utforska genom att analysera hur Tuominen framställer skönlitterärt skapande i sin prosakonst under 1930- och 1940-talen, då fascismen var påtaglig som en samtida politisk rörelse även i Finland. Av särskilt intresse är att följa hennes betoning av diktarens förmåga att blottlägga människors skuld, och därigenom också människors ansvar och förmåga att hysa medlidande med varandra – något som fascismen kan sägas vara en yttersta kränkning av.

Materialet som ingår i den här studien utgörs av Tuominens novellsamlingar *Tidig tvekan* (1938), *Murar* (1939), *Visshet* (1942), *Mörka gudar* (1946) och *Kris* (1946), essäboken *Besk brygd* (1947), essäsamlingen *Stadier* (1949) och prosasamlingen *Bliva ingen* (1949). Dessutom använder jag mig av ett antal tidskriftspublikationer, samt brev-

och dagbokstexter från 1930- och 1940-talen där Tuominen explicit reflekterar kring skrivande eller politik. Hon var under denna tid även aktiv som kritiker, men skrev så gott som enbart om författare hon upplevde sig besläktad med, vilket gör att mycket av det hon säger om andras poetik går att tolka som uttryck för hennes egen.[8] Innan jag dyker ner i Tuominens texter är det ändå på sin plats med en kort biografi, samt att etablera vad jag menar med antifascism i den här kontexten, och hur termen förhåller sig till det bredare begreppet etik.

Tuominen och antifascismen

Mirjam Tuominen föddes i Kajana och växte upp i Helsingfors. Efter sin fars tidiga död växte hon upp med sina systrar och sin mor som försörjde dem som bokförare. Tuominen studerade vid universitetet och skrev sin laudaturavhandling i litteraturhistoria. År 1938 debuterade hon med novellsamlingen *Tidig tvekan* och kom att därefter att arbeta som författare, kritiker, översättare och essäist. Politiskt kan hon karakteriseras som vänstersympatiserande – om än inte partipolitisk. Åren 1939–1949 var hon gift med Torsten Korsström och fick två barn.[9] De bodde i Nykarleby där Korsström hade tjänst som lektor i bildkonst, även om han i praktiken tillbringade merparten av tiden vid fronten. Tuominen vantrivdes i småstaden och vistades mycket i Helsingfors redan före skilsmässan – som delvis kom sig av hennes svårigheter med att kombinera författarlivet och familjelivet. I början av sin författarkarriär stod hon i tät kontakt med flera andra i Helsingfors litterära kretsar (Hagar Olsson, Eva Wichman, J. O. Tallqvist med flera), men isolerade sig mer och mer i takt med att hennes paranoia tilltog. Hon skrev primärt på svenska, men behärskade även finska, engelska, tyska och franska, och identifierade sig snarare med ensamvargar i den europeiska litteraturen – som Franz Kafka, Rainer Maria Rilke, Friedrich Hölderlin, Cora Sandel, Hjalmar Bergman och Simone Weil – än med ett finlandssvenskt författarkollektiv. Merete Mazzarella beskriver henne som ”solitären som suveränt bryter sig ut ur den finlandssvenska litteraturens trånga rum”,[10] som kritiker karakteriserar Sven Linnér henne som ”*europé*”,[11] och Kurt Sanmark lyfter fram Tuominen som en författare och översättare som för vidare en äldre kulturtradition än den finlandssvenska.[12]

Mirjam Tuominen tillbringade en formativ period i Paris som au pair och student på Sorbonne före sin litterära debut. Hon läste obehindrat på franska och kom i sitt författarskap att influeras av bland andra Paul Valéry, Marcel Proust och Simone Weil.

För att kunna teckna en bild av Tuominen som antifascist bär jag med mig den brokiga samling attribut som man inom historisk och samhällsvetenskaplig forskning använt sig av för att försöka definiera fascism – ett paraplybegrepp som även inrymmer nazismen. Hit hör element som auktoritära hierarkier, totalitarism, chauvinism, avhumanisering av delar av befolkningen, mytisk nationalism, våldsdyrkan och svaghetsförakt.[13] Dessa begrepp hjälper mig att lokalisera fascism och antifascism i Mirjam Tuominens texter, men mitt intresse ligger framför allt i att se vad Tuominen själv identifierar som fascistiska tendenser i sin samtid.

I sina dagböcker och brev reagerade Tuominen starkt mot utvecklingen i Nazityskland, och mot Finlands val att gå med i fortsättningskriget på Hitlers sida.[14] Samma hållning genomsyrar hennes publicerade verk, och hon formulerade sin kritik av den nazistiska ideologin tidigare än många andra finländska författare och intellek-

tuella.[15] I debutsamlingen får vi i novellen ”Slusken” stifta bekantskap med den nazistiskt influerade finlandssvenska läkaren Eugén Wigren och i en annan novell, ”Den sjuka våren”, diskuteras den anlagda riksdagshusbranden i Berlin 1933. I *Visshet* (1942) ingår novellen ”Det outgrundliga leendet”, som är en allegorisk historia om en Hitlerlik gestalt som manar sina följare till underkastelse intill döden, och som inte kan förintas även om kriget upphör. Novellen bemöttes, enligt Tuominens levnadstecknare Ghita Barck, till stor del med tystnad av kritikerna, vilket hon tolkar som ett tecken på kulturelitens tvehågsenhet i förhållande till Hitler vid denna tid.[16] Andra exempel på utpräglad samhällssatir hos Tuominen är novellen ”Gideons ensamhet” ur *Kris* (1946) som skildrar kappvändarmentalitet och nazistsympatier i en fiktiv finlandssvensk småstad efter krigsslutet, medan novellerna ”Anttis väntan” (*Visshet*) och ”Ett barn har fötts mig” (*Kris)* kan nämnas som exempel på pacifistisk krigskritik. Tuominens samhällsengagemang tog sig dock sällan utanför skrivandet. Efter krigsslutet var hon en kort tid medlem av den antifascistiska proletärförfattarföreningen Kiila, men gick ur den på grund av dess apologetiska inställning till Sovjet.[17] Att karakterisera Tuominen som en antifascistisk aktör förutsätter således en tämligen vid definition av begreppet – vilket de facto ligger i linje med nyare historieforskning om antifascism, där studiet av konst och kulturella praktiker ses som viktigt, eftersom dessa användes både för att analysera den fascistiska rörelsen och för att mobilisera motstånd.[18]

I dagboken 1939, strax efter Hitlers invasion av Polen, framkommer det tydligt att Tuominen inte ser nazismen och fascismen som något utomstående som förpestat en annars god värld. De är snarare uttryck för att de humanistiska värderingarna redan fallerat i samhället:

> Varför har en sådan makt som Hitler och nazismen sluppit till att göra sig gällande.
> – Och jag ser en gemensam skuld: låt oss säga humanismens skuld.
> – Men istället för att hata, borde vi lägga grundvalarna till en ny verklig humanism. – Ty humanismen måste vara så stark att diktaturer av den nuvarande typen inte längre kan uppstå.[19]

Fascismen ska alltså inte bemötas med hat, utan av en ”ny verklig humanism” – här syns spår av en liknande kulturradikal hållning som förknippas med bland andra Hagar Olsson och Karin Boye.[20] Definierar vi humanism som att se varje människas okränkbara värde går det faktiskt att läsa stora delar av Tuominens skönlitterära författarskap som ett utforskande av just det.[21] Hon har ofta kallats en mästare på psykologiska porträtt, men enligt Tuva Korsström är det lika mycket samhällsstrukturerna hon skildrar genom dessa.[22] Tuominen gestaltar nämligen främst människor vars värde *inte* bekräftas av deras omgivning, exempelvis psykiskt sjuka, funktionshindrade, ensamma och prostituerade. Kurt Sanmark formulerar det som att ”Mirjam Tuominens människor står alltid i konflikt med det normala i betydelsen konventionella”.[23] Just i konventionerna som samhället är organiserat kring (hit hör till exempel det borgerliga familjelivet, men också normer kring sjukt och friskt) lokaliserar Tuominen en destruktiv potential, eftersom de människor som inte inlemmar sig helt enkelt stöts ut.[24] Utstötningsmekanismen är emellertid något som människorna själva upprätthåller, så även om Tuominen åberopar en ny humanism är hon långtifrån optimistisk i sin syn på människor – inte heller de utstötta porträtteras särskilt smickrande. I essäboken *Besk brygd* (1947) skriver hon: ”Hur skulle inte allt bli gott, om bara människan försvunne. Om människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism försvunne. Hur skulle inte allt leva och andas befriat.”[25]

Om en ny humanism kunde läsas som ett sätt för Mirjam Tuominen att förstå antifascism är ”människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism” i stället en beskrivning av fascismen. I sin recension av Kafkas *Processen* två år tidigare använder Tuominen en nästan identisk formulering när hon kallar Förintelsen ”den avgrund av organiserad sadism, som mänskligheten kunnat gömma på”.[26] Som sagt såg Tuominen inte det nazistiska Hitlertyskland som en isolerad händelse, utan som en produkt av människors sätt att leva, och inte minst på grund av det faktum att Europa nyss hade befunnit sig i ett första världskrig som ärrat befolkningen. I novellen ”Resan” – som publicerades 1946, men utspelar sig före krigsutbrottet – låter Tuominen huvudpersonen Jenny Duprés reflektera:

> Det nya världskriget, som efter annekteringen av Tjeckoslovakien inte kan låta vänta på sig länge till, behöver inte endast vara en följd av att en rasande galning som Hitler, också han en renodlad krigsprodukt, släppts lös, utan också av att hela den nuvarande vuxna generationen trots allt omedvetet vill tillbaka till krigstillståndet. […] Människorna har upplevat en sjukdom, som satt så djupa spår i deras själsliv, att de inte kan använda sin frihet längre. Endast det förklarar, att män som Hitler och Mussolini får en sådan makt.[27]

Beskrivningen av frontmannagenerationens svårigheter med att återgå till ett normalt liv efter första världskriget som en av orsakerna till att fascismen kunde få så starkt fäste i Europa, är något Tuominen delar med många efterkommande historiker.[28] Men i novellen hävdas att det inte bara är den specifika krigserfarenheten som fungerar så här, utan att alla som upplevt stark smärta (till exempel varit dödssjuka eller frihetsberövade) har en tendens att ”förnimma någonting av en omedveten, pervers dragning tillbaka till ett övermäktigt starkt olusttillstånd”.[29] Det är den förhöjda intensiteten som lockar, att allt är på liv och död i stället för ”den medelmåttiga njutningen” i vardagen.[30] Dragningen till lidande och extremer kan alltså utgöra en grogrund för fascism i Tuominens texter, men paradoxalt nog också för antifascism. I sin recension av Kafkas *Processen* skriver hon att sadismens förutsättningar utgörs av inbillningslättja, egoism samt ”förmågan att avgränsa sitt eget jag från sympatiska smärtförnimmelser”.[31] Smärtkänslor och fantasi måste således vara en del av motståndet.

Som det här avsnittet antytt är det svårt att hos Tuominen dra en skarp linje mellan vad som ska betraktas som fascism, och vad som helt enkelt är destruktiva drag i människans natur. Det är ändå klart att de hänger ihop, och att det är i människornas sociala, konventionsstyrda gemenskaper – snarare än hos enskilda individer – som den underliggande destruktiviteten kan blomma ut i full fascism. Fascismen finns som möjlighet i varje människa, men framträder i organiserade sammanhang när människors fantasi och empati slås ut. Antifascism förutsätter följaktligen att kunna inbilla sig saker och känna andra människors smärta – och här kommer bland annat skönlitteraturen in.

Konstnären är en väckarklocka

Den bok av Tuominen som mest utpräglat kommenterar fascismen är *Besk brygd* (1947). Efter att ha skrivit noveller i ett knappt decennium bryter hon nu med fiktionen för att i stället publicera en fragmentarisk räcka rasande betraktelser ur jagperspektiv. Bland annat reflekterar texten över fotografier som offentliggjorts efter krigsslutet, i synnerhet en bild där en liten judisk pojke kastas i en gatubrunn av en tysk soldat. Textjaget blir besatt av att förstå hur soldaten kunde göra det, hon skriver att hon skulle vilja leva sig in i hans kropp och själ, rent fysiskt födas med honom och existera med honom fram till punkten då han utför sin handling mot barnet, men att det inte är möjligt eftersom:

> [I]ngen människa, som använder sig av ord, inlevelse och fantasiförmåga som vapen, kan göra detta. Medlevande existerade inte för barnbödeln, andras smärt- och lustförnimmelser existerade inte, han var defekt, han saknade tvång att sympatiskt förnimma, han saknade inbillning. Därför är han så outhärdligt oåtkomlig. Men samma människa var kanske en utmärkt far för sina egna barn.[32]

Här uppenbarar sig två av textens kärnteser: hur stumheten är en förutsättning för bödeln, vilket innebär att uttrycksförmåga och medkänsla tycks förutsätta varandra – och hur ingen människa är enbart bödel. Snarare är offer och bödlar roller som vi hamnar i och upprätthåller.[33]

Den sistnämnda tanken bär likheter med Hannah Arendts reportageserie *Den banala ondskan* (1963), som hon författade när hon följde med rättegången mot SS-officeren Adolf Eichmann. Arendt gör en poäng av att Eichmann inte verkar ha drivits av ett eget sadistiskt engagemang, utan snarararе av byråkratisk effektivitet. Han hade internaliserat Führerns vilja och gjort den till sitt moraliska rättesnöre, vilket ledde till att han inte behövde tysta sitt samvete för att kunna begå grymheterna, utan samvetet påbjöd honom att utföra dem.[34] Med Tuominens terminologi kunde man säga att han ingick i en organiserad sadism där han slutade tänka själv. Därmed blir han stum även fast han talar, eftersom inga egna tankar uttalas.

Bödelns stumhet måste alltså uppfattas som något mer komplext än frånvaro av ord – skrivande och läsning i sig är inte ett vaccin mot fascistisk grymhet, även om det finns både filosofisk och social-psykologisk forskning som velat påvisa den typen av samband.[35] Kring detta råder emellertid ingen vetenskaplig konsensus,[36] och historien bjuder på otaliga exempel på litterärt bevandrade nazistiska bödlar.[37] Hos Tuominen är motsatsen till stumhet därför inte bara tal i sig, utan att med fantasi och empati uttrycka något som bryter den organiserade sadismen. Den sistnämnda är emellertid ofta förklädd i borgerlighetens vardagskonventioner, och att bryta mot dem och verkligen tala om smärtsamma saker sker på bekostnad av ens anseende.[38]

Detta syns bland annat i den tidiga novellen ”Avsked” (*Murar,* 1939), där karaktären Magdalena uttrycker att konstnären måste vara beredd att ge upp allt för att kunna skildra sin ångest och extas, och ”tolka den stilla klarheten för människor, så att de inte applåderade, men för en stund tystnade och lyssnade till den.”[39] Samma formulering har Tuominen tidigare uttryckt både i sin dagbok och i ett brev till sin man.[40] Den blottar en kärna i Tuominens konstsyn: författaren eller konstnären ska inte skapa för att få omgivningens applåder, utan snarare bör hen fungera som en väckarklocka. Inga-Britt Wik har förtjänstfullt visat hur Kassandra – sierskan som inte blir trodd i Aiskylos drama – och hennes begär att till varje pris ”utsäga det yttersta” är en förebild för Tuominen genom hela hennes författarskap, vilket syns i hur dynamiken mellan tal och tystnad utforskas och drivs till sin spets i hennes texter.[41] Om det klarsynta uttrycket är motsatsen till bödelns stumhet borde det i någon mån också vara lika med antifascism. Men vad är det som konstnären ska få omgivningen att se? Och kommer budskapet alls att gå hem, om den klarsynta konstnären måste ge upp sitt anseende och gå så djupt in i sitt skuldtyngda mörker att hen, likt Kassandra, inte blir trodd, utan snarare betraktas som galen? Både Tuominen själv och de konstnärer hon skriver om ställs inför dessa utmaningar, men hennes noveller visar också tydligt att även om skrivandet – när det är som starkast – leder mot vansinne och död så leder det samtidigt mot livet. Den ambivalensen är viktig för skrivandets antifascistiska potential, och jag ska i följande stycke ge några exempel på det.

Självrannsakan som politisk metod

I dubbelnovellen ”Ny gryning” (*Mörka gudar*, 1944), som består av ”Flickan som blev en växt” och ”Chérie Klosters dagbok” utgör skrivandet ett grundtema. När den första novellen börjar har den drygt 20-åriga Chérie varit inlagd på psykiatriskt sjukhus en längre tid, försjunken i ett växtlikt tillstånd. Hennes tillfrisknande sker genom att hon på läkarens inrådan sätter sig ner och skriver ner sitt liv fram till insjuknandet.[42] Att skriva den texten, som utgör majoriteten av den första novellen, leder till att hon friskförklaras, och den andra novellen utgörs sedan av hennes dagboksinlägg under fyra sommarmånader efter att hon fått komma hem. Bägge novellerna utforskar skrivandets möjlighet att hjälpa en att fungera i världen.

I ”Flickan som blev en växt” berättar Chérie om sin faster Thérèse, som arbetade på bibliotek om eftermiddagarna och skrev dikter om förmiddagarna. Det sistnämnda som ett försök att bemästra det svårmod som plågade henne, vilket hon också självmedicinerade med morfin.

> ”Morfin eller dikter”, sade Thérèse själv vid ett tillfälle, ”det är egentligen ingen skillnad på de båda, bara det att man blir frisk av dikter, medan morfinet är ett sken, som lättar skenbart.”
>
> ”Att dikta, det är det enda sättet att hålla sig vid hälsa”, sade hon en annan gång. ”Men det är förstås en ganska bräcklig grundval för tillvaron”, tillade hon sedan med en axelryckning.[43]

Det sistnämnda verifierades tragiskt nog av att Thérèse tog livet av sig strax efter att Chérie tagit studenten. Skrivandets läkande potential ger alltså inga garantier, det gäller såväl dikter som dagböcker. I ”Flickan som blev en växt” berättar Chérie att dagboksskrivandet i ungdomen hjälpte henne handskas med den starka ensamhet hon upplevde, att det gjorde henne mer välmående och harmonisk, även om hon kämpade med en stark självmordsdrift. Samtidigt tillkännager hon att dagboksskrivandet fick henne att vända sig inåt och bli ännu mer isolerad från resten av världen.[44] Skrivandet fungerar alltså som både läkemedel och sjukdom, det både lindrar och cementerar ensamhetskänslorna. Förvisso är ensamhet egentligen inte något

negativt hos Tuominen, tvärtom är det något hennes texter lyfter fram som en förutsättning för att kunna skapa utanför konventionernas kvävande gemenskap. Men även om ensamheten hänger samman med klarsyntheten är den ofta tung att bära.[45]

I ”Chérie Klosters dagbok” försöker Chérie undkomma skrivandets destruktiva effekter genom att medvetet göra dagboken till något annat än enbart en samlingsplats för tankar och reflexioner:

> Den skall utgöra en kontroll över mina handlingar. Jag måste göra reda för mig själv. Jag får inte släppa kontrollen. En dagbok skall vara något genom vilket man blir klar, entydig, genomskinlig.[46]

Här handlar klarhetsskrivandet alltså om självkontroll, inte om ångest och extas som i den tidigare nämnda novellen ”Avsked”. Under de månader vi får följa Chéries dagboksanteckningar handlar hennes tillvaro till stor del om att komma underfund med vad hon vill, hur hon ska kunna leva, och om hon ska vara tillsammans med sin tidigare pojkvän Kim eller inte. Den sistnämnda frågan är av existentiell betydelse på så vis att Chérie upplever sig som oöverstigligt avskild från andra människor, och relationen till Kim präglas av ambivalenta känslor både fysiskt och psykiskt. När hon i slutet av texten beslutat sig för att lämna Kim och resa till Paris väljer hon ensamheten, men hon väljer samtidigt att fortsätta leva. Med Wiks ord har Chérie ”skrivit sig ut ur sjukdomen, och också ur det konventionella äktenskapet.”[47] I stället längtar hon till en plats där ”det riktiga ordet” skulle kunna uppstå: ”Jag önskar jag kunde finna ett ord, som uttryckte mig själv. Det finns, men det kommer inte till mig. Endast många, oriktiga ord.”[48] Det riktiga ordets klarhet kan i Chéries fall inte uppstå i hennes sociala sammanhang i Helsingfors, hon är överhuvudtaget tveksam till att klarhet skulle kunna uppstå när man skriver *för* någon. Ett av de sista inläggen lyder:

> Och varför skriver man dagbok? För att öva kontroll över sig själv, av längtan efter klarhet eller fången av en bedräglig illusion att någon lyssnar? Ibland föresvävar det mig, att jag skriver för Kim. Men så ryser jag tillbaka. Nej, inte för någon människa. Snarare då endast för uttryckets skull.[49]

Här lyfts den tidigare kritiserade inåtvändheten upp som något positivt, vilket utmanar tanken om skrivandets antifascistiska potential: hur ska diktaren kunna skaka om omvärlden med sin klarsyn om man inte får skriva *till* någon, utan bara för uttryckets skull? Förvisso handlar ovanstående citat om dagboksskrivande, en genre som inte behöver rikta sig till någon annan än den skrivande, men för Tuominen är gränsen mellan dagboken och skönlitteraturen sällan skarp – hennes egna dagböcker kryllar av novellfrön och novellerna bär ofta dagboksdrag. Betyder det då att hennes skrivande helt saknar ambition att påverka världen? Eller är det tvärtom så att skrivandet kan ha en sådan verkan först *när* det frikopplas från det sociala? I *Besk brygd* skriver Tuominen:

> Denna bok, skriven av mig, handlar om mig och jag tror jag också skall tillägna den mig själv. Ändå – och kanske just därför – känner jag det som om jag i den vädjade till alla världens människor.[50]

Vissa saker blir måhända bara möjliga att hävda utåt om de skrivs inåt – i synnerhet när det handlar om att göra upp med fascismen, vars hot ju enligt Tuominen inte bara kommer utifrån. ”[D]u har en bödel inom dig, liksom jag”,[51] står det i *Besk brygd*, och det går att läsa i dialog med synen på fascism hos de franska tänkarna Gilles Deleuze och Félix Guattari – trots att de utvecklat sina teorier senare. De använder termen ”mikrofascism” för att beskriva hur fascism inte bara existerar i form av makropolitiska rörelser, utan även i vardagen – mellan och inom människor.[52] Det här gör det problematiskt att tala om antifascism som en entydig position, eftersom det skulle förutsätta en ”renhet” som inte finns. I stället, menar Deleuzeforskarna Brad Evans och Julian Reid, är det en förutsättning att acceptera fascismen inom oss för att tänkande och handlande som strävar mot något annat ska bli möjligt.[53] Då kan inte heller den antifascistiska diktarens roll enbart vara att rikta kritik mot andra, utan minst lika viktigt blir att rannsaka sig själv, närma sig sitt eget mörker och blottlägga sin inre fascist – hur smärtsamt det än kan vara. Skriva om skulden, som Tuominen själv stipulerat.

En novell som väldigt tydligt gestaltar skrivandets transformerande potential är ”Den döde och den levande” ur *Bliva ingen* (1949).

Den är skriven i jagform ur affärsmannen Hans Welckes perspektiv, och börjar som ett försvarstal för affärsmannens livsstil i kontrast till författarens. Men medan han skriver förändras Welckes förhållningssätt av själva skrivandet. Han får plötsligt för sig att det inte längre är han själv som för pennan, utan hans döde vän, författaren Tomas. Denna upplevelse skakar Welcke till den grad att han besluter sig för att för första gången i sitt liv ta tjänstledigt och skriva klart texten, för att på så sätt vinna över det okontrollerbara och sedan kunna återgå till sitt riktiga liv. Likt Chérie tänker sig Welcke att skrivandet ska ge honom kontroll, men så går det inte, utan skrivprocessen får honom att inse att allt han tidigare sett som viktigt – att tjäna pengar och ha en representativ familj – är dött. Det leder till att omgivningen börjar betrakta honom som sjuk, hans fru börjar förakta honom, och han spärras till och med in på psykiatriskt sjukhus, men själv upplever han att han först nu på riktigt börjat leva.[54]

”Den döde och den levande” uttrycker alltså en stark tilltro till skrivandets förmåga att förvandla den skrivande i en mer etisk riktning, även om omvärlden inte direkt tar till sig av samma kritik. Ändå finns det hos Tuominen också en stark tilltro till skrivandets förmåga att verka utåt genom att väcka medlidande, även om riskerna för den skrivande inte försvinner någonstans.

Medlidande med livet som insats

I den redan nämnda novellen ”Resan” (*Kris*, 1946) följer vi engelskan Jenny Duprés, som i sin barndom och ungdom skrev dikter, men som sedan gift sig, fått barn, och levt ett ordnat, borgerligt liv i Frankrike. När barnen börjar bli vuxna drabbas hon av en livskris och reser till ett ödsligt hotell i Finland för att vistas i ensamheten. Här börjar hon skriva igen, och minns passager ur sitt liv. Ett minne handlar om hur hon som barn älskade att dra sig undan för att fantisera om fruktansvärda saker, utan att hon själv förstod varför:

> Varför, frågade hon sig förbryllad, var det nästan som en tillfredsställelse och lycka att känna sig olycklig, förtvivlad, döende, att omvandla sig till allt det fattigaste, hemskaste och hopplösaste man hört talas om? […] Varför uppfann hon inte glada, lyckliga händelser i stället […].[55]

Nioåriga Jenny försöker tvinga sig att fantisera om glädje i stället, men då blir det bara ”söndagsskola” av alltsammans, och hon tappar snart intresset och glider in i lidandet igen.

Kopplingen mellan konst och (med)lidande är något Tuominen behandlar i flera texter. I ”Chérie Klosters dagbok” finns en passage om konstnären Vincent van Gogh, vars konstnärliga hemlighet Chérie menar ligger i ”en genial, fullkomligt enastående förmåga av medlidande”:

> Hans människor – och hans träd, ty hans träd är som hans människor – står mot en fond av obarmhärtigt mörker, men ett svindlande ljus lyser i deras ögon. De är förbundna med en så stark, ihållande smärta, att de måste förnimma ljuset. Emedan de lever och lider, måste de hoppas såsom fattiga, sjuka, hårt arbetande människor gör.[56]

Här syns liknande formuleringar om mörker och ljus som i ”Avsked”, med skillnaden att det som där handlade om en mer odefinierad extas nu kopplas ihop med medlidande. Medlidandet framställs alltså som en konstnärlig kvalitet, inte en biprodukt, vilket ytterligare förklarar Tuominens intresse för att skildra utsatta människor i sin konst. I ett dagboksinlägg från 1939 skriver hon att det som gör att man måste älska varje människa ligger bortom hennes stereotypa vanor, gester och grimaser, och att det är lättare att se hos fattiga, sorgsna och lidande människor ”därför att deras väsen mer naket strålar fram”.[57] Den som i sin konst vill genomskåda konventionerna i antifascistisk anda bör därför skriva just om dem. ”Det är hos de utstötta, frånvända och hudlösa – inte hos de starka, säkra och samhällstillvända – som den friska källådern av självrannsakan, medlidande och ödmjukhet stilla kväller fram”, sammanfattar Barck Tuominens syn.[58]

Det förutsätter dock att det konstnärliga utforskandet av lidandet inte bara blir fråga om fetischisering. I ”Resan” reflekterar Jenny så här:

> Just sådan, full av intellektuell snobbism, effektsökeri och underliggande snikenhet efter pengar var denna bok hon lade ifrån sig. Men med denna vrede inom sig, denna förtärande otålighet låg hon och

> drömde om böcker liknande piskrapp eller strängt lidelsefulla som isiga vinternätter eller råa som köttstycken, nakna intill den yttersta nakenhet, böcker, som kunde komma snåla, förljugna människor att rycka till av motvilja och tvinga dem att uppleva en nakenhet som de inte vågade uppleva i verkligheten.[59]

”Böcker liknande piskrapp” har använts för att beskriva Tuominens eget sätt att skriva när det är som bäst.[60] Det ligger nära den önskan som uttrycks i ”Avsked” om att de som tar del av konsten inte ska applådera utan faktiskt lyssna. Igen blir det tydligt att litteraturen inte ges någon automatiskt antifascistisk funktion i Tuominens noveller, vissa böcker är bara delar av det kapitalistiska maskineriet. Men de ”nakna” och lidelsefulla böckerna kan fungera som ett antifascistiskt störningsmoment, ett piskrapp, en klarhetsinjektion. Att skriva rått och naket är emellertid ingen lättsam aktivitet – för både Tuominens konstnärer och henne själv ligger dragningen till lidande nära dragningen till den egna döden.[61]

Besk brygd inleds med orden: ”Denna bok heter Besk brygd, men den kunde också ha hetat ’Scheherezade och sultanen’. Scheherezade uppsköt genom sagor sin dödsdom, på dessa sidor lever ett väsen, vilket med betraktelser uppskjuter sin dödsdom.”[62] Jaget i texten hemsöks av en dödsdrift som hänger nära samman med den inre bödeln som även möjliggör fascismen, men boken är inte entydig kring huruvida att ta sitt liv innebär att kapitulera för bödeln eller vinna över den. Just den ambivalensen blir emellertid ett motstånd i sig – den gör att skrivandet fortsätter. Dragningen till döden är närvarande genom hela Tuominens författarskap, och skrivandet framstår generellt som det som både tillåter henne att bejaka denna dödslängtan och likt Scheherezade hålla den på avstånd.[63] På så vis balanserar skrivandet intill både döden och vansinnet,[64] vilket gör det föga förvånande att författarskap i Tuominens värld blir svårförenligt med vardagsliv. I en prosatext publicerad i tidskriften *1947* skriver hon om hur hon måste skriva för att inte gå under, samtidigt som skrivandet är en plåga eftersom det hela tiden råkar i konflikt med livet – barnen som ska få mat och disken som ska diskas.[65]

Slutsatsen verkar bli att konstnären – i rollen som klarsynt antifascist – egentligen inte kan vara en del av livet, i alla fall inte av det

(re)produktiva samhällsmaskineriet. Detta känns instinktivt svårare att omfatta än tanken på att konstnären inte ska vara en del av kapitalismen. Och faktum är att det ofta blir omöjligt, i synnerhet för kvinnliga konstnärer med barn. Tuominen är akut medveten om detta, kvinnorna i hennes böcker slits ofta mellan ensamt skapande och familjeliv utan att enkla lösningar presenteras.[66] Ändå är begränsande könskonventioner långt ifrån det enda som gör skapandet utmanande för Tuominens novellfigurer. Snarare vill jag påstå att Tuominen, även när hon skriver om kvinnor, utforskar utmaningarna för mänskligt skapande överhuvudtaget. Tuominens ord om Cora Sandels kvinnoporträtt kunde gott sägas om hennes egna: ”Sällan har [kvinnan] blivit skildrad såsom människa, utrustad med både hjärna, hjärta, nerver och livmoder, med både tanke-, vilje-, känslo- och driftliv, som en varelse med såväl gemenskaps- som enstöringsdrift […].”[67] Det här medför också att frågan om kön och antifascism inte är entydig hos Tuominen – både män och kvinnor kan vara såväl offer som bödlar.[68] Ragna Ljungdell påpekar att män och kvinnor egentligen inte är en uppdelning som Tuominen intresserar sig för:

> Den enda indelningsgrund människor emellan hon tycks erkänna och aktivera är motsatsen mellan den produktiva människoenheten – varmed inte menas enbart konstnären utan envar som i lydnad mot sin demon rör sig i riktning mot sin nästa, ännu odöpta metamorfos – och de andra.[69]

Den här ”produktiva människoenheten” ser jag som ytterligare ett annat sätt att förstå antifascismen hos Tuominen, även om det låter märkligt att beskriva det i termer av att ”röra sig i lydnad mot sin demon”. Ljungdell använder emellertid även termen ”klarhetsdemon”,[70] vilket gör kopplingen tydligare – det handlar alltså om att sträva till klarsynthet även när det innebär smärta. Konstnären är en figur som ger uttryck för det i Tuominens novellistik, men samma funktion finns också hos två till synes väldigt olika figurer, nämligen Jesus och häxan.

Förhållandet mellan konstnären och kristendomens Jesus är ett tema som återkommer genom Tuominens författarskap – och kan

till viss del också förklara hennes fokus på barn, prostituerade, fattiga och andra utsatta som ju Jesus också omgav sig med. Tuominen jämför Kafka med Jesus vid flera tillfällen,[71] men låter också upprepade gånger novellfigurer diskutera Jesus likheter med författare i allmänhet. Den tidigare nämnda novellfiguren Welckes kalla och rationella hustru Lydia menar i ”Den döde och den levande” att samhället låtsas uppskatta både diktare och Jesus, men att alla vet att det på riktigt gäller att vara motsatsen till vad de säger. [72] I ”Resan” för Jenny som sextonåring ett samtal med sin kusin Joyce om på vilket sätt man skulle kunna dela upp mänskligheten i två grupper, till exempel i normala och abnorma. Joyce hävdar att en helt frisk mänsklighet inte vore önskvärd, och att abnorma människor behövs ur konstnärlig synvinkel. Jenny påpekar att en abnorm människa har väldigt svårt att klara sig i samhället och tar Kristus som exempel: ”[U]r samhällelig synpunkt var han farlig, inte önskvärd, och därför blev han dödad.”[73] Det handlar alltså i bägge fallen om att lyfta fram faran med den klarsynthet som både konstnären och Kristus besitter, snarare än att påstå att någondera skulle lyckas i sin frälsningsmission.

Det samma gäller häxan, en figur som särskilt utforskas i novellen ”Jan och Marietta” (*Visshet*, 1942). Titelfiguren Jan är konstnär, och härstammar från en räcka av häxor, vars skrifter och kunskaper han därmed blir ett led i.[74] Häxan, liksom diktaren, står utanför samhället och dras mot sin undergång, men fyller en viktig samhällsfunktion genom att låta sig brännas på bål och därmed – likt Jesus – axla ett ställföreträdande lidande.[75] Dessutom besitter häxan läkande krafter, vilka enligt Barck kan liknas vid diktarens förmåga att ”se djupare än vanliga människor och blotta sjukdomshärdarna i samhället”.[76] Problemet är bara att samhället sällan vill att dessa blottas, därför bränner de häxan (samt korsfäster Jesus och spärrar in konstnären) – eller så plågas häxan själv så mycket av sin ensamhet och närhet till lidandet att hon brinner upp inifrån.[77] Att tillhöra den ”produktiva människoenheten” sker i någon mån oundvikligen med livet – i alla fall vardagslivet – som insats. Frågan blir då hur pass verkningsfullt det kan bli som antifascism, om alla som skriver i syfte att verkligen se klart själva går under? Jag ska nu dra ihop trådarna genom att titta närmare på vilka möjliga lösningar som presenteras i *Besk brygd*.

Vägen från fascismen skrivs genom bödeln

I *Besk brygd* försöker Tuominen gå till botten med den inre bödeln som gör människor kapabla till fascistiska handlingar i stil med den tyska soldatens. Hon finner att bödeln i sig inte går att förinta, i själva verket är han inte ens renodlat ond. De grymma handlingar som människor utför mot sig själva och andra verkar snarast handla om oförmåga att kunna omsätta detta inre mörker som bödeln utgör i något ”produktivt”, till exempel konst.[78] Vägen till klarsynthet, bort från fascismen, går alltså genom bödeln/fascismpotentialen/klarhetsdemonen själv. Tuominen intresserar sig för ”hur bödeln kunde förvandlas till en tuktomästare eller med andra ord till ett samvete”.[79]

I *Besk brygd* tar hon själv litteraturen till hjälp genom att vända sig till tre favoritförfattare – Edith Södergran, Franz Kafka och Hjalmar Bergman. Dessa har i sitt skrivande ägnat sig åt att peka ut bödeln, alltså sträva efter att nå sanningen om mänsklighetens inre mörker, hävdar Tuominen, och fortsätter: ”Dock lämnade de ett därhän, de lämnade syntesen därhän, och allt måste på nytt upplevas, uttryckas, klargöras.”[80] Jag tolkar det som att kunskapen om bödeln som dessa texter bär inte kan extraheras i fristående politiska teser, den kan bara förmedlas av själva läsandet. Tuominen kallar författarnas liv och diktning – ”ty de två är ett” – för ett föredöme,[81] vilket ger uppfattningen att diktarens relation till världen snarast kan jämföras med helgonens ställning i katolska kyrkan, eller med asketernas roll i den tidiga kyrkan. Det senare innebär någon som predikar med sitt liv, strävar efter att förändra sina begär och lever avskild från samhället – både som en form av personlig, andlig utveckling och som en form av samhällskritik.[82] Det här är inte en liknelse som Tuominen gör själv, men flera av hennes uttolkare har lyft fram asketismen som en referensram för hennes konst. Thomas Warburton har påpekat att Tuominens livshållning tycks höra hemma i asketiska kloster.[83] Anders Olsson beskriver i sin tur den utveckling mot jagutplåning som Tuominens författarskap genomgår (som jag ska behandla utförligare senare i det här kapitlet) som ”den radikala askesens väg, där jaget gör upp med sina egna vrångbilder”.[84] Det här är en utveckling som enligt honom får sin början i Tuominens novellskildringar

Essäboken Besk brygd *(1947) utgör en brytningspunkt i Mirjam Tuominens författarskap. De episkt berättade novellerna ger vika för ett insisterande flöde ur jagperspektiv. Omslagsbilden är ritad av Torsten Korsström.*

av ”den hyperkänsliges utsatthet” – alltså den personlighetstyp som diktaren tillhör.[85]

Asketperspektivet öppnar upp för hur Tuominens kompromisslösa diktarideal kan ses som politiskt trots att diktaren drar sig undan. Precis som alla människor inte kan leva som pelarhelgon kan alla inte dikta på vansinnets rand (det blir som sagt svårförenligt bland annat med att ta hand om barn), men de kan ändå fungera som förebilder och källa till kritik i relation till det omkringliggande samhället.[86] Ensamheten blir viktig som motstånd just för att det är i människornas sätt att ordna sin gemensamma tillvaro som Tuominen lokaliserar fascismens katalysator. I *Besk brygd* skriver hon:

> Men hur kan en människa tänka socialt, innan hon lyckats bringa sina inre krafter i en harmonisk social enhet? […] Och bleve inte samhället bättre, bleve inte världen lyckligare, om varje människa först såge till att hon inom sig realiserat åtminstone fröet till något som liknar det vi drömmer om att människan kunde vara?[87]

Det här stycket bär på likheter med den asketiska praktik som syftar till att frigöra utövaren från samhällets sätt att se på världen, för att i stället forma sitt eget liv efter vad man uppfattar som Guds ordning – här ingår också att förstå att världens destruktiva sidor även finns inom en själv.[88] Det knyter an till Deleuzes och Guattaris tanke om att alla behöver erkänna det fascistiska i sig själva för att antifascism alls ska kunna bli möjligt.[89] I ingendera fallen handlar det om att propagera för individualism i bemärkelsen att en enskild, harmonisk människa är sig själv nog, utan snarare att en viss form av avståndstagande kan vara det enda sättet att stå i relation till samhället utan att uppslukas av dess destruktiva sidor. Det ensamma skrivandet kan, vilket bland annat ”Flickan som blev en växt” vittnar om, rentav vara något som gör det möjligt för en att alls delta i världen. Eller närma sig den, om vi godtar Tuominens tanke om att en av konstens grundkomponenter är medlidande.[90] Den skrivandes ensamhet är alltså inte bara en flykt utan snarare en kritik, som fungerar som antifascistisk praktik genom hur det formar både den skrivande och dem som sedan läser. Tuominen påstår inte att litteraturen är god i sig, men hävdar att författare som likt Kafka skriver med syfte att avtäcka

bödelns ansikte kan skapa texter där subjektiviteten vidgas och ”ur varje rad strömmar emot oss tecken på mänsklig godhet, renhet och värme, ädelmod och medlidande”.[91]

Det sistnämnda är viktigt: allt detta djupdykande i mörker och ensamhet verkar i grund och botten handla om att besjunga det i världen som trots allt är gott. ”[A]llt var gott från begynnelsen”, står det i *Besk brygd*, ”det är vi själva som förvanskat det”.[92] Orsaken till att Kafkas litteratur kan förmedla ljus är att han inte blundar för svärtan – vilket är något Tuominen hävdar att är extra viktigt just i den tid hon skriver:

> Vi kan väl inte gå på och låtsas som om ingenting hänt, bara därför att gaskamrarna och alla krigets påhitt inte kommer till användning just nu, men skall vi gå fram, skall vi gå rakt igenom gaskamrarnas värld, då kan man nästan inte undgå att stöta på Kafka, han står en smula i vägen och pekar och vi måste hejda oss för en stund, därför att hans pekande talar så att vi också är tvungna att lyssna.[93]

Besk brygd vidhåller att bödeln är stum och sadismen ogenomskådlig,[94] men diktaren kan peka på den, och pekandet kan tala. Genom diktarens pekande går det nämligen att blotta flera av mekanismerna bakom de bödelshandlingar människor riktar mot varandra, och därmed öppna för motstånd – här lyfter Tuominen fram Hjalmar Bergmans litteratur som praktexempel.[95] På så vis kan bödeln faktiskt användas som samvete. Kruxet är att pekandet måste pågå fortlöpande, just för att det inte är möjligt att slutgiltigt oskadliggöra den inre överbödeln eller den inre fascisten. Det här öppnar för en syn på antifascism som påminner om Deleuzetänkaren Leonie Ansems de Vries. Hon skriver att det aldrig går att slutgiltigt uppnå ett liv bortom fascismen, det går bara att kontinuerligt skapa det.[96] Då blir det viktigt att diktaren fortsätter skriva och läsaren fortsätter läsa – liksom asketens praktik är pågående. Tuominen, likt sina idoler, levererar ingen antifascistisk syntes, utan motståndet i hennes skrivande utgörs av att hon tar med sig läsaren så nära bödeln att även det vackra i livet blir synligt.[97] Men det stannar inte där. Antifascismen i Tuominens poetik innebär också att skriva sig bort från jaget och vardagsspråket – vilket jag ska visa på i kapitlets sista avsnitt.

Etiken i poetiken

Som jag nämnde i början kallar sig Tuominen fortfarande ”lidelsefullt antifascistisk” när hon i slutet av sin författarbana upplever att hon inte längre skriver som ett jag, utan som redskap för den heliga anden. I den texten framställer hon alla sina böcker som en sammanhängande berättelse om hennes väg till Gud,[98] men det spåret utforskar jag inte närmare i denna text. Däremot vill jag öppna upp för vad jaguppgivelsen, som påbörjas hos Tuominen redan innan den katolska mystiken blir hennes primära lins, får för betydelse för hennes skrivande ur ett antifascistiskt perspektiv.

Tanken om att konstnären måste slå sönder sitt jag för att kunna skapa klarsynt syns redan i ”Avsked” (1939),[99] men det är först kring 1948 som insikten att även jaget är en konvention som måste brytas mot blir verkligt akut för Tuominen.[100] Hon influeras av den franska poeten och filosofen Paul Valéry (1871–1945) och hans devis ”Ta bort alltsammans så att jag ser!”, där personligheten är ett av dessa ting som måste avlägsnas för att man ska kunna se klart.[101] Valéry är förstås inte den första att företräda en sådan hållning, rötterna går att hitta i såväl antikens idévärld och österländskt tänkande som i katolsk mystik och tysk romantik. Även om Tuominen vid detta skede ännu ser sig som agnostiker menar Barck att hennes längtan efter jaglöshet svarar mot behovet av både konstnärlig och religiös fördjupning.[102] Tanken om att jaget måste övergivas av etiska skäl är också framträdande hos den franska antifascistiska tänkaren Simone Weil, vars böcker Tuominen kom i kontakt med i slutet av 1940-talet och influerades starkt av.[103]

När Tuominen under arbetet med *Bliva ingen* (1949) reflekterar kring hur ett jaglöst skrivande skulle kunna se ut blir svaret ”rörelse”. I sin dagbok skriver hon: ”Vad jag skriver, ’skapar’, har värde bara för ögonblickets skull: det fulla behärskandet av krafterna, energiens, koncentrationen, viljans smidighet, nerverna sensibiliserade, men kontrollerade: m.a.o. dans.”[104] Och några dagar senare: ”Danserska beridande häst – det är kanske att skriva.”[105] Hästar och dansare blir viktiga bilder för vad Tuominen tänker sig att skrivandet bör vara. I *Bliva ingens* sista text ”In absurdum”, som kallats en brytpunkt i Tuominens författarskap,[106] pendlar en dansös mellan depression och

dans, tills dansandet leder till att hon ramlar, drar på sig en skada och dör i ett tillstånd av frid.[107] Dansösens fall kan läsas som ytterligare en analogi till häxans bål och Jesus korsfästelse – konstnären måste låta skapandet få leda ända till självutplåning. Fagerholm menar att ”In absurdum” tyder på att Tuominen förlikat sig med att hon aldrig kommer nå en varaktig förening mellan liv och skrivande: ”Hädanefter kommer det alltså att handla om inte att med fiktion försöka överbrygga klyfta och splittring – dansa över avgrunderna – utan om att bejaka sår och till synes oförenligt, skriva direkt ur och i dem.”[108]

Enligt Fagerholm handlar Tuominens begär efter att bliva ingen om att skriva från marginalerna och erkänna att till och med språket – i bemärkelsen normalspråket – är lögnaktigt genom att det upprätthåller en falsk fasad av neutralitet och sammanhållning i tillvaron.[109] Om man på allvar vill skriva bortom jagets konvention och närma sig bödeln räcker de berättande orden inte till, och därför övergår Tuominen till poetiska redskap som rytm, ljud, tystnad – och till och med bilder.[110] Ett återkommande verktyg är tankstrecken som Tuominen använder aktivt från och med *Besk brygd* för att bryta av meningar och skapa pauser, vilket med Wiks ord skapar en skälvning i talet.[111] Fagerholm ser detta stilbyte som ett etiskt, antifascistiskt val, eftersom nazismen arbetat med att svepa med sig människorna just som en berättelse.[112] Att språkanvändningen utgjorde ett medvetet led i nazisternas strategi har visats av filologen Viktor Klemperer, som själv genomlevde Nazityskland, och bland annat beskriver hur nazisterna genom effektiv upprepning förmådde förskjuta ordens betydelser.[113] Även den senare filosofen Harald Ofstad lyfter fram att nazisternas språk medvetet laborerade med klichéer, floskler och konventioner, vilket alltid innebar ”något icke-konstnärligt, något avpersonaliserat”.[114] Detta som ett led i att skapa ett avstånd mellan folket och verklighetens grymma realiteter.[115]

Litteraturvetaren Mia Spiro utforskar förhållandet mellan litterär stil och antifascism i *Anti-Nazi Modernism* (2013), som undersöker engelskspråkiga romaner från 1930-talet. Spiro använder sig av termen antinazistisk estetik för att beskriva hur romanernas modernistiska, experimentella form gör motstånd mot nazisternas ”spektakelkultur”, som genom massuppvigling av olika slag suggererade till enhet på bekostnad av individuell mångfald.[116] Genom att skriva på

ett sätt som skapar sprickor snarare än medryckning, och genom att lyfta fram just sådana individer som nazisterna förtryckte (i Spiros exempel handlar det om moderna kvinnor, judar och homosexuella) upprättar författarna både kritik av och alternativ till fascismen.[117] Även litteraturforskaren Elisabeth Hjorth ser i sin avhandling *Förtvivlade läsningar* (2015) romaner som opererar på språkligt oväntade sätt som extra intressanta ur politisk synvinkel, eftersom de gör läsaren uppmärksam på sig själv i etisk bemärkelse.[118] Hundra år tillbaka i tiden finns en genklang i Viktor Sklovskijs teori om litteraturens förmåga till främmandegöring,[119] vars användning i antifascistiskt syfte brukar förknippas med bland andra Bertold Brechts dramatik.

Det finns således underlag för att brott mot formkonventioner kan fungera politiskt, men risken för förenkling är överhängande om slutsatsen blir att alla sammanhängande berättelser automatiskt är av ondo medan splittring är av godo. Det finns litteraturteoretiker som hävdat raka motsatsen, exempelvis kallade marxisten Georg Lukács på 1930-talet den litterära expressionismen fascistisk eftersom dess fokus på abstrakta, individuella uttryck fördunklade samhällets orättvisor i stället för att klarlägga dem.[120] Lukács har i sin tur fått mycket kritik, men faktum kvarstår att modernismens formförnyare långtifrån utgjordes av enbart antifascister, tvärtom begagnade sig fascisterna i såväl Italien som Nazityskland av modernistisk estetik i sina politiska projekt.[121] Det är också väletablerat att flera brittiska litterära modernister hyste nazistsympatier.[122] Således går det inte att påstå att en viss stil alltid skulle ha inneburit en viss politik – nazismens problem låg ju inte i första hand i att den presenterade en medryckande berättelse, utan i *vad* den berättelsen fick folk att göra. Men det utesluter inte att valet av stil var politiskt laddat för många författare.

Tuominen gör i sin dagbok 1949 klart att skrivandets etiska dimension för henne inte handlar om att klä färdiga budskap i konstnärlig dräkt, tvärtom menar hon att ”absolut esteticism” som ”iakttages med helgonets strama disciplin, är alltså samma som etik.”[123]

Hon kontrasterar sin konstsyn mot socialismens, enligt vilken konsten är ett medel för att tjäna samhället,[124] och förespråkar i stället konstnärlig realism: ”Konstens realister eftersträvar fulländningen,

medlen är identiska med det s.k. innehållet: största möjliga exakthet, klarhet, skärpa."[125] "Realism" i Tuominens bemärkelse handlar alltså om att låta jakten på klarsynthet bestämma formen i stället för att använda formen som politisk taktik. Därmed är den estetiskt drivna litteraturen enligt henne mer realistisk och etisk än den innehållsdrivna. Konsten är enligt Tuominen absolut, medan politiken – om den inte ska leda till totalitarianism – måste vara relativ.[126] Således blir konstens politiska uppgift *inte* att underkasta sig politiken, utan att skoningslöst skärskåda även den.

Ett annat sätt att förstå Tuominens strävan bort från vardagsprosan i ett antifascistiskt ljus är att se hennes poetik som uttryck för en "mindre litteratur". Deleuze och Guattari myntar begreppet i sin bok om Kafka, och menar att en litteratur som på något sätt befinner sig i en marginaliserad position i förhållande till sitt språk – som Kafkas pragtyska eller Tuominens finlandssvenska – bär på en revolutionär potential. Detta eftersom allt som skrivs inom en mindre litteratur oundvikligen blir politiskt och får ett kollektivt värde – det går inte att vara en "ensam mästare" på samma sätt som inom en majoritet, allt som skrivs blir lätt hela gruppens angelägenhet. De skriver:

> [O]m författaren befinner sig i marginalen eller på avstånd från sitt ömtåliga samhälle sätter den här positionen honom desto mer i stånd att ge uttryck åt en annan potentiell gemenskap, att skapa medlen för ett annat medvetande och en annan sensibilitet […].[127]

Att skriva på ett minoritetsspråk ger inte automatiskt upphov till mindre litteratur, men innebär en god grund för att försöka skriva på ett sätt som underminerar själva språkets maktanspråk. Deleuze och Guattari talar om att "vara *i* sitt eget språk som en främmande",[128] och "ställa den förtryckta karaktären hos detta språk mot dess karaktär av förtryckare".[129] Det här går att se både hos Tuominens idol Kafka och i hennes egen strävan efter att upplösa språket inifrån, vilket alltså kan läsas som en vädjan efter en annan potentiell gemenskap, bortom den fascismfrämjande.

Tuominens jakt på klarhet driver henne från novellistiken via betraktelseboken *Besk brygd* till prosaverken *Bliva ingen* och *Tema med variationer* (1952), som enligt Wik hör till den finlandssvenska

modernismens viktigaste.[130] Därefter följer fem poesisamlingar inom loppet av sex år,[131] medan hon också publicerar översättningar av Rilkes sonetter och brev. Hon skriver dessutom en ”inre biografi” över Hölderlin (1960) och betraktelseboken *Gud är närvarande* (1961) innan vi är framme vid de två uppenbarelseverken som refuseras.[132] Detta är faktiskt också i linje med Deleuzes och Guattaris uppfattning av mindre litteratur, vars rörelse alltid slutar i ”tystnaden, avbrottet, det oändliga eller ännu värre”.[133] Tuominens estetik utvecklas i en riktning som gör det allt svårare för läsaren att bekvämt svepas med.[134] Även om jag här har underbyggt tolkningen att hennes sätt att skriva var politiskt motiverat finns det fog att fråga sig: hade det någon effekt?

I sin studie om antinazimodernism frågar sig Spiro huruvida experimentell fiktion kan fungera som en meningsfull form av politiskt motstånd om den riskerar att exkludera läsare som inte förstår vad de läser.[135] Hon landar i att skrivandet som sådant kan vara en motståndshandling när det ifrågasätter förutfattade meningar och kräver nya tolkningar av social rättvisa, men att motståndet blir verksamt först när texten möter en läsare som kan bli upplyst och förvandlad av en ny förståelse för de sociala narrativ som styr livet.[136] Här måste vi konstatera att den sena Tuominen stöter på svårigheter, vilket Fagerholm också lyfter fram – ju längre in hon går i sitt etiskt-poetiska projekt, desto mindre förstådd blir hon.[137] På samma sätt som häxan driver sig mot bålet driver skriver Tuominen sig själv in i tystnaden, menar Wik.[138] I fråga om verkanskraft är det svårt att kalla Tuominens poetik för antifascistiskt framgångsrik när den dragits till sin spets.[139] Ändå finns det exempel på att hon nämnts i samhällsdebatten, som när man i Svenskfinland 1947 diskuterade huruvida det var ett problem att intresset för lättsmält, eskapistisk litteratur skjutit i höjden i och med kriget, eller om det tvärtom var så att de allvarliga och ”svåra” författarna borde gaska upp sig.[140] I den debatten valde Ole Torvalds i *Hufvudstadsbladet* att lyfta fram *Besk brygd* som exempel på mer krävande men viktig litteratur, eftersom den tvingar läsaren att konfronteras med sina mindre smickrande sidor.[141]

I den här sortens resonans, snarare än i mobiliserade massor, kan Tuominens antifascism lokaliseras. Just för att den inte bara riktar sig mot fascismens yttre uttryck utan mot dess grundförutsättningar:

bödeln och de sociala konventionerna, dit även jaget och språket hör. För att återknyta till min jämförelse mellan diktaren och asketen påpekar Hagman och Mendelin att även om asketens praktiker handlar om att förkroppsliga en annan typ av samhälle så handlar det inte om att uppnå en tydligt formulerad utopi. Målet för asketen är i stället bönen, ett tillstånd helt riktat mot Gud där asketismens imaginativa, introspektiva och institutionella aspekter sammanfaller i en form av koncentration.[142] Tuominens förhållande till skrivandet som en verksamhet där idén om ett jag ska lämnas, kan med fördel liknas vid en sådan bönepraktik – konfessionellt genom att hon börjar betrakta sig själv som ett redskap för Guds hand, men också politiskt i hur hon försöker göra själva skrivandet till en rörelse bort från samhällskonventionernas förtryck. Det här är ett möjligt sätt att förstå kopplingen mellan hennes antifascism och hennes sätt att förhålla sig till skrivandet. Igen går det att dra en parallell till Kafka, vars konst enligt Tuominen är en bön,[143] genom vilken han ”skapar sig själv samtidigt som han övervinner sin jagiskhet, blir en fri människa, uppnår den gudomliga kontakten”, vilket gör diktningen till en ”etisk, moralisk och konstnärlig nödvändighet”.[144]

Däremot är det svårt att se Tuominens antifascism som ett led i ett finlandssvenskt identitetsskapande – dels finns det inga tecken i hennes texter på att finlandssvenskarna skulle vara mer benägna att hantera sin inre bödel än andra, dels framstår etablerandet av en finlandssvensk gruppidentitet som närmast motsatsen till den längtan bort från jaget som hon uttrycker. Däremot kan man, med Deleuze och Guattari, hävda att Tuominen gör bruk av sin minoritetstillhörighet i hur hon närmar sig ett underminerande av språket. Som konstnär och tänkare måste hon otvivelaktigt ses som ett exempel på hur finlandssvensk antifascism kunde ta sig uttryck – och som denna text har visat är det inte bara i texternas samtidskommenterande innehåll, utan även i deras syn på det skönlitterära skapandet som etiska och politiska dimensioner framträder. Detta eftersom skapandet har förmågan att aktualisera människors skuldmedvetenhet, och därigenom även medkänsla, vilket är en förutsättning för att antifascism i form av en ”ny humanism” ska kunna odlas.

NOTER

1. ”Biografiska fakta”, signerad Mirjam Tuominen och daterad 17 juni 1962, SLSA 874.
2. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 467.
3. Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 26.
4. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 11.
5. Mirjam Tuominens dagbok 18.12 1938, SLSA 874.
6. Tuominen, *Besk brygd*, s. 105.
7. Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 37. Här alluderar Fagerholm till en större litterär diskussion som ofta förs tillbaka på Theodor W. Adornos formulering från 1951: ”To write poetry after Auschwitz is barbaric.” Adorno, ”Cultural Criticism and Society”, s. 34. Tuva Korsström har berört samma koppling, och påpekat det paradoxala i att där Adornos grundfrågeställning gäller hur man ska kunna skriva *dikter* efter Auschwitz är det just i lyriken som Tuominen finner sin utväg. Korsström, ”Böcker liknande piskrapp”, s. 9.
8. Korsström, ”Livet som varesblivning”, s. 17; Linnér, ”Mirjam Tuominen som kritiker”, s. 233; Boucht, ”Besatt och befriad”, s. 103: ”När hon skriver om Cora Sandel, Franz Kafka, Simone Weil, Hölderlin är det sig själv hon beskriver.”
9. Ett av dessa barn är Tuva Korsström, som skrivit mycket om Tuominens författarskap, inklusive dubbelbiografin *Älvan och jordanden* som handlar om både Mirjam Tuominen och Torsten Korsström.
10. Mazzarella, ”En levande klassiker”, s. 192.
11. Linnér, ”Mirjam Tuominen som kritiker”, s. 225.
12. Sanmark, ”Mirjam Irene Tuominen”.
13. Dessa fascismattribut grundar sig på Griffins, *The Nature of Fascism*, Payne, *The History of Fascism 1914–1945* och Stanley, *How Fascism Works*.
14. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 173.
15. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 61.
16. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 80. Barck poängterar att detta gjorde förlaget Söderströms val att publicera boken särskilt modigt.
17. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 290.
18. Braskén & Lundin, ”Introduction”, s. 6.
19. Mirjam Tuominens dagbok, 22.9 1939, SLSA 874.
20. Både Boye och Olsson tänkte sig att en politisk förändring i världen måste föregås av en inre, andlig revolution genom vilken varje enskild människa inser sitt ansvar. Se t.ex. Domellöf, ”Karin Boye och den revolutionära humanismen”. Se även Judith Meurer-Bongardts kapitel om Hagar Olsson i denna antologi.
21. ”Humanism”, *Nationalencyklopedin,* www.ne.se (hämtad 1.3.2022).
22. Korsström, ”Livet som varseblivning”, s. 13.
23. Sanmark, ”Drabbad av liv”. Citatet fortsätter: ”De besitter ett liv som i sin elementära kraft och ursprunglighet, sin biologiska sundhet inte kan inordna sig i det ljumma, oengagerade och därför också i grunden cyniska

beteendemönster, som står den 'normala', dvs den anpassade människan, till buds som en konfektionssydd dräkt."

24. Tuominen, "Det otillåtet livsnära", s. 10–11 karakteriserar Cora Sandels diktning som att den handlar om: "det tillspetsat, nervblottat enskilda, det som på grund av alltför oskyddad livsnärhet råkar i konflikt med samhälle och organiserad mänsklighet överhuvud." Samma ord skulle jag använda om Tuominens egen diktning.
25. Tuominen, *Besk brygd*, s. 31.
26. Tuominen, "Rättegång enligt Kafka", s. 237.
27. Tuominen, "Resan", *Kris*, s. 61–62.
28. Se t.ex. Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 43.
29. Tuominen, "Resan", s. 61.
30. Tuominen, "Resan", s. 60.
31. Tuominen, "Rättegång enligt Kafka", s. 237.
32. Tuominen, *Besk brygd*, s. 23.
33. Dessa spår har jag utforskat utförligare i Perera, "Om bödeln kunde uttrycka sig" (2019).
34. Arendt, *Den banala ondskan*, s. 138.
35. Se t.ex. Nussbaum, *Love's Knowledge*, för filosofi om litteraturens moraliskt fostrande potential, och Kidd & Castano, "Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind" för en psykologisk studie om läsning som empatifrämjande.
36. Paner et al., "Does Reading a Single Passage of Literary Fiction Really Improve Theory of Mind?"; Samur et al., "Does a single session of reading literary fiction prime enhanced mentalising performance?".
37. Ett välbekant exempel är att Nazitysklands propagandaminister Joseph Goebbels några år innan maktövertagande disputerat i litteraturhistoria. Nationalencyklopedin, Joseph Goebbels, www.ne.se (hämtad 1.3.2022). Se också Terry Eagletons diskussion om synen på litteratur, godhet och auktoritetstro i Storbritannien i början av 1900-talet: Eagleton, *Literary Theory: an Introduction*, s. 30 f.
38. Tuominen, *Besk brygd*, s. 38: "Därför att jag känner min fasa så stark, att jag måste ropa för att få gensvar, anses jag för vansinnig, men om jag gömmer min fasa i mitt hjärta och talar om väder och vind, bristen på mat, kläder och tobak, då finner jag ett mångordigt och mångstämmigt gensvar och anses klok."
39. Tuominen, "Avsked", s. 207.
40. Mirjam Tuominens dagbok 28.11 1938; Mirjam Tuominen till Torsten Korsström 28.11 1938, SLSA 874.
41. Wik, "Kassandras klarsynta skälvning", s. 26–27.
42. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 84: "Den verbala uttrycksförmågan blir hennes eget läkande instrument".
43. Tuominen, "Flickan som blev en växt", s. 45.
44. Tuominen, "Flickan som blev en växt", s. 34–35.
45. Chérie Kloster och Jenny Duprés är två av flera exempel på karaktärer i Tuominens novellistik som lever med den ambivalenta känslan av en oöverstiglig ensamhet. Tuominen utvecklade själv sin syn på särskilt kvinnors

ensamhet i en essä om den norska författarinnan Cora Sandel. Tuominen, ”Det otillåtet livsnära”.

46. Tuominen, ”Chérie Klosters dagbok”, s. 74.
47. Wik, ”Kassandras klarsynta skälvning”, s. 30.
48. Tuominen, ”Chérie Klosters dagbok”, s. 94.
49. Tuominen, ”Chérie Klosters dagbok”, s. 112.
50. Tuominen, *Besk brygd*, s. 38.
51. Tuominen, *Besk brygd*, s. 25.
52. Deleuze & Guattari, *Tusen platåer*, s. 324.
53. Evans & Reid, ”Introduction: Fascism in all its forms”, 4 f.
54. Tuominen, ”Den döde och den levande”, s. 125.
55. Tuominen, ”Resan”, s. 40–41.
56. Tuominen, ”Chérie Klosters dagbok”, s. 106.
57. Mirjam Tuominens dagbok 4.3 1939, SLSA 874.
58. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 141.
59. Tuominen, ”Resan”, s. 17–18.
60. Bo Holmqvist, ”Betydande novellistik”. I samma recension står också om Tuominen: ”Hon hör inte till de författare som gör läsaren glad och belåten, men hon befriar och renar.”
61. Sanmark, ”Mirjam Irene Tuominen”.
62. Tuominen, *Besk brygd*, s. 7.
63. Boucht, ”Besatt och befriad”, s. 104 karakteriserar Tuominens skrivande som ”[E]tt sätt att bekämpa sjukdom och självmord, ett medel att hålla demonerna på avstånd eller att gå i närkamp med dem.”
64. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 73: ”[A]tt inte skapa betyder dåd, medan skapandet, om också på vansinnets gränsmarker, innebär liv.” Tuominen själv skriver i *Besk brygd*, s. 19: ”På denna gräns uppfattar jag allting smärtsamt klart. Men spänningen i min hals ger mig vittnesbördet om, att det är gränslinjen, som överskriden leder till vansinnets mark.”
65. Tuominen, ”Anteckningar”, s. 119.
66. Här måste inskjutas att medvetenheten tyvärr inte hindrade Tuominens slitning mellan skrivande och liv, präglat av hennes psykiska ohälsa, att leda till grymma konsekvenser för hennes egna barn, se Korsström, *Älvan och jordanden*.
67. Tuominen, ”Det otillåtet livsnära”, s. 33–34.
68. Här bör ändå tilläggas att det finns mycket mer att säga om genus och antifascism hos Tuominen, t.ex. framställer ”Det outgrundliga leendet” i *Visshet* det blotta faktum att kvinnor existerar som ett hot mot fascismen.
69. Ljungdell, ”Att bliva ingen”, s. 273.
70. Ljungdell, ”Att bliva ingen”, s. 270.
71. Tuominen, *Besk brygd*, s. 87; Tuominen, ”Diktaren som ville förinta en ’oerhörd värld’”, s. 197–198.
72. Tuominen, ”Den döde och den levande”, s. 130–132.
73. Tuominen, ”Resan”, s. 49.
74. Wik, ”Kassandras klarsynta skälvning”, s. 31.
75. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 75. Inga-Britt Wik gör en liknande läsning i Wik, ”Häxan, ledaren och bödeln” och i ”Existentialismens Kassandra”, s. 516.

76. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 75.
77. Tuominen, ”Jan och Marietta”, s. 57–59; Wik, ”Existentialismens Kassandra”. Korsström skriver i ”Livet som varseblivning” s. 22–23 att Tuominens starka inlevelse i krig och koncentrationsläger kan ha spelat en roll när hennes psykiska sjukdom bröt ut.
78. Tuominen, *Besk brygd*, s. 84: ”Varje konstnär har ju en bödel inom sig, men för hur många blir det inte ett problem att akta sig för, att denne bödel inte lånar de rasande, konvulsiviska dragen av en jordisk liten Hitler, för hur många blir det inte ett problem att akta sig för, att denne bödels slag inte träffar omgivningen hårdare än det offer de var ämnade för, för hur många blir inte just det själva livsproblemet.”
79. Tuominen, *Besk brygd*, s. 75.
80. Tuominen, *Besk brygd*, s. 76.
81. Tuominen, *Besk brygd*, s. 76.
82. Hagman och Mendelin sammanfattar asketismens tre huvudaspekter som imaginativa (förmågan att föreställa sig världen på ett annat sätt), introspektiva (strävan efter att själv förändras) och institutionella (upprättandet av en institution, om så bestående av bara en person, som utgör ett alternativ till hur samhället är organiserat). Se Hagman och Mendelin, ”The Naked Intent”, s. 267. Se även Hagman, *The Ascetism of Isaac of Nineveh*, s. 213–222.
83. Warburton, *Åttio år av finlandssvensk litteratur*, s. 332.
84. Olsson, *Läsningar av intet*, s. 334.
85. Olsson, *Läsningar av intet*, s. 334.
86. Hagman, *The Ascetism of Isaac of Nineveh*, s. 219. ”By living the way they live the ascets communicate something to the surrounding world.” Hagman betonar dock att det för asketerna handlar om en kommunikation som inte kan ske genom ord (eller personliga relationer), utan bara genom symboliska handlingar, men jag skulle ändå hävda att jämförelsen med Tuominens konstnärssyn är relevant, eftersom diktarens politiska kritik inte huvudsakligen tar sig uttryck i kommunicerandet av renodlade budskap, utan genom hur diktaren gestaltar världen.
87. Tuominen, *Besk brygd*, s. 42–43.
88. Hagman, *The Ascetism of Isaac of Nineveh*, s. 219–220.
89. Deleuze & Guattari, *Tusen platåer*, s. 324: ”Det är så lätt att vara antifascist på en molar nivå utan att se vilken fascist man själv är – en fascist som man själv upprätthåller och underhåller, som man omhuldar med personliga och kollektiva molekyler.” ”Molar” kan i detta fall betyda på identitets- eller institutionell nivå.
90. Utöver redan nämnda passage om van Gogh i ”Ny gryning” skriver Tuominen om konstens förmåga att väcka medkänsla i t.ex. *Stadier* och *Besk brygd*.
91. Tuominen, *Besk brygd*, s. 104, 110.
92. Tuominen, *Besk brygd*, s. 65–66.
93. Tuominen, *Besk brygd*, s. 105–106.
94. Tuominen, *Besk brygd*, s. 30.
95. Tuominen, *Besk brygd*, s. 131.
96. Ansems de Vries, ”Politics on the line”, s. 146: ”One cannot arrive at a life beyond fascism, one can only create it.”

97. Sanmark i artikeln ”Drabbad av liv” beskriver det som att Tuominen inte förlitar sig på frälsning bortom lidandet, utan endast ”genom att möta skräcken ansikte mot ansikte, kan man erhålla tröst”.
98. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 467.
99. Tuominen, ”Avsked”, s. 206.
100. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 134.
101. Valéry, *En afton med herr Teste*, s. 99.
102. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 134–135.
103. Barck, *Mirjam Irene Tuominen,* s. 136. I Weils postumt utgivna *Personen och det heliga* står det t.ex.: ”Man kommer inte till sanningen utan att ha passerat igenom sin egen utplåning, utan att ha vistats länge i ett tillstånd av ytterlig och fullständig förödmjukelse.”, s. 39.
104. Mirjam Tuominens dagbok, 4.3 1948, SLSA 874.
105. Mirjam Tuominens dagbok, 21.3 1948, SLSA 874.
106. Warburton, *Åttio år av finlandssvensk litteratur*, s. 333; Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 34.
107. Tuominen, ”In absurdum”.
108. Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 34.
109. Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 34: ”[E]n konstnär måste enligt Tuominen vilja och våga se. Gå rätt på, erkänna klyftans existens genom att försöka så realistiskt och sant som möjligt visa och formulera den.”
110. Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 35. Under 1950-talet ägnar sig Tuominen också åt bildkonstproduktion, och målar något som hon kallar för ”icke-bilder”, se Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 431.
111. Wik, ”Kassandras klarsynta skälvning”, s. 34.
112. Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, s. 37.
113. Klemperer, *The Language of the Third Reich*, s. 15–16.
114. Ofstad, *Vårt förakt för svaghet*, s. 77.
115. Ofstad, *Vårt förakt för svaghet*, s. 76.
116. Här bygger Spiro på teoretiker som bl.a. Walter Benjamin, Theodor Adorno, Susan Sontag och Alice Yaeger Kaplan.
117. Spiro, *Anti-Nazi Modernism*, s. 4. Spiro undersöker verk av Virigina Woolf, Christopher Isherwood och Djuna Barnes.
118. Hjorth, *Förtvivlade läsningar*, s. 14.
119. Sklovskij, ”Konsten som grepp”, s. 21.
120. Braun, ”Expressionism as Fascist Aesthetic”, s. 273. Lukács essä ”Grosse und Verfall des Expressionismus” initierade en debatt om expressionism och fascism bland tyska marxister, där bl.a. även Brecht medverkade. Nazityskland hade samma år fördömt expressionismen, även om bl.a. Goebbels tidigare varit en beundrare av konstinriktningen.
121. Antliff, ”Fascism, Modernism, and Modernity”.
122. Se t.ex. Carey, *The Intellectuals and the Masses;* Ferrall, *Modernist Writing and Reactionary Politics*.
123. Mirjam Tuominens dagbok, 1.4 1949, SLSA 874.
124. Mirjam Tuominens dagbok, 1.4 1949, SLSA 874.
125. Mirjam Tuominens dagbok, 1.4 1949, SLSA 874. Dagboksinlägget skrevs i anslutning till Tuominens essä ”Randanteckningar till en avhandling om

Edith Södergran" (*Stadier*), där hon kritiserar en nyutkommen doktorsavhandling som kallat Edith Södergran romantiker. Se Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 154.

126. Tuominen, "Randanteckningar till en avhandling om Edith Södergran", s. 86.
127. Deleuze & Guattari, *Kafka,* s. 37.
128. Deleuze & Guattari, *Kafka*, s. 56.
129. Deleuze & Guattari, *Kafka*, s. 57.
130. Wik, "Existentialismens Kassandra", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* 3, s. 518. Om *Tema med variationer* säger litteraturhistorikern Thomas Warburton: "lika expressiv tankeprosa har inte många skrivit på svenska." Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, s. 335.
131. *Monokord*, *Under jorden sjönk*, *Dikter III*, *Vid gaitans* och *I tunga hängen mognar bären*.
132. *Jesus Kristus Lyra* och *Ave Maria*.
133. Deleuze & Guattari, *Kafka*, s. 57.
134. Fagerholm, "Bördan av att vara jag", s. 29; Boucht, "Besatt och befriad", s. 108 karakteriserar Tuominens diktning som att: "Blandningen av kvävning och skrik tränger ut från alla boksidor som bläckfiskarmar."
135. Spiro, *Anti-Nazi Modernism*, s. 4.
136. Spiro, *Anti-Nazi Modernism*, s. 246: "In other words, while writing itself can be an act of rebellion when it questions meaning and demands new interpretations of social justice, it is only truly resistant if it is matched with a reader who can be enlightened and transformed by un understanding of the social plots we live by."
137. Fagerholm, "Bördan av att vara ett jag", s. 43.
138. Wik, "Kassandras klarsynta skälvning", s. 36.
139. "Verkanskraft" är litteraturvetaren Evelina Stenbecks term för att beskriva ett litterärt verks effekt i världen. Se Stenbeck, *Poesi som politik*, s. 13.
140. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 107.
141. Torvalds, "Diktarnas ansvar – och inte bara deras".
142. Hagman & Mendelin, "The Naked Intent", s. 279–280.
143. Tuominen, "Diktaren som ville förinta en 'oerhörd värld'", s. 208.
144. Tuominen, "Diktaren som ville förinta en 'oerhörd värld'", s. 204.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors

Mirjam Tuominens arkiv SLSA 874

Litteratur

Adorno, Theodor W., ”Cultural Criticism and Society”, *Prisms*, Cambridge: The MIT Press 1981, s. 17–34.

Ansems de Vries, Leonie, ”Politics on the line”, Brad Evans & Julian Reid (eds.), *Deleuze & Fascism. Security: war: aesthetics*, London & New York: Routledge 2013, s. 126–147.

Antliff, Mark, ”Fascism, Modernism, and Modernity”, *The Art Bulletin* 84, 2002:1, s. 148–169.

Arendt, Hannah, *Den banala ondskan. Eichmann i Jerusalem*, Göteborg: Daidalos 2013.

Barck, Ghita, *Mirjam Irene Tuominen*, Levnadsteckningar 10, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1983.

Boucht, Birgitta, ”Besatt och befriad. Besök i Mirjam Tuominens värld”, *Café Existens*, 1992:15/16, s. 102–110.

Braskén, Kasper & Johan A. Lundin, ”Introduction”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-Fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 1–17.

Braun, Emily, ”Expressionism as Fascist Aesthetic”, *Journal of Contemporary History* 31, 1996:2, s. 273–292.

Carey, John, *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice Among the Literary Intelligentsia, 1880–1939,* London: Faber and Faber 1992.

Deleuze, Gilles & Félix Guattari, *Kafka. För en mindre litteratur*, Göteborg: Daidalos 2012.

Deleuze, Gilles & Félix Guattari, *Tusen platåer: Kapitalism och schizofreni*, Hägersten: Tankekraft 2015.

Domellöf, Gunilla, ”Karin Boye och den revolutionära humanismen”, Bertel Norlin (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion 1993, s. 171–201.

Eagleton, Terry, *Literary Theory: An Introduction*, Hoboken: John Wiley & Sons 1996.

Evans, Brad & Julian Reid, ”Introduction: Fascism in all its forms”, Brad Evans & Julian Reid (eds.), *Deleuze & Fascism. Security: war: aesthetics*, London & New York: Routledge 2013.

Fagerholm, Monika, ”Bördan av att vara jag”, Julia Tidigs & Jennica Thylin-Klaus (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 88, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2013, s. 25–46.

Ferrall, Charles, *Modernist Writing and Reactionary Politics*, Cambridge: Cambridge University Press 2001.
Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, London & New York: Routledge 1991, https://doi.org/10.4324/9781315003627.
Hagman, Patrik, *The Ascetism of Isaac of Nineveh*, Oxford: Oxford University Press 2010.
Hagman, Patrik & Liisa Mendelin, ”The Naked Intent: On Connecting Asceticism and Activism”, *International Journal of Public Theology* 13, 2019:3, s. 259–281.
Hjorth, Elisabeth, *Förtvivlade läsningar: Litteratur som motstånd och läsning som etik*, diss., Göteborg: Glänta 2015.
Holmqvist, Bo, ”Betydande novellistik”, *Åbo Underrättelser*, 2.10 1946, https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/2329671/articles/81490681?page=2.
Kidd, David, C. & Emanuele Castano, ”Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind”, *Science* 18.10.2013; 342 (6156), s. 377–380, doi: 10.1126/science.1239918. Epub 2013 Oct 3. PMID: 24091705.
Klemperer, Viktor, *The Language of the Third Reich. LTI – Lingua Tertii Imperii. A Philologist's Notebook*, London: Bloomsbury Academic 2018.
Korsström, Tuva, ”Livet som varseblivning”, *Mirjam Tuominen i urval 1. Ny gryning*, Helsingfors: Söderströms 1989, s. 9–27.
Korsström, Tuva, *Älvan och jordanden. En biografi om Mirjam Tuominen och Torsten Korsström,* Helsingfors: Schildts & Söderströms 2018.
Korsström, Tuva, ”Böcker liknande piskrapp”, Mirjam Tuominen, *Flickan som blev en växt. Prosa 1938–1949*, Stockholm: En bok för alla 2000, s. 5–11.
Linnér, Sven, ”Mirjam Tuominen som kritiker”, *Från vän till vän. Festskrift till Olof Mustelin – historiker och bibliotekarie – på hans 60-årsdag*, Åbo: Åbo Akademi 1984, s. 220–235.
Ljungdell, Ragna, ”Att bliva ingen. Mirjam Tuominens väg”, *Ord och bild*, 1952:5, s. 269–277.
Mazzarella, Merete, ”En levande klassiker”, *Nya Argus*, 1990:7, s. 191–192.
Nussbaum, Martha C., *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, New York: Oxford University Press 1990.
Ofstad, Harald, *Vårt förakt mot svaghet. Nazismens normer och värderingar – och våra egna*, Stockholm: Bokförslaget Prisma 1987 [1972, 1979].
Olsson, Anders, *Läsningar av intet*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2000.
Panero, Maria E., Deena S. Weisberg, Jessica Black, Thalia R. Goldstein, Jennifer L. Barnes, Hiram Brownell, & Ellen Winner, ”Does Reading a Single Passage of Literary Fiction Really Improve Theory of Mind? An Attempt at Replication”, *Journal of Personality and Social Psychology* 111, 2016:5, s. 46–54.
Payne, Stanley G., *The History of Fascism 1914–1945*, Madison: University of Wisconsin Press 1996.
Perera, Ylva, ”Om bödeln kunde uttrycka sig: Skrivandet som motstånd och antifascistiskt arbete i Mirjam Tuominens *Besk brygd*”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2019:2–3, s. 38–46.

Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland 1918–1944*, Stockholm: Lind & Co 2018.
Samur, Dalya, Mattie Tops & Sander L. Koole, ”Does a single session of reading literary fiction prime enhanced mentalising performance? Four replication experiments of Kidd and Castano”, *Cognition and Emotion* 32, 2018:1, s. 130–144, DOI: 10.1080/02699931.2017.1279591.
Sanmark, Kurt, ”Drabbad av liv”, *Hufvudstadsbladet*, 9.11.1955.
Sanmark, Kurt, ”Mirjam Irene Tuominen”, *Hufvudstadsbladet*, 31.7.1968.
Sklovskij, Viktor, ”Konsten som grepp”, Claes Entzenberg & Cecilia Hansson (red.), *Modern litteraturteori 1. Från rysk formalism till dekonstruktion*, Lund: Studentlitteratur 1993, s. 15–32.
Spiro, Mia, *Anti-Nazi Modernism. The Challenges of Resistance in 1930s Fiction,* diss., Evanston: Northwestern University Press 2013.
Stanley, Jason, *How Fascism Works. The Politics of Us and Them,* New York: Random House 2018.
Stenbeck, Evelina, *Poesi som politik: Aktivistisk poetik hos Johannes Anyuru och Athena Farrokhzad*, diss., Lund: ellerströms 2017.
Torvalds, Ole, ”Diktarnas ansvar – och inte bara deras”, *Hufvudstadsbladet* 24.5.1947, https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/2281827?page=7.
Tuominen, Mirjam, *Tidig tvekan*, Helsingfors: Söderströms 1938.
Tuominen, Mirjam, *Murar*, Helsingfors: Söderströms 1939.
Tuominen, Mirjam, *Visshet*, Helsingfors: Söderströms 1942.
Tuominen, Mirjam, ”Diktaren som ville förinta en ’oerhörd värld’”, Olof Lagercrantz och P. O. Barck (red.), *Hård höst. Debatt och värdering*, Helsingfors: Schildts 1943, s. 195–218.
Tuominen, Mirjam, *Mörka gudar*, Helsingfors: Söderströms 1944.
Tuominen, Mirjam, ”Rättegång enligt Kafka”, *Nya Argus* 1945:17, s. 237–238.
Tuominen, Mirjam, *Kris*, Helsingfors: Söderströms 1946.
Tuominen, Mirjam, *Besk brygd. Betraktelser*, Helsingfors: Söderströms 1947.
Tuominen, Mirjam, ”Anteckningar”, *1947. Litteratur. Konst Teater*, 1947:2, s. 116–120.
Tuominen, Mirjam, *Bliva ingen*, Helsingfors: Söderströms 1949.
Tuominen, Mirjam, *Stadier*, Helsingfors: Söderströms 1949.
Valéry, Paul, *En afton med herr Teste*, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1935.
Warburton, Thomas, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1984.
Weil, Simone, *Personen och det heliga*, Skellefteå: Artos 1994.
Wik, Inga-Britt, ”Häxan, ledaren och bödeln: några bilder i Mirjam Tuominens tidiga författarskap”, *Horisont* 36, 1989:3, s. 24–32.
Wik, Inga-Britt, ”Existentialismens Kassandra”, Inger-Lise Hjordt-Vetlesen & Elisabeth Møller Jensen (red.), *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria III. Vida Världen: 1900–1960*, Höganäs: Wiken 1996, s. 516–517.

AINUR ELMGREN

DE LANDSFLYKTIGAS LÄNGTAN

Syskonen Valas antifascistiska hembygdskärlek

I Erkki Valas roman *Rajakylä* (Gränsbyn) från 1945 utspelas en scen där vänner som bor på var sin sida om Torne älv samlas till ett gemytligt samkväm. Ett nostalgiskt samtal bryter ut där vännerna, som nästan alla är inflyttade tjänstemän, i glödande ordalag uttrycker sin längtan till sina hembygder, långt borta från Lappland. Endast en av gästerna, en ung historiker som är infödd i bygden men som återvänt först efter en lång studietid i Helsingfors, protesterar. Landet i norr är inget kargt land att skämmas över – det är rikt på sitt eget sätt. Historikern hyllar sedan sin hembygd genom att deklamera den skotska poeten Robert Burns dikt *My Heart's in the Highlands*.[1]

Varför valde Erkki Vala en skotsk dikt för att illustrera hembygdskärlek? Nyckeln till valet finns i de historiska omständigheter som Valas roman och Burns dikt uppkom i. Diktjaget befinner sig i själva verket inte i Skottlands högländer: ”My heart's in the highlands, *my heart is not here*.” Burns dikt, ett farväl till höglandets landskap, uppkom under 1790-talet, då både låglandets och höglandets skotska landsbygdsbefolkning drabbades av tvångsförflyttningar under den jordägande adelns reformer, samtidigt som skotska jakobiter förföljdes av politiska skäl.[2] Många emigrerade till andra världsdelar, där

en Burns-kult uppkom bland patriotiska skottar. Erkki Valas fiktiva historiker hyllar sin födelsebygd ur den landsflyktigas synvinkel. Denna vinkling är svårtolkad utan kunskap om romanens historiska kontext i 1930- och 1940-talens Finland och om Erkki Valas egen identitet som aktiv antifascist i landsflykt vid den tid då han skrev det första utkastet till romanen.

Journalisten Erkki Vala (1902–1991) och poeten Katri Vala (1901–1944, gift Heikel) var syskon och föddes som Erik Wadenström och Karin Wadenström. De framställs ofta som den litterära och publicistiska antifascismens förkämpar i 1930-talets Finland. Som chefredaktör för tidskriften *Tulenkantajat* (Eldbärarna) tog Erkki Vala aktivt ställning mot den växande fascismen i Europa och världen, men i ännu högre grad mot de tendenser i hemlandet som han ansåg ledde raka vägen till fascismen.[3] Hans syster profilerade sig som slagkraftig politisk kåsör i *Tulenkantajat*. I synnerhet litteraturvetaren Raoul Palmgren har identifierat Katri Vala som en antifascistisk poet.[4] Däremot har litteraturforskningen inte betraktat syskonen Vala som utpräglade hembygdsförfattare. De har främst associerats med en kulturradikal, kosmopolitisk riktning inom den finska litteraturen och publicistiken på 1920- och 1930-talen.

I den här studien kopplar jag syskonen Wadenström-Valas mångfasetterade hembygdsidentiteter till den antifascistiska kampen. De ungdomsrörelser och studentrörelser som syskonens generation tydde sig till förespråkade en idealiserad, homogen, regional och språklig identitet i det uppslitande inbördeskrigets efterdyningar. Nationell enighet och kulturell likriktning sågs av många, inte bara av sympatisörer för fascismen, som en lösning på Finlands politiska problem. I detta politiska klimat kom hyllningar till språklig mångfald och mångkulturella gränstrakter att utgöra radikala politiska ställningstaganden. Det är just de aktörer som inte själva tycks höra hemma någonstans som kan synliggöra hembygdens karaktär som ett politiskt omtvistat territorium.

Anssi Paasi har i sin forskning om regionalt medvetande noterat att just begreppet hembygd ofta använts för att beskriva kognitiva, emotionella och funktionella aspekter av medvetenheten om plats och region. Begreppet hembygd (*kotiseutu*) har generellt haft en central ställning i finsk idéhistoria och föreningsverksamhet.[5] Inom

hembygdsstudiernas fält har man varit medveten om hembygdsbegreppets subjektivitet. Föreställningen om hembygden som en inre, intuitiv och harmonisk upplevelse har kontrasterats mot en yttre samtid och modernitet som verkar splittrande och upprivande. I ett historiskt perspektiv har hembygdsdiskursen i Finland från första början präglats av en rädsla för oåterkallelig förlust och förstörelse. Hembygden har konceptualiserats som en orörd utopi som hotas av urbanisering och kosmopolitism – idéer, som har associerats till syskonen Valas referensgrupp, de kulturradikala ”Eldbärarna”.

Till detta hela och ofördärvade hör också föreställningen om hembygdens språkliga identitet. Även hembygdstanken och -forskningen i Svenskfinland fokuserade på ”språköar” som hotades av förfinskning.[6] Förutom sin tillgivenhet för födelsetrakterna i Muonio vid den svenska gränsen och Ilomants i Karelen, bar Erkki och Katri Vala också med sig ett inre gränsland – gränsen mellan det finska och det svenska språket. En sådan mångfald av identiteter tolererades i regel inte av fascismens olika varianter – och knappt heller ens av den borgerliga nationalismen i Finland, vars anhängare krävde tydliga ställningstaganden i språkstriden och betraktade all slags gränsgångare med misstänksamhet eller medlidande.

Jag är i denna studie inspirerad av litteraturvetaren Julia Tidigs tillämpning av germanisten Yasemin Yildiz begrepp ”enspråkighetsparadigmet”.[7] Syskonen Wadenström-Valas språkliga identiteter varierade under årtiondenas gång och kan inte sägas ha varit identiska med varandra. Syskonen valde finskspråkiga författarnamn som en eftergift till enspråkighetsparadigmet. Erkki och Katri Valas val av arbetsspråk och författaridentiteter har lett till att de i eftervärldens ögon klassificerats som finskspråkiga författare, trots att de också växte upp med det svenska språket i flerspråkiga miljöer i både norra och södra Finland. De upprätthöll även släktband till Sverige. Under sina författar- och journalistkarriärer samarbetade de ständigt med svenskspråkiga kolleger och båda gifte sig med svenskspråkiga partners. Syskonens tvåspråkighet var ingen hemlighet i deras samtid. I synnerhet Erkki Vala anklagades i början av 1930-talet av finska språknationalister för att gå svenska språkets ärenden.[8]

Källmaterialet i denna studie består av Erkki och Katri Valas litterära produktion, med tonvikt på skönlitteratur och poesi. Båda skrev

även politiska kåserier i tidskriften *Tulenkantajat*, vilka har varit föremål för tidigare forskning som dock inte närmare har problematiserat syskonens språkliga identitet och dess betydelse för deras politiska ställningstaganden. Erkki Valas tvåspråkiga skönlitterära produktion är också mindre känd. Även om han inte har betraktats som någon betydelsefull romanförfattare, uttrycker hans skönlitterära produktion, i samklang med Katri Valas poesi och kåserier, en antifascistiskt driven hembygdskärlek till de gränstrakter vars särprägel syskonen Vala ville skydda från likriktande nationalism, fascism, kolonialism och imperialism.

Den tidigare litteraturvetenskapligt dominerade forskningen kring syskonen Vala som de drivande krafterna bakom 1930-talets ”eldbärar”-grupp har under 2000-talet gått mot en ny idéhistorisk linje. Historikerna Matti Mieskonen och Janne Kosunen har varit de främsta representanterna för detta nya synsätt under det senaste decenniet.[9] Jag har själv behandlat Erkki Valas relation till svenskheten och syskonens tvåspråkiga identitet.[10] Jag bygger här vidare på identitetsperspektivet genom att granska syskonens relation till det lokala och det regionala i deras politiska publicistik och skönlitterära produktion.

Hembygdskärlek är inte det första epitetet man associerar med Katri Valas tidiga poesi. Redan på 1920-talet uttrycker hon pacifistiska idéer i starkt bildspråk, men miljöerna är allmänmänskliga eller exotiska. På 1930-talet blir en socialt medveten tendens tydligare. Hon tar då ställning mot *Führer*-figurer som ”erövraren-rovdjuret”(*valloittaja-saalistaja)*.[11] Efter sin alltför tidiga död i tuberkulos på ett småländskt sanatorium våren 1944 blev Katri Vala hyllad som ikon och martyr för den finska antifascismen. Hennes eftermäle präglades av en kamp kring hennes politiska identitet, men även kring hennes hembygdstillhörighet.

När det gäller Erkki Vala har tidigare forskning fokuserat på hans politiska opinionsbildning i *Tulenkantajat*. Inom hans begränsade skönlitterära produktion är det främst den i inledningen nämnda romanen *Rajakylä* som har ett utpräglat regionalt och antifascistiskt tema. Under andra världskriget befann sig Vala i exil i Sverige, där han blev dömd till ett kortare fängelsestraff för spionage för främmande makt. Under fängelsevistelsen började han arbeta på ett

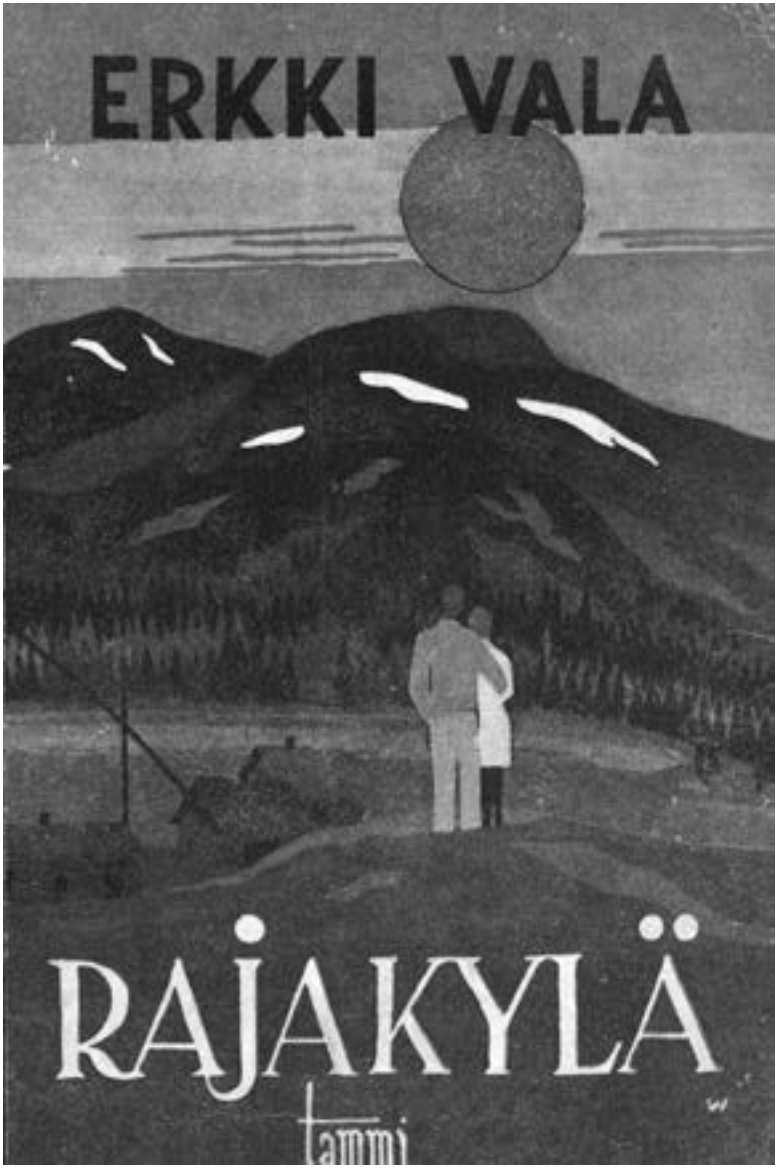

Omslag till Erkki Valas roman Rajakylä *("Gränsbyn") av Einari Wehmas. Boken utkom 1945.*

manuskript som resulterade i romanen *Rajakylä*. I boken skildrar Vala en gränsby i norr och dess befolkning, med alla deras brister och inbördes olikheter, som ett bålverk mot både storfinsk tjänstemannafascism och det nationalsocialistiska Tysklands krigsmakt. I romanen försöker han försvara en omtvistad gränstrakt, sin systers födelsebygd vid gränsen till Sverige, mot exotisering och exploatering. På ett liknande sätt engagerade han sig också i kampen kring Katri Valas minne.

Hembygd och gränstrakt – politiserade begrepp

Trots att syskonen Vala emotionellt anknöt till sina föräldrars hembygder, växte de tydligen upp med känslan av att dessa upplevelser inte räknades som autentiska. I en minnesruna från 1946 över sin bortgångna syster uttryckte Erkki Vala ambivalenta känslor kring syskonens brist på en bestämd hembygd: ”I ett land där provinsandan ännu är så stark, är det en viss tragik i att inte riktigt kunna kalla något landskap sitt eget.”[12] Även i sin opublicerade självbiografi kallade Erkki Vala sig själv och Katri Vala för ”de mest stamlösa” (*heimottomimmat*) ”bland eldbärarna”.[13] Erkki Valas känsla av ”en viss tragik” kan jämföras med den unga Hagar Olssons upplevelse av en språklig identitetskris på 1910-talet.[14] Till en väninna skrev Olsson: ”huru gärna vore jag ej antingen svensk (Sveriges) eller finne. Ty det som jag nu är har intet namn. Och jag är rotlös och följaktligen *dömd till undergång*.”[15]

Habitus kan inte reduceras till en produkt av den individuella viljan. En identitet som försökte omfamna flera språk eller en hembygd som utsetts till ett problematiskt ”gränsland” enligt den nationalistiska hembygdsläran kunde framställas som ett problem för individen. I synnerhet Katri Vala utsattes för en intensiv mytbildning kring sin härstamning som fokuserade på det exotiserade och patologiserade ”blodsarvet” från Lappland. Erkki Vala poängterade därför ofta att familjen lämnade Lappland när hans storasyster var bara ett år gammal. Erkki själv kom till världen som Erik August Valdemar Wadenström i Borgå den 17 december 1902. Därefter bodde familjen i Ilomants i Karelen åren 1905–1911, där den yngsta brodern Niilo föddes. Syskonens tidigaste minnen var knutna till ”de karel-

ska runosångarnas" hembygd, medan skolgången skedde i nyländska Borgå.[16]

Anssi Paasis svar på hembygdsforskarnas grubblerier kring den (post)moderna människans rotlöshet är att människor som under sin levnadsbana engagerat sig i många olika orter lagrar erfarenheter och minnen som bildar ett rumsligt medvetande. En människa kan tillbringa sitt liv på många orter eller besöka olika destinationer som resenär och turist, och infoga dessa erfarenheter i sin unika livshistorias rumsliga medvetande. Denna individuella, unika rumslighet tar människan med sig i graven. Den "nutida människans hembygd" omfattar erfarenheter och minnen från många orter och destinationer. Vissa av dem kan vara mer betydelsefulla än andra. Hembygden är inte nödvändigtvis tydligt avgränsad, utan den liknar ett nätverk.[17]

Paasis definition av hembygden som ett nätverk kan tillämpas på det bruk av hembygdsminnen och referenser som syskonen Vala använde sig av i sina dikter, politiska kåserier och skönlitterära produktion. Däremot går Paasis definition stick i stäv med hembygdsdiskursen i Finland under 1900-talets första hälft. Det tidiga 1900-talets hembygdsbegrepp var underställt fosterlandskärleken. En individ med flera hembygder var en lika svårsmält tanke som en individ med flera nationaliteter eller flera hemspråk. Två exempel från åren 1923–1924 får åskådliggöra dessa föreställningar bland den finskspråkiga bildade klassen. För språkvetaren Lauri Hakulinen var det uppenbart att en människa som haft två hemspråk i barndomen inte kunde behärska något av dem på ett naturligt sätt.[18] Filosofen och pedagogen J. E. Salomaa ansåg att en person vars föräldrar tillhörde olika nationaliteter förtjänade sina medmänniskors deltagande och medlidande, eftersom denna för evigt var utesluten ur ett fullvärdigt medlemskap i någondera nationen.[19]

Man kan därför fråga sig om syskonen Vala, som kände tillhörighet inte bara till en utan flera gränstrakter – Tornedalen, Gränskarelen och språkgränsen mellan svenskt och finskt i Nyland – hade någon hembygd alls enligt samtidens synsätt. Gränstrakternas regionala särdrag komplicerar bilden ytterligare. Västra delen av finska Lappland och Tornedalen i norra Sverige har utgjort ett relativt enhetligt kulturområde trots 1809 års gränsdragning. Moderniserings-

och likriktningspolitiken i nationalstaternas regi ledde dock steg för steg till en ekonomisk och språklig differentiering på bägge sidor om gränsen.[20] På ett ännu mer drastiskt sätt blev gränsen som klöv Karelen i en finsk och en rysk del till en järnridå under 1920-talet.

Under det tidiga 1900-talet sågs hembygdskärleken som ett nödvändigt men primitivt förstadium till fosterlandskärleken. Zacharias Topelius skrev i läseboken *Boken om vårt land* (1875) om kärleken till det lilla hemmet, medan fosterlandet var det stora hemmet som den unga läsaren måste lära sig att älska.[21] Hembygdskärleken kunde användas för att bevisa att finnarnas förfäder hade uppvisat lovande anlag, trots att de inte hade lyckats skapa en egen självständig stat. De medeltida finska bönderna visste instinktivt att försvara sin hembygd, men deras förstånd räckte ännu inte till för att uppfatta ett gemensamt fosterland, ansåg den unge studenten Niilo Kärki. Han kom på 1920-talet att bli en av chefsideologerna i studentorganisationen Akademiska Karelen-Sällskapet (AKS), en radikalt nationalistisk studentrörelse som befrämjade tanken om ett Storfinland.[22] Historiens lärdom var alltså att folket måste göras medvetet om sin större uppgift genom rätt fostran, utbildning och kulturella aktiviteter.[23] Ungdomens engagemang fick inte stanna vid hembygden, utan måste framför allt utvecklas till kärlek till den egna nationaliteten och fosterlandet.[24] Ideologiskt uppvisade AKS fascistiska tendenser mot slutet av decenniet. Stödet till den utomparlamentariska Lapporörelsen, vars anhängare i slutet av 1920-talet tog lagen i egna händer i kampen mot verkliga eller inbillade kommunister, fick Erkki Vala att definitivt ta avstånd från AKS. Många av hans nära vänner hörde till organisationen och hade försökt övertala honom att medverka i den.[25]

Hembygdsforskningen i Finland har varit organiserad i föreningar sedan 1890-talet. En inspiration var den tidigare nämnda *Boken om vårt land* av Zacharias Topelius, som populariserat bilden av det finska folket som en brokig skara av ”stammar” och landskap med stereotypa egenskaper.[26] År 1908 började centralorganisationen för Finlands hembygdsforskning ge ut tidskriften *Kotiseutu* (Hembygden), vars artiklar vittnar om hembygdsdiskursen inom det bildade, politiskt aktiva borgerskapet som syskonen Vala tillhörde på fädernet.[27] Gränstrakter som Muonio och Ilomants var föremål för spe-

ciell uppmärksamhet. Särskilt Lapplandsmystiken togs på blodigt allvar. Skolinspektören Arvi Poijärvi konstaterade 1936 i Kittilä att ”Lapplands förtrollning” hotade sudda ut den inflyttades ursprungliga hembygdsidentitet och därmed även hindra skapandet av en nationalstatlig samhörighetskänsla.[28] Endast denna strävan till enhet kunde skydda Finland från sina fiender, ansåg Poijärvi, som oroade sig för ”statskroppens” hälsa – en metafor som ingalunda var unik för fascismen, men som approprierades av fascistiska rörelser och partier ur en betydligt äldre politisk vokabulär med rötter i antiken.[29]

Syskonen Wadenström-Valas egna texter om Lappland visar hur svårt det kan vara att särskilja mellan invånare och utomstående i hembygdsdiskursen. Exotiserande skildringar av Lappland dominerade och även Katri Vala, som trots allt hade tillbringat den absoluta merparten av sin livstid i södra och östra Finland, anspelade på dem i sin poesi. Erkki Vala engagerade sig i sin tur under 1940-talet aktivt för Lapplands sak i romanen *Rajakylä* och i sin journalistiska verksamhet under efterkrigstiden, där han kritiserade och motbevisade de i hans tycke mest skadliga stereotypierna om Lappland, samtidigt som hans blick oundvikligen inte var den inföddas. Här finns en parallell till Robert Burns och hans landsflyktiga höglandsskotte som tar farväl av sin hembygd med de romantiserade och abstraherande landskapen som kunde anammas av många olika nationaliteter från Kroatien till Kina. I likhet med Burns försökte Erkki Vala sublimera sin interna och externa exil i ett verk som skulle nå ut en bredare publik.[30] Redan 1941 hade Vala, enligt ett brev till arbetarförfattaren Jenny Pajunen som satt i politisk fångenskap i Finland, efterlyst en roman i den episka och dramatiska stil som han ansåg mest representativ för tidsandan.[31]

I Anssi Paasis spår finner jag det fruktbart att studera identiteter som ofta konkurrerande berättelser som kollagelikt består av ett urval av individuella och kollektiva minnen. De konkurrerande berättelserna har sina historiska grunder, men de lyfter fram och betonar varierande innehåll och tolkningar. Den materiella kulturen, konkreta identitetssymboler (Paasi nämner minnesmärken och statyer, men man skulle också kunna föreställa sig mobila symboler som kan tas med i exil såsom folkdräkter och hemslöjd med regional koppling), berättelser, stereotypier och muntlig tradition, språkbruk och

dialekter samt typiska landskap lyfts ofta fram som identifikationsobjekt. Dessa ingredienser vävs samman på olika sätt i samband med minneshögtider såsom hembygdsfester, självständighetsfirande och så vidare.[32]

Urvalet av identitetsskapande symboler är dock inte slumpmässigt eller opolitiskt. I syskonen Valas antifascistiska verksamhet och i den antifascistiska minneskulturen efter Katri Valas bortgång, formar motståndet mot fascism, nazism och extrem nationalism ett ramverk för kollaget av minnen, symboler och bilder. Katri Valas gravläggning 1945 vid Marjatanmäki i Sörnäs, Helsingfors, kom att bli en ideologiskt färgad högtid som förankrade hennes postuma minne i arbetarstadsdelen.[33] Sörnäs fogades därmed till Muonio, Ilomants och Borgå som en av Katri Valas symboliska hembygder. Paasi påminner om att alla människor lever i ett funktionellt och symboliskt nätverk som formas av många olika regionala dimensioner: orten, regionen, nationen och världen. På det lokala planet framträder konkreta landskap, sociala nätverk och olika materiella strukturer vanligtvis starkare än på det nationella och globala planet, där dock olika symboliska värden florerar. Makt och maktbruk utövas på alla nivåer genom sociala praktiker och diskurser, som används för att konstruera identiteter och marknadsföra egna bilder och tolkningar.[34] Detta blir särskilt tydligt i bilden av Katri Valas hembygder.

Katri Valas universella hembygdskärlek på 1930-talet

Borgå var scenen för syskonen Wadenströms första kulturella strävanden. År 1921 blev båda upptagna som medlemmar i den nygrundade kulturella ungdomsföreningen *Nuoren Voiman Liitto* (ung. ”Förbundet Ung Kraft”, NVL), vars ledare Ilmari Jäämaa hade känt Erkki sedan han var barn.[35] Borgåbon Jäämaa hade varit en ledarfigur i scoutrörelsen och i Borgå skyddskår, där Erkki Wadenström var ”stafettgosse”, med andra ord kurirpojke, under inbördeskriget.[36] Jäämaas idé var att NVL skulle fungera som ett förbund mellan ”arbete och kamratskap” och föra samman ungdomar i hela landet genom olika slags fritidsaktiviteter i bildande syfte. NVL:s litteraturcirkel kom att bli dess mest livaktiga verksamhet. Litteraturcirkeln delade ut hedersmärken för kulturella bedrifter – inte helt olikt en

scoutförening.[37] När litteraturcirkeln skulle ge ut sin första gemensamma antologi 1924, fick publikationen det ödesmättade namnet *Tulenkantajat* (Eldbärarna).[38] Först 1928 utkom den tidskrift som kom att bli mer känd under samma namn. Då var ”Eldbärarna” redan ett etablerat, om än ett vagt avgränsat fenomen i offentligheten.

Matti Mieskonen har visat att Jäämaa fann inspiration i den idealiserade antiken och den finska nationalismen, och att detta beredde vägen för eldbärarnas kulturrörelse. Trots sitt medlemskap i Akademiska Karelen-Sällskapet var Jäämaa ingen militant högerradikal, utan en tålmodig pedagog som präglades av plikttrogenhet mot fosterlandet. Arbetet och konsten skulle tjäna ett högre kall.[39] Jäämaas konservativa principer började dock kännas trånga. För Katri Valas del var det den tvåspråkiga kulturradikala tidskriften *Ultra* som inspirerade henne till att ”växa ur” NVL redan 1922.[40] Kretsen kring eldbärarna började experimentera med moderna litterära stilmedel och uppträda bohemiskt i veckopressen.

Medan Katri Vala använde sitt finskspråkiga namn endast som författarnamn, valde Erkki Vala att officiellt byta efternamn 1928 innan han tillträdde som chefredaktör för den nya tidskriften *Tulenkantajat*. Han hade blivit hånad i den äktfinska pressen för namnet Wadenström. Han lyckades dock göra sitt nya efternamn ännu mer beryktat i offentligheten, eftersom 1920-talets *Tulenkantajat* under hans redaktörskap blev sinnebilden för ungdomens förfall.[41] När Vala avsattes i en kupp ledd av AKS under vårvintern 1930, var en av anledningarna hans bristande engagemang i språkstriden. En annan anledning var tidskriftens krackelerande ekonomi, som det nya redaktörskollektivet med Olavi Paavolainen som galjonsfigur inte lyckades reparera.

Tillsammans med Erkki deltog Katri Vala i nygrundandet av *Tulenkantajat* 1932. Erkki Vala hade behållit rättigheterna till titeln efter den första *Tulenkantajats* konkurs 1930. Syskonen Vala med bundsförvanter förväntade sig ett uppsving för progressiva idéer efter Lapporörelsens snöpliga slut i Mäntsäläupproret i februari 1932. Även om 1920-talets *Tulenkantajat* länge har betraktats som en litterär tidskrift, skydde Erkki Vala som chefredaktör aldrig politiskt känsliga ämnen. Flera av de gamla ”eldbärarna” protesterade dock offentligt mot det nya initiativet. I detta sammanhang publicerades en liten självbiografisk text av Katri Vala i *Nuori Voima* 1934. Förmodligen

ville hon återknyta till rörelsen, samtidigt som hon försvarade sin nya, politiskt medvetna hållning. Detta förklarar kanske den apologetiska introduktionen, där Katri Vala bemödar sig om att förankra sin diktaridentitet i en entydigt finskspråkig hembygdsrelation:

> Jag är född i Muonio 1901. Min far, forstmästare R.W. Wadenström var synnerligen litteraturkunnig och en musikens man. När jag var ett år gammal flyttade familjen till Borgå, där jag lärde mig tala – beklagligtvis svenska. När familjen flyttade till Ilomants förfinskades jag helt och hållet.[42]

Ur denna introduktion kan man redan identifiera några återkommande aspekter av Katri Valas mångfasetterade hembygdskärlek. De olika språkliga och sociokulturella miljöerna passerar revy. Fadersmålet, svenskan, och pappans kulturella arv träder i förgrunden, men modersmålet segrar i det nationalromantiskt präglade Karelen trots att det inte var mammans hembygd. Föräldrarna representerade sin tids kulturella motpoler i Finland. Mamma Sandra, Aleksandra Mäki, var en djupt troende bonddotter från Muonio och pappa Robert Wadenström en frisinnad, ungfinsk[43] son till en klockare som hade invandrat från Sverige och bosatt sig i Borgå. Ett omaka par, ansåg vissa.[44] Efter pappans alltför tidiga död flyttade Sandra och barnen tillbaka till Borgå, där barnen fick gå i finsk samskola mot den svenskspråkiga släktens uttryckliga önskemål.[45]

Katri Valas studier och arbete som folkskollärare ledde till ett kringflackande liv på olika orter i södra och östra Finland – ett liv som inte alltid var präglat av hembygdskärlek, utan av intellektuell frustration: ”[…] det fria versmåttet och min exotiska diktning har fötts som en protest mot omgivningens banalitet”, skrev hon 1934. Bara några år tidigare hade det tett sig ”groteskt” (enligt författaren och kritikern Olavi Paavolainen, Katri Valas ungdomsvän) att föreställa sig Katri Vala som rotad i hembygdens mylla. Paavolainen rapporterade med indignation hur ”denna sensuella poetissa lever ett anspråkslöst liv i Ilomants”. Katri Vala hade berättat ”som en alldeles vardaglig händelse: ’byns karlar har alla gått ut på björnjakt i dag’”. Denna jordnära vildmarksanda stred mot Paavolainens kosmopolitiska ideal. Han uppmanade sin samtids unga författare att resa

utomlands och insupa fräscha intryck i urbana miljöer.[46] Erkki Vala hävdade senare att Paavolainen hade hindrat Katri Vala från att publicera ”landsbygdsdikter”.[47]

Inte bara Olavi Paavolainen betraktade Katri Valas hembygder som perifera och på gränsen till (själv)exotism. Skämtade inte den berömda författaren med titlar som ”En etiopisk fantasi” och ”Tahitisk serenad” själv om ett ”Klondyke” i Karelen, fastän hon var född ”långt borta i Lappland”?[48] I hennes ådror rann ”århundradegammalt blod från det yttersta norden”, påstod journalisten Tauno Tattari i en hyllande recension riktad till nordbottniska och lappländska läsare.[49] Som naturdyrkare tycktes Katri Vala inte heller höra hemma i en kommersiell badort som Terijoki: Hon borde avbildas ”solbadande på branten av något vilt fjäll”, ansåg Paavolainen.[50] Exotismen blev ett prövande stigma. 1920-talets kulturradikala eldbärare hånades av sina konservativa motståndare, som buntade ihop Katri Vala – som egentligen vantrivdes på sin obligatoriska Parisresa – med Paavolainen och andra föraktade fosterlandslösa kosmopoliter.[51] Så sent som 1931 använde en litteraturkritiker Katri Vala som exempel på ”motbjudande exotism”.[52]

Betydde då Katri Valas utvecklingsbana från 1920-talets exotism och kosmopolitism till 1930-talets internationalism och allmänmänsklighet att hennes produktion var renons på hembygdskärlek? ”Hela världen är hennes lidande broder”, skrev en vänligt sinnad recensent 1934, och tillade att exotismens blomma inte hade vissnat i Valas tolkningar av kinesisk poesi.[53] Men hennes universella tjugotalsdiktning kunde också passa in i festivalprogram som hyllade fosterlandet och hembygden, vilket visar att den lokala relevansen kunde ligga i betraktarens öga och öra.[54] I dikten *Ensimmäiset hetkeni* (Mina första stunder, 1924) skildrar Katri Vala sin födelse i Muonio.[55] Dikten är en vitalistisk hyllning till barnets totala livsvilja med en underton av grymhet: det nyfödda barnet känner varken medlidande eller rädsla för att moderns näring ska ebba ut, för modern liknas vid själva jorden som om och om igen ger föda åt myriader av individer. Från det regionala (Lappland) utvidgas diktens värld till att omfatta hela universum.

Katri Valas trettiotalsdiktning har en lika universell omfattning. Ett finskt ortsnamn nämns i dikten *Kesä Sörnäisissä* (”Sommar i Sör-

näs”), som skildrar de fattiga barnens situation i Helsingfors proletära stadsdel.[56] Omtanken om arbetarbarnen och ungdomarna utan framtid är ett globalt tema, men detaljerna är omisskännligt lokala. I dikten *Kesäilta laitakaupungilla* (Sommarkväll i förorten) beskrivs utsikten mot havet och ”det stora huset som en speldosa”, det hus som Katri Vala själv bodde i under några svåra år då hon försjönk i djup depression efter ett missfall.[57] Den samhällsmedvetna diktsamlingen *Paluu* (Återkomsten, 1934), som innehåller Sörnäsdikterna, blev resultatet av Katri Valas sorgearbete. Mitt i sorgen och vreden över samhällets och ödets orättvisor får lyckan och hoppet plats: den jublande *Maailman aamu* (Världens morgon) kulminerar i en rusning av kooperativet Elantos ”honungsgula” bilar som levererar doftande nybakat bröd till arbetarna.[58]

Hennes samtida läste inte in hembygdskärlek i dessa rader. Samhällskritiken tycktes överskugga andra möjliga tolkningar. Katri Vala hänvisade själv sällan till sina hembygder i sina politiska kåserier under pseudonymen ”Pecka” i *Tulenkantajat*. Ett undantag var kåseriet ”Rajarunoutta” (Gränspoesi) från 1939, där hon kritiserade emotionaliseringen av begreppet gräns i den samtida patriotiska poesin. En sådan gränssentimentalitet var inte den akademiska ungdomens privilegium, konstaterade Vala – gränsdragning mellan människogrupper var en ”uråldrig, primitiv” känsla. Känslans primordialitet och universalitet var dock ingen garanti för sundhet, utan en utgångspunkt för självdiagnos: ”alla har vi väl lagt märke till symptom på denna gränssjuka”. Om Vala skrivit under eget namn, hade läsarna kanske känt till att hennes samhällsmedvetna dikter anklagats för att låta som ”barbarismer” producerade i Sovjet-Karelen – ett tydligt fall av ”gränssjukan”.[59] I stället berättade hon en anekdot från en av sina hembygder:

> Min födelseby var bebodd på båda sidor om sjön. En liten älv rann emellan Lahdenranta och Putaanranta, och den ena var alltid sämre än den andra. Den tid är väl inte förbi då ynglingar från de båda byarna ställde till med slagsmål bara för att de kom från olika byar. Småpojkar och hundar håller väl på så än i dag.[60]

”Gränssentimentaliteten”, enligt Katri Vala, var alltså en primitiv instinkt som vuxna människor borde växa ifrån. Även om den finska historien uppvisade exempel på ”bygräl eller frändefolkskrig”, kunde man knappast påstå att känslan var en unik nationell egenskap, ”ty genom skicklig agitation lyckas man få vilket folk som helst att hata vilket annat folk som helst”. Frändefolksivrarnas strävanden att befästa gränsen i Katri Valas andra hembygd, Karelska näset, hade hon inte mycket till övers för, så länge Akademiska Karelen-Sällskapets välgörenhetsinsamlingar gick till skyttegravar (”Flygplanen kommer väl inte över!”, ironiserade ”Pecka”) i stället för näring och hälsovård till barnen, som var bristfälligast just på Karelska näset.[61] Ilomants och Karelen var den gränstrakt som direkt hotades av kriget, och Helsingfors låg inom räckhåll för de sovjetiska bombplanen. När kriget kom tvingades syskonen Vala att överväga vilken av deras hembygder som hotades mest, och vilka konsekvenser hotet i värsta fall kunde få för dem och deras anhöriga.

Ingen skyddad plats: syskonen Vala i inre och yttre exil

I september 1939 befann sig Katri Vala hos släkten i Muonio. Hon mottog beskedet om Tysklands invasion av Polen när hon var på besök på den svenska sidan om gränsen tillsammans med några släktingar. Beskedet kom som en chock – enligt vittnesmål talade hon oavbrutet om mördandet av oskyldiga människor. Efter en kort vistelse i södra Finland återvände hon med sin son till Muonio när vinterkriget bröt ut. Hennes värsta farhågor besannades när hon i mars 1940 bad sin svägerska Ulla Heikel ta med sig ett renskrivet manuskript till en ny diktsamling till Muonio. Dessa dikter förstördes i en katastrofal tågolycka, där Heikel omkom tillsammans med flera krigsbarn, som hon skulle ledsaga till Sverige.[62]

Katri Valas dagbok från denna tid användes senare som bevismaterial för hennes patriotiska, antisovjetiska hållning. I ett brev till Ulla Heikel hade hon beskrivit sig som ”fullt solidarisk med mitt folks underbara kamp”. Men i sin dagbok uttryckte hon förakt för gamla vänner som hade förrått den ”stora saken” – fredens sak – och skrev krigsdikter på tryggt avstånd från fronten. I Muonio kunde hon se att de första fallna som återsändes till sin hembygd var från de allra

fattigaste familjerna: ”Det känns på något vis falskt pompöst att placera dem i en på förhand vigd hjältegrav – dem som ingen brydde sig om när de levde.” Vala ansåg att Finlands regering och ledande kretsar hade grävt sin egen grav, eftersom man i åratal hade uttryckt förståelse för fascistisk erövringspolitik och samtidigt underlåtit att förhandla med Sovjetunionen. Vala riskerade att isoleras helt i Muonio när maken Armas Heikel dömdes till fängelsestraff på grund av oförsiktigt formulerade brev till vänner och bekanta. Hon upplevde att den djupt troende släkten var hårdhjärtad mot henne. Förlusten av inkomst och manus, men också en intellektuell hemvist, tog hårt: ”När tant Mari dör, har jag ingen skyddad plats längre, ingen egen plats – bara institutioner.”[63]

Med hjälp av vänner lyckades Katri Vala få en bostad i Alberga i Esbo, som dock inte blev långvarig. Mellanfreden präglades av allmän oro och censur, och när Finland gick med i kriget på Tysklands sida sensommaren 1941 valde brodern Erkki Vala att flytta till Sverige. Hans syfte var mer ambitiöst än att undkomma krigscensuren och rädda sitt levebröd. Tillsammans med ett österrikiskt flyktingpar, som han lärt känna i Bertolt Brechts kretsar under den sistnämndes vistelse i Finland, hyrde han en funkislägenhet på Stora Essingen i Stockholm. Via sin bekantskapskrets försökte trion rekrytera agenter till ett nätverk med syftet att samla information om den finska befolkningens situation och sinnesstämning samt tyska trupprörelser och aktiviteter i Finland. Planerna avslöjades på grund av den finska statspolisens och Stockholmspolisens nära samarbete. Den finska statspolisen hade i god tid informerat de svenska kollegerna om Erkki Valas ankomst och ideologiska bakgrund. I denna härva blev Armas Heikel häktad på nytt. Förmodligen till allmän besvikelse kunde polisen inte finna bevis för sovjetisk inblandning. Erkki Vala hade rekryterats av brittiska agenter.[64]

Till sin systers frustration blev Erkki Vala också dömd till fängelse. Under denna tid återväcktes hans intresse för gränstrakten i norr – både som miljö för en litterär skildring som skulle utvecklas till hans stora antifascistiska hembygdsepos, och som en miljö med faktisk politisk potential. Stockholmspolisens informant ”K. Andersson”, som höll kommissarie Erik Lönn à jour om Erkki Valas förehavanden i Sverige, rapporterade i maj 1945:

> I samtal angående svenskar i Norrland framkom att Hietalas i Norrbotten gör mycket stort [sic] nytta att samarbeta mellan finska och svenska kommunister och att alltid kan man utnyttja denna vägen för vidarebefordran av personer och meddelanden, utom detta nämnde han [Erkki Vala] ett namn Nilsson i Karesuando vilken skulle vara mycket politilig [sic] och ofta besöka illegalt norra Finland.[65]

Det är oklart om samtalen med K. Andersson syftade till någon konkret politisk verksamhet, vilket länge hade varit ett orosmoment för myndigheterna på båda sidor om gränsen.[66] Däremot kan Vala ha samlat inspiration till sin andra roman (den första, *Leijonajuhlat* [Lejonfesten], hade utkommit 1930). De första utkasten till romanen *Rajakylä* skrev Erkki Vala på svenska under andra världskrigets sista år, dels under fängelsevistelsen i Vänersborg, dels åren 1943–1944 då han var på fri fot men förbjuden att vistas i Stockholm. Senare berättade Vala att han hade bekantat sig med många norska flyktingar i Vänersborg, som hade inspirerat honom att skriva om nordliga trakter. Aktuella händelser påverkade också valet av ämne. Valas mors släkthem brändes ner av tysk militär under reträtten genom Lappland 1944–1945.[67]

Den allra första titeln – överstruken på papperet – var dramatisk: ”Glädjens och skräckens land. Roman.” Nästa försök var mer nedtonat: ”Joki by.” Byns enkla namn, Joki, betyder flod eller älv på finska. Gränsen var givetvis detta vattendrag, men gränser låg också mellan två olika näringar och kulturer: ”mellan köttet och brödet”, mellan renar och jordbruksland.[68] I utkastet skissade Vala upp bygdens historia. Joki hade grundats av flyktingar från Karl XII:s krig mot Ryssland, som hade tagit sig till Lappland och norska Finnmarken. Historien hade satt sina spår i befolkningens mångfald av lynnen och fysionomier: samer, soldater, lugna bönder, återvändande Amerikafarare och livliga köpmän. Vala broderade ut beskrivningarna för att förklara varför ”tjänstemännen från Sverige och Finland hade svårt att förstå mentaliteten” hos invånarna i Joki. De levde trots allt inte helt isolerade från omvärlden, tvärtom. De driftiga Jokiborna hade tillsammans byggt ett elektricitetsverk och skaffat sjukstuga med sjuksyster av staten. I det svenskspråkiga manuskriptet påminde Vala också om den folkliga synen på hembygden som en

källa till trygghet: ”Falkungarna flyga som skulle de ej alls behöva jord under sina fötter. Men hur skulle det gå med dem, om den jord skulle vara borta, där de blivit vana att gå ned.”[69]

I det opublicerade manuskriptet experimenterade Vala med romantiska hjältar och hjältinnor med rikssvensk bakgrund. Några sidor senare etableras Juhani Sanmark som huvudpersonen. Född i Joki men utbildad i Helsingfors träffar Juhani en kvinna från södern: den frihetsälskande Aili, en ”varm och sund människa”.[70] Den allvetande berättaren raderar ut de nationella gränserna med sitt maktord: ”Nej, här betydde inte riksgränserna mycket. Det var bara ett land, Lappland, som var delat mellan de tre rikena.”[71] Men miljöbytet till den finska sidan möjliggör en dramatisk konflikt som orsakas av fascismens växande inflytande i Finland på 1930-talet. I manuset heter det att den ”storfinska” studentungdomen skildrar den finska befolkningen i Nordsverige ”som en undertryckt stam, som längtade efter att få förena sig med stambröderna i öster”. När Ailis man, en äktfinsk aktivist, upptäcker att byborna är immuna mot den storfinska propagandan, vill han införa ”bytuktsrörelsen”, som definieras som en finsk Ku Klux Klan.[72]

Den utgivna versionen av romanen är präglad av kriget. Dess katharsis utspelas under Lapplandskriget från september 1944 till april 1945, då Finlands armé förpliktigades till att driva ut de tyska trupperna ur landet som en del av stilleståndsavtalet med Sovjetunionen. Antagonisten är länsman Ilmari Saro, AKS-man och representant för det privilegierade Sydfinland. Besviken på den bristande ideologiska genklangen hos gränstraktens befolkning, fördömer han denna som biologiskt mindervärdig. Saro är Erkki Valas karikatyr av en nationalistisk statstjänsteman: ”stark till det yttre, svag till det inre”, sammanfattar hans olyckliga hustru Aili. Saros motpol är den eftertänksamma Sanmark, historikern och prästsonen med rötter på båda sidor om gränsen. Universitetsutbildningen har gjort Sanmark till en främling i sin hembygd. ”Minsann om inte hans ögon är litet sneda”, säger den rasistiska Saro om Sanmark, ”det är något lapskt över honom, någon sorts blandning av vilde”. Sanmark är utan tvivel inspirerad av författaren själv, inte endast till personligheten och den sociala bakgrunden, utan också till fysionomin.[73]

Saro och Sanmark blir under fortsättningskriget konkurrenter i kärleken till Aili och i kampen om en kooperativhandel i byn, och står slutligen på motsatta sidor under Lapplandskriget. Men i slutet är det inte Sanmark som står som segrare – det är de proletära byborna tillsammans med den sydfinska Aili, som genom sin ståndaktighet som sjuksköterska bevisat att hon också hör hemma i sin nya hembygd.

Postum återkomst till hembygden – Katri Vala i vänsterns minneskultur

Katri Vala gick bort i tuberkulos den 28 maj 1944 på Eksjö sanatorium i Småland, där litteraturvetaren och översättaren Ragna Ljungdell bevittnade hennes sista ögonblick: ”Så ensam tvingades alltså en människa ta sig över gränsen, trots att hon ägt så mycket som ger värde åt livet.”[74] I Ljungdells minnesruna, som utkom två år senare, upprepas gränsliknelsen flera gånger. Under åren strax efter krigets slut återfick den finska vänstern sin röst när krigsscensuren avskaffades och tryckfrihetsmålen i stället drabbade högern. Katri Valas rehabilitering hade börjat något tidigare, i slutfasen av kriget.[75] Litteraturvetaren Raoul Palmgren dubbade henne postumt till ”de exotiska och kosmiska avståndens och det mänskliga patosets poet” som i sina kåserier visade sig från en annan sida som ”den fascistiska idiotismens skoningslösa gisslare”.[76] Harmonin var kortvarig – snart skulle en kamp om Katri Valas ideologiska hemvist bryta ut, där även hennes härkomst och hembygder kom att spela en viss roll.

Efter sin död blev Katri Vala objekt för ett intensivt uppbyggande av en ny minneskultur bland vänstern i Finland, och efter broderns uppbrott från Finlands kommunistiska parti även ett symboliskt stridsäpple. I dessa debatter skrevs Katri Vala av exempelvis Raoul Palmgren in i en meningsskapande antifascistisk berättelse om nationen. I debatterna tillämpades tolkningar av Katri Valas hembygdstillhörigheter på olika nationellt eller regionalt approprierande och exotiserande sätt. Det första storslagna tecknet på Katri Valas rent fysiska förankring i en hembygd var hennes gravläggning i Sörnäs 1945, den stadsdel vars sociala elände hon förevigat. Erkki Valas son Klaus, som deltog i sin fasters begravning som tonåring, mindes hur gatorna fylldes av människor.[77] Poetens urna passerade mellan händerna på

Folksamling vid Katri Valas gravläggning i Sörnäs i Helsingfors. Foto Väinö Kannisto, 1945.

gamla och unga kamrater, tills den murades in i en stenvall i dåvarande Vilhelmsbergsparken, som officiellt döptes till Katri Valas park 1953.[78] Katri Valas park beskrevs ännu på 1980-talet som en ”lummig oas” men har länge förknippats med missbrukare och sociala problem.[79] Helsingfors stad har upprepade gånger initierat renoveringsprojekt för att göra platsen mer välkomnande.[80] Å andra sidan uppfattar många lokalt engagerade invånare Katri Valas park som trivsam.[81]

Minnesboken *Katri Vala – Tulipatsas* (Katri Vala – Eldstoden, 1946) innehåller en rik samling Katri Vala-bilder – inte bara från Finland. Flera bidrag av rikssvenska vänner och kollegor uttryckte intresse för hennes lokala identiteter och försökte placera hennes hemvist i något visst landskap. Efter hennes död hade hennes första diktsamling i svensk tolkning, *Vår sång*, och hennes översättningar av finska sagor till svenska, *Finska folksagor*, utkommit i Sverige. Medredaktören Henry Peter Matthis såg i sagorna Valas vilja att ”säga något om

Karelen, om folket och naturen där – landskapet som stod hennes hjärta närmast”:

> Hon hade ju annars levat inte bara i öster, utan i norra Finland och i södra, i Borgå och i Helsingfors och på landsbygden. Hon kom från hela Finland – men som en representant för folket, var hon än hade bott. […] Hon hörde inte till dem som räknade Karelen som en gräns mellan öster och väster, hon ville se det som en bro mellan två folk, och däri stod hon på folksagornas linje.[82]

Generellt tenderade de svenska och finlandssvenska kritikerna och recensenterna på 1940- och 1950-talen att hellre identifiera Katri Vala med Karelen än med Lappland.[83] Minnesbokens olika bidrag skapade en kalejdoskopisk bild av hennes många hembygder. Boken är illustrerad med foton på signifikanta orter som Muonio kyrkby, ”Lilla Schweiz” i karelska Kivinebb och badorten Terijoki. Väninnan Ragna Ljungdell bidrog till mystifieringen och exotiseringen av Katri Valas härkomst: ”Vore det förväget att anta […] att hennes dikters hedniska naturglädje på något vis var kopplat till de olikfärgade trådarna i hennes påbrå?”[84] Olavi Paavolainens bidrag innehöll några av de mest tillspetsade formuleringarna:

> Det lapska blodet, låt vara blott en liten droppe, är sannerligen sällsynt i Finlands litteratur! […] Jag anser det vara uppenbart att dessa pendlingar från Lappland till Tahiti, från Muonios gulaktiga vintermånsken till Lunas immateriella reflektion i Taj Mahals väggars perforerade marmor, har varit just en av de andliga spänningar som tärde på Katri Valas kroppsliga krafter.[85]

I både Ljungdells och Paavolainens texter framstod Katri Valas ”blandade” arv som något exotiskt och rentav sjukligt. Erkki Vala försökte bekämpa exotiseringen av systern och hennes mytomspunna födelseort. I sitt bidrag till minnesboken poängterade han skillnaden mellan arv och miljö: ”Min syster var till sin grundläggande natur en frisk och sund människa […] Vår familj är av den i Finland så vanliga finsk-svenska blandningen.”[86] Modern var inte ”lapp”, som ”romantiska själar” tycktes tro – en pik åt Paavolainen – men Vala medgav

att den finska nybyggarsläkten Mäki hade visst samiskt påbrå ”som så många av norra Finlands invånare”. Vala garderade sig genom att tillägga, att han inte berättade dessa släkthistoriska detaljer för att han ansåg dem vara avgörande: ”större betydelse har miljön som poeten växer upp i.”[87]

I den folkdemokratiska rörelsens tidning *Vapaa Sana*, som började utkomma 1944 efter fyra års påtvingad krigstida paus, engagerade sig Erkki Vala också för de försummade regionernas sak. Han rapporterade om återuppbyggnadsarbetet i Lappland efter den tyska arméns härjningar och reflekterade över regionala stereotypier: ”För sanningen är, att den vanliga medborgaren i södra Finland fortfarande har ganska felaktiga uppfattningar om vårt nordligaste landskap.”[88] I sin artikel gick Vala igenom ett urval av den populära litteraturen om Lappland och Nordbotten, som kännetecknades å ena sidan av romantisk eller realistisk empati med folket, om än med uppifrånperspektiv, å andra sidan av kolonialistisk rasism gentemot samerna, exempelvis i generalen och författaren K. M. Wallenius ödemarkslitteratur.

De ekonomiska och sociala förändringar som skett i Lappland och som revolutionerat dess samhällsliv på gott och ont förbigicks av de flesta författare utifrån, ansåg Vala. Det var först andra världskriget som hade öppnat mångas ögon för exploateringen av Lappland. Efter fortsättningskrigets och Lapplandskrigets katastrofer måste Finlands relation till Lappland förändras, krävde Vala – också synen på Lapplands folk, som inte på något vis var mer underligt, lättjefullt eller onyktert än Finlands övriga befolkning. På så sätt fick Katri Valas biografi illustrera de sociala och ekonomiska förändringar som Muonio hade gått igenom. Hon föddes just som orten hade fått sin första professionella barnmorska, och vid åtta månaders ålder behandlades hon för scharlakansfeber av Muonios första läkare. Hon hade alltså haft tur, även om hennes liv ”annars inte hade fördärvats av övermåttan lycka”.[89]

År 1951 firades Katri Valas 50-årsdag med en utgivning av hennes samlade dikter och en stor artikel i *Vapaa Sana* som presenterade den ”kämpande” poetgestalten som en lockande vision i en värld där ”reaktionens krafter” åter samlade sig. Det rådde inget tvivel om vilken sida Katri Vala skulle stå på, konstaterade den osignerade arti-

keln, som också lyfte fram hennes solidariska diktning om stadsproletariatet i Helsingfors.[90] Erkki Vala deltog också i firandet med några artiklar i *Nya Pressen* och *Uusi Suomi*, där han än en gång gjorde upp med mytbildningen kring systerns legendariska ”lapska” härstamning. Dessutom ville han nu avskriva systern titlarna ”arbetarskaldinna” och ”socialistisk författarinna” – hennes poesi var ”mycket individualistisk”, och hon förhöll sig ”liberalt-demokratiskt” till vinterkriget, vilket hennes krigstida dagbok vittnade om. Där hade Katri Vala fördömt både chauvinistiska Storfinland-drömmare och den sovjetiska propagandan.[91] Enligt historikern Mikko Uola var Erkki Valas artikel om systern orsaken till att han fråntogs flera förtroendeuppdrag i den folkdemokratiska rörelsen och slutligen självmant utträdde ur Finlands kommunistiska parti. Partiet hade dock dokumenterat ett växande missnöje med hans verksamhet i olika förtroendeuppdrag redan från och med 1950.[92]

I *Vapaa Sana* avfärdades Erkki Valas nytolkning av systerns ideologiska drivkrafter: ”skribenten försöker använda ämnet för att demonstrera sin egen omvändelse.”[93] Kaisu-Mirjami Rydberg, chefredaktör för Finsk-Sovjetiska Vänskapsförbundets tidning, visste berätta att Katri Vala aktivt hade stöttat vänskapsförbundets grundande under mellanfreden 1940. Åtminstone två av Valas politiska kåserier hade varit så Sovjetvänliga att de fastnade i censuren. Hennes Sovjetkritiska dagboksanteckningar kunde förklaras med att hon befann sig i Muonio under vinterkrigets början, kanske ”förvirrad och i motstridiga känslors grepp” som så många andra.[94] *Vapaa Sana*, med Raoul Palmgren under pseudonymen ”Hapan” (”Sur”) i spetsen, fortsatte därefter att kritisera Erkki Vala fram till 1952 och påminde om att Katri Valas vassa penna inte riktade sig endast mot fascismen, utan även mot dess liberala och socialdemokratiska medlöpare.[95]

I det långa loppet ledde brytningen med den folkdemokratiska rörelsen inte till en högervändning för Erkki Vala. Efter en tid i Sverige och som skribent för ett antal olika tidningar under 1950-talet engagerade han sig i Arbetarnas och småbrukarnas socialdemokratiska förbund (ASSF), som grundades 1958–1959 av en oppositionell falang inom Finlands socialdemokratiska parti, ledd av Emil Skog. Vala blev permanent skribent för partitidningen *Päivän Sanomat*, och när ASSF:s majoritet återvände till det gamla moderpartiet 1973,

fortsatte han verka inom ASSF:s efterträdare, det lilla Socialistiska Arbetarpartiet. Utanför sin politiska verksamhet skrev han om kulturella och historiska ämnen för ett brett urval av publikationer – från högerns *Uusi Suomi* till vänsterns *Uusi Nainen*. I dessa texter använde han sig ofta av biografiskt material från sina oavslutade bokprojekt, en biografi om Katri Vala och en självbiografi. De hembygder som Erkki Vala själv lyfte fram i dessa artiklar från 1960- och 1970-talet var oftast urbana miljöer: Borgå och Helsingfors, med vissa reservationer:

> När jag anländer med båten till Helsingfors och ser stadens torn och de bekanta byggnaderna stiga upp framför mig, slår mitt hjärta av glädje och kärlek, där är min hemstad! Jag minns ungdomens passionerade dagar och nätter, jag minns eldbärartidens intensiva strider, jag minns pendlandet mellan hat och kärlek, jag minns ärans och förnedringens stunder, jag minns arbetet som jag uträttat i denna stad. Jag anar Helsingfors mäktiga anda. Men när jag tillbringat en viss tid i staden, blir jag överväldigad av depression och leda, och jag vill bort därifrån. Varför?[96]

Den politiska fanatismen, ansåg den 70-åriga Vala, hade distanserat honom från Helsingfors under mellankrigstiden. Ur Valas självbiografiska utkast och anteckningar från 1960-talet och framåt kan man utläsa en bitterhet och oro över den revansch som antifascisterna aldrig fick. I stället satt motståndarna kvar på höga positioner i samhället. De som tidigare hade försökt införliva Karelen i Finland försökte tydligen nu införliva Finland i Karelen: ”Jag tycker att det är storartat att mina gamla bekanta i AKS och arbetarrörelsen har funnit den fredliga vägen till Uralbergen”, skrev Vala sarkastiskt.[97]

Allt gick som Katri Vala hade förutsett på sin dödsbädd på det småländska sanatoriet. Då hade brodern besökt henne en sista gång och försökt ingjuta hopp inför framtiden. Efter kriget skulle även krigsmotståndarna och de som försökt främja goda relationer mellan Finland och Sovjetunionen få arbetsmöjligheter, trodde brodern. Systerns svar var obarmhärtigt: ”Gör dig inga illusioner. Efter kriget kommer de som förr regerat att vända kappan efter vinden, och allt förblir sig likt.” [98]

Erkki Valas besvikelse gällde även den folkdemokratiska vänstern, trots att han höll en stabil prosovjetisk linje i sina politiska kommentarer i ASSF:s tidningar. Den antistalinistiska Vala var betydligt mindre synlig än den antifascistiska, men bland bladen i ytterligare ett oavslutat självbiografiskt manuskript hittas en lapp med meningen: ”Jag tycker inte om de hitleristiska och stalinistiska drag som ständigt finns i vår demokrati!”[99]

Antifascistisk hembygdskärlek – hur funkar det?

Möjligheten att älska flera hembygder är ett genomgående tema i syskonen Valas verk. Deras antifascistiska hembygdskärlek stod över den fascistiska nationalismens snäva gränsdragningar mellan ”oss” och ”dem”. Denna hembygdskärlek var inte okomplicerad – i likhet med Robert Burns, en låglandsskotte som medvetet valde att nostalgisera höglandet ur den landsflyktigas perspektiv, valde Borgåsonen Erkki Vala att iscensätta exilens hemlängtan och kampen om hembygden just i gränslandet mellan Sverige och Finland.[100]

Manér ur patriotisk krigsprosa spiller över i *Rajakyläs* våldsamma upplösning, där Saro – länsmannen, AKS-mannen och landsförrädaren som trätt i tyskarnas tjänst – löper amok genom byn och till slut dräps av Anttila, en ung bybo som Saro själv häktat en gång i tiden, men som nu är undersergeant i Finlands armé. Saros före detta hustru Aili, som av byborna räddats från exmakens brutala attack, stämplar Saro som inte blott ”vår” och ”Finlands”, utan ”hela mänsklighetens fiende”. Kampen mot fascismen förenar hembygden med nationen, så som även den fennomanska nationalismen föreställde sig kampen för folkets bildning. Undersergeant Anttila avslutar romanen med en tröstande replik riktad till Aili:

> Nu börjar en ny tid, och för dess skull är det värt att leva. Den gamla världen har brunnit ner till grunden, men vi bygger en ny, en ny och bättre. Och i denna värld är ni inte längre ensam. Vi alla står omkring er, Hietalas och Korhonens, Jenny och jag, alla som bor och arbetar här.[101]

Den hederliga proletären Anttilas tal förankrar romanens antifascistiska budskap i hembygdens mylla inför det verkliga återuppbyggnadsarbete som väntade i Finland efter kriget. Samtidigt ekade Internationalen i Valas val av metaforer.[102] I *Rajakylä* försökte han förverkliga sin önskedröm och ge sin samtid den roman som den förtjänade.

Hembygden är ett meningsskapande kollage som människan bär med sig genom livet. Syskonen Valas hembygder var flerfaldiga gränstrakter som präglades av både fysiska och mentala gränser mellan stater, språk, folkgrupper, centrum och periferi. De var samtidigt tvungna att förhålla sig till de gränser mellan oss och dem, mellan natur och kultur och mellan hälsa och sjukdom som drogs av andra genom deras föreställda hembygder. Efter systerns död tog Erkki Vala på sig rollen som gränsvakt över hennes personliga och politiska minne. Här ingick även den hembygd som Katri Vala kanske helst associerades med i offentligheten: Muonio och Lappland, som hade fått lida så mycket under kriget mot Tyskland, men som också hotades av kapitalistisk rovdrift och den finländska majoritetens ignorans. Kampen om Katri Valas minne hade måhända också en djupare, existentiell betydelse för brodern, som hade översatt Bertolt Brechts dikt *Besuch bei den verbannten Dichtern* till finska.[103] I dikten sägs det värsta ödet för en poet inte bestå i landsförvisningen från sitt fosterland eller sin hembygd. De glömda poeternas öde är nämligen värre: inte bara deras kroppar utan även deras verk förstördes av den onämnbara fienden. Litteraturvetaren Anders Olsson poängterar att den ”icke-nostalgiske” Brecht i dikten ”visar en skarp medvetenhet om exilens hopplöshet och bortträngda sidor”.[104] I likhet med Walter Benjamin – som Vala läste på 1970-talet – ansåg han kanske att bara ”den historieskrivare besitter gåvan att tända hoppets gnista i det förgångna, som är genomsyrad av insikten att inte ens de döda kommer att gå säkra för fienden om han segrar”.[105] Och den fienden hade blott tillfälligt lidit nederlag.

NOTER

1. Vala, *Rajakylä*, s. 166.
2. McGuirk, ”The Crone, the Prince, and the Exiled Heart”, s. 184–185.
3. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 60; Kosunen, ”Me emme saa tätä kehitystä sallia!”, s. 4.
4. Palmgren, ”Katri Vala – tulipatsas”, s. 167–170.
5. Paasi, ”Alueiden ja paikkojen historia ja identiteetti”.
6. Wilson, ”Den nationella vetenskapens funktion”, s. 15–16.
7. Tidigs & Bodin, ”Flerspråkig litteratur och läsare i interaktion”, s. 146.
8. Elmgren, ”En halvdan blandras?”, s. 72–75.
9. Kosunen & Mieskonen, ”Tulenkantajat”.
10. Elmgren, *Den allrakäraste fienden*; Elmgren, ”En halvdan blandras”.
11. Saarenheimo, *Katri Vala: Aikansa kapinallinen*, s. 218.
12. Vala, ”Sisareni elämä”, s. 275–276.
13. ”Vuosisadan alun henkinen ilmapiiri”, s. 32. Kapitel i manuskriptet ”Tulenkantajan muistelmia”, Erkki Valas arkiv, SKS.
14. Koli, ”Hagar Olsson: Naisintellektuelli kahdella kielellä”, s. 137.
15. Citat på svenska i Koli, ”Hagar Olsson: Naisintellektuelli kahdella kielellä”, s. 137. Kursiv i originalet.
16. Vala, ”Sisareni elämä”, 276. Erkki Vala förevigade sin fars och farfars Borgåhistoria i radioessän ”Klockaren i Borgå”. Erkki Valas arkiv, mapp 3, 25291, SKS, odaterat manuskript till radioprogrammet ”Klockaren i Borgå. Erkki Vala kåserar om gamla tider”. Radioessän sändes på de tvåspråkiga stationerna 12.10.1958. ”Radio-ohjelmat”, *Suomen Sosialidemokraatti*, 11.10.1958.
17. Paasi, ”Territories, boundaries and consciousness”; Paasi, ”Alueiden ja paikkojen historia ja identiteetti”.
18. Hakulinen, ”Kielessä kansakunnan perusta”, s. 163.
19. J. E. Salomaa, ”Mitä on kansallisuus?”, *Valvoja-Aika* 1924:11–12, s. 459.
20. Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 290; Elenius, ”Inledning. Förändrande identifikationer på Nordkalotten”.
21. Topelius, *Boken om vårt land,* kapitel 2. Hemmet. ”Så vet jag nu väl att älska det lilla hemmet. Men jag förstår ännu inte rätt, vad det är att älska ett stort hem, som kallas fädernesland.”
22. Kärki, ”Historiallinen kertomakirjallisuutemme. III. Santeri Ivalo.”, *Kansanvalistus* 1919:1–2, s. 17–20; Eskelinen, *Me tahdoimme suureksi Suomenmaan*, s. 55; Roselius, Silvennoinen & Tikka, *Svart gryning*, s. 95.
23. Ranta, *Sivistystä takametsiin*, s. 119–120.
24. Mikkola, ”Kristillisen nuorisotyön suhde isänmaallisuuteen”, *Nuorten Airut* 1919:2, s. 19–21.
25. Kosunen, ”Me emme saa”, s. 46.
26. Topelius, *Boken om vårt land*. Kapitel 15: Landskapen; Kapitel 70: Om Finlands folk.
27. Se t. ex. ”Tornion kotiseutupäivät”, *Kotiseutu* 1917:4–7, s. 74–75; ”Karjalaisen osakunnan kotiseutukerhon…”, *Kotiseutu* 1933:1, s. 189.
28. Ranta, *Sivistystä takametsiin*, s. 121.

29. Se t.ex. Rigotti, ”Der Chirurg des Staates”, *Vierteljahresschrift* 28, 1987:3, s. 280–292.
30. Pittock, ”Introduction”, s. 6.
31. Erkki Vala till Jenny Pajunen 14.5.1941. Vankilakirjeet: 5. Erkki Vala, Folkets Arkiv.
32. Paasi, ”Dancing on the graves”; Paasi, ”Alueiden ja paikkojen historia ja identiteetti”.
33. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 191, 193 n. 637, 244 n. 848.
34. Paasi, ”Alueiden ja paikkojen historia ja identiteetti”.
35. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 70.
36. ”Eversti Stålhammar”, *Pääskynen* 1918:7, s. 118.
37. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 73 n. 194.
38. Virtanen, *Fennomanian perilliset*, s. 143–144. Enligt Erkki Vala var det Jäämaa som föreslog namnet. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 64.
39. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 68–70.
40. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite*, s. 77.
41. Elmgren, ”En halvdan blandras”, s. 66–72.
42. Aarnio, ”NVL:n merkkinaisia”, *Nuori Voima* 1934:4, s. 109.
43. Ungfinska partiet var en politisk fraktion och från och med 1907 ett politiskt parti i storfurstendömet Finland som tog ställning för Finlands grundlagsenliga autonomi i ryska riket.
44. Ljungdell, ”Katri Vala”.
45. Elmgren, ”En halvdan blandras”, s. 63.
46. Paavolainen, ”Sinisen oven kynnyksellä”, *Ylioppilaslehti* 1927:11, s. 10–11.
47. ”Tulenkantajan muistelmia”, odat. manuskript, Erkki Valas arkiv, SKS.
48. ”Viskari”, ”Kirjeitä kirjoista”, *Työtoveri* 1926:6, s. 223–224.
49. Tattari, ”Nykyhetken kirjailijoitamme”, *Perä-Pohja* 11.7.1929, s. 3.
50. Paavolainen, ”Hiekkarantojen parnassot”, *Urheilija* 1931:11–12, s. 17–19.
51. T.ex. Kai, ”Tulenkantajain joiku”, *Sisä-Suomi* 12.12.1927, s. 3. Kais satiriska dikt, som parodierade fri vers, bar titeln ”eldbärarnas jojk”. Kulturradikalerna utsattes för en negativ typ av exotism genom en nedsättande jämförelse med den samiska sångtraditionen. Föraktet för jojken präglade också folkloristisk forskning av genren: ”Det känns kanske löjeväckande att höra talas om lapparnas sångdikt och ännu mer löjeväckande att det skrivs om den. Men det är inte så obetydligt som man ofta tror …” (Pedar Jalvi, ”Lappalaisten laulurunoudesta”, *Kotiseutu* 1915:5, s. 84–89). Om Katri Vala i Paris, se Tompuri, ”Sydämen runoilija”, s. 258–263.
52. A. S-nen, ”Nuori runous viheriöitsee”, *Suomenmaa* 25.3.1931, s. 6.
53. E. R., ”Runoutta”, *Uusi Aura* 16.11.1934, s. 6.
54. ”Keski-Suomen Nuorisoseurojen Liiton…”, *Sisä-Suomi* 3.8.1937, s. 2.
55. Vala, ”Ensimmäiset hetkeni”, *Kaukainen puutarha*, 1924.
56. Vala, ”Kesä Sörnäisissä”, *Paluu: Runoja*, 1934.
57. Katri Vala, ”Kesäilta laitakaupungilla”, *Paluu: Runoja*, 1934. Det skeppsformade flervåningshuset på Vilhelmsbergsgatan ritades av arkitekten Georg Nummelin och uppfördes 1927. ”Pågående byggnadsarbeten i Helsingfors stad 1927”, *Byggaren* 1927:4, s. 47.

58. Katri Vala, ”Maailman aamu”, *Paluu: Runoja*, 1934.
59. Topi, ”Harvinaisia kulttuuritapauksia”, *Uusimaa* 14.10.1933, s. 3.
60. Pecka [Katri Vala], ”Rajarunoutta”, *Tulenkantajat* 1939:26, s. 2.
61. Pecka [Katri Vala], ”Rajarunoutta”, *Tulenkantajat* 1939:26, s. 2.
62. Saarenheimo, *Katri Vala. Aikansa kapinallinen*, s. 276–278.
63. Saarenheimo, *Katri Vala. Aikansa kapinallinen*, s. 280–282.
64. Uola, *Unelma kommunistisesta Suomesta*, s. 75; Björkman, *Säkerhetstjänstens egen berättelse om spionjakten krigsåren 1939–1942*, s. 287.
65. Avskrift av rapport från ”KA” 25.5.1945, Stockholms polis, Kriminalavdelningen, 2:a sektionen, 6:e rotelns 1:a byrå, P 2906, SRA.
66. Elmgren, ”The Socialist Soviet Union of Scandinavia”.
67. Erkki Vala, intervju 10.12.1973, Erkki Valas arkiv, mapp 3, 25318, SKS.
68. ”Roman från Tornedalen”, manuskript, Erkki Valas arkiv, mapp 3, 25274, SKS.
69. ”Roman från Tornedalen”, s. 15.
70. ”Roman från Tornedalen”, s. 33, 57–62.
71. ”Roman från Tornedalen”, s. 35.
72. Bytuktsrörelsen startades av medborgarföreningen Kansalaisvastuu ry (Medborgerligt ansvar), som i mitten av 1930-talet rekommenderade lokal disciplinering utanför rättsväsendet för att bekämpa kriminalitet och huliganism. Lapporörelsens symbolik och retorik knöt an till 1700-talets byordningssystem i Österbotten. Kallio, *Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto*, s. 264–265. På 1930-talet översattes begreppet i dess samtida mening ofta som ”bytukt” i stället för det historiska ”byordning”, se t.ex. ”Oäkta laglighet och demokrati”, *Ihmisoikeuksien puolesta*, 25.4.1936, nr 3–4 Swe, s. 3.
73. Elmgren, ”En halvdan blandras”, s. 70.
74. Ljungdell, ”Katri Vala”, s. 97–99.
75. Koivukari, ”Ihmisyysikävän runoilija”, *Itä-Häme* 28.12.1943, s. 4.
76. ”Kansankulttuuri Oy”, *Vapaa Sana* 5.12.1944, s. 9.
77. Klaus Vala, *Montparnassen juhlasekoitus*, s. 61.
78. ”Katri Valas park”, *Ny Tid* 17.2.1953, s. 2.
79. Westö, ”Skymning över Helsingfors: Hotande silhuetter mot ljus natthimmel”, *Hufvudstadsbladet* 24.7.1982, s. 9.
80. Weckström, ”Tiotals gamla lindar faller för motorsågen”, *Hufvudstadsbladet* 21.4.2007, s. 11; Sirén, ”I Vilhelmsberg ökar pulsen”, *Hufvudstadsbladet* 5.7.2013, s. 22–23; Sofia Holmlund, ”Park får lekredskap – staden vill få bukt med drogförsäljning”, *Hufvudstadsbladet* 15.10.2024, https://www.hbl.fi/2024-10-15/park-far-lekredskap-staden-vill-fa-bukt-med-drogforsaljning/ (hämtad 31.1.2025).
81. Seppälä, *Kallio-liike edistämässä kaupunkikulttuuria*, s. 17–18.
82. Matthis, ”Katri Vala i Sverige”, s. 101–103.
83. Helén, ”Katri Vala,” *Fredag* 4.12.1943, s. 26; Groundstroem, N., ”Katri Vala i översättning”, *Hufvudstadsbladet* 10.12.1954, s. 7.
84. Ljungdell, ”Katri Vala”, s. 88.
85. Paavolainen, ”Nuori Katri Vala”, s. 122–123. ”Den unga Katri Vala berättade gärna om Lappland, och bar till och med – som Vihtori Laurila berättar – Lapplandsmärken på sin dräkt.”

86. Vala, ”Sisareni elämä”, s. 274–275.
87. Vala, ”Sisareni elämä”, s. 274–275.
88. Vala, ”Entisyyden ja nykyisyyden Lappi.”, *Vapaa Sana* 31.7.1947, s. 3.
89. Vala, ”Entisyyden ja nykyisyyden Lappi”, s. 4.
90. ”Aamun airut maailman yöstä”, *Vapaa Sana* 11.9.1951, s. 4.
91. ”Katri Valas härstamning och världsåskådning”, *Nya Pressen* 11.9.1951, s. 2; ”Katri Valan sukuperä ja maailmankatsomus”, *Uusi Suomi* 14.9.1951, s. 9.
92. Vala, Erkki August Valdem, Amp I / 1640–1642, 1B, SKP Kaaderijaosto amp I, Folkets Arkiv; Uola, *Unelma kommunistisesta Suomesta,* s. 352–353.
93. ”Erkki Vala Katri Valan tulkitsijana”, *Vapaa Sana* 13.9.1951, s. 3.
94. ”Katri Vala oli myös …”, *Vapaa Sana* 15.9.1951, s. 4.
95. ”Oliko Katri Vala tannerilainen?”, *Vapaa Sana* 24.9.1951, s. 3; Hapan [Raoul Palmgren], ”Kaksi meriselitystä”, *Vapaa Sana* 4.10.1951, s. 3; Hapan, ”Kapina ja napina”, *Vapaa Sana* 24.11.1951, s. 3; ”Erkki Vala Uuden Suomen avustajana”, *Vapaa Sana* 4.2.1952, s. 3.
96. Vala, ”Helsingin valot ja varjot”, *Uusi Nainen* 1973:7, s. 8–9.
97. ”Erfarenhetens sång”, Kapitel i odat. manuskript, ”Luulivat tulen sammuneen”, Erkki Valas arkiv, mapp 3, 25273, SKS. På svenska i originalet.
98. ”Suolapatsas alkaa puhua”, odat. manuskript s. 1–8, 44, Erkki Valas arkiv, mapp 3, 25317, SKS.
99. ”Luulivat tulen sammuneen”, Erkki Valas arkiv, mapp 3, 25273, SKS.
100. McGuirk, ”The Crone, the Prince, and the Exiled Heart”, s. 5.
101. Vala, *Rajakylä*, s. 256.
102. Den finska översättningen av rad sju i första versen av *Internationalen* (1905) lyder: ”Alas lyökää koko vanha maailma”; den närmaste motsvarigheten i den svenskspråkiga översättningen (Henrik Menander, 1902) är rad 5: ”Störtas skall det gamla snart i gruset”. För en komparativ diskussion om den finska översättningen, se Karl H. Wiik, ”Internationalen”, *Arbetets jul* 1922, s. 12–13.
103. Brecht, ”Käynti maanpakolaisten runoilijain luona”, *Kuluttaja* 1960:24–25, s. 9.
104. Olsson, *Ordens asyl: En inledning till den moderna exillitteraturen*, s. 36–38.
105. Benjamin, *Historiefilosofiska teser.*

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Finska Litteratursällskapet (SKS), Helsingfors

Erkki Valas arkiv

Folkets Arkiv, Helsingfors

Vala, Erkki August Valdem., SKP Kaaderijaosto amp I, 1B
Pajunen, Jenny, Vankilakirjeet: 5. Erkki Vala

Sveriges Riksarkiv (SRA), Stockholm

Stockholms polis, Kriminalavdelningen, 2:a sektionen, 6:e rotelns 1:a byrå, P 2906

Tidningar

Kotiseutu 1911–1939
Vapaa Sana 1946–1952

Litteratur

Aarnio, Paavo, ”NVL:n merkkinaisia”, *Nuori Voima* 1934:4, s. 109–110.
A. S-nen, ”Nuori runous viheriöitsee”, *Suomenmaa* 25.3.1931, s. 6.
Benjamin, Walter, *Historiefilosofiska teser*, 1940. Översättning: Carl-Henning Wijkmark, https://www.marxists.org/svenska/benjamin/1940/teser.htm.
Björkman, Leif, *Säkerhetstjänstens egen berättelse om spionjakten krigsåren 1939–1942,* Stockholm: Hjalmarsson & Högberg 2006.
Brecht, Bertol [sic!], ”Käynti maanpakolaisten runoilijain luona”, *Kuluttaja* 1960:24–25, s. 9.
E. R., ”Runoutta”, *Uusi Aura* 16.11.1934, s. 6.
Elenius, Lars, *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*, Lund: Studentlitteratur 2006.
Elenius, Lars, ”Inledning. Förändrande identifikationer på Nordkalotten”, Lars Elenius, Patrik Lantto & Matti Enbuske (red.), *Fredens konsekvenser. Samhällsförändringar i norr efter 1809*, Luleå: Luleå tekniska universitet 2009, s. 13–35.
Elmgren, Ainur, *Den allrakäraste fienden. Svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939,* Lund: Sekel 2008.
Elmgren, Ainur, ”The Socialist Soviet Union of Scandinavia”, *Ajalooline Ajakiri* 153, 2016:3, s. 287–326.
Elmgren, Ainur, ”En halvdan blandras? Om Erkki Vala, finskan, svenskan och tvåspråkigheten”, Henrika Tandefelt, Julia Dahlberg, Aapo Roselius & Oula Silvennoinen (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Cádizin suolaa ja muita kertomuksia*, Helsingfors: Siltala 2020, s. 61–79.

Eskelinen, Heikki, *Me tahdoimme suureksi Suomenmaan. Akateemisen Karjala-Seuran historia,* Helsinki: WSOY 2004.
”Eversti Stålhammar”, *Pääskynen* 1918:7, s. 118.
Groundstroem, N., ”Katri Vala i översättning”, *Hufvudstadsbladet* 10.12.1954, s. 7.
Haavio, Martti, ”Länsi ja itä Suomen henkisessä kansanperinteessä (1941)”, Pekka Laaksonen & Lassi Saressalo (toim.), *Kotiseutuni mun. Kirjoituksia Kotiseudun & Hiidenkiven sadalta vuodelta*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009, s. 232–239.
Hakulinen, Auli, ”Kielessä kansakunnan perusta: Lauri Hakulinen – kielentutkija ja kulttuurivaikuttaja”, Pertti Karkama & Hanne Koivisto (toim.), *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, s. 148–168.
Helén, Gunnar, ”Katri Vala”, *Fredag* 4.12.1943, s. 26.
Holmlund, Sofia, ”Park får lekredskap – staden vill få bukt med drogförsäljning”, *Hufvudstadsbladet* 15.10.2024, https://www.hbl.fi/2024-10-15/park-far-lekredskap-staden-vill-fa-bukt-med-drogforsaljning/ (hämtad 31.1.2025).
Kai, ”Tulenkantajain joiku”, *Sisä-Suomi* 12.12.1927.
Kallio, Reino, *Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto: Tutkimus vuoden 1742 kyläjärjestysohjeen toteuttamisesta,* diss., Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1981.
”Katri Valan sukuperä ja maailmankatsomus”, *Uusi Suomi* 14.9.1951.
”Katri Valas härstamning och världsåskådning”, *Nya Pressen* 11.9.1951.
”Katri Valas park”, *Ny Tid* 17.2.1953, s. 2.
”Keski-Suomen Nuorisoseurojen Liiton…”, *Sisä-Suomi* 3.8.1937.
Koivukari, Yrjö, ”Ihmisyysikävän runoilija”, *Itä-Häme* 28.12.1943, s. 4.
Koli, Mari, ”Hagar Olsson: Naisintellektuelli kahdella kielellä”, Pertti Karkama & Hanne Koivisto (toim.), *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, s. 131–155.
Kosunen, Janne, *”Me emme saa tätä kehitystä sallia!” Tulenkantajien humanistinen puolustus kansallista totalitarismia vastaan 1928–1939,* avhandling pro gradu, Joensuu: Itä-Suomen Yliopisto 2011.
Kosunen, Janne, & Matti Mieskonen, ”Tulenkantajat: historiantutkimus ja maailmansotien välisen ajan kulttuuriliike”, *Historiallinen Aikakauskirja* 113, 2015:2, s. 148–159.
Kärki, Niilo, ”Historiallinen kertomakirjallisuutemme. III. Santeri Ivalo”, *Kansanvalistus* 1919:1–2, s. 17–20.
Ljungdell, Ragna, ”Katri Vala”, Olavi Paavolainen (toim.), *Katri Vala – Tulipatsas*, Porvoo: WSOY 1946, s. 86–100.
Matthis, Henry Peter, ”Katri Vala i Sverige”, Olavi Paavolainen (toim.), *Katri Vala – Tulipatsas*, Porvoo: WSOY 1946, s. 101–103.
McGuirk, Carol, ”The Crone, the Prince, and the Exiled Heart: Burns's Highlands and Burns's Scotland”, *Studies in Scottish Literature* 35, 2007:1, s. 184–201.
Mieskonen, Matti, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite. Tulenkantajien historiakuvan rakentuminen 1924–1987*, diss., Turku: Turun yliopisto 2020.
Mikkola, Lauri, ”Kristillisen nuorisotyön suhde isänmaallisuuteen”, *Nuorten Airut* 1919:2, s. 19–21.

Olsson, Anders, *Ordens asyl. En inledning till den moderna exillitteraturen*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2011.
Paasi, Anssi, *Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian border*, Chichester: Wiley 1996.
Paasi, Anssi, ”Dancing on the graves: independence, hot/banal nationalism and the mobilization of memory”, *Political Geography* 2016:54, s. 21–31.
Paasi, Anssi, ”Alueiden ja paikkojen historia ja identiteetti”, *Kotiseutu* 2017:1, s. 9–23.
Paavolainen, Olavi, ”Sinisen oven kynnyksellä”, *Ylioppilaslehti* 1927:11, s. 10–11.
Paavolainen, Olavi, ”Hiekkarantojen parnassot”, *Urheilija* 1931:11–12, s. 17–19.
Paavolainen, Olavi, ”Nuori Katri Vala”, Olavi Paavolainen (toim.), *Katri Vala – Tulipatsas*, Porvoo: WSOY 1946, s. 112–162.
Palmgren, Raoul, ”Katri Vala – tulipatsas”, Olavi Paavolainen (toim.), *Katri Vala – Tulipatsas*, Helsinki: WSOY 1946, s. 166–177.
Pecka [Katri Vala], ”Rajarunoutta”, *Tulenkantajat* 1939:26.
Pittock, Murray, ”Introduction”, Murray Pittock (red.), *The Reception of Robert Burns in Europe*, London: Bloomsbury 2014.
Ranta, Martti, *Sivistystä takametsiin. Oppikoulun aatteet ja arki periferiassa: Kittilän oppikoulut 1928–1972*, diss., Rovaniemi: Lapin yliopisto 2022.
Rigotti, Francesca, ”Der Chirurg des Staates. Zur politischen Metaphorik Mussolinis”, *Politische Vierteljahresschrift* 28, 1987:3, s. 280–292.
Roselius, Aapo, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning. Fascismen i Finland, 1918–44*, Stockholm: Lind & co 2018.
Saarenheimo, Kerttu, *Katri Vala. Aikansa kapinallinen*, Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY 1984.
Salomaa, J. E, ”Mitä on kansallisuus?”, *Valvoja-Aika* 1924:11–12, s. 455–465.
Seppälä, Salla-Mari, ”Kallio-liike edistämässä kaupunkikulttuuria ja aktivoimassa kaupunkitilaa”, opublicerad kandidatuppsats, Esbo: Aalto-universitetet 2019.
Sirén, Stefanie, ”I Vilhelmsberg ökar pulsen”, *Hufvudstadsbladet* 5.7.2013, s. 22–23
Tattari, Tauno, ”Nykyhetken kirjailijoitamme”, *Perä-Pohja* 11.7.1929, s. 3.
Tidigs, Julia & Helena Bodin, ”Flerspråkig litteratur och läsare i interaktion”, *Edda: Nordisk tidsskrift for litteraturforskning* 107, 2020:3, s. 144–151.
Tompuri, Elli, ”Sydämen runoilija”, Olavi Paavolainen (toim.), *Katri Vala – Tulipatsas*, Porvoo: WSOY 1946, s. 258–263.
Topelius, Zacharias, *Naturens Bok* och *Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif, ZTS XVII, SSLS 816, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6597-1508156359.
Uola, Mikko, *Unelma kommunistisesta Suomesta 1944–1953*, Helsinki: Minerva 2013.
Vala, Erkki, *Rajakylä. Romaani*, Helsinki: Tammi 1945.
Vala, Erkki,”Sisareni elämä”, Olavi Paavolainen (toim.), *Katri Vala – Tulipatsas*, Porvoo: WSOY 1946, s. 274–280.
Vala, Erkki, ”Entisyyden ja nykyisyyden Lappi”, *Vapaa Sana* 31.7.1947, s. 3–4.
Vala, Erkki, ”Helsingin valot ja varjot”, *Uusi Nainen* 1973:7, s. 8–9.

Vala, Katri, *Kaukainen puutarha,* Porvoo: WSOY 1924.
Vala, Klaus, *Montparnassen juhlasekoitus*, Helsinki: Helka Vala 2003.
Weckström, Nina ”Tiotals gamla lindar faller för motorsågen”, *Hufvudstadsbladet* 21.4.2007, s. 11.
Westö, Kjell, ”Skymning över Helsingfors: Hotande silhuetter mot ljus natthimmel”, *Hufvudstadsbladet* 24.7.1982, s. 9.
Wiik, Karl H. ”Internationalen”, *Arbetets jul* 1922, s. 10–14.
Wilson, Victor, ”Den nationella vetenskapens funktion: John Gardberg mellan vetenskapen, politiken och lokalsamhället”, *Finsk tidskrift* 2019:7–8, s. 9–32.
Virtanen, Matti, *Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka*, Hämeenlinna: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskuksen (Stakes julkaisuja) 2002, s. 143–144.

BILDKÄLLOR

s. 21 Privat ägo © Erik Fågelbärjs rättsinnehavare, foto: Mattias Holm
s. 25 Helsingfors stadsmuseum, foto: Aarne Pietinen Oy
s. 48 Svenska centralarkivet, foto: Finlands Svenska Publicistförbund
s. 68 Nationalbibliotekets digitala samlingar
s. 96 Arbetararkivet
s. 105 Folkets Arkiv
s. 133 © Tove Jansson
s. 136 © Signe Hammarsten-Jansson. Svenska litteratursällskapet i Finland, foto: Janne Rentola.
s. 158 Svenska litteratursällskapet i Finland, Sarvlaks gård (SLSA 1103), foto: Hj. Lindfors
s. 185 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Pietinen
s. 207 *Majakka* nr 8 (mars-april) 1933, s. 16
s. 231 Svenska litteratursällskapet i Finland
s. 247 Svenska litteratursällskapet i Finland, Finlands svenska författare-förenings arkiv (SLSA 904)
s. 282 Svenska litteratursällskapet i Finland, Svenska Teaterns arkiv (SLSA 1270)
s. 284 Svenska litteratursällskapet i Finland, Svenska Teaterns arkiv (SLSA 1270)
s. 303 Nationalbibliotekets digitala samlingar
s. 312 Nationalbibliotekets digitala samlingar
s. 334 Svenska litteratursällskapet i Finland, Henry Parlands arkiv (SLSA 945)
s. 343 Arbetararkivet, Helsingfors svenska arbetarförenings arkiv
s. 370 Museiverket, Historiska bildsamlingarna, foto: Rembrandt
s. 382 *Granskaren* 9/1932, s. 6, Nationalbibliotekets digitala samlingar
s. 406 Svenska litteratursällskapet i Finland, Mirjam Tuominens arkiv (SLSA 874)
s. 421 Svenska litteratursällskapet i Finland
s. 443 Privat ägo
s. 458 Helsingfors stadsmuseum

MEDVERKANDE

Anders Ahlbäck, fil.dr, är docent i nordisk historia vid Åbo Akademi och lektor i historia vid Stockholms universitet. Hans forskning berör främst genushistoriska aspekter av relationerna mellan militär och civilsamhälle i Norden.

Kasper Braskén, fil.dr, är docent i historia och akademiforskare i politisk historia vid Helsingfors universitet. I sin forskning har han studerat solidaritetsrörelser, vänsterradikalism och internationalism samt antifascismens globalhistoria.

Ainur Elmgren, fil.dr, är docent i nordisk historia vid Åbo Akademi och universitetslektor i historia och samhällsvetenskap vid Uleåborgs universitet. Hon har bland annat forskat i mellankrigstidens kultur- och samhällsdebatter med fokus på medborgerliga rättigheter, minoritetshistoria och transnationalitet.

Matias Kaihovirta, fil.dr, är docent i nordisk historia vid Åbo Akademi. I sin forskning har han studerat finlandssvensk arbetarhistoria, folklig minoritetsnationalism och etnonationalismens historia i Finland.

Judith Meurer-Bongardt, fil.dr, är docent i jämförande nordisk litteratur vid Åbo Akademi och universitetslektor i nordisk litteratur och språk vid Bonns universitet. I sin forskning har hon specialiserat sig på finlandssvensk modernism, utopi och dystopi, djurstudier samt litterära genrer i antropocenen.

Stefan Nygård, fil.dr, är docent i europeisk historia vid Helsingfors universitet och projektledare vid Suomalainen Tiedeakatemia. I sin forskning har han bland annat intresserat sig för idéernas internationella cirkulation och kunskapsproduktionens sociala villkor.

Ylva Perera, fil.mag., är doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi och litteraturredaktör på *Hufvudstadsbladet*. Hennes forskning berör antifascism i Mirjam Tuominens prosa.

Aapo Roselius, fil.dr, är docent i politisk historia vid Uleåborgs universitet. I sin forskning har han bland annat studerat krigets minneskultur och högerradikalism.

Henrika Tandefelt, fil.dr, är docent och universitetslektor i historia vid Helsingfors universitet. I sin forskning har hon bland annat studerat herrgårdskultur och ståndssamhälle samt makt, kön och kulturella koder under 1800- och 1900-tal. Tillsammans med Stefan Nygård har hon skrivit Finlands svenska författareförenings historia.

Holger Weiss, fil.dr, är professor i allmän historia vid Åbo Akademi och affilierad professor i historia vid Göteborgs universitet. I sin forskning har han behandlat afrikansk och atlantisk historia samt globalhistoria.

Anders Westerlund, fil.dr, är lektor i modersmål och litteratur vid Vasa övningsskola. I sin forskning har han fokuserat på essäistik både ur en litteraturvetenskaplig och en skrivdidaktisk synvinkel.